

277/74

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA

119

HJÄLPSKOLAN OCH SÄRSKOLAN I SVERIGE T. O. M. 1921

UTVECKLINGEN I RELATION TILL
DIFFERENTIERINGSPROBLEMET

AV

STIG G. NORDSTRÖM

HJÄLPSKOLAN OCH SÄRSKOLAN
I SVERIGE T. O. M. 1921

UTVECKLINGEN I RELATION TILL
DIFFERENTIERINGSPROBLEMET

AKADEMISK AVHANDLING
SOM FÖR VINNANDE AV FILOSOFIE DOKTORSGRAD
MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÄND AV
SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FAKULTETEN
VID UPPSALA UNIVERSITET
KOMMER ATT OFFENTLIGEN FÖRSVARAS I LÄROSAL IX
LÖRDAGEN DEN 6 APRIL 1968 KL. 10 F. M.
AV

STIG G. NORDSTRÖM
Fil. lic., Norrl.

STIG G. NORDSTRÖM
HJÄLPSKOLAN OCH SÄRSKOLAN
I SVERIGE T. O. M. 1921

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
— BOKSERIE GRUNDAD AV B. RUD. HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRG. XLVIII 1968
VOL. 119. UNDER REDAKTION AV GUSTAF KALEEN

HJÄLSKOLAN OCH SÄRSKOLAN I SVERIGE T. O. M. 1921

UTVECKLINGEN I RELATION TILL
DIFFERENTIERINGSPROBLEMET

AV

STIG G. NORDSTRÖM

With a summary in English:
Classes for Slow Learners and Schools for Mentally
Handicapped Children in Sweden up to and including 1921
Developments in Relation to the Problem of Differentiation

STOCKHOLM 1968

Förord

De psykiskt utvecklingshämmandes situation har under det senaste decenniet blivit allmänt uppmärksammat och omfattad med ivriga omsorger efter att tidigare haft påtagliga svårigheter att vinna beaktande. För min egen del väcktes intresset för de psykiskt utvecklingshämmande barnen och de med dem förknippade pedagogiska problemen vid ett studiebesök vid en särskola år 1951.

Detta mitt intresse medförde bl. a. vidareutbildning till särskollärare, tjänstgöring i särskolor och studier vid Uppsala universitet med pedagogik som huvudämne. Den nu föreliggande avhandlingen är också ett resultat härav.

Till min lärare, professor Wilhelm Sjöstrand, ber jag att få rikta ett varmt tack för hans inspirerande handledning och undervisning. Jag tackar särskilt för förmånen att ha fått dra nytta av hans imponerande beläsenhet inte minst på det skolhistoriska området. Utan detta stöd hade arbetet med denna avhandling blivit avsevärt svårare och vanskeligare.

De avgörande impulserna till min studieinriktning fick jag 1951 av dåvarande rektorn Margareta Dannborg, Umeå, numera Visby. Jag är henne djupt tacksam för de goda råd och den stimulerande uppmuntran hon givit mig hela tiden sedan dess. Samtidigt vill jag även här uttrycka min beundran för hennes betydande och bestående insatser inom Västerbottens anstalter för psykiskt utvecklingshämmande under åren 1920—1960.

Ett tack för värdefullt bistånd ber jag att få framföra till docenterna Ingeborg Willke och Ola Andersson, fil. lic. Hans Burgman, fil. dr Klas Bröms, t. f. professor Matti A. Sainio samt redaktör Gunnar Nordström, vilka helt eller delvis genomläst manuskriptet och därvid gjort värdefulla påpekanden. Den sistnämnde har dessutom utfört huvuddelen av den betungande korrekturläsningen.

© Föreningen för svensk undervisningshistoria
Enligt lagen om upphovsrätt av den 30 december 1960 är det förbjudet att utan tillstånd av copyrightinnehavaren helt eller delvis mångfaldiga detta arbete.

*Skånska Centraltryckeriet
Lund 1968*

Råd beträffande litteraturförteckningen har välvilligt lämnats av bibliotekarie Åke Dintler.

Översättningen till engelska av sammanfattningen har utförts av mr Neil Tomkinson, B. A.

Uppsala i mars 1968.

Stig G. Nordström.

Innehåll

Förord	5
Innehåll	7
Inledning	11
I. Några drag i folkundervisningens utveckling i Sverige 1809—1921	13
<i>Folkundervisningsfrågan börjar uppmärksammas mer</i>	14
Religiösa-filantropiska strävanden 14. Sociala-filantropiska strävanden 17. Politiska-ekonomiska strävanden 22.	
<i>Några av de väsentligare reformförslagen före 1842</i>	26
G. A. Silverstolpe 28. C. U. Broocman 32. Silverstolpes och Broocmans intresse för dövstumundervisningen 35. Några drag i den fortsatta diskussionen 39. Folkskolefrågans behandling i olika kommittéer 42.	
<i>Folkundervisningens omfattning 1809—1842</i>	49
Kvantitativ omfattning 50. Kvalitativ omfattning 52.	
<i>Folkundervisningsfrågan vid 1840—41 års riksdag</i> ..	55
Regeringens proposition 58. Utskottsbehandlingen 59. Diskussionen i stånden 60. Den slutliga utskottsbehandlingen 65. Folkskolestadgan utfärdas 66.	
<i>Behovet av särskild undervisning för vissa elever mot bakgrund av folkskolans utveckling 1842—1878</i> ..	68
Svårigheter för folkskolans utveckling 68. Åtgärder för blinda och dövstamma 71. Arbetet med differentiering och förbättring av folkskolan 72.	
<i>De svagt begåvade eleverna i undervisningsplaner och stadgor 1878—1921</i>	77

Normalplanen 1878 77. Normalplanen 1889 80. 1895 års betänkande om folkundervisningen i vissa städer och 1897 års folkskolestadga 83. Normalplanen 1900 och undervisningsplanen 1919 85.

Folkundervisningens utveckling 1842—1921 87

Perioden 1842—1880 89. Perioden 1881—1921 93.

II. Några frågor sammanhängande med differentieringsproblemet i folkskolan 100

Two tongivande lärarorganisationer och deras tidskrifter 100

Bottenskolefrågan och differentieringsproblemet från 1880-talet 105

Minimikursen under debatt bland folkskollärarna 122

Diskussion kring minimikursen i 1878 års normalplan 122. Normalplanen från år 1889 under debatt 125. Minimikursens behandling vid folkskollärarymötet 1893 137. Diskussionen kring särkurser efter utfärdandet av folkskolestadgan 1897 142.

Politiska överväganden kring minimikursen 148

Atgärder rörande de vanartade eleverna i folkskolan 150

III. Föregångare till de egentliga hjälpklasserna 160

Norrköping 162

Visby 173

Karlstad 182

Stockholm 187

Göteborg 201

IV. Tillkomsten av särskilda anstalter för psykiskt utvecklingshämmande i Sverige 219

Utländska föregångare 219

Några svenska psykiatrikers bidrag 228

C. U. Sondén 228. F. Liedholm 233. A. Nyström 234. N. G. Kjellberg 235. E. Salomon 236.

Några pionjärinsatser av praktisk natur 238

P. A. Borg 238. J. Glasell 240. R. D. Bruce 243. Sophie Wilkens 244. Emanuella Carlbeck 245. Föreningen för sinnesslöa barns vård 250.

Stat och landsting börjar lämna stöd 256

Pionjärskedet 257. Anstaltsskedet 258. Utbyggnads- och differentieringsskedet 263.

Anstaltsväsendets omfattning och frågan om skolplikt 264

Några drag ur det inre arbetet vid sinnesslöanstalterna 269

Utvecklingen till 1879 270

Ansatser för att ge det inre arbetet större likformighet 281

Inspektionen av anstalterna 281. Lärarutbildningen och FSBV:s normalskola 284.

Den inre utvecklingen från 1879 291

Perioden 1879—1904 292. Diskussionen av det inre arbetet i 1894 års betänkande 303. Perioden 1905—1921 306.

V. Differentieringsfrågan vid 1900-talets början och tillkomsten av hjälpklasser 311

Mannheimsystemet 311

Planer på differentiering inom folkskolan i Norge och Danmark 318

Differentieringsfrågan vid nordiska skolmötet 1905 322

Mannheimsystemet och differentieringsproblemet under debatt i svensk lärarpress 326

Hjälpklasserna börjar att lanseras 334

Tillkomsten av hjälpklasser i Stockholm 337

Differentieringsdiskussionen i Göteborg 346

Mannheimsystemet diskuteras i Göteborg 358

<i>Hjälpklasser införs i Göteborg</i>	368
<i>Differentieringsdiskussionen i Norrköping</i>	383
<i>Differentieringsdiskussionen och tillkomsten av hjälpklass i Visby</i>	389
<i>Differentieringsdiskussionen i Karlstad</i>	396
Slutord	401
Summary	404
Källor och litteratur	418
Förkortningar	435
Personregister	436

Inledning

Hjälpskola och särskola är två nutida former av specialundervisning för barn med psykisk utvecklingshämning. I hjälpskolan förekommer de lindrigare formerna av psykisk utvecklingshämning, medan särskolan omfattar de svårare formerna. I det följande skall tillkomsten och utvecklingen av undervisning för dessa kategorier skildras t. o. m. 1921. Vid den tiden tillkom f. f. g. ett stadgande om att en särskild undervisningsplan för hjälpklass kunde tillämpas, efter det att den godkänts av Skolöverstyrelsen. Inom särskolan fanns s. å. ett utbyggt anstaltsväsende, och en viss differentiering av särskoleklientelet hade då genomförts.

Framställningen vill även belysa, i vilken utsträckning dessa former av specialundervisning haft samband med den pedagogiska diskussionen och utvecklingen allmänt sett och då i första hand med folkundervisningen. Det har därför varit nödvändigt att lämna en kortfattad översikt, som vill påvisa, hur diskussionen och utvecklingen av hjälpklasser och särskolor formade sig i anslutning till förslagen om inrättande av obligatorisk folkundervisning i vårt land. Härvid berördes nämligen också åtgärder rörande barn, vilka hade svårigheter att tillgodogöra sig den reguljära undervisningen. En grundläggande hypotes för denna framställning är, att behovet av en särskild undervisning för elever med psykisk utvecklingshämning ökade i takt med folkundervisningens omfattning. Detta gäller både i samband med det växande antal elever, som infann sig i folkskolan, och med avseende på den expansion, som förekom i fråga om de enskilda läroämnenas omfattning. Av denna anledning skall folkskolans förändringar i båda dessa hänseenden beaktas.

Utvecklingen av hjälpskolan och särskolan skall belysas genom exempel på olika lösningar vilka kunde förekomma på skilda orter och vid skiftande tidpunkter. Därvid skall inte tyngdpunkten falla på detaljer i organisationen eller på metodiska problem. I stället

skall de bakomliggande faktorerna och diskussionen kring tillkomsten av denna specialundervisning uppmärksammas.

Benämningarna på de psykiskt utvecklingshämjade har varierat starkt under den tidsperiod som här skall behandlas. Denna variation torde inte bara ha haft samband med ett växlande språkbruk utan även med den rådande osäkerheten och oklarheten i diagnostiskt hänseende. I den följande framställningen skall i första hand användas de samtida benämningarna, eftersom en översättning till nutida beteckningar kunde innebära en betydande risk för osäkerhet vid karakteristiken eller rent av förvanskning.

Källorna och litteraturen kring den allmänna pedagogiska diskussionen och utvecklingen i Sverige under 1800- och 1900-talen är utomordentligt omfattande. Det är inte möjligt att inom ramen för denna avhandling fullständigt referera alla inlägg, som haft betydelse för tillkomsten och utvecklingen av undervisning för psykiskt utvecklingshämjade barn. Syftet har därför begränsats till de för denna framställning mera relevanta dragen i diskussionen. Rörande hjälpskole- och särskoleundervisningen är källmaterialet avsevärt mindre. Detta är emellertid i många fall svårt att återfinna och att tolka p. g. a. att verksamheten ända från början och under lång tid förde en undanskymd tillvaro. Även publicerade aktstycken är till följd härav ibland inte lätta att uppdriva och att ge en entydig tolkning. I protokoll, årsberättelser och andra framställningar har man i sin tur många gånger iakttagit ett slags diskretion, som tagit sig uttryck i omskrivningar, ofullständigheter eller förtiganden. Detta har medfört vissa oklarheter och leder till problem vid begagnandet av dessa källor. En del arkivmaterial, som kunnat ge erforderliga uppgifter, har ibland skingrats, blivit delvis förstört eller helt utplånats. Luckor och ofullständigheter har därför inte kunnat undvikas.

Vissa fotnoter och referenser har angivits i något förkortad form. I namn och boktitlar har den ursprungliga stavningen bibehållits, medan den har normaliserats i svenska citat. Ordformerna har i regel bibehållits oförändrade.

I. Några drag i folkundervisningens utveckling i Sverige 1809-1921

Planerna på införande av obligatorisk folkundervisning förverkligades i vårt land vid 1840—41 års riksdag. I den debatt som föregick beslutet förekom många tankegångar, vilka både tidigare och även under lång tid senare aktualiserades då folkskolan diskuterades. Då hjälpskolan och särskolan skulle införas återkom tankar och motiv från denna folkskoledebatt. Av dessa skäl skall här lämnas en kort översikt av de väsentligare faktorerna bakom folkskolestadgan som utfärdades 1842.

Endast mer framträdande faktorer kan här antydast och då utan någon rangordning av deras inbördes betydelse. Det är svårt att nu göra en sådan gradering, då denna skulle vara beroende av dels våra värderingar och antaganden långt i efterhand och dels de samtida värderingar som är möjliga att belägga. Dessa kan många gånger vara tendentiösa och rationaliserande, men hur ofta vet vi inte heller säkert.

Det är inte heller meningen att här försöka ge en ens tillnärmelsevis fullständig bild av folkundervisningens i Sverige framväxt. Historieskrivning på det området har redan utförts av olika forskare.¹ I den följande framställningen kommer tyngdpunkten att läggas på frågor rörande folkskolans omfattning och särskilt de stadganden som förekommit rörande särskilda lärokurser och under-

¹ Här kan nämnas: *Holmberg* (1853), *Paulsson* (1866), *Hollander I* (1884), *Nordström* (1887), *Torpson* (1888), *Berg* (1892), *Westling* (1900) o. (1911), *Nylund* (1924), *SFH* (*Svenska folkskolans historia*) I-V (1940—1950), *Sjöstrand III: 2* (1965).

visning för skolbarn som inte kunde följa den ordinarie undervisningen.

Folkundervisningsfrågan börjar uppmärksammas mer

Diskussionen kring skolfrågorna hade blivit livligare efter 1809. Folkundervisningen var endast ett bland många pedagogiska problem av både innehållslig och organisatorisk karaktär, som man vid denna tid försökte att lösa. Den högre undervisningen konkurrerade med folkskolan om intresset från myndigheter och enskilda personer. Folkundervisningsfrågan hade dragit till sig uppmärksamhet även genom de strävanden till fastare samband mellan olika skolformer, som börjat göra sig gällande. Redan då förekom tanken — sedermera kallad bottenskoletanken — att folkundervisningen skulle ge en grundläggande undervisning åt alla barn, även åt dem som fortsatte i läroverket. Detta influerade på folkundervisningsdiskussionen och bidrog till att många röster höjdes för folkundervisningens förbättrande. Bakgrunden till folkskolans utveckling utgjordes av ett kraftfält av olika delvis av varandra beroende strävanden. I det följande skall ett försök göras att antyda några av dessa strävanden.

Religiösa-filantropiska strävanden. Kyrkans intresse för folkundervisningen stöddes på en gammal tradition från tiden före reformationen. Kyrkans bidrag till folkundervisningen hade börjat som förmedling av kunskaper i kristna trossatser och allmänna samlevnadsregler. Kunskapsinnehållet kom att något vidgas, särskilt sedan reformationen skapat en ambition hos kyrkan att tillse att alla kunde läsa sin bibel. Därigenom uppkom strävanden att vidga undervisningen i kyrkans regi till att omfatta även läroämnen utöver de kristna trossatserna, i första hand läsning. Endast i undantagsfall förekom undervisning även i skrivning, räkning och sång.² Ända fram till dess obligatorisk folkundervisning infördes hade kyrkan så gott som ensam haft denna om hand, vilken sålunda växte

² *Sjöstrand II* (1958), s. 69 ff.; *Torpson* (1888), s. 7 f.; *Holmberg* (1853), s. 64 f.; *Westling* (1900), s. 172 ff.

upp i kyrkans hägn och under dess inspektionsrätt. Kyrkan kom även efter 1842 att i hög grad prägla målsättningen för arbetet. Innan folkundervisningen blev obligatorisk hade utvecklats ett system med kunskapskontroll i kyrkans regi, men undervisningen ombesörjdes inte alltid av prästerna. Ännu under frihetstiden fick man lita till föräldrarnas ansvar för saken och i de fall dessa icke hade förutsättningar att meddela "hemundervisning" fick barnen på föräldrarnas bekostnad åtnjuta undervisning av klockaren eller någon "skolmästare", som ofta hade mycket låga kvalifikationer för lärarsysslan.³ Ansvaret för att den stadgade undervisningen kom till stånd vilade ytterst på föräldrarna och vid förfall för dessa blev saken närmast ett ärende för fattigvården i församlingen (kommunen).⁴

Ur denna tradition på folkundervisningens område kan härledas två — även från kyrkligt håll understödda — åsikter om hur den skulle anordnas: Den ena hävdade att hemundervisningen var överlägsen jämfört med undervisning i särskilda skolor. Hemmen borde få fortsätta sin undervisande och uppfostrande verksamhet, vilken särskilt prästerskapet ansåg ha fungerat tillfredsställande. Den andra åsikten gick ut på att då hemmen inte kunde sköta sin undervisningsuppgift borde fattigvården inrätta skolor och anställa skolmästare, eftersom det i allmänhet var de mindre bemedlade bland befolkningen som inte förmådde sköta hemundervisningen och ibland behövde ekonomisk hjälp till skolavgiften. Generellt var både hemundervisningen och undervisningen i särskilt anordnade skolor mycket bristfällig ända fram till 1842 års beslut.⁵ Denna brist kvarstod även senare under lång tid. Sedvänjan med kommunal självstyrelse i varje församling i fråga om de kyrkliga angelägenheterna (genom stämmans beslutanderätt inom vida gränser) var väletablerad då församlingarna i allt större utsträckning började befatta sig med folkskoleärendena. Detta gjorde att folkskolan förblev en församlingens angelägenhet.

³ *Hollander I* (1884), s. 87 ff.; *Sjöstrand III:1* (1961), s. 258. (1723 års resolution återges i *a. a.*, s. 258.)

Jfr *Bromander* (1925), s. 5 f.; *Westling* (1900), s. 52 o. s. 151 ff.

⁴ *A. a.*, s. 30.

⁵ Se denna framst. s. 49 ff.

Från kyrkligt håll förekom motstånd mot en obligatorisk folkundervisning i särskilda skolor, eftersom kyrkans inflytande på detta område då kunde tänkas råka i fara. Av stat eller kommun upprättade skolor kunde bli undandragna kyrkans omedelbara tillsyn. Prästerna strävade naturligt nog efter att bevara sin traditionellt ledande och övervakande ställning gentemot folkundervisningen. Under lång tid ansågs det tillräckligt om denna nästan enbart bestod av religionsundervisning med syfte att förbereda barnen till konfirmationen. Redan under frihetstiden hävdades dock att undervisning även utöver kristendomskunskap borde ges åt så många som möjligt.⁶

Först ett stycke in på 1800-talet fördes en vidgning av undervisningsstoffet mer allmänt på tal. Prästerskapet skall inte tillvitas att genomgående ha haft en negativ hållning i folkundervisningsfrågan, men naturligt nog ville det dock ge religionsundervisningen en dominerande ställning. Därigenom uppstod svårigheter att i kursplanen inrymma även ämnen av allmänbildande karaktär, särskilt så länge resurserna för folkundervisningen var begränsade. Under 1700-talet och även i början av 1800-talet hade pietistiskt färgade folkbildningssträvanden gjort sig gällande. Pietismen pläderade för religiös frihet och denna tenderade att vidgas även till politisk och social frihet. Det är inte förvånande att dessa strävanden, vilka hade som ett viktigt mål att förbättra folkundervisningen, även kom att arbeta för en begränsning av statskyrkans direkta sysslande med den frågan. Pietistiska krafter gjorde sig också gällande vid riksdagarna genom framstötter i frågor som rörde folkundervisningen.⁷ Prosten S. Schlüter, som ivrigt arbetade för en förbättrad folkundervisning har betecknats av Warne som en "typisk representant för den praktiska fromhetsriktningen".⁸ Som exempel på skolor som inspirerats från pietistiskt håll kan nämnas Willinska skolan i Göteborg (grundad 1767) och Swartziska skolan

⁶ I cirkuläret av den 6/6 1798 från sällskapet "Pro fide et christianismo", som arbetade för en förbättrad folkundervisning, talades om "bättre undervisning i religion och andra oundgängliga kunskaper till en allmänhet, som därav äger likaså stort behov, som den har härtill oemotståndlig rätt". [Cit. efter: Paulsson (1866), s. 118 f.]

⁷ Warne (1929), särsk. s. IV o. 335 ff.

⁸ A. a., s. 239.

i Norrköping (grundad 1772).⁹ Dessa verkade för folkundervisningen inte endast genom sin direkta verksamhet, utan även genom den förebild de utgjorde och de fick också efterföljare. Fattigfrikskolorna ville påverka sina elever i religiöst avseende. Genom detta skulle eleverna få ett rättesnöre för sitt leverne och förutsättningar att utveckla goda egenskaper. Till det religiösa draget kan läggas ett filantropiskt. Traditionen från pietismen ute på kontinenten spelade naturligtvis in. Det är svårt att finna en tydlig gräns mellan enbart religiöst och enbart filantropiskt inspirerad verksamhet. Aquilonius talar om "den religiösa jordmån, ur vilken tidens alla filantropiska rörelser hämtat sin växtkraft".¹⁰

Sociala-filantropiska strävanden. Vid sidan av de religiösa strävanden som gynnade folkundervisningsplanerna förekom även sociala insatser, som verkade i samma riktning. Till de sociala-filantropiska strävandena kan insatserna för fattigvårdens förbättrande räknas. I detta sammanhang förekom intresse även för undervisningsfrågorna. Delvis kan detta förklaras med inverkan från den "filantropi i förening med utilitarism", som förekom i Europa redan på 1700-talet, och även in på 1800-talet.¹¹ Delvis bidrog även ansatserna att försöka bekämpa proletarietets omfattning, vilket skulle ske genom att barnen från denna grupp fick undervisning.¹² Före 1842 tillkom en rad inrättningar för folkundervisningen, och detta var delvis ett resultat av verksamheten inom fattigvårdens intresseområde. Många av dessa skolor var avsedda speciellt för barn från mindre bemedlade hem. Fattigvården var en samhällets uppgift, eftersom samhällssystemet i sig kunde orsaka att en del individer råkade i svårigheter. De måste då också understödjas genom samhällets insatser. Barn till fattiga föräldrar borde hjälpas, bl. a. till den undervisning, vilken som redan nämnts tillhörde föräldrarnas grundläggande uppgift att ge.¹³

⁹ Om Willinska skolan se: Ohlander (1923 a), s. 16 ff. Om Swartziska skolan se: Warne (1923).

¹⁰ Aquilonius-Johansson (1934), s. 25.

¹¹ Bromander (1925), s. 48.

¹² Detta sammanhänger givetvis även med politiska och ekonomiska strävanden, vilka behandlas i nästa avsnitt.

¹³ Se denna framst., s. 15.

I en utredning om fattigvården i Stockholm från 1807 påpekades att försummad uppfostran av barnen utan tvivel var en av de väsentligaste orsakerna till "nuvarande fattigdom och elände".¹⁴

Av K. M:ts yttrande år 1812 i samband med en utredning av fattigvårdens avgiftsfråga framgår att "1:o Fattiga barns försörjning, underhåll och bildning till arbetsamhet, idoghet och sedlighet borde vara ett av de förnämsta ögonmärkena".¹⁵ Skolor borde anordnas för de omhändertagna och dessutom borde lärarna i dessa skolor ges en löneförstärkning så att de kunde "fortsätta undervisningen under ferierna och såmedelst förekomma sysslöshet hos barnen, med dess vanligen skadliga följder".¹⁶

Den "uppfostringskommitté", vilken tillsattes år 1812, sände ut frågeformulär till församlingarna för att få en överblick över de befintliga skolornas antal och beskaffenhet. Ett flertal inrättningar av fattigskolekaraktär förekommer i denna redovisning.¹⁷ Paulsson har förtecknat en lång rad fasta skolor för folkundervisning, vilka upprättats under åren 1800 till 1842.¹⁸

Inrättandet av dessa skolor skedde i ett accelererat tempo under perioden. Medan de tidigare av dem i relativt stor utsträckning bar

¹⁴ Kongl. Commiténs Till Öfwerseende och Förbättring Af Fattigvården i Stockholm Underdåniga Skrifvelse — — — (1807), s. 70 f.

¹⁵ "All undervisning har tvenne föremål: kunskaper och handaslöjder. Bägge är lika viktiga, den ena för själens odling och de inrättningar i staten, som göra dem oumbärliga. Den andra för att kunna föda sig redligen och i särskilda yrken gagna samhället. Att i bägge delar bereda undervisning för de barn, som den icke annorlunda kunna vinna, blir således en nödvändig omsorg för den blivande fattigvården". *A. a.*, s. 73. Jfr "Plan till en allmän fattigvård i Stockholm. [Bilaga till a. a.] Art 7: "Om undervisningen för fattiga barn", s. 38 ff.

¹⁶ Enligt referat i: *Betänkande — — — angående Fattigvården i Stockholms stad*, 1839, s. 37.

¹⁷ Aquilonius har gjort en bearbetning av uppfostringskommitténs material, som har publicerats i: *SFH II*, s. 40 ff.

¹⁸ Paulsson (1866), s. 217 ff. Paulsson har i de flesta fall bl. a. noterat även resp. skolas grundläggningsår. Paulsson har också en tabellarisk förteckning över fasta folkskolor i Sverige inrättade 1842 eller tidigare. [*A. a.*, s. 331—349.] Holmberg lämnar en uppräknings stiftsvis av fasta folkskolor, inrättade under 1700-talet. [*Holmberg* (1853), s. 32 ff.] De flesta var grundade av "enskilda för barnundervisningen nitälskande personer, det minsta antalet av församlingarna själva". [*A. a.*, s. 32.] Dessa skolor var praktiskt taget alla av fattigskolekaraktär.

prägel av fattigskola, verkade de senare tillkomna mer föregripa folkskolebeslutet av år 1842.

I många församlingar i Stockholm var fattigskolor inrättade, vilka meddelade undervisning i "innan- och utanläsning, skrivande och räknande m. m." samt slöjd för flickorna.¹⁹ Det framhölls upprepade gånger att uppgiften med "de fattiga barnens undervisning och vänjande till ordning och arbetsamhet" var "den viktigaste delen av fattigvården" och denna undervisning kunde ge resultat genom att den skulle "rädda barnen från en ännu större nöd, lasten och fördärvet samt göra dem skickliga att kunna gagna samhället och bereda sig en bättre framtid".²⁰ Av detta senaste citat framgår att även ekonomiska bedömningar och samhällsnyttosynpunkter spelade in. I stadgan för Willinska skolan i Göteborg, vars grundare var knuten till Göteborgs fattighusinrättning, betonades att den främst var en skola och icke "någon barnhusinrättning", varför eleverna endast i nödfall borde "intagas helt och hållet till att bo och vistas i skolhuset".²¹ Som exempel på andra skolor i Göteborg, vilka var knutna till fattigvården, kan nämnas Majornas fattigfriskola, Örgryte fattigfriskola (båda från slutet av 1700-talet) samt Prins Oscars skola och Fattigförsörjningens uppfostringsanstalt (från 1810 resp. 1816).²² Verksamheten i dessa skolor syftade till att ge eleverna "håg och böjelse för arbetsamhet, jämte tillämpning för de yrken, varmed de efter uppfostrans slut må kunna försörja sig samt bliva gagneliga och dygdiga medborgare".²³ I samband med att Malmö ordnade sin fattigvård i början av 1800-talet inrättades där en fattigskola år 1803. Denna hade haft några föregångare, men 1803 blev sambandet mellan de pedagogiska och de direkt fattigvårdande åtgärderna tydligt framträdande.²⁴ I stadgandena om fattigvården meddelades att en av dess fyra huvuduppgifter var "uppfostringen och undervisningen".²⁵

¹⁹ *Betänkande — — — angående Fattigvården i Stockholms stad*, 1839, s. 103, (särskilt om förhållandena i Hedvig Eleonora församling).

²⁰ *A. a.*, s. 103.

²¹ *Ohlander* (1923 a), s. 21.

²² *A. a.*, s. 44 ff.

²³ Efter: *a. a.*, s. 48. (Reglementet för "Fattigförsörjningens uppfostringsanstalt".)

²⁴ *Thunander* (1946), s. 303 ff.

²⁵ *A. a.*, s. 313.

På många håll vidtogs åtgärder för att ta hand om vuxna fattiga och därigenom stävja det florerande tiggeriet. Även fattiga och försummade barn blev i samband med detta föremål för ingripanden och omtankar. Som exempel kan nämnas Arbetsinrättningen i Örebro. Från 1804 var huvudsyftet med dess verksamhet barnuppfostran.²⁶ Målsättningen för den delen av verksamheten angav reglementet vara: "Det är fattiga barns uppfostran och deras tillvänjande vid jämn sysselsättning, som jämte barnens moraliska bildning, utgör huvudsakliga föremålet för denna arbetsinrättning".²⁷ Samhällsnyttan som målsättning kom till synes i reglementets stadgande att då föräldrarna icke förmådde ge sitt barn en acceptabel uppfostran var det samhällets plikt att draga försorg om barnet, eftersom "vart och ett barn icke mindre tillhör staten än sina föräldrar". De förmåner barnet fick åtnjuta vid Arbetsinrättningen (föda, skötsel, beklädning och undervisning) medförde skyldighet att åstadkomma en viss motprestation, nämligen att "till inrättningen överlåta sin arbetsförmåga, vilken uppå det för inrättningen mest förmånliga sätt bör användas". Barnen borde dock inte kvarstanna för länge vid arbetsinrättningen och de skulle också om möjligt hjälpas till lämpliga anställningar efter anstaltsidens slut och då tillräcklig yrkesutbildning kunde beräknas ha erhållits. Ändamålet med anstaltsvistelsen angavs vara icke "tilldanandet av arbetshushjon, utan fattiga barns uppfostrande, till nytta för samhället i allmänhet, och sig själva i synnerhet".²⁸

Av detta reglemente för Arbetsinrättningen i Örebro framgår att flera olika slags strävanden lämnat bidrag till målsättningen för inrättningens arbete och verksamhet: främst filantropiska men också pedagogiska och ekonomiska strävanden. Slutligen fanns bakom alla en social syftning. Det är mycket svårt att finna exempel på sådan verksamhet, som endast har ett av dessa strävanden som drivkraft, utan i regel är det en blandning. I det senaste citatet ur nämnda reglemente skymtar uppfattningen att undervisning och uppfostran skulle bidra till att individen både

²⁶ Bromander (1925), s. 57.

²⁷ "Reglemente för Arbets-Inrättningen i Örebro", § 46. [Avtryckt i: *a. a.*, s. 240.]

²⁸ *A. a.* Reglementet §§ 53, 56 o. 68.

kunde tjäna det samhälle han levde i och ge honom som individ möjlighet till självförverkligande. Denna tanke hade förekommit i den pedagogiska diskussionen redan under den sengustavianska tiden.²⁹ Under 1800-talet kom tanken på en medborgarfostran alltmer i förgrunden. Detta krav på "människo- och medborgarfostran" hade även en social bakgrund, vilket bl. a. framgår av de upprepade kraven att alla samhällsklasser borde omfattas av sådan undervisning.

Att skolfrågorna även hade en social infallsvinkel blev allt mer uppenbart under 1800-talets gång, särskilt under 1830-talets senare del.³⁰ Trycket från det växande proletariatet bör ha bidragit till denna utveckling. Agardhs tal i Karlstad 1838, folkskolebihanget i 1839 års fattigvårdsbetänkande och prins Oscars artikel om folkskolor från 1839 var alla tecken på att ett sådant socialt betraktelsesätt hade börjat influera folkundervisningsfrågan. 1842 års folkskolestadga tillkom som en kompromiss mellan de politiska krafter vilka arbetade för en medborgarskola och dem vilka endast ville åstadkomma en fattigskola.

Vid sidan av den tilltagande proletariseringen fanns även den alltmer ökande brottsligheten som ytterligare en anledning till krav på en förbättrad och effektiviserad folkundervisning. Antalet straffade ökade vida snabbare än antalet innevånare i vårt land under tiden 1770—1820.³¹ Det förstnämndas ökning utgjorde 435 %, medan befolkningens ökning endast var drygt 26 %. Visserligen är

²⁹ *Sjöstrand III: 1* (1961), s. 109.

³⁰ Holmberg anser att i skolfrågor kom efter omkring 1838 nya åsikter fram, som "betraktade undervisningsproblemet från en mera konkret social synvinkel". [Holmberg (1934), s. 218.] Här kan även anföras Holmbergs påstående att den sociala aspekten "blev så dominerande att den även kom att influera på ställningstaganden till i och för sig icke sociala spørsmål". [*A. a.*, s. 86.] Problemet med proletariseringen fick ett starkt inflytande på den politiska debatten, som därigenom fick en påtaglig påverkan i riktning mot socialt tänkande.

³¹ *Wieselgren* (1895), s. 351. Wieselgren har hämtat sina uppgifter ur justitierådet Magnus Toréns avhandling: "Försök att bestämma orsakerna till ökade brottmål och medlen till deras förekommande eller minskning". De absoluta talen uppgick för 1770 till 385 och för 1820 till 1677. Till det sistnämnda antalet har då inte lagts 232 lösdrivare, som också hölls i fängelse. Antalet fångar var åren 1825, 1827 och 1832 resp 3748 (varav 1465 lösdrivare), 4172 och 4500. [Torén (1823), s. 75 ff.]

antalet dömda och i fängelser förvarade individer beroende inte bara av den verkliga brottsligheten utan också av polisväsendets och domstolarnas effektivitet, lagarnas stränghet etc., men den iakttagna ökningen är så stor att den bör bero på en verklig ökning av brottsligheten och inte på någon genomgripande förändring av de brottsbekämpande institutionernas roll i sammanhanget.

Ökningen av antalet i fängelser intagna hade i vissa sammanhang ett direkt samband med fattigdom. Enligt gällande lag kunde under 1800-talet ända fram till 1846 fattiga, som inte hade någon som kunde svara för dem i ekonomiskt avseende (s. k. försvarslösa), placeras i fängelse, utan att de dessförinnan gjort sig skyldiga till något i vanlig bemärkelse brottsligt.³² Likaledes fanns i fängelserna även barn, som var oskyldiga till brott, men vilka blivit tvungna att följa sin målsman, då denne avtjänade sitt fängelsestraff.

Från flera håll hävdades att fattigdom, brottslighet och f. ö. även det utbredda alkoholmissbruket kunde förebyggas om folkundervisningen förbättrades.³³ I landshövdingarnas femårsberättelser förekom hänvisningar till folkundervisningens betydelse just i sådana sammanhang.³⁴ Även kronprins Oscar gjorde liknande påpekanden 1840 i sitt kända arbete "Om straff och straffanstalter".³⁵

Politiska-ekonomiska strävanden. De nyss berörda sociala strävandena gränsar självfallet mycket nära till politiska och ekonomiska strävanden. Liberalismen är en företeelse som starkt bidrar till många av de förändringar som inträffade under den tidsperiod,

³² SFS 1846, nr 14, § 3; SFS 1853, nr 36.

³³ Se t. ex. referaten i: *Wieselgren* (1895).

³⁴ I landshövdingarnas femårsberättelser för t. ex. åren 1833—37 förekom bl. a. påpekande om undervisningens betydelse för minskandet av fattigdomen. [*Kongl. Befallningshafvandes femårsberättelser 1833—1837, Jönköpings län, s. 15.*] Landshövdingen i Älvsborgs län ansåg att det torde "likväl vara tvivelaktigt om böjelsen att omåttligt njuta av brännvin, står att utrota annorledes, än genom förbättrande undervisningsanstalter för det uppväxande släktet, varigenom detta kan ingivas begrepp om andra och ädlare njutningar". [*A. a., Älvsborgs län, s. 9.*]

³⁵ Kronprinsen betonade "behovet av en mera allmän upplysning" och ansåg att den "säkraste utvägen" för att uppnå detta var "inrättandet av folkskolor, där icke blott ett visst mått av real-kunskaper inhämtas, utan även djup och sann religiositet". [*Oscar* (1840), s. 84.]

som här skall behandlas.³⁶ Liberalismen framtonade som en (national-)ekonomisk ideriktning i opposition mot merkantilismen och dess strävan till statsdirigering som medel att stärka det egna landets ekonomiska och politiska maktställning.³⁷ Genom Adam Smiths arbete "The Wealth of Nations" från år 1778 infördes i diskussionen åsikten att arbetet, kapitalet och jorden var de tre grundläggande produktionsfaktorerna. I ett samhälle med full frihet skulle konkurrensen åstadkomma en naturlig prisbildning.³⁸ I denna konkurrenssituation skulle varje enskild samhällsmedlem sträva efter att prestera så goda insatser som möjligt. Genom detta skulle landets nationalprodukt stiga. Denna utveckling skulle — enligt teorierna — föra med sig att landets ekonomiska och samtidigt politiska inflytande ökade.

Denna tidiga liberalism, vilken brukar betecknas som "manchesterliberalism", tenderade att ge fördelar åt vissa grupper, främst de redan burgna, medan mindre och ekonomiskt svagare grupper lätt kom i svårigheter genom den fria konkurrensen i den expanderande industrialismen. Främst gällde detta de ännu oorganiserade industriarbetarna, vilka till följd av priskonkurrensen fick sina löner så lågt satta, att de levde nära existensminimum. Den tidiga liberalismen blev en åskådning som i övervägande grad endast kunde appellera till den burgna medelklass, som ägnade sig åt fabriksrörelse eller köpenskap i större omfattning.³⁹ Otvivelaktigt gav även Darwins läror om det naturliga urvalet som resultat av en obarmhärtig konkurrens, näring åt de nyss antydda liberala lärorna.

Den frihet som dessa förkunnade ansågs efter en tid böra ges

³⁶ För folkskolediskussionen i vårt land under 1800-talet kom inte merkantilistiska tankegångar att få någon väsentlig betydelse, eftersom då redan lanse-rats en pedagogisk målsättning — både för folkundervisningen och för den högre undervisningen — som i hög grad styrdes av intresse för den enskilda individen och hur hans anlag skulle kunna utvecklas på bästa möjliga sätt. Merkantilismens betonande av statsnyttan hade börjat skjutas undan. [*Löfberg* (1949), s. 58; *Sjöstrand III: 1* (1961), s. 54 ff. o. 69 f.]

³⁷ *Stybe* (1961), s. 269 f. o. 310 ff.

³⁸ Detta resonemang verkar föregripa den moderna teorin om prisnivå och efterfrågan som håller varandra i balans (den s. k. efterfrågeanalysen).

³⁹ *Borell* (1948), s. 11; *Robbins* (1953), s. 68 ff. o. 206.

vissa begränsningar. Herbert Spencer hade framhållit att en individs fria handlande måste begränsas, så snart detta går någon annan individs rätt förnär. Enbart den sociala känslan skulle dock hålla alla inom denna gräns och något statsingripande på den punkten kunde Spencer inte tänka sig. John Stuart Mill ville gå något längre i begränsningen av den enskildes fulla handlingsfrihet. Mill skapade socialliberalismen, och ville vidga problemet om individens frihet till att gälla inte bara ekonomiska och politiska aspekter utan också sociala. I följe till detta kom frågan om statens skyldighet att vidta åtgärder på dessa områden. Mill var inte främmande för vissa statsingripanden varigenom den enskildes rätt skulle kunna hävdas.⁴⁰ Alla medborgare borde även ges möjlighet att påverka den politiska utvecklingen i sitt land genom allmän rösträtt. Både män och kvinnor borde ha rösträtt. I det sammanhanget föreföll det närmast självklart att en grundläggande folkundervisning för alla medborgare var nödvändig för att de skulle kunna fullgöra sin skyldighet att ta ställning i politiska frågor.

Frågan om man av politiska skäl borde ge alla medborgare vissa grundkunskaper av allmänbildande karaktär blev mer aktuell efter 1809 års revolution, då kungamaktens inflytande minskade, eftersom enskilda medborgare började delta i det politiska arbetet mer än tidigare. Kunskaper hos medborgarna betraktades som en nödvändig förutsättning för deltagande i politiskt arbete. Var och en hade närmast skyldighet att skaffa sig åtminstone elementära kunskaper för att kunna fullgöra sina medborgerliga plikter. Då ett folkundervisningsärende fick en negativ behandling vid 1823 års riksdag fann sig också ledamoten av bondeståndet Anders Danielsson föranlåten att kraftigt understryka att "allmän uppfostran är det konstitutionella livets grundfäste".⁴¹ Han ansåg även att kostnaderna för en sådan undervisning var en sund och lönsam investering. En väsentligt utbyggd undervisning "för den stora massan, är vårt samhälles högsta och första behov". Frågan om en för-

⁴⁰ I Sverige hade liberalismens läror inte fått lika starkt inflytande som på kontinenten. Dessutom var det i större utsträckning den ekonomiska än den politiska liberalismen, som fick anhängare i vårt land. [Borell (1948), s. 16.]

⁴¹ BdP 1823, bd 3, s. 820—823. (Diskussionen av allm. besvärs- och ekonomiskutskottens bet. nr 107.)

bättrad folkundervisning blev även ett politiskt brännbart ämne, på grund av dess samband med frågan om böndernas och proletarietets ökande politiska inflytande.

Under 1800-talet kan man i vårt land märka inflytande på folkundervisningsfrågan från två skilda politiska läger. Å ena sidan fanns det de som i denna fråga intog en konservativ ståndpunkt: Dessa ville bevara det bestående och önskade icke någon utökning av folkundervisningen, eftersom detta skulle öka tendensen till att allt flera ville få inflytande på det politiska arbetet. Ibland anfördes även att kostnaderna för skolorna skulle starkt belasta statens och kommunernas finanser. Dessa politiker kunde i andra politiska ställningstaganden vara framstegsvänliga eller liberala.⁴² Å andra sidan fanns det de, som önskade vidga det politiska inflytandet till så många som möjligt och ansåg att en förbättrad folkundervisning var närapå en kungsväg till detta mål. Men dessa framstegsvänliga politiker fann stundom stöd för sin positiva hållning i folkundervisningsfrågan bland i grunden konservativa politiker. Detta berodde på att det fanns många som lät sitt handlande och bedömande i sociala frågor i hög grad styras av farhågor för proletarietets politiska roll och detta gällde även vid frågor rörande folkundervisningen. Att en del politiker, vilka i grunden var konservativa och inte önskade förbättra folkundervisningen för

⁴² Thomson har undersökt användningen av ordet *liberal*. Beteckningen liberal med rent politisk betydelse hade börjat användas i vårt land redan 1809—10. Ordet liberal hade i början av 1800-talet kvar sin ursprungliga och enda betydelse från 1700-talet, nämligen = frikostig. [Thomson (1926), s. 169 f.] En politisk grupp som bildats 1809 p. g. a. medlemmarnas liberala åsikter, kallades för Mannerheimiska klubben, efter namnet på en av medlemmarna. Visserligen användes liberal med rent politisk betydelse redan 1809—10, men Thomson vill inte diskutera om detta var en partibildning "i ordets egentliga mening". [A. a., s. 179.] Ordet liberal undergick tidigt under 1800-talet, sannolikt redan under 1810-talet, en betydelseförskjutning från "fri från tränga ståndssynpunkter" till "beteckning för en åskådning som hävdade näringsfrihetens princip". [A. a., s. 184.] Thomson anser: "Den åskådning, som 1809 kallades 'liberal' och vars förfäktare själva benämnde sig 'liberala', innebar sålunda hävdandet av frihetens idé på såväl det politiska som det ekonomiska området". [A. a., s. 185.]

Sjöstrands granskning av Tegnér's uppfattning om läroverkens och folkskolans bildningsmål visar bl. a. att tidigare forskare på området haft svårigheter att "klassificera" uttalanden och åtgärder som liberala eller konservativa. [Sjöstrand (1966), s. 3.]

dess egen skull, stödde förslag om en upprustad folkundervisning berodde på deras oro för den tilltagande proletariseringen. Undervisning och utbildning skulle kunna minska proletariatets antal och därmed även dess politiska farlighet.⁴³

Det har påpekats hur olikartade drivkrafterna bakom strävanden vid 1840—41 års riksdag för en förbättrad folkundervisning var: T. ex. kämpade ledamoten av bondeståndet Per Sahlström för "bondeståndets 'politiska tillvarelse', Agardh [prästeståndet] mot proletärerernas 'farlighet'.⁴⁴

Lange har betonat att de konservativa tillät en folkundervisning av fattigskoletyp, men inte en undervisning av sådan kvalitet att den kunde betecknas som medborgerlig bildning, vilket man önskade från liberalt håll. Han talar även om en "gängse konservativ åsikt" att folkskolan var "blott en ersättning för en i hemmen försummad undervisning".⁴⁵ Åsikten gjorde sig verkligen gällande, men behöver inte enbart betecknas som en konservativ åsikt. Traditioner från 1700-talet medverkade givetvis också till uppkomsten av en sådan uppfattning.⁴⁶ När propositionen om folkundervisningen skulle avlämnas 1840 var de inrikespolitiska förhållandena i vårt land sådana att konservativa politiker, vilka egentligen inte ville åstadkomma någon förändring, ändå ansåg sig tvungna att i viss utsträckning tillmötesgå de reformvänliga.⁴⁷

Några av de väsentligare reformförslagen före 1842

Med 1809 års revolution förändrades det politiska läget i vårt land väsentligt. Genom nya grundlagar delades makten mellan kung, regering och folkrepresentation. Den politiska debatten blev friare och öppnare än under den gustavianska tiden. De politiska händelserna i sig kan inte anses ha utlöst den diskussion kring pedagogiska reformer, som tog fart 1809, utan dessa utgjorde endast en fortsättning på diskussionen från gustavianska tiden och då sär-

⁴³ Holmberg (1934), s. 86.

⁴⁴ A. a., s. 230.

⁴⁵ Lange (1948), s. 309 o. s. 317.

⁴⁶ Jfr denna framst., s. 15.

⁴⁷ Lange (1948), s. 309.

skilt från dess senare del. Strävandena efter reformer och förnyelse på olika områden efter revolutionen torde också i stor utsträckning ha speglat försöken att komma bort från den gustavianska epokens traditioner, vilket bör ha verkat stimulerande på tillkomsten av reformförslag rörande skolväsendet.⁴⁸

Under tiden fram till 1840—41 års riksdag framkom flera sådana reformförslag till undervisningsväsendets — och då även folkundervisningens — förbättring från både statliga kommittéer och enskilda personer. Folkundervisningen var dock i det sammanhanget inte den pedagogiska fråga som livligast debatterades. Snarare verkade den vid flera tillfällen vara mindre intressant att diskutera och blev inte i lika hög grad föremål för reformförslag som den högre undervisningen. Förslagen till förbättring av folkundervisningen kännetecknas ofta av att de tidigaste av dessa omfattade synpunkter av mera allmän art. Först så småningom förekom konkreta överväganden av praktisk och ekonomisk natur kring undervisningens genomförande.

I entusiasmen efter 1809 års inrikespolitiska omvälvning hävdades också att alla medborgare borde få en grundläggande undervisning. Under de följande decennierna framkom dock synpunkten att vissa grupper, såsom "fattiga" och "mindre begåvade", borde ges en förenklad undervisning eller lämnas helt utanför undervisningen. Det verkar som om folkundervisningsproblemen fick en ökande grad av konkretion för debattörerna allteftersom tiden fortskred. Man torde ha blivit alltmer medveten om vad som var möjligt att åstadkomma med hänsyn till ekonomiska resurser, lärartillgång och övriga förutsättningar.

I den pedagogiska debatten i början av 1800-talet gjordes väsentliga inlägg av Gustaf Abraham Silverstolpe och Carl Ulric Broocman. De företedde stora individuella olikheter, men deras pedagogiska tänkande visade på många punkter släktskap.⁴⁹

⁴⁸ Ohlson menar att Sverige lidit av en andlig isolering under 1800-talet fram till 1809. Den pedagogiska diskussionen blev livlig då denna isolering upphörde. [Ohlson (1939), s. 282.] Hedin påpekar att det intresse för nationellt uppfostringsarbete, som förekom efter 1809 hade direkt anslutning till 1700-talets strävanden för medborgarbildning, [Hedin (1928), s. 17.]

⁴⁹ Om Silverstolpe: *Biographiskt lexicon*, bd 14, (1847), art. om Silverstolpe, G. A.; Werner (1884); *Gobom* (1915); *Hedin* (1928). Om Broocman: *Wiberg* (1950).

G. A. Silverstolpe. För Silverstolpe innebar de inrikespolitiska händelserna 1809 att hans situation och möjligheter avsevärt förbättrades, eftersom han under den gustavianska tiden ansetts vara "jakobin" och hylla radikala politiska idéer och av den anledningen prickats. Broocman, vilken av många betraktats som "gustavian", hade efter revolutionen anledning att vara bekymrad över den politiska utvecklingen. Båda hade emellertid i sina reformförslag för skolväsendet upptagit som en viktig punkt att alla borde ges en medborgerlig undervisning, som bl. a. skulle syfta till åstadkommandet av en patriotisk anda.

Silverstolpe var den förste som efter revolutionen framlade ett förslag till en reform av det svenska skolväsendet. Detta skedde i en motion — enligt dåtida språkbruk kallad "Memorial" — som han avlämnade vid riksdagsförhandlingarna hos ridderskapet och adeln 26 juni 1809.⁵⁰

Silverstolpe hade år 1802 företagit en studieresa till Tyskland. Han vistades vid olika lärosäten och sammanträffade med flera av de främsta tyska filosoferna och författarna. Impulser av filosofisk, pedagogisk och social natur, som Silverstolpe därvid erhöll, framträdde i hans "Memorial" sju år senare.⁵¹

Silverstolpes rykte att vara radikal i sina politiska åsikter hade tvingat honom att vänta med offentliggörandet av sina pedagogiska reformförslag. Tillfället kom efter statsvälvalet 1809 och det skedde då i den nyss nämnda motionen.⁵²

Genom detta gjorde Silverstolpe ett uppmärksammat inlägg i den pedagogiska debatten, inte minst vad gällde folkundervisningen.⁵³ Han riktade i sin motion en kraftig kritik mot det be-

⁵⁰ RAdP 1809, bd 1, s. 884—893.

⁵¹ Gobom (1915), s. 153.

Eftersom Silverstolpes motion innehöll tankegångar som var aktuella och moderna i Tyskland under början av 1800-talet kan hans inspirationskälla lokaliserar dit.

⁵² Redan i mars 1802 hade Silverstolpe anonymt inlämnat ett reformförslag rörande skolväsendet till Kanslergillet: "Utkast til en Afhandling om Uppfostringsverk". [Kanslergillet's handlingar, vol. XIII, (RA).] Se Wiberg (1950), s. 176. Detta förslag hade dock lämnats obeaktat, vilket inte överraskar med tanke på Silverstolpes politiska belastning.

Silverstolpes förslag ref. i: Westling (1900), s. 135 f.

⁵³ Cederblad har i en uppsats "Liberalismen som kulturfaktor" analyserat Sil-

fintliga skolväsendet och påpekade beträffande folkundervisningen att böndernas kunskaper var otillräckliga, eftersom den endast omfattade kristendomskunskap. Genom detta kunde de inte uppnå någon "högre klokhet i sin näring".⁵⁴

Silverstolpe ville inte utesluta någon från den grundläggande undervisningen. Han framhöll att alla "folkklaser i staten" borde få tillfälle till undervisning för att envar "måtte vinna förmåga, att själv välja levnadssätt".⁵⁵ Samtidigt som Silverstolpe på detta sätt såg till den enskilde medborgarens välfärd och trivsel argumenterade han starkt för statens insats för allmän undervisning varigenom "individens krafter utvecklas och riktas så, att de en gång kunna sammanverka till befordrande av statens ändamål".⁵⁶

Silverstolpe föreslog att ett särskilt utskott skulle granska undervisningsväsendets tillstånd och därefter avge förslag om hur förefintliga brister skulle kunna avhjälpas. Mot slutet av sin motion föreslog Silverstolpe också att en tidigare avgiven framställning av överste C. E. Carlheim-Gyllensköld om en fond för undervisning av bl. a. dövstumma⁵⁷ skulle lämnas till det föreslagna särskilda utskottet för granskning i sammanhang med Silverstolpes egen motion. Detta framhäver ytterligare Silverstolpes nyssnämnda åsikt att alla medborgare borde ges en för dem avpassad undervisning. Även fattigvårdens möjligheter att genom undervisning och arbets-

verstolpes "memorial" och anser att detta fångat "liberalismens hela kultursyn". Cederblad verkar därvid ha överbetonat betydelsen av Silverstolpes motion för det liberala inflytandet på skolpolitiken i vårt land under 1800-talet. [Cederblad (1953).] Framför allt blev inte Silverstolpes inflytande så långvarigt att han och hans motion kan sammankopplas med händelser långt fram under århundradet. Men Silverstolpe är mycket beaktansvärd som en representant för det pedagogiska nytänkandet under 1800-talets början.

⁵⁴ Detta påstående framstår som ett eko från frihetstidens ekonomiska tänkande och har påtagliga drag av fysiokratism. Enligt denna ekonomiska (och filosofiska) teori borde just bönderna omhuldas, eftersom jordbruket uppfattades som ryggraden i landets produktionsapparat.

⁵⁵ RAdP 1809, bd 1, s. 886.

⁵⁶ A. a., s. 885. Jfr de identiska tankegångarna i Silverstolpes arbete "Ideer om Uppfostringsverkets förhållande till Staten" ur "Pedagogiska handlingar" (1813), avtryckt i: Tidiga enhetsskoletankar, ASU 18, s. 10 ff.

⁵⁷ RAdP 1809, bd 1, s. 603—605.

skolor avhjälpa fattigdom och okunnighet tänkte sig Silverstolpe att det av honom föreslagna särskilda utskottet skulle utreda.⁵⁸

Det mest påtagliga resultatet av Silverstolpes memorial var tillsättandet av 1812 års uppfostringskommitté. Då K. M:t i januari 1812 tillsatte kommittén refererades bl. a. till argumenteringen i Silverstolpes memorial från 1809.⁵⁹ G. A. Silverstolpe och även hans broder A. G. Silverstolpe spelade en viktig roll vid valet av kommittéledamöter. Dels framgår detta av en korrespondens från A. G. Silverstolpe till Johan Åström i början av oktober 1811.⁶⁰ Enligt denna hade G. A. Silverstolpe 1811 skrivit en utredning om "våra undervisningsverks tillstånd och förbättring" efter en uppmaning från kronprinsen förmedlad av brodern A. G. Silverstolpe.⁶¹ Granskningen av detta förslag avsågs från början att enbart utföras av några i skolfrågor sakkunniga, men redan i januari 1812 tillsattes uppfostringskommittén varigenom arbetet vidgades.⁶² Dels vill Werner tillskriva G. A. Silverstolpe att ha gjort upp förslaget till ledamöter i denna kommitté.⁶³

Silverstolpe hade i sin nyssnämnda utredning från 1811 yrkat att staten borde inrätta skolor för allmogen samt realskolor för den medborgerliga undervisningen. Därtill skulle komma trivialskolor och gymnasier, vilka enligt Silverstolpes förslag skulle bli lärda skolor. På detta sätt ville Silverstolpe förena strävanden för att

⁵⁸ A. a., s. 893.

⁵⁹ *Berättelse Af Kongl. Uppfostrings-Comitén*. (1813), s. 6 ff. (Avgiven den 4/5 1813.)

⁶⁰ Delvis återgiven i: *Biographiskt Lexicon*, bd 23, (1856), s. 203. Jfr *Wiberg* (1950), s. 360.

⁶¹ Senare tryckt under titeln: "Försök till en Framställning af Allmänna Läro-Verkets närvarande tillstånd i Sverige — — —." De delar av skriften som behandlar folkundervisningen finns avtryckta i: *Tidiga enhetsskoletankar*, ÅSU 18 (1926), s. 16—22.

⁶² Silverstolpe önskade själv att en granskning skulle ske. Se: a. a., s. 22. Jfr *Berättelse af Kongl. Uppfostrings-Comitén*. (1813), s. 8 f. Av det ovannämnda brevet från A. G. Silverstolpe till J. Åström kan konstateras att den förstnämnde aktivt arbetat vid valet av ledamöter till den första och mindre gruppen granskningsmän.

⁶³ *Werner* (1884), s. 357. Bland de i "Berättelse af Kongl. Uppfostrings-Comitén". (1813), s. 8 f. nämnda 13 ledamöterna återfinns tre av de fyra som A. G. Silverstolpe tidigare framfört som lämpliga kandidater. Bröderna Silverstolpe torde båda ha bidragit med förslag till ledamöter i kommittén.

skolan skulle ge såväl medborgerlig undervisning som humanistisk bildning. Silverstolpe betonade att staten borde ge all ungdom i landet tillfälle till undervisning. Han frågade också om inte sockenskolor borde inrättas för "den talrika folkklass som innefattar jordbrukare, dagsverkskarlar, hantverkare och tjänstehjon".⁶⁴

I sitt yttrande över Broocmans granskning av utredningen, förklarade Silverstolpe att undervisningen borde påbörjas i "barnskolor" och i dessa kunde undervisningen inskränkas till kunskaper i innantilläsning, räkning och skrivning. Om något ytterligare av kunskaper skulle tilläggas borde det vara de första grunderna i kristendomskunskap och "en tjänligt inrättad Orbis Pictus". Först under en fortsatt skolgång borde möjlighet ges till specialisering för bestämda yrken eller yrkesgrupper.⁶⁵ Silverstolpe uttryckte detta klart: "— — — jag vill ej att vägen för barnets gång till odling skall bestämt utstakas i den stund det ingår i en viss skola: jag önskar att genom försök måtte utletas vilken är den bästa".⁶⁶ En differentiering efter olika bildningsvägar på grundval av visade prestationer i skolarbetet önskade Silverstolpe således. Ekonomiska förhållanden borde inte få påverka val av utbildningsväg.

Silverstolpes inflytande avtog snabbt. Han återkom visserligen vid riksdagen 1815 med ett inlägg i folkundervisningsfrågan.⁶⁷ Han påpekade att detta var en direkt fortsättning på motionen från 1809. Silverstolpe rörde sig 1815 fortfarande i samma tankebanor, som präglat inlägget 1809. Han betonade vikten av att i "den uppväxande generationen" implanta "arbetsamhet och förmåga att bärga sig och tjäna staten". Medlet för att nå fram till detta mål var "folkskolor i förening med arbetsskolor".⁶⁸

⁶⁴ ÅSU 18, s. 19.

⁶⁵ A. a., s. 23 f.

Redan 1802 hade Silverstolpe hävdad i sin ovan nämnda anonyma inläga att den högsta bildningsnivå, som allmogen då kunde tänkas uppnå, var "kunskapen om människans och medborgarens allmänna plikter och rättigheter, de enklaste grunderna för dess näring och de oundvikligaste medlen att erhålla och använda dessa kunskaper, näml. läsa, skriva och räkna". [Cit. efter: *Wiberg* (1950), s. 176.]

⁶⁶ ÅSU 18, s. 23.

⁶⁷ *RAdP 1815*, bd 3, s. 91—97.

⁶⁸ A. a., s. 96.

C. U. Broocman. Den andre inflytelserike talesmannen för reformer av det svenska skolväsendet, Broocman, hann trots sin korta levnad — han var endast 29 år vid sin död — med ett pedagogiskt författarskap, som omfattade en rad skrifter och åtskilliga skrivelser till myndigheter i pedagogiska frågor.⁶⁰ Hans insatser utgjorde ett viktigt bidrag till den förändring av skolorganisationen som efter 1809 hade börjat te sig allt nödvändigare. Genom Broocman fick det svenska pedagogiska tänkandet ytterligare kontakter med den tyska pedagogiken. För folkundervisningens utveckling i vårt land bör rimligen Broocmans skildringar av sin femmånaders vistelse vid Franckes stiftelser i Halle, sitt besök hos Salzmanns filantropin i Schnepfenthal och sin hospitering hos Pestalozzi i Yverdon, inte ha varit helt betydelselösa.⁷⁰ Han företog denna resa åren 1804—05.

Broocman deltog i den tävling som Örebro läns hushållningssällskap i maj 1806 hade utlyst om det bästa svaret på en prisfråga som formulerats: "Uppgift av de bästa och för verkställigheten, underhållet och tillsynen lättaste anstalter, för fattiga barns uppfostran på landet, till vinnande av de för deras omständigheter nyttiga och användbara kunskaper, samt inövning i sådana handslöjder, som kunna lova deras framtid ett ärligt näringsfång".⁷¹

Innan Broocman erhöll anställning vid Tyska skolan i Stockholm tjänstgjorde han en period under åren 1807—09 i kanslersgillet och sysslade därvid dels med löpande ärenden och dels med att åstadkomma översikter över vissa delar av skolväsendet. Det gällde s. k. "tabeller", över pedagogier och gymnasier samt översikter över "hela Skol-Statens i Riket avlöning".⁷² Arbetet i kanslersgillet hade givit Broocman goda insikter i det svenska skolväsendet, vilket visade sig värdefullt för hans pedagogiska reform-

⁶⁰ Wiberg (1950); *SFH II*, s. 13 ff.

⁷⁰ "Broocman blev den stora portalgestalten i det moderna Sveriges undervisningshistoria" [Wiberg (1950), s. 122.] Wiberg instämmer också i Aquilonius' omdöme om Broocman att denne varit "idébärare och inspiratör för eftervärlden". [*A. a.*, s. 15.]

Magasin för föräldrar och lärare, h. 6, (1812), s. 56 f. (nekrologen över Broocman) meddelar vilka orter Broocman besökte.

⁷¹ Wiberg (1950), s. 169.

⁷² Cit. enl. *a. a.*, s. 152.

strävanden. Broocman torde också ha fått intryck från den skrift i undervisningsfrågan, som G. A. Silverstolpe år 1802 avlämnat till Kanslersgillet.⁷³

I sitt svar på prisfrågan ansåg Broocman att barnen skulle få grundläggande uppfostran och undervisning av föräldrarna i hemmet. Om barnen var föräldralösa borde goda fosterhem erbjudas dem, eftersom anstalt eller barnhem borde undvikas som ersättning för det egna hemmet. Fattigdom skulle inte få utgöra något hinder för åtnjutande av undervisning, utan fattiga föräldrar borde ekonomiskt understödjas så att de blev i stånd att själva uppfostra sina barn. Efter denna förberedande undervisning skulle barnen vid 6 à 7 års ålder sättas i skola ("sockenskola") och vistas där till fjortonde levnadsåret.⁷⁴

Beträffande skolans inre och yttre organisation var det påfallande hur nära Broocman anslöt sig till Pestalozzis skolplan.⁷⁵ Broocman tog avstånd från den samtida folkskolemetodiken och kritiserade den hårda disciplin och det utantillärande, som förekom i skolorna. I stället pläderade han för en undervisning som tog sikte på att intressera barnen för arbetet i skolan, så att de inte fick avsmak för detta. Undervisningen — av både gossar och flickor — skulle ta hänsyn till barnets förmåga att förstå lärostoffet och därför borde t. ex. den första modersmålsundervisningen planeras så, att "icke utur böcker, utan ur lärarens mun mottage barnet sin första undervisning".⁷⁶ Rörande den yttre organisationen framhöll Broocman att intagning i skolan borde ske endast en gång om året, eftersom lärarens arbete därigenom underlättades. Barnen borde också delas in i olika grupper alltefter deras fallenhet, utveckling och framsteg i studierna.⁷⁷

⁷³ Se denna framst., s. 28. Wiberg anser att Broocman bör ha tagit del av denna skrift under den tid han var verksam vid Kanslersgillet kansli. [Wiberg (1950), s. 176.]

⁷⁴ Wiberg påpekar att detta sedermera kom att betraktas som "skolålder". [*A. a.*, s. 189, not 55.]

⁷⁵ "Den kursplan som Broocman uppgjorde för folkskolan var helt och hållet tillskuren efter Pestalozziskt snitt". [*A. a.*, s. 191.]

⁷⁶ *A. a.*, s. 192.

⁷⁷ *A. a.*, s. 191. Jfr Westling (1900), s. 201 f.

Detta var en nyhet i folkundervisningssammanhang, men hade långt tidigare

Av prisskriften framgick att Broocman tagit del av den allmänna diskussionen om folk- och fattigskoleväsendet i landet.⁷⁸ Den medborgerliga undervisningen skulle bidra till skapandet av en patriotisk anda bland medborgarna. Broocman skildrade i sin prisskrift landsbygdsskolan, vilken utgjorde den undervisningsinrättning som var mest angelägen att organisera. Broocman argumenterade för att var och en efter sin art av begåvning skulle få fri väg för sin utbildning. Denna tanke som då var helt utopisk ansåg Broocman kunna bli förverkligad om alla barn erhöi en grundläggande och likartad undervisning under de första skolåren. Därefter skulle en differentiering ske med hänsyn till vad eleverna passade för.⁷⁹ Broocman var med det förslaget inte originell⁸⁰ utan följde en tankegång, som förekommit redan från 1760-talet, då krav börjat framställas på en allmän medborgarfostran eventuellt följd av speciell utbildning, som individen själv frivilligt valt.⁸¹ Fattigdomen borde inte i sig medföra någon särbehandling i pedagogiskt hänseende. Det gemensamma utgångsläget genom en likartad skolgång för alla skulle göra det möjligt för var och en att finna den yrkesverksamhet, som endast lämplighet och duglighet skulle föra fram till. Efter det att alla elever på det sättet erhöi elementär undervisning i fasta eller ambulatoriska skolor, skulle de mest lämpade få gå vidare i borgarskolor och senare efter förnyat lämplighetsurval vissa sändas till gymnasier.

I en uppsats med titeln "Om det offentliga läroverket" angav Broocman vilka skolor, som var nödvändiga för genomförandet av den föreslagna offentliga uppfostran och undervisningen.⁸² I avsnittet om barnskolor räknade Broocman upp vad "den arbetande folkklassen" borde äga av kunskaper: "att rätt förstå och nyttja,

förekommit i läroverken. Jfr olika skolordningar: Kyrkoordningen 1561, art. XXIX. [I: ASU 4, s. 12.] 1611 års skolordning. [I: A. a., s. 27 ff.] 1649 års skolordning. [I: A. a., s. 52 f. o. 56 f.]

⁷⁸ Wiberg påpekar att denna diskussion haft "största betydelse för prisskriftens utformning". [Wiberg (1950), s. 170.] Wiberg räknar utöver Silverstolpes inslag från 1802 upp en rad förebilder och inspirationskällor för Broocmans pedagogiska författarskap. [A. a., s. 177 ff.]

⁷⁹ A. a., s. 183 f.

⁸⁰ A. a., s. 183 samt a. a. not 46.

⁸¹ Sjöstrand III: 1 (1961), s. 126 f.

⁸² Magasin för föräldrar och lärare, h. 5 (1812), s. 1—24.

läsa och skriva modersmålet; att räkna i huvudet och med siffror i enkla tal, att visligt betrakta *Jorden* och hela *Naturen*, samt att rätt förstå och använda *Bibeln*s enklaste läror och berättelser". Någon särskild lärokurs för mindre begåvade eller fattiga barn föreslog Broocman inte. För fattiga barn kunde dock en "Industri-klass" anordnas. I en sådan skulle fattiga barn "mellan undervisningstimmarna övas i enkla och passande handarbeten".⁸³

Broocmans sista och slutliga ställningstagande i frågan om hur undervisningsväsendet borde utformas skedde i ett memorial till kronprinsen i januari 1812.⁸⁴ I detta framställde han sina krav på reformer av skolväsendet. Det borde finnas "allmänna stads- och landsskolor" i vilka alla barn skulle få lära "de första elementära kunskaperna". Dessutom skulle en påbyggnad uppåt kunna ske genom borgarskolor, lärda skolor och universitet. I sitt memorial riktade Broocman uppmärksamheten främst mot "den medborgerliga bildningen", eftersom den utgjorde ett kvantitativt större problem och var "långt mer vanvårdad" än den övriga undervisningen i landet.⁸⁵

Släktskapen mellan Silverstolpes och Broocmans strävanden för en bättre folkundervisning är påtaglig, liksom även deras tankegångar kring statens fördel av en fullgod folkundervisning. Det har påpekats att det finns både likheter och skillnader mellan Silverstolpes och Broocmans organisationsplaner för skolväsendet. Båda hävdade att folkundervisning skulle meddelas alla och båda pläderade för en förbättring av medelklassens utbildningsmöjligheter. Beträffande organisationsfrågor förekom skillnader emellan.⁸⁶ Även den "patriotism", som både Silverstolpe och Broocman var talesmän för, uppfattades olika av dem. Silverstolpe var anhängare till "medborgarpatriotismen eller civismen", medan Broocman följde "en mera nationellt orienterad patriotism".⁸⁷

Silverstolpes och Broocmans intresse för dövtumundervisning.
En anknytningspunkt mellan Silverstolpe och Broocman finns i de-

⁸³ A. a., s. 3 f. (Kurs. i orig.)

⁸⁴ Wiberg har pekat på detta inte tidigare beaktade memorial. [Wiberg (1950), s. 416 f. samt not 2. Memorialet återges som bilaga VII i: a. a., s. 546—552.]

⁸⁵ A. a., s. 547 ff.

⁸⁶ Sjöstrand III: 2 (1965), s. 56 f.

⁸⁷ A. a., s. 64.

ras intresse för dövstumundervisning, vilket dock tog sig olika uttryck.⁸⁸ Silverstolpe skall under en tid ha undervisat dövstamma i Stockholm. Redan under sin Uppsalatid drev han privatkollegium för förmögna studenter. Huvudanledningen till detta var utan tvekan hans ekonomiska trångmål. Samma orsak torde också ha bidragit till att Silverstolpe öppnade privatskola i Stockholm. Genom bl. a. flitigt läroboksförfattande hade Silverstolpe visat att han var inriktad på lärarkallet, men läroböckerna enbart gav inte tillräckligt ekonomiskt utbyte. Privatskolan skulle här ge de inkomster som fattades. Orsakerna torde vara flera till att denna skola under åtminstone en del av sin verksamhetstid meddelade undervisning åt dövstamma elever. Hans politiska belastning torde ha skapat svårigheter för honom att få tillstånd att driva en privatskola för vanliga barn. I stället öppnade Silverstolpe en anstalt för dövstamma och genom denna verksamhet skulle den ursprungligen tänkta privatskolan växa fram.⁸⁹ Dessutom kunde Silverstolpe av konkurrensskäl ha beslutat vända sig till dövstamma med erbjudandet om undervisning. Det fanns nämligen vid denna tid i Stockholm redan en rad privatskolor för vanliga barn.⁹⁰ Under sin studieresa till Tyskland år 1802 hade Silverstolpe även studerat dövstumundervisningen i bl. a. Berlin.⁹¹

⁸⁸ Anledningen till att detta tas upp här är att undervisningen av dövstamma (och även av blinda) var den första specialundervisning för vissa elever, som förekom. Undervisningen av psykiskt utvecklingshämjade påbörjades först längre fram, och hade — vilket skall framgå av den fortsatta framställningen — visst samband även med dövstumundervisningen. Samtidigt som principen om undervisning åt alla medborgare illustreras med strävandena att åstadkomma en dövstumundervisning, blir en del av särskolans bakgrund belyst.

Det bör kanske även anmärkas att benämningen *dövstamma* var den samtida medan man senare talade om undervisning av *döva* och nu senast om *börskadade*.

⁸⁹ *Gobom* (1915), s. 141.

⁹⁰ *A. a.*, s. 141; *Sjöstrand III: 1* (1961), s. 189 (uppgifterna gäller år 1802). Se även: *Magasin för föräldrar och lärare*, h. 1, (1811), s. 36 ff.

⁹¹ *Gobom* (1915), s. 141.

Varför Silverstolpe också intresserade sig för detta relativt perifera område inom pedagogiken kan förutom nyssnämnda skäl även ha orsakats av ett personligt intresse för dövstamma. Hans resällskap på färden till Stralsund hette Uggla; sannolikt var denne identisk med Leonard Magnus Uggla. [*Werner*

Det förekommer olika uppgifter om den tidsperiod, under vilken Silverstolpe bedrev dövstumundervisning. Werner anser att Silverstolpe "förmodligen 1804, upprättade en enskild undervisningsanstalt" och samma källa meddelar att 30/4 1805 hade Silverstolpe åtta elever och väntade en nionde.⁹² Varje elev beräknades ge Silverstolpe en vinst om 75 rdr. Om dessa elever var dövstamma uppges icke. Möjligen var J. A. Uggla en av dessa elever, men närmare underrättelser om elever och undervisning saknas.

Silverstolpes dövstuminstitut dateras till 1804—1806 i 1878 års dövstumundervisningsbetänkande och av Prawitz,⁹³ medan Werner söker stöd i upplysningen i Svenskt biografiskt lexikon att "år 1806 stod S. också i spetsen för ett privat Institut för dövstamma, lade själv hand vid undervisningen och språkade med sina elever

(1884), s. 337.] Denne Uggla blev student i Uppsala och kan under någon tid ha deltagit i Silverstolpes privatkollegium. Vid ett tillfälle — i slutet av mars 1804 — skall Silverstolpe ha haft en dövstumprivatlev. Malla Montgomery-Silverstolpe omtalar detta i sina memoarer och uppskattar gossens ålder till 14 år. [*Montgomery-Silverstolpe II* (1914), s. 12.] Endast hans efternamn — Uggla — nämns och han kan ha varit Johan Albrecht Uggla, som sedermera vistades på dövstumanstalten Manilla 1810—1817. Eftersom denne Uggla var född 19/7 1794, kan det antingen ha rört sig om två olika dövstamma gossar i den stora slakten Uggla eller också förhålla sig så att Malla Montgomery-Silverstolpe misstagit sig på åldern. Det sistnämnda verkar sannolikast. Nyström meddelar en förteckning över dövstamma inskrivna vid Manillaanstalten före 1817. Enligt denna skall Uggla ha utskrivits 1817. [*Nyström* (1900—1908), s. 248 f.] Elgenstierna uppger att Uggla dog på Manilla 1822. [*Elgenstierna VIII* (1934), s. 446.] En uppgift av Nyström gör att uppgifterna blir mindre motstridiga: Uggla blev efter sin elevtid å Manilla gymnastiklärare vid det andra dövstuminstitut som en tid fanns på Djurgården, Manhem — icke Manilla — och förblev detta till sin död 1822. [*Nyström* (1900—1908), s. 343.] Silverstolpe kan genom sitt resällskap Uggla ha fått ett visst intresse för dövstamma och deras undervisning genom att denne Uggla nämnt sin dövstumsläkting. Även om den dövstumme gossen Ugglas identitet inte är fullt fastställd här och det nyssnämnda antagandet om den bidragande orsaken till Silverstolpes senare visade intresse för dövstumundervisning är klen underbyggt med fakta, bör inte sakförhållandena om Silverstolpes kontakter med slakten Uggla förtigas i detta sammanhang.

⁹² *Werner* (1884), s. 341.

⁹³ *Betänkande om dövstumundervisningens ordnande* — — — 1878, s. 11; *Prawitz* (1913), s. 18.

genom tecken⁹⁴ och tolkar detta som att Silverstolpe grundade sitt institut 1806.⁹⁵ Man behöver inte se saken så, utan formuleringen kan lika gärna innebära, att hans institut fortlevde ännu 1806. Nyström tar inte ställning till frågan om när Silverstolpes institut existerade och anser att endast Silverstolpes ekonomiska intresse åstadkommit hans insatser för dövstumundervisning.⁹⁶ Nyström torde ha övertagit Palmblads kritiska inställning från Silverstolpe-biografin i Svenskt biografiskt lexikon och själv inte gjort någon grundligare undersökning av Silverstolpes pedagogiska idévärld och insatser.⁹⁷ Notisen om Uggle kan ge underlag för en förmodan att Silverstolpe redan 1804 började den undervisningsverksamhet, som senast avbröts vid konkursen i maj 1808, möjligen redan 1806. Bakom Silverstolpes undervisning av dövstamma skymtar även hans intresse för en medborgerlig uppfostran av alla. Icke någon — inte ens en dövstum — skulle behöva gå miste om den nödvändiga undervisningen.

Silverstolpe varken begärde eller erhöll något ekonomiskt bidrag från staten för sin privatskola — hans politiska belastning torde också ha omöjliggjort detta under den gustavianska tiden. Efter 1809 då de politiska konjunkturerna ljusnat för Silverstolpe, hade han lämnat dövstumverksamheten bakom sig och arbetade på sin större plan: en reform av hela undervisningsväsendet. Men han glömde inte bort dövstumundervisningen i detta sammanhang — vilket han kunde ha gjort om enbart ekonomiska skäl legat bakom de egna tidigare insatserna på det området. Silverstolpe påminde i stället som redan nämnts om Carlheim-Gyllenskölds vädjan om undervisning av bl. a. dövstamma.

Broocman gjorde inga egna försök med undervisning av dövstamma, men i sitt "Magasin för föräldrar och lärare" gav han i en uppsats kallad "Om Stockholms undervisningsverk" ett kort-

⁹⁴ *Biographiskt Lexicon*, bd 14 (1847), s. 265.

Sign. "P" = V. F. Palmblad var förf. till biografin om Silverstolpe.

⁹⁵ *Werner* (1884), s. 342.

⁹⁶ *Nyström* (1900—1908), s. 142 ff.

⁹⁷ Ty det ligger i sakens natur, att han sysslade med dövstammans undervisning för att skörda *pekuniär vinst däruv*". (Nyströms kurs.) [*A. a.*, s. 144.]

⁹⁸ Gobom nämner Palmblad som "antagonisten" till Silverstolpe. [*Gobom* (1915), s. 142.]

fattat men uppskattande omnämmande av "en särskild bildningsanstalt för blinda, dövstamma och vansinniga" i Stockholm. Broocman uppfattade inrättandet av denna skola som ett tecken på "huru även hos oss omtanken och verksamheten börjat sträcka sig till alla klasser av framtida medborgares bättre uppfostran".⁹⁸ Broocmans tanke om medborgerlig uppfostran åt alla framträdde även i detta sammanhang. Det var dock inte Silverstolpes anstalt, som Broocman nämnde, utan Pär Aron Borgs. Denne hade år 1808 grundat ett institut för dövstamma och blinda i Stockholm. År 1812 flyttades detta till Manilla på Djurgården, där det fortfarande finns kvar.

År 1808 hade två framstötter gjorts om statsanslag till anstalter; den ena avsedd enbart för dövstamma barn och den andra för både dövstamma och blinda. Under en tidrymd av endast en vecka fattade K. M:t i juli 1808 beslut om understöd till kanslisten Johan af Bierkén i Sala och protokollsekreteraren Pär Aron Borg i Stockholm,⁹⁹ vilka försöksvis bedrivit undervisning med enstaka elever. För båda verkar ett personligt intresse för eleverna ha spelat in. Borg kunde till stor del tack vare statsunderstödet låta sina anstaltsplaner förverkligas och snabbt utöka verksamheten, men af Bierkén utnyttjade inte det honom beviljade understödet. Inte heller öppnade han någon anstalt.¹ Trots allt stöd hade Borg liksom Silverstolpe permanenta ekonomiska bekymmer och båda verkar att genom sin undervisningsverksamhet ha försökt att förbättra sin personliga ekonomiska ställning.² Men detta torde för Borg — liksom för Silverstolpe — endast ha varit *en* av drivkrafterna till verksamheten.

Silverstolpe och Broocman får illustrera den positiva inställning till en allmän undervisning, som i vårt land kom till uttryck vid början av 1800-talet.

Några drag i den fortsatta diskussionen. En reaktion mot denna undervisnings- och bildningsentusiasm kom endast några år efter

⁹⁸ *Magasin för föräldrar och lärare*, h. 1 (1811), s. 42.

⁹⁹ Acta i ärendena är publicerade i: *Leinberg II* (1887), s. 532 ff.

¹ *Prawitz* (1913), s. 25.

² *A. a.*, s. 94 ff. o. s. 112 ff.; *Biographiskt Lexicon*, bd 14, (1847), s. 266.

revolutionen 1809. Förändringen kunde konstateras vid riksdagen 1815, men även dessförinnan i kulturdebatten, där främst E. G. Geijer framträtt.

I en recension 1813 var Geijer kritisk till Broocmans förslag om en allmän folkundervisning.³ Sin hållning i frågan grundade Geijer på uppfattningen att endast de som skulle tillhöra det offentliga ståndet borde få undervisning och kunskaper, medan det näringsidkande ståndet icke borde ges annat än religionsundervisning. Det näringsidkande eller enskilda ståndet borde söka vinna praktiska erfarenheter och icke bokliga kunskaper, vilka han i det sammanhanget ansåg närmast vara skadliga, särskilt för allmogen. Geijer intog dock aldrig någon föraktfull hållning mot de lägre samhällsgrupperna utan hans åsikter framfördes i bästa välmening och hade sin grund i hans ideologi. Geijer hade en filosofisk-historisk bakgrund som påverkade hans åsikter i politiska och även skolpolitiska frågor. Heckscher påpekar att Geijer var en filosof, som blev historiker, vilken senare blev politiker.⁴

Geijer var den som idéhistoriskt lanserade den historiska skolan i vårt land, medan Hans Järta introducerade den praktiskt politiskt.⁵ I napoleonkrigens spår förekom på olika håll nationella strömningar. Den historiska skolan var nära besläktad med en romantisk nationalism, vilken bl. a. yttrade sig som en strävan att utforska det egna landets kulturella och politiska förflutna. I Sverige var Götiska förbundet och Manhemsförbundet produkter av en dylik romantisk nationalism.⁶ Här bör även nämnas den svenska nyromantiken, vilken hos Geijer ibland karakteriserats som "den

³ *Svensk Literatur-Tidning* 1813, nr 9, spalt 129—142; nr 11, sp. 161—175; nr 13, sp. 197—208; nr 14, sp. 209—224. (Särskilt nr 11, sp. 168 f.)

⁴ *Heckscher I* (1939), s. 116.

⁵ Heckscher fortsätter dock med den reservationen att för Geijer dominerade tveklöst de teoretiska synpunkterna, medan Järta intog en "egendomlig mellanställning mellan teoretiskt och praktiskt". [*A. a.*, s. 254.]

Den historiska skolan var en reaktion mot läran om samhällsfördraget, vilken låg till grund för franska revolutionens statslära. Enligt den historiska skolans lärar existerade inte något sådant samhällsfördrag, utan samhället hade vuxit fram genom den historiska utvecklingens gång. Den historiska skolan betonade därför sambandet både bakåt och framåt mellan generationerna.

⁶ *Hedin* (1928), s. 21 f.

romantiska konservatism",⁷ vilken trädde i opposition mot upplysningstidens positiva inställning till allmän undervisning. I stället borde man låta religionsundervisning och fäderneärvda traditioner utgöra tillräckliga kunskaper. Det var en sådan romantisk-konservativ uppfattning, som präglade Geijers nyssnämnda inlägg från år 1813. Det hade således uppstått ett motsatsförhållande mellan å ena sidan dem som hävdade att folkundervisningen borde omfatta alla medborgare och å andra sidan dem, som ville vara återhållsamma beträffande denna. De sistnämnda fick stöd för sin ståndpunkt från den historiska skolan. Det var denna brytning mellan olika åsiktsriktningar, här representerade av Silverstolpe resp. Geijer, som speglades i folkundervisningsdebatten under flera decennier framåt. Då Silverstolpe vid 1815 års riksdag återkom med sina reformidéer från år 1809 rörande folkundervisningen, mötte han skarp kritik från F. B. von Schwerin och L. Hammarsköld. Det var Geijers romantiska tankar om folkundervisningens förment skadliga inverkan, som de därvid gjorde sig till talesmän för.

Vid riksdagarna 1815, 1817—18 och 1823 var skolfrågorna skjutna i bakgrunden och inga beslut fattades som förde folkundervisningsfrågan framåt. Vid riksdagen 1823 kom folkskolefrågan upp genom C. O. Palmstiernas motion om sockenskolor på landet med undervisning i läsning, skrivning och räkning.⁸ Opponenterna från riksdagen 1815, Hammarsköld och von Schwerin, visade vid detta tillfälle ett moderat motstånd. Ridderskapet och adeln samt speciellt bondeståndet visade en positiv inställning till folkundervisningsproblemet. Ständerna avgav också till K. M:t en gemensam skrivelse i frågan, i vilken föreslogs en vidgning av kunskapsinnehållet från det vanligen förekommande med enbart religionsundervisning till att omfatta även läsning, skrivning och räkning. Vid detta tillfälle framfördes inga krav på särskilda kunskapsprov för fattiga eller mindre begåvade barn. Det framhölls dock att staten inte skulle ha skyldighet att ekonomiskt svara för folkundervisningen eller dess förbättrande. Endast anvisningar skulle komma från staten, medan församlingarna borde få betala utgifterna för verksamheten.⁹

⁷ *Heckscher I* (1939), s. 115.

⁸ *RAdP* 1823, bd 1, s. 670 ff.

⁹ Ständernas skrivelse till K. M:t 12/11 1823.

Även vid riksdagen 1828—30 diskuterades undervisningsfrågor. Bondeståndet vidhöll sin positiva inställning till folkundervisningen och fann stöd för denna hos liberala kretsar i riksdagen. Vid den följande riksdagen 1834—35 togs folkskolefrågan åter upp och mer energiskt än tidigare i en rad motioner av riksdagsmän med liberal inställning. Det var även nu i bondeståndet som det starkaste intresset för en utökad och verkligt obligatorisk folkundervisning förekom. De sociala och politiska skälen för en sådan förbättring anfördes åter. Det förvånar inte att främst bönderna arbetade för folkundervisningen, eftersom denna hade sina största brister just i landsbygdsförsamlingarna.

De avgivna motionerna behandlades i två omgångar i betänkanden från stats- samt allmänna besvärs- och ekonomiutskotten. Dessa ställde sig starkt kritiska till motionerna.¹⁰ Riksdagens behandling av frågan resulterade endast i en skrivelse från ständerna till regeringen med anhållan om förbättring på flera punkter av folkundervisningen.¹¹ Några praktiska resultat avsatte skrivelsen icke, men den livliga diskussionen under riksdagen visade att ett starkare intresse än tidigare för en verklig folkundervisning höll på att växa fram. Man bör lägga märke till att debatten enbart rörde generella krav på folkundervisning utan att detaljer i uppläggnings- och verksamheten berördes. Någon differentiering av undervisningen så att fattiga eller svagt begåvade barn skulle avstå från undervisningen eller ges en förkortad lärokurs fördes inte fram till allvarlig diskussion.

Folkskolefrågans behandling i olika kommittéer. Väsentliga inlägg i diskussionen kring pedagogiska spörsmål gavs i betänkandena från de två uppfostringskommittéer, som under 1810- och 1820-talen arbetade på en utredning av hela undervisningsväsendets organisation. I avgivna betänkanden berördes i viss utsträckning även folkundervisningsfrågorna, som i detta sammanhang är det mest intressanta av kommittéernas arbete. Den nedgång i intresset för

¹⁰ Riksd. 1834—35: Stats- samt allm. besvärs- och ekonomiutskottets betänkanden nr 34 o. 49.

¹¹ Expeditionsutskottets skrivelse nr 299.

en obligatorisk folkundervisning som kunnat iakttagas vid riksdagarna visade sig även i 1812 års uppfostringskommittés verksamhet.¹² I mars 1825 avgav dock kommittén ett förslag rörande folkundervisningen.¹³ I detta uttalades att i första hand hade föräldrar och närmaste anhöriga till barnen skyldighet att svara för en undervisning, så beskaffad att barnen uppnådde "den allmänna odlingsgrad, vilken alla medborgare utan undantag böra äga för att begagna samhällets skydd och rättigheter". Då föräldrarna i vissa fall kunde tänkas sakna "vilja, tid eller skicklighet" att undervisa sina barn skulle det finnas skolor anordnade av resp. församling, vilka skulle tillse att elementarundervisning meddelades. Kommittén tänkte sig icke något statsunderstöd utan de enskilda församlingarna skulle bära kostnaderna.¹⁴

Kommittén betonade att säkra kunskaper i ett icke alltför omfattande stoff var att föredra i stället för ytliga kunskaper inom ett större ämnesområde. Fem olika typer av skolor för folkundervisningen hade kommittén funnit vid den inventering som gjordes. Dessa fick i kommittéförslaget bilda den organisatoriska stommen. Kommittén föreslog kursplaner av lämplig omfattning för varje typ av skola "efter dess syftemål, beskaffenhet och omfång".¹⁵

Vidare framhölls i kommittébetänkandet att för vissa barn, främst då föräldralösa och möjligen även för fattiga barn, borde

¹² Dess arbete har även karakteriserats med orden: "Arbetet med folkskolans problem kom i efterhand". [SFH II, s. 113.]

¹³ Ref. efter avtr. i: ASU 45—46, s. 140—154.

¹⁴ A. a., s. 142.

¹⁵ A. a., s. 147 f.

I ambulatoriska skolor (vilka endast undantagsvis borde få förekomma) skulle undervisning ske i läsning av svensk tryckstil, de första och enklaste grunderna i kristendomen, vissa bibelavsnitt och psalmsverser samt skrivning och enkel huvudräkning. De fasta skolorna tänktes utöka nyssnämnda kurs med läsning av latinsk stil, läsning i bibeln samt räkning på tavla. I socken-, bruks- och fabrikskolor vidgades kursen ytterligare med katekes, biblisk historia samt fortsatta övningar i skrivning och räkning. De första grunderna i naturkunskap och svensk historia kunde även förekomma i undervisningen. Stadsskolorna borde dessutom i undervisningen inrymma "ett eller annat elementar ämne, som invånarnes huvudsakliga näringsfång och sysselsättning påkalla". Stadsskolor med två lärare borde differentiera sin verksamhet. I den lägre avdelningen skulle det mest elementära av de olika ämnena läras, medan i den högre avdelningen skulle en fördjupning och vidgning av kunskaperna ske. [A. a.]

undervisningen i läsmännen förenas med praktisk verksamhet omfattande närmast yrkesarbete.¹⁶ Denna tanke hade i viss utsträckning redan förverkligats vid de fattigskolor som var verksamma i anslutning till fattigvårdens arbetsinrättningar.¹⁷ Kommittén förordade användandet av den s. k. växelundervisningsmetoden, vilket de betraktade som självklart, då ett stort antal barn skulle undervisas trots att endast ett litet antal lärare fanns att tillgå.¹⁸

År 1824, redan innan 1812 års kommitté helt slutfört sitt arbete, hade en ny utredning, den s. k. stora uppfostringskommittén, tillatts.¹⁹

Den nya kommittén avlämnade redan i december 1828 sitt betänkande.²⁰ I detta ingick yttrande och förslag även i folkundervisningsfrågan, men något väsentligt utöver 1812 års kommittéutlåtande framkom inte.²¹ Kommittén ville inte föreslå några väsentliga förändringar av det nuvarande systemet för folkundervisningen eftersom denna under senaste tid — enligt kommitténs åsikt — utvecklats gynnsamt.

Kommittén hävdade att som *kunskapsunderlag för nattvardsläsningen* borde alla kunna läsa svensk och latinsk stil, ha kännedom om den bibliska historien samt ha kunskaper i katekes.²² Undervisningen skulle meddelas av föräldrarna och endast om dessa inte förmådde ge undervisning skulle denna skötas av folkskolor.

¹⁶ *A. a.*, s. 149.

¹⁷ Se *denna framst.*, s. 19 ff.

¹⁸ *ASU* 45—46, s. 150f.

Växelundervisningsmetoden innebar att en lärare kunde svara för undervisningen av en större grupp elever med hjälp av s. k. monitörer. Dessa utgjordes av äldre och mer försigkomna elever, vilka fungerade som ett slags biträdande lärare. Växelundervisningen berörs ytterligare i det följande. Se *denna framst.* s. 69 f.

¹⁹ *SFH II*, s. 122 ff.

²⁰ *Betänkande af Comitén till öfverseende af Rikets Allmänna Undervisningsverk* — — — 1828.

²¹ 1825 års kommitté erkände att den var andlig arvtogare till 1812 års kommitté, då den "angående allmänna folkundervisningen huvudsakligen instämt, både vad grundsatsar och verkställighet beträffar, i de meningar, som f. d. Uppfostringskommittén och pluraliteten av konsistorierna därom förut yttrat". [*A. a.*, s. 22 f.]

²² *A. a.*, s. 11. (Kurs. i orig.)

Då ett barn uppnått åtta års ålder fick detta icke "lämnas utan undervisning i innanläsning". Om något barn hade otillräckliga kunskaper borde detta betraktas som en försummelse från föräldrarnas sida. Församlingens kyrkoherde hade att undersöka anledningen till en sådan försummelse och därvid ta hänsyn både till olikheter i begåvning ("naturgåvor") och sociala villkor ("övrige omständigheter"). Förutom religionskunskaper borde "allmänna medborgerliga kunskaper" frivilligt kunna inhämtas utöver nyssnämnda kunskapsminimum. Folkundervisningen betecknades också som ett medel att motarbeta "fördärvet hos de lägre folk-klasserna"²³

Biskop C. A. Agardh, som var ledamot av 1825 års kommitté, hade där ställt sig positiv till en förbättrad folkundervisning. I sin reservation till kommitténs betänkande var han förespråkare för valfrihet beträffande vad som skulle inläras. Föräldrarna borde få bestämma detta, samtidigt som staten skulle ha rätt att kräva vissa kunskaper av medborgarna. Agardh betecknade folkskolorna som "endast en nödfallshjälp".²⁴ Senare utvecklade Agardh sina tankegångar i samband med riksdagsbehandlingen av folkundervisningsfrågan 1840—41 och föreslog då en kombination av föräldraundervisning och folkskoleundervisning ("hemläsningsskolor").²⁵

I sin nyssnämnda reservation till betänkandet från 1825 års kommitté presenterade Agardh närmast ett program för den fortsatta behandlingen av folkundervisningsfrågan, vilken Agardh uppfattat på ett annat och framför allt reformvänligare sätt än övriga ledamöter i kommittén. Agardh tänkte därvid närmast på en enhetsskola, där alla skolformer skulle vara samordnade och inte bilda olika linjer, till vilka barnen sökte sig på grund av sin sociala härkomst och kulturella miljö, eftersom han ansåg att en social

²³ *A. a.*, s. 12 ff.

Som väsentligast bland de medborgerliga kunskaperna bedömdes skrivning och räkning samt "en kort världs- och naturbeskrivning, mera utförligt över Sverige och Norge, deras läge och alster, historia och samhällsförfattning". De ämnen som i övrigt räknades upp var "mekanisk linearring" (till stöd för slöjden), kyrkosång samt gymnastik. [*A. a.*]

²⁴ *A. a.*, bil. 2, s. 20 och 56.

²⁵ *Riksd. 1840—41*: Stats- samt allmänna besvärso. ekonomiutskotten. Betänkande nr 5 (29/6 1840), reservationerna nr 6, (Agardh, s. 4—19).

differentiering var olämplig. I stället skulle det bara finnas en enda skola för alla: "Där förena sig alla nyanser av bördens och rikedomens till ett resultat av jämlikhet; där är förtjänstens aristokrati den enda, som gör sig gällande". Agardh hade fullt klart för sig att inte alla medborgare kunde eller behövde driva sina studier lika långt. Därför räknade han med att skolan skulle ha tre "longitudinella avdelningar" eller "huvud-serier": "folkskolan, borgarskolan samt den bildade klassens skola".²⁶

Tanken på införandet av obligatorisk folkundervisning fick mot slutet av 1830-talet ytterligare stöd. Årkebiskop J. O. Wallin klar gjorde sin nyorientering i ett skoltal 1837. Geijers berömda "avfall" inträffade följande år, vilket innebar att Geijer frångick sin tidigare hållning även i folkundervisningsfrågan. Deras omsvängning bidrog självfallet till att underlätta planerna på införandet av en obligatorisk folkskola.

Det förekom utom de ovan nämnda en rad personer, som med sociala och politiska motiveringar arbetade för folkundervisningens förbättrande. Den föreslagna undervisningens omfattning blev ibland närmast utopisk i sin vidlyftighet, men uppsåtet torde alltid ha varit att med eftertryck visa på att en tillräcklig folkundervisning hade stor betydelse både för individen och för det egna landet.²⁷

År 1839 avgavs två kommittébetänkanden i fattigvårdsfrågan. I det ena betänkandet, som rörde fattigvården i landet utom Stockholm,²⁸ förekom en bilaga med synpunkter på "barnauppföstran och därmed i samband stående frågor". Det rörde sig om ett förslag till organisation av folkundervisningen.

"Förståndsodlingen" och "religiösa bildningen" framhölls som uppföstrans väsentligaste delar. Denna skulle ske genom föräldrarna. Staten skulle kunna kräva ett visst kunskapsmått hos varje individ, så att denna kunde fylla sin uppgift som nyttig samhällsmedborgare. Alla borde ha kunskaper i läsning, lilla katekesen och

²⁶ Betänkande — — — 1828, bil. 2, 51 ff.

²⁷ I SFH lämnas referat av en del av den rad förslag till folkundervisningens upphjälpande, som presenterades under 1830-talet och tiden fram till riksdagsbeslutet i frågan 1841. [SFH II, s. 199—212.]

²⁸ Betänkande — — — angående fattigvården i riket utom Stockholm — — — 1839. (Det andra betänkandet hade lämnats tidigare under året och behandlade enbart förhållandena i Stockholm.)

biblisk historia, gossarna borde dessutom kunna skriva och räkna "samt känna första grunderna i geografien och fäderneslandets historia". Dessa kunskaper borde ha inhämtats före konfirmationsundervisningens början och utgöra förutsättning för att denna skulle få påbörjas. Fattigvårdskommittén tänkte sig folkundervisningen övervakad av en lokal nämnd, vilken även skulle syssla med barnvårdsärenden. Denna nämnd skulle ha en betydande organisatorisk självständighet i fråga om undervisningsanordningarna inom sitt område (i regel = församlingen) och tillsammans med prästerskapet övervaka verksamheten. I princip skulle föräldrar och målsmän själva svara för undervisningen av sina barn, och endast då föräldraundervisningen misslyckades skulle en folkskola inrättad av kommunen meddela undervisningen av nyssnämnd omfattning. Fattigvårdskommitténs förslag blev ett uppmärksammat bidrag i den allt livligare förslagsställerverksamheten i frågan. Det påpekades också i betänkandet att vanvårdade och vanartade barn borde kommunerna särskilt omsorgsfullt ta hand om, eftersom de "behöva den noggrannaste vaksamhet och måste behandlas efter ett på psykologisk forskning grundat och av erfarenheten prövat system". Detta skulle lämpligen ske i speciella "uppföstrings- och räddningsanstalter".²⁹

Även i kyrkolagkommitténs betänkande från år 1839 fanns ett avsnitt som berörde folkundervisningsfrågan. Detta betänkande har endast bevarats i form av biskop Heurlins referat till statsrådsprotokollet för den 7 december 1839.³⁰ Kommitténs majoritet hade inte velat föreslå några tvångsåtgärder i fråga om folkundervisningen. Man menade att om prästerna i församlingen upptäckte brister i hemundervisningen skulle skolgång kunna föreskrivas i varje enskilt fall. Det obligatoriska kunskapskravet skulle endast omfatta kristendomskunskap och färdighet i innanläsning. Detta utgjorde minimikursen och frivilligt skulle ytterligare kunskaper kunna inhämtas.

²⁹ A. a., s. 109 ff. (Bil. B.)

³⁰ Referat av betänkandets folkundervisningsavsnitt har t. ex. lämnats i: SFH II s. 258 ff.; Thunander (1946) s. 169 ff.; Warne (1961) s. 13 ff. Lange redogör för de fåfånga efterforskningar som gjorts för att om möjligt påträffa betänkandet. [Lange (1948), s. 321 (noten) o. 456.]

Kommittén hade uppfattat frågan om tillgången på lämpliga lärare som det primära och väsentligaste problemet, då en förbättring av folkundervisningen skulle ske. Kommittén lät därför sitt betänkande utmynna i ett förslag till seminarieorganisation för att lämpliga lärare skulle finnas att tillgå. Kyrkolagkommittén var genomgående avsevärt mindre benägen än fattigvårdskommittén att föreslå reformer, som ökade kursinnehållet i folkundervisningen.

Biskop Chr. I Heurlin var ledamot av båda kommittéerna, men verkar ha haft ett större inflytande på arbetet i kyrkolagkommittén än i fattigvårdskommittén.³¹ Heurlins inflytande på dessa utredningar är av intresse även för denna framställning, eftersom kyrkolagkommitténs och fattigvårdskommitténs förslag diskuterades i regeringen innan propositionen i folkundervisningsfrågan avlämnades vid 1840—41 års riksdag.³² Ett antagande att Heurlin i hög grad satt sin prägel på fattigvårdskommitténs arbete och betänkande kan inte vara riktigt.³³ Heurlin tillhörde dem som ansåg, att folkundervisningen borde vara av fattigskoletyp.³⁴ Det kunskapsmätt som fattigvårdskommittén föreslagit var större än vad Heurlin ansåg vara skäligt. Heurlin lämnade också ett kritiskt omdöme om kommittéarbetet: "I många avseenden rådde en falsk filantropi och liberalism."³⁵

Biskop J. H. Thomander och statssekreterare J. A. von Hartmansdorff var till en början de tongivande i kyrkolagkommitténs arbete. Thomander var "främste representant" för den kyrkliga liberalismen och önskade större frihet för enskilda och församlingar på alla områden av kyrkans liv.³⁶ Han hade liksom von

³¹ Lange har försökt utreda Heurlins roll i dessa kommittéer. [Lange (1948), s. 335 ff.]

³² Enl. Heurlins eget uttalande. [PrP 1840—41, bd 13, s. 231.]

³³ Holmberg anser, att Heurlin satt sin prägel på kommittéarbetet, [Holmberg (1934), s. 34] men bl. a. Heckscher avvisar detta [Heckscher I (1939), s. 213.] Lange refererar till Heckscher a. a. och instämmer i omdömet att Holmberg gjort ett felaktigt antagande rörande Heurlins roll. [Lange (1948), s. 461 f.] Även Thunander är kritisk till Holmberg. [Thunander (1946), s. 165.] Warne anser, att Heurlin "knappast haft tillfälle" att utöva inflytande på kommittéarbetet. [Warne (1961), s. 11.]

³⁴ Lange (1948), s. 317.

³⁵ Heurlins självbiografi (opubl.). Cit. efter: Thunander (1946), s. 165, not 3.

³⁶ Lange (1948), s. 362.

Hartmansdorff en positiv inställning till en genomförd folkundervisning. Emellertid övertogs ledarskapet i kommittén av Heurlin och Esaias Tegnér. Den sistnämnde hade blivit ledamot i kommittén efter en inträffad vakans. Då Heurlin hade många andra åligganden blev det Tegnér, som fick leda kommitténs arbete och han lyckades också påverka dess ställningstaganden. Kommitténs förslag till folkundervisning utformades i enlighet med Heurlins och Tegnérns intentioner.³⁷ Inflytande från Thomander torde dock ligga bakom kommitténs ovan nämnda yttrande om nödvändigheten av lärarutbildning som en grundläggande åtgärd för att kunna förbättra folkundervisningen. Thomander hade nämligen färsk erfarenheter från det folkskoleseminarium, som 1839 hade inrättats i hans hemstad Lund.³⁸

Folkundervisningens omfattning 1809—1842

Någon fullständig statistik över folkundervisningens omfattning finns inte för perioden 1809—1842. Endast några ofullständiga redovisningar från några få år förekommer och då uppvisas endast ett tämligen oprecist och svåröverskådligt material.

1812 års uppfostringskommitté infordrade uppgifter från stiftet om folkundervisningens omfattning och beskaffenhet. Resultatet av denna inventering förelåg 1814 och visade att en betydande variation förelåg mellan stiftet beträffande förekomst av skolor. Som helhet betraktad var folkundervisningen långt ifrån godtagbar. Undervisningens omfattning måste bedömas ur både en *kvantitativ* och en *kvalitativ* aspekt. Till den kvantitativa hör antal elever, antal skolor, antal lärare och i vilken omfattning som eleverna

³⁷ A. a., s. 363 f.

³⁸ A. a., s. 455 f.; särsk. s. 457. Se även: Lindeberg (1938), s. 17 ff.

Heurlin utarbetade förslaget till K. M:ts proposition i folkundervisningsfrågan 1840 "och han har därvid i stor utsträckning följt det förslag till folkundervisningens ordnande som kyrkolagskommittén avgivit, vilket i sin tur delvis bygger på ett av J. H. Thomander — — — överlämnat förslag i ämnet". [Lange (1948), s. 321.] Lange påpekar i en not s. s. att Heurlin erkänt att kyrkolagskommitténs förslag varit inspirationskälla vid författandet av propositionen. Jfr PrP 1840—41, bd 1, s. 50.

verkligen besökte skolan i sin församling. Den kvalitativa aspekten belyses av andelen fasta och flyttande skolor, undervisningens beskaffenhet, lärarnas kompetens, kursplanernas omfattning, läsårets längd etc.

Kvantitativ omfattning. Den kvantitativa aspekten belyses med uppgifter från Torpson, som ur materialet från 1814 redovisat procenttalsberäkningar av antalet församlingar i varje stift med fasta eller ambulatoriska skolor.³⁹ Visby och Lunds stift skilde sig förmedelaktigt från övriga stift med 100 resp. 92 %. Genomsnittet (medianvärdet) för de övriga nio stift upp gick till 25 %, varav 16 % utgjorde andelen församlingar med fast skola och 9 % med ambulatorisk. Variationsvidden för procenttalen från dessa nio stift var 55 (från 64 till 9). Detta ger ett begrepp om hur olikartat folkundervisningsväsendet i realiteten var och hur dåligt tillståndet var i många stift. Torpson har inte uppgivit antalet undervisade barn annat än för vissa församlingar, men det framgår att även i de församlingar där en eller flera skolor fanns, var i regel endast ett mindre antal av barnen i skolåldern närvarande i skolan. Av 2.047 församlingar (ärkestiftet samt Stockholm stad ej medräknade) hade 857 inrättat skolor, av vilka 484 var fasta och 473 ambulatoriska.⁴⁰ Uppgifterna om undervisningen i städerna (i sex av stiftet) visade även de en betydande diskrepans mellan antalet barn i skolålder och antalet elever i skola. Man finner att för städerna i de sex redovisade stiftet varierade procenten undervisade av barnen i skolålder mellan 6,7 och 51,6.⁴¹

1825 års undervisningskommitté infortrade uppgifter från konsistorierna om folkundervisningens omfattning, men materialet vi-

³⁹ Torpson (1888), s. 184 ff. o. s. 204. Ärkestiftets uppgifter har Torpson ej återfunnit.

⁴⁰ *A. a.*, s. 204. Tabellen innehåller vissa räknefel. Bl. a. torde summan 484 (= antal fasta skolor) vara felaktig. Det rätta bör vara 494. De procenttal, som här har framräknats, har beräknats på korrigerade uppgifter i tabellen a. a., s. 204.

⁴¹ *A. a.*, s. 206 ff. Torpson ansåg det visserligen lönlöst att beräkna några medelvärden eller procentuppgifter, p. g. a. de i så fall mycket låga procenttalen. [*A. a.*, s. 208.] Torpson refererar till förhållandena i en storstad: "I Göteborg, där det av domkapitlet bedömes som ordentligt, funnos ej mer än 12 % av stadens barn i skolrummen". [*A. a.*]

sade sig så osäkert att uppgifterna då inte blev närmare bearbetade. En översikt visar emellertid att omkring år 1828 fanns i hela landet endast 102 stadsskolor, 307 fasta landsskolor samt 65 ambulande landsskolor.⁴² Dessa uppgifter kan sammanställas med antalet barn i skolålder. För åren 1825 och 1830 finns uppgifter om barnantalet i bl. a. åldrarna 5—9 år samt 10—14 år. Ur dessa siffror kan *approximativt* beräknas barnantalet i åldersintervallet 7—14 år, d. v. s. traditionell skolålder.⁴³ Detta antal blir knappt 500.000 för år 1825, medan motsvarande antal för år 1830 kan sättas till ganska precis 500.000. Jämföres dessa tal med det nyssnämnda antalet skolor framstår det som fullt klart att endast en mindre del av barnen i skolåldern erhöll någon undervisning.

K. M:t infortrade år 1839 från konsistorierna uppgifter om landets folkundervisningsväsende, vilka sedermera användes i propositionen till 1840—41 års riksdag.⁴⁴ I en tabell presenteras resultaten i sammandrag, men där förekommer vissa smärre felaktigheter,⁴⁵ vilka dock inte kan påverka helhetsintrycket.

Av församlingarna var 52 % helt utan skolor, 17 % hade ambulatoriska skolor och endast i 31 % av församlingarna förekom fasta skolor. I de fasta skolorna undervisade 1.030 lärare 43.277 barn. I de ambulande skolorna fanns 507 lärare medan antalet elever inte uppgavs, men kan beräknas till ungefär 30.000. I runda tal knappt 75.000 barn fick således undervisning i dessa folkskolor. Dessa siffror kan ställas mot antalet barn i skolålder, som visser-

⁴² *SFH II*, s. 137.

⁴³ *Statistisk tidskrift* 1903, s. 213 f. (*Historisk statistik för Sverige I. Befolkning 1720—1950* anger motsv. endast för jämna tiotal år, således endast 1820 och 1830 o. s. v.) Beräkningen har utförts genom att det uppskattade antalet 5- och 6-åringar (med approximativ korrigerig för dödligheten) har dragits ifrån resp. antal i intervallet 5—9 år.

⁴⁴ *Riksd. 1840—41*: K. M:ts prop. nr 7.

⁴⁵ Även Torpson antyder detta, men han gör själv räknefel i en del av sina procenttalsberäkningar. [*Torpson* (1888), s. 298 f] Tvivel mot tabellens korrekthet har anförts mer utförligt i: *SFH II*, s. 268.

Med största sannolikhet har dessa fel verkat i förskönande riktning. De verkliga förhållandena kan således ha varit ännu något sämre än vad som kan utläsas ur statistiken. Denna eventuella förvanskning överensstämmer med den förekommande tendensen att framställa folkundervisningsfrågan i en så gynnsam dager som möjligt.

ligen tabellen inte anger, men som kan uppskattas på samma sätt som i det föregående även för år 1840. Antalet barn i skolåldern kan beräknas till drygt 530.000.⁴⁶ Det är uppenbart att det förelåg en avsevärd brist på undervisningsmöjligheter för en stor grupp barn.

I alla beräkningar av folkundervisningens omfattning måste såväl skoltidens som skolålderns längd inkalkyleras. De som tidigare behandlat skolstatistiken från denna tid har inte gjort detta. Under åtta år befann sig varje barn i skolåldern. De barn som gick i skola kunde tänkas besöka denna i enstaka fall upp till åtta år, men alla övriga endast under betydligt kortare tid. Bristen på enhetlighet var påfallande.⁴⁷ Eftersom skolåldern i regel var en längre tidsperiod än undervisningstiden kom alltid antalet skolbarn att avsevärt understiga antalet barn i skolåldern. Räknar man med att varje barn i skolåldern under någon tidrymd erhållit undervisning skulle den genomsnittliga undervisningstiden bli endast omkring ett läsår. Detta antagande är dock endast teoretiskt möjligt, eftersom många barn icke hade tillfälle till skolgång. En annan fråga är hur stor mängd kunskaper, som kunnat förvärfvas av detta "statistiska skolbarn" under ett sådant enda läsår. Den frågan hör till de kvalitativa aspekterna på folkundervisningen, men redan efter denna undersökning av den kvantitativa sidan, verkar det enskilda barnets skolgång ha varit bristfällig och otillräcklig under hela perioden 1809—1842.

Kvalitativ omfattning. Hur förhållandena gestaltade sig för de barn, som infann sig till skolgång blir klarare då de kvalitativa förhållandena något granskas. I samband med redovisningen av antalet elever har i det föregående redan fördelning på fasta resp. flyttande (ambulatoriska) skolor meddelats.⁴⁸ Självfallet hade en flyttande skola lägre kvalitet än en fast. Detta framgår redan av

⁴⁶ Se denna framst. s. 51. Antalet överstiger betydligt det av Aquilonius uppgivna. [SFH II, s. 268.]

⁴⁷ "Ett, två till tre år betecknade medeltalet, men å ett och annat ställe räknades lärotiden blott i månader, medan den å andra sidan överskred ovan nämnda medeltal". [Westling (1900), s. 327.]

⁴⁸ Detta hör visserligen till den kvalitativa aspekten, men det var naturligt att referera de tillgängliga uppgifterna i det sammanhang, som de föreligger.

de yttre betingelserna för en flyttande skola, som inte hade någon egen lokal, utan just flyttade med sina elever mellan ett antal hushåll från vilka eleverna hämtades.⁴⁹

Den undersökning av undervisningsförhållandena som 1812 års uppfostringskommitté företog visade att undervisningen i stor utsträckning endast omfattade innanläsning och katekes. Av de fasta skolorna hade 37 % denna begränsade lärokurs. Samma procenttal uppnåddes även för de ambulerande skolorna. Resten av skolorna hade en lärokurs, som utöver innanläsning och katekes även omfattade skrivning och ibland även skrivning och räkning.⁵⁰ Mycket nära förknippad med lärokursens omfattning var frågan om lärarnas utbildning och kompetens. Lärarlönens storlek kan få utgöra kriterium på lärarens kompetens. Det ansågs då inte vara möjligt att kunna förmå "något så när lämpliga personer att åtaga sig skolkallet", då lönen inte uppgick till 50 riksdaler banko. Bland de ambulatoriska skolorna hade inte ens en procent av lärarna en lön som översteg detta belopp. För lärarna i de fasta skolorna uppgick detta procenttal till knappt 19.⁵¹ Uppgifterna från 1839 visar att vid de fasta skolorna hade 52 % av lärarna 50 rdr banko eller mindre som lön. Endast 30 % av dessa lärare hade en lön som översteg 100 rdr banko, vilket vid den tiden ansågs vara den lägsta avlöning som en kompetent lärare kunde acceptera. 89 % av lärarna i de flyttande skolorna hade en lön som understeg 50 rdr banko.⁵²

Läsårets längd varierade mellan olika stift och orter enligt vad som framgick av 1812 års uppfostringskommittés undersökning. I de fasta skolorna förekom en variation mellan elva och sju månader. Av de ambulatoriska skolorna torde säkerligen många inte ha meddelat undervisning under så lång tid som sju månader och i många fall torde eleverna inte ha deltagit i undervisningen under

⁴⁹ Interiörer från undervisningen i flyttande skolor lämnas av Paulsson (1866), s. 186 ff. (särsk. s. 192). Jfr serien "Hågkomster från folkskola och folkundervisning" I—IX, särskilt I—III. ÅSU 36, 38 o. 51.

⁵⁰ Torpson (1888), s. 204. Någon upplysning om lärokursens omfattning 1839 lämnas inte, men denna får antas vara ungefär densamma som vid tiden för 1812 års kommittés inventering.

⁵¹ A. a., s. 204 f.

⁵² A. a., s. 298 ff.; Riksd. 1840—41: K. M:ts prop. nr 7.

ett helt sådant läsår. Lästiden under veckorna varierade också från 6—10 timmar dagligen till några timmar varannan dag. Överhuvud taget var bestämmelser och praxis mellan olika orter ofta mycket olikartade.⁵³

Strävandena att trots begränsade ekonomiska resurser och brist på lämpliga lärare sprida folkundervisningen tog sig också uttryck genom de växelundervisningsskolor, som förekom från slutet av 1810-talet och under några decennier framåt.⁵⁴ År 1821 stiftades "Sällskapet för växelundervisningens befrämjande". Genom dess verksamhet spreds metoden, vilken har karakteriserats som "ett av de betydelsefullaste företagen i den svenska folkskolans historia". Vid sällskapets normalskola i Stockholm bedrevs lärarutbildning och detta bidrog till att sprida undervisningsmetoden över landet.⁵⁵

I början av år 1824 fanns 60 växelundervisningsskolor med 2.209 elever och år 1835 hade en ökning skett till 338 resp. 20.930. I den tidigare nämnda statistiken från 1839 upptogs även antalet fasta skolor, som bedrev undervisning enligt växelundervisningsmetoden resp. "gamla metoden". Knappt hälften (47 %) använde växelundervisningsmetoden.⁵⁶

De här anförda statistiska uppgifterna visar att åtskilligt arbete

⁵³ *Torpson* (1888), s. 184 ff.

⁵⁴ *Sörensen* (1930), s. 9 ff.; *SFH II*, s. 144 f. Växelundervisningsmetodens utländska förebilder blev kända vid denna tid. Den hade nämnts av Broocman redan 1810. År 1816 gjordes genom 1812 års uppfostringskommitté ansatser att sprida kunskap om metoden. År 1818 användes metoden i två fattigskolor (Stockholm och Norrköping). *Magasin för föväldrar och lärare*, 1810, h. 2, s. 146 ff.; *SFH II*, s. 156 ff.; *Paulsson* (1866) s. 199 f. o. 202; *Sjöstrand III: 2* (1965), s. 77 ff.; *Willke* (1966).

⁵⁵ *SFH II*, s. 184 o. 193 ff.; *Lagerstedt* (1922), s. 5; *Sörensen* (1930).

⁵⁶ *Torpson* (1888), s. 299 f. Uppgifterna från Stockholm uppgavs vara ofullständiga. *Torpson* beräknade procenttalet växelundervisningsskolor till 42, medan 47 % bör vara riktigare (vilket erhålles om man beräknar procenttalet utifrån att 462 av 986 meddelade skolor använt växelundervisningsmetoden).

Under inverkan av beslutet år 1842 om obligatorisk folkundervisning växte antalet skolor med växelundervisning så att år 1848 fanns 756 skolor omfattande 61.284 elever. Från det sistnämnda året upphörde den rapportering av skol- och elevantal, som dittills skett till sällskapet. [*SFH II*, s. 193 ff.; *Lagerstedt* (1922), s. 5.] Mot slutet av 1850-talet och under 1860-talet förekom stark kritik mot växelundervisningsmetoden, som slutligen avskaffades genom ett stadgande år 1864. [Se *denna framst.*, s. 75 f.]

återstod innan folkundervisningen nått alla medborgare och undervisningsstandarden höjts till en rimlig nivå. I ett sådant läge med en mycket ofullkomlig folkundervisning kunde man inte räkna med att de svagt begåvades undervisningsproblem skulle uppmärksammas i någon högre grad. Alla ansträngningar ägnades de normalbegåvade. Så länge endast en del av dessa infann sig till undervisning, förelåg ingen anledning att inrätta hjälpskolor eller särskolor. De dövstummas och blindas undervisningsbehov hade tillgodosetts i endast begränsad omfattning.⁵⁷

Folkundervisningsfrågan vid 1840—41 års riksdag

Vid 1840—41 års riksdag blev folkundervisningsfrågan föremål för en ingående debatt, sedan regeringen avlämnat sin proposition i frågan. Riksdagen har karakteriserats som "Karl Johanstidens längsta och mest upprörda".⁵⁸ Det var självfallet inte folkundervisningsärendets behandling, som gav anledning till en sådan bedömning, utan det hade skett en allmän politisk uppladdning mellan å ena sidan oppositionen och å andra sidan de konunga- och regeringstroga. Det är vanligt att man i detta sammanhang talar om liberala resp. konservativa politiker.

I många väsentliga frågor uppstod en frontbildning med två stånd på var sida. I ett sådant läge tillämpades ett invecklat förfarande med sammanjämkningar och specialutskott innan ett beslut efter många gånger stora besvärligheter kunde fattas. De politiska striderna utkämpades i stor utsträckning kring anslagsfrågor. Oppositionen ville öka anslagen till bl. a. samfärdsel, fångvård och skolväsende. Undervisningsfrågorna hade härigenom dragits in bland de kontroversiella riksdagsfrågorna. Vid riksdagen fick de liberala idéerna sitt genombrott, då oppositionen vann segrar i olika anslagsfrågor, bl. a. beträffande anslag till skolväsendet.⁵⁹

Som tidigare framhållits gav en viss politisk inställning hos ett stånd eller en enskild ledamot inte ett enhetligt utslag vid stånd-

⁵⁷ Se *denna framst.*, s. 36 ff.

⁵⁸ *Carlsson-Rosén II* (1961), s. 373. Se även: *SFH II*, s. 270; *Hornwall* (1951).

⁵⁹ *Carlsson-Rosén II* (1961), s. 373 ff.

punktstagande i riksdagsfrågorna. Detta kom att gälla även folkundervisningsfrågan. Redan vid den föregående riksdagen (1834—1835) dominerades bondeståndet av den liberala riktningen inom partiet. Bönderna kämpade för ett ökat politiskt inflytande, vilket gjorde att de stödde tanken på en förbättrad folkundervisning. Samtidigt motsatte de sig av skatteskäl alla mer omfattande och kostnadskrävande förbättringar. Även inom de övriga stånden stöddes folkundervisningsfrågan av vissa ledamöter.⁶⁰

Regeringens proposition angående inrättande av folkskolor avlämnades till riksdagen i februari.⁶¹ Stånden remitterade ärendet utan ingående diskussioner till de förenade stats- samt allmänna besvärs- och ekonomiutskotten. I juni 1840 avgav utskotten sitt första betänkande med förslag i ärendet, vilket diskuterades ingående i stånden vid sammanträden i juli. Ärendet återremitterades därefter till utskotten, som på nytt fick överväga olika synpunkter på folkundervisningsfrågan för att i januari 1841 vara färdiga med ett nytt betänkande. I februari diskuterade stånden åter ärendet, men stannade på flera punkter i skiljaktiga beslut varför utskotten försökte att sammanjämka stånden på dessa punkter. Detta försök presenterades i april 1841. Ett fjärde betänkande fick dock utskotten avge i maj 1841⁶² innan de förstärkta besvärs- och ekonomiutskotten enligt riksdagsordningen voterade om de punkter i förslaget, som inte en majoritet av minst tre stånd kunnat vinnas för.⁶³ I början av juni 1841 var alla omröstningar slutförda och det sålunda av riksdagen antagna lagförslaget kunde av regeringen sändas ut på remiss till domkapitel och länsstyrelser. Regeringsbeslutet kom sedan i juni 1842.⁶⁴

Utskottens behandling av folkundervisningsfrågan speglade en ambition att åstadkomma bästa möjliga undervisning med hänsyn till resurserna. Riksdagen var mera återhållsam och ville åstadkomma nedprutningar och nedskärningar av bl. a. kursinnehåll och kost-

⁶⁰ SFH II, s. 219 ff.

⁶¹ Riksd. 1840—41: K. M:ts prop. nr 7.

⁶² Riksd. 1840—41: Stats- samt allm. besvärs- och ekonomiutskottens betänkande nr 5, 128, 190 resp. 198.

⁶³ Riksd. 1840—41: Förstärkta besvärs- och ekonomiutskottens memorial nr 161.

⁶⁴ SFS 1842, nr 19.

nader. Orsaken till att utskotten och riksdagen intog så olika ståndpunkter i frågan och lät den bli föremål för en seg dragkamp synes ha legat i utskottens sammansättning. Utskottsvalen var ett mycket viktigt inslag i riksdagsarbetet. Vid denna riksdag verkar även de för denna fråga aktuella utskotten (stats-, allmänna besvärs- och ekonomiutskotten) ha fått en större proportion reformvänliga och progressiva ledamöter än riksdagen i övrigt.⁶⁵ Det visade sig att vid alla fyra tillfällena då folkundervisningsärendet befann sig hos utskotten ville dessa omintetgöra ståndens krav på ändringar och vidhålla sin ursprungliga uppfattning i frågan. Riksdagens slutliga ståndpunktstagande blev därför ett beslut i kompromissens tecken.

Ett utförligt referat av riksdagsdebatterna och utskottsbehandlingen av folkskolefrågan vid 1840—41 års riksdag har redan lämnats av Warne.⁶⁶ Här skall endast beröras vissa av de inlägg som hade anknytning till frågan om kursplanens omfattning och kraven på elevernas kunskaper.

Som redan nämnts lades sociala aspekter på folkundervisningsfrågan i en icke obetydlig utsträckning. Samtidigt som det talades om folkundervisningen som ett medel att bilda och lyfta stora delar av folket, dämpa proletariseringen och skapa goda medborgare, förekom åsikten att på grund av sin sociala bestämmelse behövde inte vissa grupper av barn undervisning i någon större utsträckning. Det talades om att befria dessa barn från den belastning som undervisningsplikt och en mer omfattande kursplan skulle utgöra. Diskussionen kom således inte att enbart kretsa kring en lärokurs för alla barn, utan den upptog även frågan hur de fattiga barnens lärokurs borde vara beskaffad. Ibland hävdades även att viss hänsyn borde tas till "klent begåvade" barns behov av mindre kunskaper. Ofta sammankopplades därvid dessa med fattiga barn. Detta kan ha berott på gammal slentrian, eftersom dels båda kategorierna kändes som en belastning för samhället och dels torde en del barn från en fattig och torftig miljö ha kunnat vara pseudode-

⁶⁵ Borell har skildrat hur den liberala oppositionen vann segrar i borgarståndet samt bland ridderskapet och adeln vid utskottsvalen 1840. [Borell (1948), s. 41 ff.] Hornwall har i en uppsats utrett bänkmansvalet 1840 [Hornwall (1944)] samt därmed sammanhängande utskottsval. [Hornwall (1951), s. 228 f.]

⁶⁶ Warne (1961). Se även: Thunander (1946), s. 176 ff.; särsk. s. 212 ff.

bila. Ibland gjordes dock i diskussionerna skillnad mellan fattiga och kluent begåvade. Det påpekades därvid att till fattigdom borde inte genom avsaknad av skolgång även läggas okunnighet.

Regeringens proposition. I propositionen från regeringen förekom främst stadganden om utbildning av lärare för en utvidgad folkundervisning. Läraren skulle äga kunskaper i skrivning, räkning, läsning innantill av svenskt och latinskt tryck, insikter i Luthers lilla katekes med förklaringar, biblisk historia, de första grunderna av "allmän jordbeskrivning" (= geografi), "fäderneslandets historia" samt kyrkosång. De föreslagna kraven på elevernas kunskaper innebar endast att de senast vid tolv års ålder skulle kunna innanläsning, Luthers (lilla) katekes med förklaringar och biblisk historia.

Det föreslogs vidare att skolorna skulle vara antingen fasta eller flyttande (ambulatoriska). Lärokursens omfattning hade samband härmed, eftersom denna inte kunde göras alltför omfattande i den flyttande skolan. Att man tydligen tänkte sig en kvalitetskillnad mellan fasta och flyttande skolor, framgår av att lärarlönen föreslogs dubbelt så hög i den fasta skolan som i den flyttande.⁶⁷ För undervisningsstandarden var det olyckligt att regeringspropositionen lanserade den flyttande skolan.

Det bör särskilt påpekas att i propositionen föreslogs intet obligatorium beträffande skolgång (skolplikt) utan endast beträffande kunskapsinhämtandet (undervisningsplikt). Folkskolundervisningen skulle ersätta föräldraundervisningen endast då denna inte fungerade tillfredsställande. Som en följd av detta borde en särskild skolavgift tas ut. Fattiga barns undervisning skulle befrämjas genom ett förslag att denna skolavgift skulle utgå ur församlingens fattigkassa. Det var nödvändigt att varje tolvåring hade de nyssnämnda minimikunskaperna, eftersom de i annat fall icke kunde tas emot för konfirmationsundervisning. Detta minimum av kunskaper kunde få utökas om kyrkoherden och församlingen så önskade.

Som motiv för en förbättring av folkundervisningen angavs i propositionen bl. a. en önskan att "utbilda och förädla den reli-

⁶⁷ Riksd. 1840—41: Prop. nr 7, s. 5.

giösa och moraliska känslan, eller tidens stigande fordringar på bildning i allmänhet".⁶⁸ För både individen och samhället skulle vissa grundläggande kunskaper hos medborgarna vara av värde. Med direkt hänvisning även till samhällsnyttan framfördes kravet på minimikunskaper.⁶⁹

Utskottsbehandlingen. Stats- samt allmänna besvär- och ekonomiskskotten lämnade i sitt betänkande förslag till de kunskapskrav, vilka borde ställas på dem som sökte inträde vid seminarier för utbildning till lärare i folkskolan. Av den inträdessökande krävs att han "kan skriva färdigt, räkna quattuor species och läsa innantill svenskt och latinskt tryck, samt utantill Luthers lilla katekes med den antagna förklaringen: och därjämte äger någorlunda försvarlig insikt i biblisk historia, allmän jordbeskrivning [= geografi], fäderneslandets historia och i kyrkosång". Omfattningen av dessa inträdeskrav ville ståenden inte rubba, men folkskolelevernas kursplan blev utsatt för kritik och ändringsförslag. Utskotten uttalade beträffande den kunskapsmängd, som eleverna skulle förvärva för att de skulle godkännas, att "— — — vart och ett barn, såväl av man- som kvinnokön, inom skolålder, bör skolan begagna, så länge och intill dess nedanstående kunskaper hunnit inhämtas: a) att med lätthet läsa rent och väl svenska språket innantill, såväl latinsk som svensk stil; b) skriva; c) religions-kunskap och biblisk historia; d) quattuor species; e) försvarlig färdighet i svenska språkets rätt-skrivning; f) kännedom om det allmännaste av fäderneslandets historia och geografi; g) första grunderna av naturläran och h) kyrkosång". Någon särskild lärokurs för fattiga eller kluent begåvade föreslogs inte. Undervisningen skulle i princip vara obligatorisk, men de föräldrar som så önskade skulle kunna få undervisa sina barn i hemmet. Som kontrollåtgärd skulle de hemundervisade barnen examineras i skolan. Utskotten hade vidare i sitt betänkande hävd- dat att i varje församling skulle finnas en fast skola. Lärostoffets

⁶⁸ A. a., s. 1, även s. 4.

⁶⁹ "Då samhällets högre ändamål icke kunna vinnas, om dess medlemmar lämnas åt råhet och okunnighet, så har Staten både skyldighet att vaka över och befordra folkbildningen, samt rättighet att av varje samhällsmedlem fordra åtminstone det kunskapsmått, varförutan han icke förmår inse sin bestämmelse eller rätt uppfylla sina plikter". [A. a., s. 4.]

omfattning hade i förhållande till propositionens förslag ökat. I utskottens förslag hade skolundervisningen gjorts obligatorisk med hemundervisningen som undantag, vilket var en omvändning av propositionens förslag. Skolåldern hade blivit sänkt i utskottsförslaget, som påbjöd skolgång från 7—9-årsåldern, medan propositionen hade satt 12 år som den ålder, då de fastställda kunskaperna skulle vara inhämtade.⁷⁰ Allt detta innebar ett försök till en betydande utvidgning av folkundervisningens omfattning och ett frångående i väsentliga delar av propositionens syfte. Den religiösa prägnen på undervisningen hade delvis mildrats genom att omfattningen av det allmänt medborgerliga kunskapsstoffet i kursplanen ökat. Propositionens fattigskola hade i utskottens förslag förvandlats till en medborgarskola. Självfallet lanserades därvid en enhetlig lärokurs som inte gjorde undantag varken för fattiga eller klynt begåvade barn.

Regeringspropositionens förslag till folkskola visar å ena sidan släktskap med kyrkolagkommitténs tidigare berörda förslag, genom att propositionen betonade lärarutbildningen och endast gick med på en torftig minsta lärokurs. Utskottens förslag visar å andra sidan att fattigvårdskommitténs förslag sannolikt haft betydelse för utskottens ställningstaganden, eftersom de hade tagit upp kommitténs tanke att utom nattvardsförberedande undervisning borde även medborgerliga ämnen tas med.

De fjorton reservationer som bifogades utskottens utlåtande visar att full enighet icke rådde. Den omfångsrikaste reservationen lämnades av biskop Agardh, i vilken han åter pläderade för hemundervisningen.⁷¹

Som tidigare nämnts gick utskottens förslag på remiss till stånden, för att återkomma till förnyad utskottsbehandling. Vid detta tillfälle ville utskotten medge barn med svag fattningsgåva dispens från den föreslagna lärokursen.⁷²

Diskussionen i stånden. I det följande skall ståndens synpunkter

⁷⁰ Riksd. 1840—41: Stats- samt allmänna besvär- och ekonomiutskottens betänkande nr 5, s. 18 f.

⁷¹ A. a., reservationerna s. 5.

⁷² Riksd. 1840—41: Stats- samt allmänna besvär- och ekonomiutskottens betänkande nr 128, s. 23.

på lärokursens omfattning granskas. Eftersom diskussionerna i stånden efter frågans första och andra utskottsbehandling hade nära samband kommer inlägg från båda dessa tillfällen att refereras i ett sammanhang.

I prästeståndet ställde sig många ledamöter kritiska till utskottens synpunkter. Invändningarna riktade sig särskilt mot den enligt debattörerna alltför omfattande kursplanen och mot utskottens åsikt att folkskolan borde meddela allmänt medborgerlig bildning. I stället hävdades att enbart "riktig innanläsning och kristendoms-kunskap" skulle vara tillräckligt. Motståndet hade sin väsentligaste grund i prästerskapets ovillighet att erkänna folkskolans allmänbildande uppgift. En frontbildning hade uppstått mellan dem som kritiserade utskottens förslag och dem som stödde detta. Till den sistnämnda kategorin kunde räknas ledamoten i ekonomiutskottet, prof. A. A. Grafström, som påpekade att kunskaper i även skrivning och räkning måste anses oundgängliga. Kunskapsminimum borde därför inte sättas så lågt som vissa talare hävdade. Prosten Gumælius argumenterade mot Agardhs hemundervisning. Hemmens kunskaper var ofta för små för att en tillräcklig standard på hemundervisningen skulle kunna upprätthållas. Nödvändigheten av folkskoleundervisning slogs fast av Gumælius, som inte kunde acceptera någon kunskapskillnad mellan barn från olika samhällsklasser. Gumælius motpol var biskop J. J. Hedrén. Han ville minska kunskapsinnehållet och betonade att folkskolans huvudsakliga uppgift var att fungera som en fattigskola, vilken var det enda slag av skola, som Hedrén ansåg att församlingarna kunde åläggas att anordna.⁷³ Ståndet hävdade bl. a. att en uppdelning av lärokursen i en vanlig kurs och en minimikurs borde ske. Både fattiga barn och klynt begåvade barn borde utexamineras enligt

⁷³ Hedrén klargjorde också skillnaden mellan fattigskola och folkskola. Den förstnämnda var en "nöd hjälpsanstalt" och en samhällets plikt att inrätta. Färdigheter i "renläsning och kristendoms-kunskaper" borde där räcka som kunskapskrav. Den folkskola som utskotten föreslagit uppfattades som "apologist-skolans utflyttning ibland massan av folket" och sådana skolor kunde det inte vara församlingarnas skyldighet att anordna. Hedrén ansåg att utskotten skapat oklarhet i sitt förslag om kunskapskraven i folkskolan genom att inte klargöra den skillnaden. [*PrP* 1840—41, bd 5, s. 758 f.]

minimikursens fordringar. Man bör observera att dessa två elevkategorier därvid sammankopplades.

Även efter förnyad utskottsbehandling av frågekomplexet vidhöll prästeståndet att utskottens förslag till kursplan borde skäras ner. Bakom detta krav låg majoritetsuppfattningen inom ståndet att folkundervisningen borde vara av fattigskolekaraktär och endast utgöra underlag för konfirmationsundervisningen.⁷⁴ Om folkskolans uppgift begränsades till detta, skulle skolan förbli knuten till kyrkan. Prästerskapet hade också sedan gammalt haft nära samband med folkundervisningen och torde härigenom ha haft en realistisk uppfattning om en rimlig omfattning av kursinnehållet i förhållande till de resurser, som fanns disponibla för folkundervisningen. Majoriteten inom ståndet önskade att stadgan även skulle innehålla bestämmelser om en särskild minimikurs, som omfattade enbart läsning, kristendom och kyrkosång. Fattiga eller klynt begåvade elever borde kunna utexamineras enligt denna kurs.⁷⁵

Inom bondeståndet var ledamöterna på de flesta punkter starkt kritiska mot utskottens utlåtande och förslag. Betecknande för överläggningarna i ståndet var att ekonomiska bedömningar i mycket stor utsträckning präglade debatterna. De självägande bönderna hyste en lättförståelig ovilja mot en ytterligare skattebelastning genom kostnaderna för folkskolan, eftersom kostnaderna även för de fattigas undervisning skulle skattevägen så gott som helt åter-

⁷⁴ *A. a.*, bd 13, s. 215 ff.

Vid debatten i prästeståndet hävdade Chr. I. Heurlin att förhållandet med det växande proletarietet föranlett K. Mt: att avge sin proposition i folkskolefrågan 1840. [*A. a.*, bd 1, s. 50 ff.]. Hedrén ansåg att folkskolan var ett betydelsefullt komplement till fattigvården. [*A. a.*, bd 13, s. 77 f.]

⁷⁵ Ståndets beslut formulerades:

”De kunskapsämnen, som enligt 3 § 5 mom. fordras för att till lärare i folkskola bliva antagen, skola ock utgöra föremål för undervisningen i sådan skola. Dock må de barn som av fattigdom hindras att undervisningen längre tid begagna eller sakna nödig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmått, som undervisningen erbjuder, kunna ur skolan utskrivas, sedan de uppnått nödig kunskap i följande ämnen: a) ren och flytande innanläsning av svenska språket, så latinsk som svensk stil; b) biblisk historia och kristendomskunskap efter de läroböcker, som vid skolan äro antagna; c) kyrkosång. [*A. a.*, s. 234.]

falla på de mer burgna bönderna. Då endast dessa var representerade i bondeståndet blev motståndet där mot folkskolan hårt.⁷⁶ Flera talare påpekade att kunskapskraven enligt utskottsförslaget var alltför omfattande ”helst i anseende till fattiga och mindre bemedlade personer”, eftersom dessa redan vid 9—10 års ålder var tvungna att söka förtjäna sitt uppehälle.⁷⁷ De allmänt sett för stora kunskapskraven ansågs bli ännu mer överdrivna då de fattiga barnen ställdes inför dem. Där fanns de enskilda individernas önskan att så snabbt och så tidigt som möjligt kunna uppfylla kunskapskraven för sin försörjnings skull, liksom församlingarnas strävan efter att begränsa utgifterna för de många fattigas skolgång.

I anslutning till frågan om kunskapskraven för de fattiga nämndes att det även förekom ”en stor del av barn av så inskränkt fattningsförmåga, att de under hela sin livstid knappt skulle hinna med att absolvera den föreslagna kursen”.⁷⁸ En annan talare ansåg att inga kunskapsfordringar skulle fastställas i stadgan, utan lärarna och skolstyrelsen skulle ”lämpa undervisningen efter lärjungarnas olika fattningsförmåga”.⁷⁹ Ett stadgande om en särskild lärokurs för dem som hade en bristande fattningsgåva ansågs dock vara en känslig sak, eftersom denna brist skulle noteras i kyrkobokföringen och således följa dem hela livet.⁸⁰

Efter långa debatter fattade ståndet sitt beslut. I fråga om kursinnehållet ansåg ståndet att undervisningen skulle omfatta samma kunskapsämnen som krävdes för att antas som lärare vid folkskola. Ståndet beslöt också att de skolbarn, ”som av fattigdom hindras att undervisningen någon längre tid begagna eller sakna nödig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmått, som undervisningen erbjuder, kunna ur skolan utskrivas, sedan de uppnått nödig kunskap i följande ämnen: a) ren och flytande innanläsning av svenska

⁷⁶ Ytterst var det motsättningarna mellan de mer välbärgade bönderna och den fattigaste landsbygdsbefolkningen som spelade in. En talare sade i debatten rent ut att om utskottsförslaget skulle följas innebar det att skattebetalarna skulle svara för kostnaderna inte bara för sina egna barns undervisning utan ”dessutom bekosta dylik för en mängd andras barn”. [*BdP 1840—41*, bd 10, s. 257.]

⁷⁷ *A. a.*, bd 6, s. 373.

⁷⁸ *A. a.*, s. 426.

⁷⁹ *A. a.*, s. 429.

⁸⁰ *A. a.*, bd 10, s. 229.

språket, så latinsk som svensk stil; b) kristendomen efter de läroböcker, som vid skolan är antagna; c) kyrkosång".⁸¹

Inom ridderskapet och adeln rådde oenighet i frågan. En del av ledamöterna ansåg att endast läsning samt utantillärande av katekesen var erforderlig. Andra åter ville vidga folkundervisningen till att utöver kristendomskunskap och läsning ge även medborgelig bildning. Kritiken var starkast mot utskottens första utlåtande, då nästan alla ledamöter ställde sig avvisande till förslaget. Bl. a. ansågs kursinnehållet vara för omfattande. Det andra utlåtandet från utskotten mötte också det kritik, men den hade mildrats och en rad talare stödde utskotten. Utskottsledamöten von Rosen framhöll att folkundervisningen var nödvändig, eftersom staten hade rätt att fordra vissa kunskaper av alla medborgare. Utskotten hade enligt hans mening visserligen satt kunskapsnivån högre än nödvändigt och han hävdade att kunskapsbehovet var olika för olika individer i samhället. I debatten framfördes även att en minimikurs omfattande endast kristendom och läsning kunde ge tillräckliga kunskaper åt barn som var fattiga eller hade "särdeles trög fattningsförmåga". Under den fortsatta debatten diskuterades omfattningen av denna minimikurs.

Professor P. G. Cederschiöld, som under lång tid redan före riksdagen pläderat för en förbättrad folkundervisning, kunde inte instämma i förslag som minskade omfattningen av folkskolans lärokurs. Från förespråkarna för en förbättrad folkundervisning framhölls att någon skillnad i kunskapsbehov mellan fattiga och övriga barn inte kunde anses föreligga, utan endast "bristande naturanlag" skulle medföra att en minimikurs tillämpades,⁸² vilket också blev ståndets beslut. Lärokursen i den planerade folkskolan krymptes något i förhållande till utskottsförslaget.⁸³

⁸¹ A. a., s. 360.

⁸² RAdP 1840—41, bd 10, s. 175 f.

⁸³ Ståndets beslut på den punkten gavs formuleringen: "Intet barn av någotdera könet må upphöra med hemläsning eller skolans begagnande, förr än det hunnit lära: a) att väl läsa innantill svenskt och latinskt tryck; b) biblisk historia och den religionskunskap, som erfordras för att av prästerskapet emottagas till nattvardsläsning; c) kyrkosång; d) skriva; e) de fyra räknetsätten i hela tal. Undantag må endast för bristande naturanlag beviljas." [A. a., bd 20, s. 279.]

Utskottens utlåtanden fick den välvilligaste behandlingen i borgarståndet, vars diskussioner fördes i en positiv anda. Inga allvarligare invändningar anfördes, vilket torde ha berott på att folkundervisningen i allmänhet var bättre utbyggd i städerna än på landsbygden. Utskottsförslagen innebar i stort sett endast ett genomförande av de strävanden för folkundervisningens befrämjande, som redan i viss utsträckning förekommit i städerna. Ståndet följde utskottens förslag beträffande kursinnehållet utom beträffande en mindre väsentlig detalj.⁸⁴

Även efter ståndens handläggning av utskottens andra utlåtande i folkskolefrågan var riksdagen oenig beträffande många stadganden. Kursplanens omfattning gav fortfarande anledning till divergerande åsikter genom att ståndets beslut skilde sig i fråga om minimikursens omfattning och vilka elevkategorier, som skulle kunna medges dispens från dessa krav. Sammanjämkning måste därför ske, innan riksdagen kunde uppnå enighet.

Stånden var överens om att biblisk historia, innanläsning och kyrkosång skulle förekomma i minimikursen. Ridderskapet och adeln samt borgarståndet ville dessutom införa skrivning samt "de fyra räknetsätten i hela tal". Präste- och bondestånden önskade inte en sådan utökning. Dispens från minimikurskraven skulle kunna ges både fattiga elever och elever med "bristande fattningsgåva", eftersom majoritet uppnåtts för detta stadgande. Detta berodde på att man enbart inom ridderskapet och adeln velat inskränka undantaget till svagt begåvade barn.

Den slutliga utskottsbehandlingen. Vid omröstningen i det förstärkta utskottet vann det större minimikursplaneförslaget en knapp majoritet. Det tidigare beslutade undantaget även för fattiga barn kvarstod.⁸⁵

⁸⁴ Denna avvikelse gällde det ställe i utskottens förslag, där det talades om "försvarlig färdighet i svenska språkets rättskrivning". Denna passus önskade ståndet ta bort. [BgP 1840—41, bd 6, s. 516 f.]

⁸⁵ För Stats- samt allmänna besvär- och ekonomiutskotten hade det varit angeläget att framhålla "en särdeles trög fattningsgåva eller bristande naturanlag" som den enda omständighet, vilken skulle kunna ge dispens från de uppsatta kunskapskraven. De fattigaste skulle således inte undantas från det all-

Beträffande fasta eller flyttande skolor ville adeln och borgarståndet stadga om fasta skolor, medan de båda andra stånden accepterade flyttande skolor som fullgod lösning. Bondeståndet avvisade helt de fasta skolorna, medan prästeståndet, som från början inte velat bifalla förslaget om de fasta skolorna, svängde till en mer positiv hållning på den punkten. Med endast en rösts övervikt beslöt prästeståndet efter diskussionen av utskottens andra betänkande, att en, helst fast, skola skulle finnas i varje socken. Då frågan förekom i förstärkta allmänna besvär- och ekonomiutskottet antogs en formulering som talade om att "i varje pastorat bör finnas en eller flera folkskolor antingen fasta eller flyttbara efter kommunernas eget bestämmande".⁸⁶

Sedan övriga erforderliga jämkningar gjorts, kunde riksdagen avge sin skrivelse i ärendet till regeringen, som i slutet av juni 1841 sände det av riksdagen antagna förslaget på remiss. Flertalet domkapitel och länsstyrelser var positiva till förslaget, men avstyrkanden saknades inte heller.⁸⁷

Folkskolestadgan utfärdas. Den 18 juni 1842 kunde till sist "Kungl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket"⁸⁸ utfärdas. Den långa tid ärendet tagit från det propositionen avlämnades berodde såväl på riksdagens tungrodda arbetssätt som

männans kravet på kunskaper. Det var med klart hänsynstagande till sociala skäl som utskottet i sitt andra utlåtande skrev:

"Skall den yttersta grad av torftighet ännu mer förbittras därigenom, att de ifrån barndomen fördömas att kvarstanna däruti, enär man berövar dem ett av de kraftigaste medel att befria sig därur, nämligen kunskapen? — Ingen i förhand bestämd skillnad emellan rik och fattig i avseende på kunskaper må för den skull föreskrivas. Det ligger nog i alla fall tillräckligt många hinder i vägen för den senares utbildning, vilka ingen kan alldeles undanröja, och vilka endast en uppåt strävande själ förmår övervinna genom fortsatta ansträngningar". [Riksd. 1840—41: Stats- samt allmänna besvär- och ekonomiutskottens utlåtande nr 128, s. 23 f.] Genom en kraftfull argumentering för en enhetlig folkskolekurs ville utskottet avvisa alla strävanden för en kvalitativt tudelad folkundervisning med prolektärskolor för de fattigare barnen, som skulle undervisas efter en mycket begränsad kursplan.

⁸⁶ Riksd. 1840—41: Förstärkta besvär- och ekonomiutskottens memorial nr 161, s. 2.

⁸⁷ En del av remissyttrandena är refererade i: SFH II, s. 306—312.

⁸⁸ SFS 1842, nr 19.

på ärendets kontroversiella och svårlösta natur. Stadgans formuleringar visade att både vissa omredigeringar av utskottens förslag och en del ändringar av innehållet hade företagits. Enligt kursplanen skulle undervisningen omfatta: "Full färdighet uti innanläsning, rätt- och välskrivning" samt "katekesen, bibliska historien, fysisk och politisk geografi i säker översikt, fäderneslandets historia och huvuddragen av allmänna historien, räknekonsten, såväl uti hela och brutna tal, allmänna begreppen av geometri och linearring samt naturläran" och dessutom "enkel gymnastik" samt kyrkosång. Vidare stadgades att skolbarn, vilka av fattigdom hindrades att under längre tid begagna undervisningen liksom även barn vilka saknade "erforderlig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmått, som undervisningen erbjuder", kunde få avgå med följande minimikurs: "a) ren och flytande innanläsning av svenska språket, så latinsk som svensk stil; b) religionskunskap och biblisk historia, till den grad som erfordras för att kunna hos prästerskapet börja den egentliga nattvardsläsningen; c) kyrkosång med undantag för dem, som därtill sakna allt anlag; d) skriva; och e) de fyra räknetsätten i hela tal".⁸⁹ Den lokala skolstyrelsen fick avgöra om någon skillnad skulle göras i kunskapsfordringarna mellan gossar och flickor.

Genom beslutet år 1842 hade stadgats om allmän undervisningsplikt för alla barn, vilken skulle påbörjas senast vid 9 års ålder. I Stockholm och i varje stadsförsamling eller socken skulle finnas minst en, helst fast skola med godkänd lärare. Biskop och domkapitel skulle övervaka folkskolan med kyrkoherden som lokal representant. Under en övergångstid om fem år skulle folkskolor inrättas i den omfattning som beslutats. Med 1842 års folkskolestadga avsågs behovet av medborgerlig bildning bli tillgodosett. Tyvärr bar stadgan spår av kompromisser mellan olika åsikter i frågan. I stadgan hade inskrivits begränsningar och undantag för att inte ett beslut om obligatorisk folkundervisning skulle omöjliggöras. Minimikursen kunde tillämpas inte bara på barn som saknade "erforderlig fattningsgåva" utan även på fattiga barn. Det gjordes inte ett bestämt stadgande om fast skola, utan formule-

⁸⁹ A. a., § 7.

ringen "helst en fast skola" antogs. Skolåldern fixerades inte på annat sätt än att varje barn skulle börja före nio års ålder. Terminernas utsträckning och lästiderna skulle bestämmas lokalt.

Stadgans bestämmelse om möjlighet för vissa kategorier av barn att lämna folkskolan sedan endast minimikursen inhämtats innebar en differentiering av eleverna. Denna kan uppfattas vara av två slag: Bestämmelsen, som medgav att elever utan "erforderlig fattningsgåva" kunde avgå med endast minimikursen inhämtad, innebar en pedagogisk differentiering, medan stadgandet att fattiga barn kunde avsluta skolgången med endast minimikursen kan tolkas som en social differentiering. I riksdagen ville alla stånden utom borgarståndet införa den sociala differentieringen i stadgan. I fortsättningen fanns en s. k. minimikurs⁹⁰ ända till sekelskiftet, då den avskaffades. Genom att den användes även vid en social differentiering av eleverna kom den att ses med oblidiga ögon av dem, som ville förbättra folkskolans undervisningsstandard och anseende.

Behovet av särskild undervisning för vissa elever mot bakgrund av folkskolans utveckling 1842—1878

Svårigheter för folkskolans utveckling. Genomförandet av beslutet om allmän och obligatorisk folkundervisning i Sverige innebar en betydande ansträngning av undervisningsresurserna, genom att lärare, lokaler och undervisningsmateriel skulle anskaffas inom den nyssnämnda respittiden om fem år.⁹¹ Beslutet från juni 1842 blev heller inte i praktiken genomfört inom denna femårsperiod utan i

⁹⁰ Bestämmelser om en förkortad lärokurs för vissa elevkategorier förekom i flera följande stadgor och normalplaner (undervisningsplaner). En sådan förkortad kurs brukade i dessa kallas *minimikurs*.

⁹¹ Det bör framhållas att 1842 hade icke fattats ett beslut om obligatorisk skolplikt (= undervisning för alla barn i särskilt upprättad skola), utan endast om obligatorisk *undervisningsplikt* (= skyldighet för alla barn att äga elementära kunskaper i vissa angivna läroämnen). — Jägerskiöld, som betraktat tillkomsten av folkundervisningen ur förvaltningsrättslig synvinkel, anser: "Vid 1842 års skolreform fastlogs visserligen skolplikten i princip". — "Från skolplikt voro de befriade, som undervisades i hemmet eller i enskild skola eller i läroverk". — "Kunde de enskilda lösa denna naturliga uppgift för familjen, hade skolplikten icke något berättigande". [Jägerskiöld (1959), s. 40.]

vissa delar av landet fanns ännu under ett par decennier undermåliga och stadgevidriga skolanordningar kvar. Olika besparingsåtgärder vidtogs också för att göra folkskolan så litet kostnadskrävande som möjligt. Särskilt från bondehåll förekom strävanden till förbilligande och nedprutning både kvalitativt och kvantitativt av folkskolans verksamhet. Dessa tog sig uttryck redan vid 1844—45 års riksdag, då en motion om avskaffande av folkskolan förekom.⁹² Under folkskolans första decennier märktes en klar tendens att med ena handen vilja ta igen vad den andra givit: När kostnaderna för genomförande av beslutet om obligatorisk folkundervisning tenderade att stiga över vad som förutsetts, blev man benägen att bromsa skolans utveckling i stället för att försöka skaffa de erforderliga större resurserna. Till följd av detta förhållande vilade under lång tid ett hot över folkskolans verksamhet.

Den "folkskolans kris", som kan anses ha förelegat under 1840-talet och även under en del av det följande decenniet,⁹³ kan förklaras dels med de nyssnämnda strävandena att försöka krympa folkskolan, göra den frivillig eller låta den på andra sätt bli mindre betungande för skattebetalarna och dels med att resurserna beträffande lärare, lokaler och disponibla medel hade utnyttjats till det yttersta. Även befolkningsökningen bidrog i väsentlig mån att anstränga den redan förut svaga folkskoleorganisationen. Särskilt innebar två besparingsåtgärder en betydande fara för folkskolans möjligheter att kunna ge en allmän medborgerlig bildning av en sådan omfattning och kvalitet, som med beslutet 1842 hade åsyftats.

Den ena var växelundervisningen, vars införande gynnades av folkskolans bristsituation främst beträffande lärare och anslag. Under 1840- och 1850-talen framhölls ofta metodens företräden. Detta skedde många gånger med ekonomiska motiveringar, även om detta inte alltid klart utsades, utan i stället framfördes pedagogiska motiv. Rudenschöld ville tillämpa ett skolsystem, som kan uppfattas som en variant på monitörsystemet från växelundervis-

⁹² *BdP 1844—45*, bd 1, s. 426 ff. (Mauritz Sahlén), Vid riksdagen 1844—45 förekom inlägg både för och emot folkskolan. [*A. a.*, bd 1, s. 74 ff. o. bd 2, s. 3 ff.] Per Sahlström bör i första hand nämnas som en hela tiden och under en rad riksdagar konsekvent förkämpe för folkskola.

⁹³ *SFH II*, s. 325 ff.

ningsskolorna.⁹⁴ Varken den ortodoxa växelundervisningsmetoden eller Rudenschölds system med äldre elever ("överläsare"), som handledde yngre elever ("underläsare"), skulle ha kunnat bidra till förverkligandet av en folkundervisning av godtagbar kvalitet.⁹⁵ Officiellt avskaffades växelundervisningen i den svenska folkskolan genom stadgande i ett cirkulär 1864.⁹⁶

Den andra besparingsåtgärden var den s.k. "minimikursen", vilken förekom i folkskolestadgor och normalplaner från 1842 och fram till sekelskiftet. Stadgandet från 1842 om en minimikurs för fattiga elever och elever utan "erforderlig fattningsgåva" visade sig inte lyckat, eftersom beteckningen fattiga kunde sättas på de flesta av de dåtida folkskolebarnen. Minimikursen blev på många håll och under lång tid undantaget som var regeln, vilket också låg i linje med de tidigare omnämnda sparsamhetssträvandena. Minimikursen karakteriserades träffande i en översikt från 1880: "Men i stället blev det under en lång följd av år ansett såsom det för alla folkskolans barn föreskrivna kunskapsmättet. Så snart detta var inhämtat, menade man att barnet hade rätt att lämna skolan; man höll ock före, att det då hade inhämtat tillräckliga kunskaper; lärde det något mera, så vore detta överflödigt, onyttigt med hänsyn till barnets blivande verksamhetsområde; ja, de funnos — och antalet av dem var ej litet — som förklarade det rent av skadligt." Kastman angav några anledningar till detta förhållande: Prästerna ansåg att folkskolan var en katekesundervisningsanstalt, lärarna förmådde endast lära eleverna utanläxor, "de högre samhällsklasserna" betraktade folkskolan med misstro, de som borde ha den största nyttan av folkskolan hade en negativ inställning till denna. Slutligen utpekade Kastman även växelundervisningsmetoden som en av anledningarna till folkskolans krisläge.⁹⁷

I en situation då folkundervisningen hade avsevärda svårigheter att bli genomförd enligt de ursprungliga intentionerna och konsolideras, kunde det självfallet inte heller finnas någon möjlighet att anordna särskild undervisning för vissa elever. Först när folkskolan

⁹⁴ *Sjöstrand III: 2* (1965), s. 171 ff.; *SFH II*, s. 375 ff.

⁹⁵ *Sjöstrand III: 2* (1965), s. 175 ff.

⁹⁶ Se *denna framst.*, s. 75 f.

⁹⁷ *Kastman* (1880), s. 150 f.

hade expanderat och utvecklats ytterligare såväl kvantitativt som kvalitativt började ett behov uppstå av sådan särskild undervisning. Det rörde sig då inte i första hand om svagt begåvade elever utan om blinda och dövstumma. Att just de kategorierna först uppmärksammades, berodde sannolikt på att dessa barn mest påtagligt avvek från de normala. Först sedan skolarbetet blivit alltmer intellektuellt krävande började behovet av särskild pedagogisk behandling av de svagt begåvade eleverna bli påtagligt. Under folkskolans första tid torde detta pedagogiska problem ha lösts tämligen enkelt; de sändes bort från skolan om de över huvud taget hade kommit dit.⁹⁸

Åtgärder för blinda och dövstumma. De blinda och de dövstumma barnens undervisningsproblem aktualiserades i riksdagen för första gången efter folkskolebeslutet 1842 genom en motion 1851 av prof. Henrik Gerhard Lindgren. Han frågade om det fanns möjligheter att utsträcka folkskoleundervisningen även till "de i hela landet till ej obetydligt antal kringspredda dövstumma och blinda". Vid utskottsbehandlingen uttalades att dövstumma och blinda "ej må helt och hållet sakna tillfälle till undervisning, åtminstone i kristendom och de för samhällslivet mest nödiga kunskapsämnen".⁹⁹ Inte förrän 1866 ökade riksdagen anslaget till dövstumundervisningen. Vissa försök att förbättra de dövstummas undervisningsmöjligheter hade gjorts redan innan frågan förekom första gången i riksdagen. Vid olika tillfällen kring mitten av 1800-talet hade elever vid växelundervisningssällskapets seminarium i Stockholm hospiterat vid Manilla dövstuminstitut.¹ Man hoppades att när de blivande lärarna senare utexaminerats och fått tjänst i olika folkskolor skulle de där eventuellt förekommande dövstumma härigenom kunna få viss undervisning inom folkskolans ram och

⁹⁸ Skolstatistiken i det följande vill visa att långtifrån alla barn i skolåldern erhöll undervisning. Se *denna framst.*, s. 89 ff.

⁹⁹ *Stats- samt allmänna besvärs- och ekonomiskottens*, nr 38. I betänkandet från utskotten meddelades även en statistik från slutet av år 1845 över antalet blinda och dövstumma. 2.814 blinda, 2.212 dövstumma samt 130 både blinda och dövstumma hade icke kunnat beredas plats på anstalt. Se även: *SFS 1846*, nr 18: Reglemente för institutet för dövstumma och blinda, § 1.

¹ Jfr Reglementet § 3. Se även: *Wallner* (1938), s. 48.

inte bli lämnade utan möjlighet till undervisning.² Särskilt då de dövstumma befann sig långt från institutet och saknade ekonomiska möjligheter att söka sig dit som elever, kunde tanken att undervisa dessa barn i folkskolorna te sig som en tilltalande lösning av undervisningsproblemet.³ Dessa förhoppningar infriades dock inte. I 1878 års dövstumundervisningsutredning föreslogs särskilda skolor för de dövstumma och ett särskilt seminarium för utbildning av dövstumlärare.⁴

Redan innan ett generellt statsbidrag hade börjat utgå år 1866 hade en rad både privatanstalter och länsanstalter för undervisning av dövstumma kommit till. Sedan P. A. Borg upprättat sin anstalt 1808,⁵ dröjde det ända till år 1856 innan någon annan följde hans initiativ, men sedan öppnades under åren 1856—1877 femton anstalter för dövstumma. Av dessa tillkom tio som privatanstalter. De sju äldsta var f. ö. sådana och först från 1867 återfinns en länsanstalt (i Västernorrlands län).⁶ Till anstalterna för dövstumma återkommer denna framställning något i det följande. Förhållandet nämns här endast som en antydning om att problemet med särskild undervisning för vissa elever hade börjat bli påtagligt sedan folkskolundervisningen nått en allt större del av barnen i skolåldern.

Arbetet med differentiering och förbättring av folkskolan. Enligt 1842 års stadga kunde folkskola anordnas antingen fast eller flyttande. Snart fann man att de flyttande skolorna inte uppfyllde rimliga krav på effektivitet och undervisningsstandard. Inskränkningar i antalet stationer för de flyttande skolorna skedde. Redan vid riksdagen 1853—54 hade en motion avgivits vari föreslogs att den första undervisningen skulle ske i småskolor före inträdet i

² I ett protokoll från folkskolestyrelsen i Örebro, då den sammanträdde 25/4 1848 för att bl. a. besluta om tillsättande av en folkskollärartjänst, nämndes som ett minus för en av de sökande (Bachér) att han saknade "kännedom av undervisningen för blinda och dövstumma". [Efter: *Bromander* (1925), s. 258 ff.]

³ Jfr *Betänkande och förslag till dövstummeundervisningens ordnande 1878*, s. 13. "Under åren 1844—1864 hava omkring 300 folkskollärare och andra för de dövstummas undervisning nitälskande personer beväst lektioner och föreläsningar å institutet". [*Paulsson* (1866), s. 471.]

⁴ *Betänkande* — — — 1878, s. 26 ff.

⁵ Se denna framst., s. 39.

⁶ *Ahlner* (1918), s. IV ff. *Betänkande* — — — 1878, s. 14 f.

folkskola och i dessa småskolor skulle grunderna i stavning och läsning inläras. Riksdagen avsåg dock motionen.⁷ I stället fattades beslut om inrättande av s. k. mindre skolor.⁸ Anledningen till att sådana skolor kunde få inrättas var att i vissa församlingar fanns avsidet belägna byar och gårdar. Barnen från dessa hade svårigheter att infinna sig till den fasta skolan på grund av den långa färdvägen. Eftersom i de flesta fall kompetensen hos lärarna i dessa mindre skolor var otillräcklig (icke examinerad lärare kunde tjänstgöra) fick anordningen betraktas som en övergångsbestämmelse.

Vid riksdagen 1856—58 behandlades åter folkskolan, som vid denna riksdag närmast blev en huvudfråga. Folkskolans existensberättigande ifrågasattes inte vid det tillfället, utan i stället verkade en påtaglig konsolidering av folkskolan ha inletts och slutet av krisperioden ha uppnåtts. Tecken på detta var att de tidigare kraven på folkskolans avveckling eller krympning hade förbytts i en viss frikostighet, som visade sig genom ökade anslag till lärarutbildning och folkskoleverksamhet.⁹ Högre folkskolor inrättades, dock inte som ett direkt resultat av Rudenschölds välkända framstötter i folkundervisningsfrågan, utan snarare som en kompromiss, vilken tillkommit under riksdagsdiskussionerna kring folkskolan. Rudenschöld hade successivt fått modifiera sin ursprungliga ståndpunkt i frågan om folk- och roteskolor.¹⁰ Som ett resultat av dessa diskussioner tillkom även småskolorna 1858. Från början kallades även dessa för "mindre skolor" medan benämningen "småskolor" först 1863 blev den officiella benämningen.¹¹ Mindre (folk)skolor och småskolor hade det gemensamt att båda skulle åstadkomma en viss avlastning för den fasta folkskolan, eftersom antalet elever

⁷ *BdP 1853—54*, bd 1, s. 573 f. (Lars Gustaf Andersson). Statsutskottets utlåtande nr 174 (motiver. för avstyrkan).

⁸ Benämningen varierade starkt, men mindre skolor var den vanligaste. Dessutom förkom ersättningskolor, hjälpskolor, byskolor, roteskolor och minimiskolor som benämningar: Kastman har förklarat benämningen *ersättningskolor*: "Enär de mindre skolorna ersatte den egentliga folkskolan hava de ock blivit kallade ersättningskolor". [*Kastman* (1880), s. 100 f. Se även: *Wallner* (1938), s. 31 o. 37; *SFH III*, s. 97.]

⁹ *SFH II*, s. 392 ff. (särsk. s. 407).

¹⁰ *Sjöstrand III: 2* (1965), s. 175 ff.; *Sjöstrand* (1964).

¹¹ Jfr *SFS 1858*, nr 31 o. *SFS 1863*, nr 74.

i folkskolan successivt hade ökat i antal. Småskolorna skulle ta hand om undervisningen av nybörjarna. Genom detta uppnåddes inte bara en minskning av antalet elever per lärare utan även en differentiering, genom att nybörjarna fick bilda en småskolavdelning. Mellan denna och folkskolan drogs en gränslinje markerad av elevernas kunskaper. Det blev med tiden ett alltmer accentuerat krav om vissa grundkunskaper hos de elever som avsåg att övergå från småskolan till den egentliga folkskolan.¹² Undervisningsuppgifterna hade nu differentierats — till en början dock endast på papperet — genom att småskolan fått ta hand om den första grundläggande undervisningen i stavning och läsning. Detta antyder att man hade upptäckt svårigheten för en lärare att sköta undervisning av en elevskara, som varierade starkt både i fråga om ålder och kunskaper. Ätminstone i början verkar skolformerna ha konkurrerat och gått in på varandras områden.¹³ Uppdelningen av folkskolan i småskola och egentlig folkskola var det första steget mot en indelning i olika årskurser.

Folkskolinspektionen infördes från år 1861, då de första tjugo inspektörerna utnämndes och redan två år senare ökades deras antal med åtta.¹⁴ Genom folkskolinspektörerna kunde verksamheten i folkskolan stödjas och kontrolleras på ett betydligt effektivare sätt än tidigare, då endast pastor i församlingen övervakat undervisningen.

De strävanden som under 1860-talet gjordes för att förbättra folkskolan och stärka dess ställning kan betraktas som en yttring av samma politiska-liberala krafter som bidrog till att genomföra riksdagsreformen 1866. Införandet av en viss regional självstyrelse genom landstingen (beslutad 1862) var ett led i en utveckling som kan följas över rösträttsreformerna och ända fram till våra dagar. Även landstingen var intresserade av att förkovra folkundervis-

¹² *KK 11/12 1863*. I: Författningar rörande folkundervisningen (1878), s. 3; *Cirkuläret 15/10 1869*. I: a. a., s. 27 ff.; *SFS 1882*, nr 8 (Fst 1882), § 2.

För att inte oklarhet skall uppstå kommer i fortsättningen i denna framställning "folkskola" att användas för att beteckna både småskolan och den egentliga folkskolan. (Jfr Fst 1921, § 1.)

¹³ *Kastman (1880)*, s. 100 f.

¹⁴ *SFH III*, s. 14 ff. Se även: *Franzén (1913)*.

ningen och detta tog sig bl. a. uttryck i att flera landsting under 1860-talet anställde egna folkskolinspektörer. År 1867 hade 12 av de 25 landstingen beviljat särskilda anslag till lön för sådana.¹⁵ Inte bara för folkundervisningen utan också för den s. k. abnormundervisningen blev landstingen av stor betydelse. Detta har antytts helt kortfattat i det föregående i samband med omnämmandet av dövstumundervisningens expansion under 1860- och 1870-talen. Av ett följande kapitel torde framgå att landstingen även gjorde viktiga insatser senare då åtgärder för psykiskt utvecklingshämmade blev aktuella.¹⁶

Strävandena från statens sida för att höja undervisningsstandarden i folkskolan fick konkreta uttryck genom olika stadganden, som var avsedda att ge tydliga bestämmelser om arbetssätt och organisation i folkskolan. Ett cirkulär från år 1864 innebar ett betydelsefullt steg mot en förbättring av arbetssättet i folkskolan. I cirkulärets inledning nämns rapporterna från folkskolinspektörerna som en anledning till att det utfärdats. I detta gjordes ett förnyat påpekande om att hjälpliga kunskaper i innanläsning måste krävas av de barn, som önskar börja i egentliga folkskolan. Intagningen av elever i små- eller folkskola skulle ske vid början av varje termin och endast undantagsvis vid annan tidpunkt. Det väsentligaste var dock att användandet av växelundervisningsmetoden omöjliggjordes genom cirkulärets stadgande om att eleverna skulle "med avseende å deras olika framsteg, indelas i vissa klasser

¹⁵ *A. a.*, s. 17 f.

¹⁶ Hugo Blomberg har i sin avhandling "Studie öfver det nuvarande svenska landstinget" pekat på "de betydande framsteg, folkupplysningen i vårt land tagit till följd av landstingens frikostiga omvårdnad". Blomberg framhåller att landstingen även ägnat sig åt undervisning av döva och blinda. Under de elva år landstingen funnits har "fyra fristäder för dövstumma och blinda av landstingen inrättats, för att nu ej nämna andra drag av frikostig omtanke för uppfostran och vård av dessa och andra samhällets olycksbarn". [*Blomberg (1875)*, s. 84.] Med "andra samhällets olycksbarn" bör Blomberg ha syftat även på psykiskt utvecklingshämmade vars omhändertagande vissa landsting börjat intressera sig för vid den tiden. Blomberg har i sin avhandling ingående granskat landstingens verksamhet, ekonomi och förvaltningsrättsliga ställning och kan därvid inte ha undgått att lägga märke till åtgärder även för de psykiskt utvecklingshämmade.

eller avdelningar, vilka, såvitt möjligt är, av läraren omedelbart undervisas".¹⁷ "Men i det stora hela blev klassindelningen en indelning på papperet".¹⁸ Orsaken till detta var lärarnas okunnighet om hur denna praktiskt skulle kunna genomföras i skolor med endast en lärare. I stället infördes på en del håll s. k. halvtidsläsning, vilken innebar att en del av eleverna undervisades tre dagar i veckan, medan de övriga besökte skolan under de tre andra läsdagarna. Först sedan seminarierna börjat utbilda lärare för den nya metodiken, började klassindelningen att kunna praktiskt genomföras. Gränslinjen mellan småskola och egentlig folkskola blev skarpare markerad genom ett stadgande från 1869. Då bestämdes

¹⁷ *Cirkuläret 22/4 1864*. [I: Författningar rörande folkundervisningen (1878), s. 25—27.]

När Stockholm stad avsåg att reformera sitt folkskoleväsende på 1850-talet föregicks denna reform av ett långvarigt utredningsarbete. Initiativet kom ursprungligen från revisorerna för Stockholm stads fattigvårdsförvaltnings verksamhet under år 1851. Det ankom nämligen på de fattigvårdande organen att tillse att alla barn i skolpliktig ålder erhöill undervisning antingen i folkskola eller på privat väg. Då revisorerna fann att inemot 500 skolpliktiga barn icke fick någon som helst undervisning ansåg de att en översyn av folkskolans organisation och ledning borde göras. Efter ett långvarigt meningsutbyte huruvida kyrklig eller borgerlig myndighet borde leda folkskoleväsendet i Stockholm och efter utredning av tillståndet inom stadens folkskoleväsende fattades 1861 beslut om en särskild folkskolöverstyrelse för staden. Denna trädde i verksamerhet 1862. [*Siljeström* (1884) s. 369 ff.; *Linge* (1914), särsk. s. 85 ff.; *SFS 1861*, nr 56. (Stadga angående folkundervisningen i Stockholms stad.)] I den mönsterskola, som samtidigt upprättades i Stockholm, fördelades eleverna på tre grupper alltefter kunskaper och undervisningsbehov. I den första klassen, som närmast motsvarade småskolan, skulle barnen vistas 1—1 1/2 år. Den andra klassen krävde en studietid om 3—5 år och för den tredje klassen kunde lärotiden beräknas till 1 1/2—2 år. Med denna uppläggning skulle eleverna om skolgången påbörjades vid 7 års ålder ha genomgått folkskolan fullständigt vid 13—15 års ålder. [*SFH III*, s. 48 f.] En viss uppdelning av småskolans och folkskolans arbetsområde gjordes sedermera även i den riksgiltiga kungörelsen från år 1863, som redan omnämnts. Den stockholmska revisionen av sitt folkskoleväsende visar inte bara hur läget för folkundervisningen var på 1850-talet utan klagor också att folkskoleärenden och fattigvårdsärenden låg mycket nära varandra. Folkskolan var närapå en fattigskola och hade i hög grad en social och socialpedagogisk prägel.

¹⁸ *Kastman* (1880), s. 201. Trots stadgandet mot växelundervisning användes denna ändå under många år framåt.

att flyttning från en småskola till egentlig folkskola skulle ske först efter en särskild prövning och vid en bestämd tidpunkt varje år.¹⁹

Arbetet med folkskolans differentiering och förbättring utmynnade i en undervisningsplan 1878 (den första s. k. normalplanen). Före tillkomsten av denna hade det inte funnits någon enhetlig timplan och lärokurs. Kastman skildrade kursplanesituationen med att "kurserna i de särskilda ämnena hava ock varit mycket obestämda och olika till och med i likartade skolor".²⁰ Vid folkskolinspektörmöten 1875 och 1877 hade frågan om större enhetlighet inom folkskoleväsendet diskuterats. Först vid mötet 1877 ville inspektörerna uttala sig i positiv riktning för en riksgiltig undervisningsplan med bestämmelser om bl. a. klassindelning, kursplan för varje årskurs och flyttning till högre årskurs — alla med syftet att uppnå större enhetlighet inom folkskolan.²¹

De svagt begåvade eleverna i undervisningsplaner och stadgor 1878—1921

Den första normalplanen för folkskolan utarbetades av en kommitté, vars medlemmar alla hade anknytning till folkskoleseminarier eller folkskoleinspektion.²² Direkta synpunkter från lärare i folkskolan eller småskolan torde inte ha inhämtats. Till följd av detta blev kanske lärokurserna på vissa punkter väl omfattande för att de skulle gå att helt genomföra i praktiken.²³ Normalplanen utsändes i oktober 1878 tillsammans med ett cirkulär, vari angavs att den skulle tjäna till ledning vid upprättandet av de olika skolornas läroplaner. Dessa skulle sedan folkskolinspektörer och dom-

¹⁹ *Cirkuläret 15/10 1869*, mom. 3. [I: Författningar rörande folkundervisningen (1878), s. 28.]

²⁰ *Kastman* (1880), s. 152.

²¹ *SFH III*, s. 116. Jfr *Westling* (1911), s. 202 f.

²² Kommittén bestod av: C. L. Leidesdorff (folkskoleinspektör), C. L. Anjou, Carl Kastman, F. Sandberg (seminarierektorer och tillika folkskolinspektörer) samt J. M. Ambrosius (seminarieadjunkt och tillika folkskolinspektör). [*Thysselius* (1896), s. 580.]

²³ *SFH III*, s. 125.

kapitel — liksom redan förut skett — granska.²⁴ Genom att normalplanen endast skulle vara vägledande, kunde vissa variationer mellan olika skolors läroplaner fortfarande förekomma.

Normalplanen var dock ett väsentligt bidrag till förbättringen av folkskolans inre arbete och ett stöd för en viss enhetlighet i undervisningen. Inga läroplaner för mindre skolor hade medtagits i normalplanen och som motivering för detta angavs att de var olämpliga. Normalplanen ville tydligen på den punkten styra utvecklingen mot bättre skolformer.²⁵ Det förekom på många håll folk- och småskolor med skolformer, som ansågs vara mindre lämpliga ur undervisningssynpunkt. Trots detta tillhandahöll normalplanen alternativkurser för dessa med motiveringen att i vissa fall hade behov av "större eller mindre lärokurser" gjort sig gällande. Normalplanen talade om "den nödvändiga minimikurs, som måste fordras av *alla* skolor", vilken ställdes mot "den utvidgade kurs, som kan meddelas där skolor hava en fördelaktigare ställning".²⁶ Det var således variationen mellan olika *skolor* och inte mellan olika *elever*, som därvid diskuterades. Det stadgades att i normalfallet skulle småskolan utgöras av två och egentliga folkskolan av fyra klasser (årskurser). Undervisningen borde i småskolan omfatta kristendomskunskap (biblisk historia), modersmålet (läsning och skrivning), räkning, åskådningsövningar samt sång, gymnastik och (från andra klassen) teckning. För egentliga folkskolan angavs ämneskretsen i första årskursen till kristendomskunskap, modersmålet, räkning och geografi. I den andra tillkom naturkunnighet, i den tredje infördes historia och i fjärde årskursen började undervisningen i geometri. Genom att normalplanen specificerade vilka avsnitt av de olika ämnena, som borde läsas i resp. årskurs accentuerades bestämmelsen från 1864 års cirkulär om indelning av eleverna "i vissa klasser eller avdelningar".²⁷ Dessutom angav normalplanen

²⁴ *A. a.*, s. 117 ff.

²⁵ I ett avsnitt kallar "motivering" påpekas att normalplanen endast tagit upp de skolformer, som nöjaktigt främjar undervisningsarbetet". [*NP 1878*, s. 35.]

²⁶ *A. a.*, s. 41. (Kurs. i orig.)

²⁷ Se *denna framst.*, s. 75 f.

NP 1878 bidrog indirekt till att en särskild minimikurs infördes i nästa normalplan (1889). Det ytterst väsentliga kursplanestoff som katekesen då utgjorde hade 1878 fördelats på tre årskurser i egentliga folkskolan. [*NP 1878*, s. 16.]

att flyttning till högre klass skulle kunna ske först efter godkänd lärokurs i den närmast lägre klassen och endast årligen vid en bestämd tidpunkt.²⁸ Trots att normalplanen endast gällde som en rekommendation vid uppgörandet av skolornas egna läroplaner förekom kritik mot normalplanen.²⁹ Anordningen med årskurser, som var från varandra väl avgränsade och innehållsligt relativt noggrant fastställda i normalplanen, ansåg en del kritiker försvåra den differentiering inom klassens ram, som dittills skulle ha förekommit. De svagt begåvade, vilka i särskilt hög grad skulle ha missgynnats av normalplanens bestämmelser om olika årskurser, började att uppfattas som ett problem. Då undervisningen blev mer omfattande och reglerad kom de svagt begåvades pedagogiska situation att bli besvärligare än tidigare. Visserligen kunde då folkskolestadgans minimikurs tillämpas. Hur alla bestämmelser i stadga och normalplan skulle genomföras i det praktiska undervisningsarbetet var länge oklart för många lärare. En del av kritiken mot normalplanen verkar kunna återföras på denna omständighet. I själva verket utgjorde normalplanen ett ambitiöst försök att höja undervisningsstandarden i folkskolan.

För alla som i första hand betraktade folkskolebarnen som en värdefull arbetskraft var varje utvidgning av folkskolans omfattning mindre önskvärd.³⁰ Strävandena att föra ut folkskoleleverna

Därigenom hade den förtidiga avgången efter andra årskursen i egentliga folkskolan gjorts svårare och behovet av en särskild kursplan för dem som skulle avgå i förtid började uppstå.

²⁸ *A. a.*, s. 5.

²⁹ Kastman publicerade år 1879 i "Tidning för folkskolan" en rad artiklar med den gemensamma rubriken "Upplýsningar angående Normalplanen", vilka formades till ett försvar för normalplanen. Kritiken tillbakavisades helt. [*Tidning för folkskolan 1879*, nr 5, s. 64—68; nr 8, s. 114—121; nr 9, s. 129—134; nr 10, s. 145; nr 18, s. 273—276.]

³⁰ Redan i slutet av 1850-talet hade ansatser gjorts för att åstadkomma en skyddslagstiftning i en sådan riktning att eleverna skulle vara tvungna att äga vissa kunskaper innan de kunde övergå till förvärvsarbete. I SFH finns en översikt med rubriken "Industrien och skolan" [*SFH III*, s. 143—152.] Först år 1881 utfärdades en förordning angående "minderårigas användande i fabrik, hantverk eller annan hantering". [*SFS 1881*, nr 64.] I förordningen stadgades att ingen minderårig fick anställas som inte inhämtat minimikursen i folkskolan. Arbetstagare som var under femton år skulle delta i viss undervisning vid sidan av sin anställning. Kontrollen av förordningens efterlevande var dålig. Genom

i så stor utsträckning och så tidigt som möjligt i arbetslivet gav stöd åt tillämpningen av minimikursläsning.

Folkskolestadgan 1882 innehöll inte några väsentliga nyheter utan innebar i stort sett endast ett systematiserande av de förordningar och bestämmelser som under tiden från föregående stadga blivit utgivna.³¹ Tillsammans med normalplanen från år 1878 gav 1882 års stadga normerna för folkundervisningens bedrivande.³² I stadgan fanns fortfarande minimikursen kvar. Den kunde fortfarande tillämpas på elever, vilka "sakna erforderlig fattningsgåva" eller vilka "av fattigdom hindras att undervisningen längre tid begagna". Den obligatoriska minimikursen omfattade kristendoms-kunskap av tillräcklig omfattning, modersmålet (innanläsning samt "någorlunda felfri skrivning av lättare ord och meningar") de fyra räknesätten samt kyrkosång (om anlag icke helt saknades).³³ Minimikursens omfattning var således oförändrad i förhållande till 1842 års stadga. Fortfarande sammankopplades i det sammanhanget fattiga barn med barn "vilka sakna erforderlig fattningsgåva". I stadgan var de tidigare nämnda mindre skolorna godtagna och auktoriserade under namnet "mindre folkskolor".³⁴

Normalplanen 1889. Den gynnsamma utveckling som folkundervisningen dittills haft riskerade att hejdas av 1889 års normalplan. Denna innehöll anvisningar för fler skolformer än sin föregångare

att en rad dispenser gavs åt olika industrier fick bestämmelserna icke så stor betydelse. Det var även betydande ekonomiska och politiska intressen som här verkade i motsatt riktning till förordningens syften. [*Montgomery* (1934), s. 154.]

Det kan nämnas att bestämmelserna från 1881 inte ersattes förrän 1900 med en "lag angående minderårigas och kvinnors användande till arbete i industriellt yrke". [*SFS 1900, nr 75.*] Enligt denna kunde minderåriga (= skolpliktiga barn) i ännu högre grad än förut användas i industriellt arbete. Dispensmöjligheterna från bestämmelserna var dock mindre och dessa åsidosattes inte lika ofta som tidigare. Lagen hade dock inte en så negativ inverkan på folkundervisningsarbetet, som man kunde ha väntat, eftersom folkskolan var betydligt fastare etablerad vid sekelskiftet än tjugo år tidigare. [*Montgomery* (1934), s. 156 f.] (Se även avsnittet med folkskolestatistiken från motsv. tid i denna framst. s. 87 ff.)

³¹ Dessa finns förtecknade i inledningen till stadgan. [*SFS 1882, nr 8.*]

³² *Fst 1882*, § 14, nom. 1.

³³ *A. a.*, § 48.

³⁴ *A. a.*, § 3.

från 1878. Nya bland dessa var även vissa ofullständiga och mindre lämpliga skolformer,³⁵ vilka härigenom kom att uppfattas som tillåtna och användbara. Skolstyrelserna blev också benägna att utnyttja de härigenom nyvunna möjligheterna till kostnadsbesparingar för folkskolan som därigenom riskerade att försämrars.³⁶ Bestämmelserna i normalplanen bör dock i första hand uppfattas som ett försök att anpassa kursplanens innehåll och omfattning till de ekonomiska och materiella förutsättningar som folkskolan i verkligheten hade.

Normalplanens utformning kan även ses som ett utslag av det motstånd, vilket folkundervisningen mötte under 1880-talet från reaktionärt håll.³⁷ Den politiska situationen gjorde att medelklassen med en viss räddhåga såg på arbetarklassens strävanden efter ökat politiskt inflytande. De ökade kunskaper, som folkskolan gav denna grupp, kunde stimulera dessa strävanden. Samtidigt ökade kraven på att kyrkan skulle släppa sitt direkta inflytande över skolan, vilka tog sig uttryck genom krav på både en förändring av kristendomsundervisningen och en borgerlig styrelse för folkskolorna.³⁸ Man kan lägga märke till att i 1889 års normalplan presenterades just de mindre folkskolorna utförligare än tidigare. Dessa låg i linje med kyrkans redan vid 1840—41 års riksdag dokumenterade uppfattning om att folkskolan inte borde vara mer än en förberedelseskola för konfirmationsläsningen. Den utformning som 1889 års normalplan fick var endast ett uttryck för det försvar som utvecklades mot attackerna från politiskt radikala krafter och från frikyrkligt håll.³⁹ Två av ledamöterna från 1878

³⁵ Bland dessa märktes främst mindre folkskola, fast eller flyttande. [*A. a.*, s. 4.]

³⁶ *Richardson* (1963), s. 258.

³⁷ *A. a.*, s. 250ff.

³⁸ *A. a.*, s. 253 o. s. 331 ff.

³⁹ *Richardson* framhåller onyanserat att skolpolitik och kulturpolitik blev under 1880-talet "kulturkamp och klasskamp". [*A. a.*] *Richardsons* uttryck leder lätt till den felaktiga föreställningen att det rådde en nästan fullständig korrelation mellan socialgrupp och skolpolitiska strävanden. I stället bör man tänka sig att den konservativt inriktade skolpolitiken hade anhängare i socialgrupp I men dessutom i begränsad omfattning även i socialgrupp II, medan en liberalt färgad skolpolitik fann stöd främst bland socialgrupp II och i viss omfattning även i angränsande socialgrupper. [*Jfr Sjöstrand III: 2* (1965), s. 37 f.]

års normalplanekommitté — Anjou och Kastman — hade medverkat även vid utarbetandet av 1889 års normalplan. Folkskolinspektören A. I. Lyttkens, kyrkoherden och sedermera biskopen N. J. O. H. Lindström samt lärarrepresentanten, folkskolläraren i Värmlands Bro, Albin Blom utgjorde de övriga ledamöterna.⁴⁰ Då två ledamöter från förra normalplanekommittén och en lärarerepresentant deltagit i arbetet verkar det mindre sannolikt att kommittén på egen hand intagit en negativ inställning gentemot folkskolan. Mer sannolikt är att kommittén försökt skriva en normalplan, vilken var så rimlig som möjligt i den förhandenvarande politiska situationen.⁴¹

I ett tillägg gav normalplanen anvisningar om fattiga och svagt begåvade barns skolgång. Dels kunde två varianter av en särskild lärokurs tillämpas för dessa barn, "sedan de genomgått folkskolans första och andra årsklasser". Dels kunde undervisningen fördelas på två terminer, varvid de nämnda kategorierna av barn endast deltog under höstterminerna.⁴² Normalplanen meddelade också vilka moment som borde studeras i dessa särskilda kurser (minimikurser) för "§ 48-eleverna".⁴³ Stadgandet avsåg att förbättra denna undervisning, som blivit eftersatt till följd av den föregående normalplanens ofullständighet på den punkten.

Folkskolestadgans sammankopplande av fattiga och svagt begåvade elever var dock mindre lycklig och från folkskolans sida ville man ogärna acceptera att en särskild kurs skulle tillämpas för de fattiga barnen.⁴⁴ Normalplanen hade dock endast följt bestämmelserna i den gällande folkskolestadgan från år 1882.

⁴⁰ *Thyselius* (1896), s. 497.

Då majoriteten av kommittéledamöterna (Anjou, Kastman och Lindström) var kända för att ha en konservativ inriktning verkar det rimligt att normalplanen fick en utformning som icke befordrade folkskolans expansionssträvanden i någon högre grad. K. M:t bör även ha följt sina egna intentioner då kommittéledamöterna utsågs.

⁴¹ *Westling* (1911), s. 204 ff. Jfr Lyttkens inlägg i: *Sv Lit* 1890, nr 23, s. 231.

⁴² *NP 1889*, s. 44 ff.

⁴³ *A. a.*, s. 58 f. I motiveringen uttalades: "Då behovet av bestämdare föreskrifter angående de barns undervisning, vilka jämlikt folkskolestadgans § 48 kunna erhålla tillstånd att lämna skolan utan att hava fullständigt genomgått folkskolans hela lärokurs, gjort sig mycket gällande".

⁴⁴ I följande kapitel skall diskussionen i frågan något beröras.

1895 års betänkande om folkundervisningen i vissa städer och 1897 års folkskolestadga. Riksdagen tillsatte år 1894 en kommitté med uppdrag att utreda frågan om en särskild folkskolestadga för rikets större städer. I denna kommitté ingick kanslirådet Carl Kastman, folkskoleinspektörerna C. G. L. Bergman, J. M. Ambrosius och I. A. Lyttkens samt kyrkoherden C. A. Andersson. Huvuduppgiften var att undersöka om inte i de större städerna en särskild styrelse i stället för kyrkostämman borde vara beslutande i frågor som rörde folkskolan. I samband med utredningen av detta problem behandlade kommittén bl. a. även frågor rörande folkskolans administration och undervisning. Kommitténs inställning till undervisningen av fattiga och svagt begåvade barn, som därvid kom till uttryck, är i detta sammanhang relevant att något undersöka. I det stadgeförslag, som kommittén framlade, hade en åtskillnad gjorts mellan de elever som var fattiga och de som "sakna erforderlig fattningsgåva". I förslagens § 56, mom. 1, behandlades de fattiga barnen, vilka föreslogs få avgå på villkor att de innehade "godkända insikter i kristendomskunskap, modersmålet och räkning till den omfattning, som är bestämd för tredje klassen i distriktets folkskolor".⁴⁵ I mom. 2 föreslogs att "lärjungar, vilka sakna erforderlig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmått, som bör inhämtas i folkskolan, må erhålla tillstånd att avgå från skolan, även om de icke förvärvat de insikter, som i nästföregående moment omförmälas".⁴⁶

I en särskild motivering till förslaget framhöll kommittén att i den då gällande folkskolestadgan (från 1882) var bestämmelserna rörande fattiga elever och elever som saknade "erforderliga fattningsgåvor att förvärva det fulla kunskapsmått, som bör i folkskolan inhämtas" sammanförda, samt att dessa "båda kategorier av lärjungar böra bestämt skiljas från varandra". Endast de svagt begåvade skulle särbehandlas och inga bestämda kunskapskrav skulle läggas på dem. Kommittén motiverade detta ställningstagande med att uttala: "Inom sistnämnda kategori av svagt begåvade barn kunna nämligen förekomma sådana, som stå på gränsen

⁴⁵ *Betänkande och förslag till ordnande af folkundervisningen i vissa städer* — — 1895, s. 22 f.

⁴⁶ *A. a.*, s. 23.

till de andesvaga". Det bedömdes som svårt att bibringa dessa barn ens minimikunskaper "under den tid de lämpligen kunna kvarhållas i den egentliga folkskolan". Därför föreslogs att de borde "så snart som möjligt skiljas från folkskolan för att i annan skola erhålla en för dem mera lämpad uppfostran".⁴⁷

Riksdagen ville inte fatta något beslut i frågan, eftersom de flesta av de berörda städerna hade ställt sig avvisande till huvudförslagen i betänkandet. Kommitténs arbete var tydligen inte helt resultatlöst, eftersom dess synpunkter på fattiga och svagt begåvade barns skolgång återkom i 1897 års folkskolestadga.

Kommitténs förslag torde i ytterligare ett avseende ha influerat på denna stadga. Kommittén hade gjort en klar åtskillnad mellan fortsättningsskolan, som fanns med redan i 1882 års stadga och ersättningsskolan, som sedermera infördes i 1897 års folkskolestadga.⁴⁸ I kommittéförslaget framhölls att fortsättningsskolan borde vara tillgänglig för dem som ville ha en påbyggnad på sina folkskolekunskaper. Ersättningsskolan däremot skulle stå till förfogande för dem, som avgått enligt § 56 i kommitténs förslag till stadga (= § 48 i folkskolestadgan).⁴⁹

⁴⁷ A. a., s. 119.

I mars 1895 hade avlämnats ett betänkande om "andesvagas undervisning". Carl Kastman ingick även i den kommittén och det är sannolikt att Kastman därifrån hämtat en del av sina (och kommitténs) synpunkter på de undervisningsproblem, som var förknippade med svagt begåvade elever. Det är även intressant att se att betänkandet från 1895 benämner psykiskt utvecklingshämmade som "andesvaga" i likhet med den kommitté som utrett "sinnesslöundervisning" knappt två år tidigare.

Ytterligare två av ledamöterna i 1895 års kommitté hade arbetat för att avskilja de svagt begåvade eleverna till särskilda klasser. J. M. Ambrosius hade i Göteborg sysslat med organisation av undervisning för sinnesslöa barn och I. A. Lyttkens hade i Norrköping verkat för en särskild klass avsedd för de bland folkskolans elever som inte förmådde följa skolarbetet. Dessa bådas insatser för svagt begåvade elever berörs senare i denna framställning.

⁴⁸ *Betänkandet* — — — 1895, s. 5 (§ 7 i förslaget). Jfr *SFS 1897, nr 108*, (Fst 1897), § 5, mom. 4.

⁴⁹ I kommittéförslagens § 7 angavs ersättningsskolans uppgift att "underhålla förvärvade kunskaper och så vitt möjligt är däri förkovra sig". [*Betänkande* — — — 1895, s. 5.] Det föreslogs att ersättningsskolan skulle meddela undervisning i kristendoms kunskap, modersmål, räkning och sång. [A. a., s. 68.] Beträffande målsättningen för denna undervisning ansåg kommittén: "Det är av

Med den nya folkskolestadgan av år 1897 skärptes kraven på deltagande i undervisningen för dem som dittills relativt lättvindigt kunnat lämna skolan enligt § 48, mom. 1. Vissa minimikrav beträffande kunskaper slogs fast och möjligheterna att avgå utan dessa minskades genom en klarare formulering av paragrafen.⁵⁰ Denna utveckling var rimlig med hänsyn till dels den successivt förbättrade materiella standarden i elevernas hem och dels den kvalitetshöjning som undervisningen undergått. Fattigdom blev ett allt mindre giltigt skäl för avgång utan stadgade grundkunskaper, medan avgång enligt § 48, mom. 2 fick större aktualitet, alltefter det att kraven ökade på elevernas förmåga att inhämta lärokurserna.

Trots att 1897 års folkskolestadga gjorde en klarare skillnad mellan fattiga barn och svagt begåvade barn än i föregående stadga, var därmed inte frågan om minimikurser för fattiga barn löst. Bestämmelsen om minimikurs fanns fortfarande kvar i 1897 års folkskolestadga, vilket tillsammans med 1889 års normalplan möjliggjorde en fortsatt tillämpning av denna även för fattiga barn. Möjligheterna för de svagt begåvade att få sina speciella undervisningsbehov tillgodosedda hade dock ökat.

Normalplanen 1900 och undervisningsplanen 1919. Normalplanen av år 1900 innebar en väsentlig förbättring genom att minimikursen försvunnit. I normalplanen meddelades att detta hade skett, dels därför att minimikursen tillämpats för att åstadkomma kortare årlig skoltid för de barn, vars arbetskraft man velat ta i

vikt att den fortsatta undervisningen så anordnas, att den tillgodoser både barnets sedligt-religiösa utveckling och dess bildande för livet". [A. a., s. 65.]

⁵⁰ I Fst 1897 hade § 48 uppdelats i mom. 1 och mom. 2, av vilka det förstnämnda behandlade "lärjunge i folkskola, som av fattigdom hindras att begagna undervisningen, till dess han genomgått hela den för skolan i vederbörlig reglemente bestämda lärokurs". I mom. 2 stadgades att "lärjunge i folkskola, som saknar erforderlig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmätt, som enligt gällande reglemente bör i skolan inhämtas" kunde i vederbörlig ordning få lämna skolan "även om han icke inhämtat hela den lärokurs, som omförmäles i nästföregående moment" (= mom. 1). I mom. 1 räknades upp kristendom, läsning, skrivning, räkning (alla fyra räknesätten) och sång. M. a. o. var det åter minimikursen som presenterades, men den stora nyheten var att fattiga barn och svagt begåvade barn förekom åtskilda i stadgan.

Jfr *Fst 1897, § 48* o. *Fst 1882, § 48*.

anspråk redan före avgången från skolan och dels gav inte den nya formuleringen i folkskolestadgan 1897, § 48, mom. 1 någon anledning till att en dylik, särskild undervisningskurs skulle finnas.⁵¹

Några ytterligare stadganden rörande svagt begåvade elever i folkskolan gjordes inte förrän 1913, då det i ett tillägg till folkskolestadgan 1897 nämndes att reglementet för varje skoldistrikt kunde omfatta bestämmelser om bl. a. "hjälpundervisning för svagt begåvade barn, där sådan är anordnad".⁵² Den nya undervisningsplan som utfärdades 1919 (daterad i oktober 1919, men utkom i tryck först i mars 1920), var mycket utförlig och hade utvidgats betydligt i förhållande till de föregående. Trots detta hade inte någon timplan för hjälpklass eller annan anordning för undervisning av svagt begåvade elever upptagits. Inte heller fanns något slag av minimikurs med i undervisningsplanen.⁵³

I folkskolestadgan av år 1921 fanns samma indelning som i 1897 års stadga av de elever vilka skulle avgå enligt § 48, nämligen dels fattiga och dels sådana som saknade "erforderlig fattningsgåva". Liksom i 1897 års stadga kvarstod en hänvisning till reglementet för varje skoldistrikt. Anvisningarna, som återfanns i § 10, hade i 1921 års stadga utvidgats betydligt.⁵⁴

Bland övriga ändringar, som är av intresse i detta sammanhang märks en viss skärpning av bestämmelsen om skolpliktstidens längd.⁵⁵ Fortfarande ansågs en elev, som icke "vid skolålderns slut inhämtat de kunskaper, vilka fordras för avgång från skolan", såsom skolpliktig. Den elev, som före skolpliktstidens slut inhämtat

⁵¹ NP 1900 refererade direkt till NP 1889 och det där intagna tillägget "som avsåg att lämna anvisning till nöjaktig undervisning år sådana barn, vilka i enlighet med folkskolestadgans § 48 kunna av skolrådet erhålla tillstånd att lämna skolan, innan de genomgått hela den för skolan bestämda lärokursen". [NP 1900, s. 70.]

⁵² SFS 1913, nr 392, § 10.

⁵³ Undervisningsplan för rikets folkskolor. (K. K. 31/10 1919.)

⁵⁴ Fst 1921, § 10, mom 2 a. Den nyss nämnda ändringen redan 1913 av Fst 1897 bl. a. § 10) [SFS 1913, nr 392, § 10] hade bibehållits.

⁵⁵ S. k. halvtidsläsning eller avdelningsläsning hade förekommit redan på 1800-talet och ända fram till 1917, då riksdagen uttalade sig för bl. a. införande av heltidsläsning för alla elever. (Se vidare avsnittet om folkskolestatistiken i denna framställn., s. 97 f.)

"för avgång erforderliga kunskaper" kunde bli befriad från skolgång tidigast under det kalenderår han fyllde tretton år. Denna åldersgräns var en nyhet i stadgan.⁵⁶

Sedan en bestämmelse utfärdats 1921 om att Skolöverstyrelsen skulle granska och godkänna den läroplan som vederbörande skoldistrikt avsåg att tillämpa, kan hjälpklasserna anses ha blivit officiellt godtagna som undervisningsform i folkskolan.⁵⁷

Folkundervisningens kvantitativa och kvalitativa utveckling 1842—1921

Vissa för denna framställning relevanta drag i folkundervisningens utveckling 1842—1921 kan ytterligare något belysas med tillgänglig undervisningsstatistik. När allt fler av de skolpliktiga befinner sig i skola, blir de kvantitativa aspekterna av något mindre intresse. Uppmärksamheten bör då även något mer riktas mot problemet hur undervisningen var beskaffad eller m. a. o. kvalitativa frågor.⁵⁸

För perioden efter 1842 och fram till 1882 verkar folkskolestatistiken mer summarisk och sannolikt även mer irreliabel än senare. Källorna utgörs av konsistorieberättelserna, folkskolinspektörernas berättelser (från 1861) samt en redovisning av folkundervisningens tillstånd vid slutet av 1868.⁵⁹ I 1882 års folkskolestadga förordnades om en utökad statistisk redovisning av förhållandena i folkskolan.⁶⁰ Denna bestämmelse bör ha bidragit till en ökad

⁵⁶ Fst 1921, § 35, mom. 3.

⁵⁷ I ett tillägg till kungörelsen om tillämpningen av den nya normalplanen, vilket utfärdades 1921 [SFS 1921, nr 372], nämns i femte momentet att för hjälpklass kan "tillämpas särskild för sådan klass avpassad läroplan, vilken dock skall vara av skolöverstyrelsen godkänd".

⁵⁸ Ju fastare organiserad och utvecklad den obligatoriska folkskolan blivit, desto större "upptäcktsrisk" torde de psykiskt utvecklingshämjade ha löpt. Antagandet är svårt att leda i helt bestämt bevis, men verkar rimligt. Det överensstämmer också med vad t. ex. Penrose har visat i fråga om skolans förmåga att bidra till upptäckt av intellektuella defekter. [Penrose (1949), s. 21.]

⁵⁹ SOS P) Folkundervisningen den 31 dec. 1868.

⁶⁰ Fst 1882, §§ 36, 39, 66, 67, 68, samt även i: Fst 1897, §§ 36, 39, 66, 67, 68.

strävan på lokalt håll att så många som möjligt av barnen i skolåldern skulle ges undervisning.⁶¹

Normalplanerna från 1878, 1889 och 1900 bör ha inverkat positivt på den kvalitativa sidan av folkundervisningen, även om undervisningen i verkligheten först så småningom började att anpassas efter normalplanernas stadganden. Det är några omständigheter som särskilt försvårar arbetet att försöka åstadkomma en någorlunda klar överblick av folkskolans tillstånd och utveckling under tiden 1842—82. Främst bör framhållas att något bestämt och entydigt stadgande om skolåldern inte fanns i stadgan 1842.⁶² Därmed fanns ett stort utrymme för godtycke och slapphet vid stadgans tillämpning. Även skolårets och skoldagens omfattning kunde bestämmas lokalt, med risk för stora kvalitativa skillnader mellan olika skolor.⁶³ Inspektörsberättelserna visade också att variationen i detta avseende var betydande. Kursplanen var i stadgan summariskt angiven och vad som egentligen dolde sig bakom inspektörernas kortfattade rapporter om under året meddelad undervisning i olika ämnen är mycket svårt att avgöra.⁶⁴ Inspektörerna hade inte heller möjlighet att mera ingående undersöka förhållandena i de besökta skolorna.

Bestämmelserna i 1882 års folkskolestadga om ändrad och utvidgad redovisning av folkskolestatistiken förde även med sig att statistiken före och efter omläggningen inte är helt jämförbara med varandra. Från 1911 utkom nya serier i Sveriges officiella statistik (SOS), men först år 1915 gjordes en övergång till en delvis ny redovisning av folkskolestatistiken.⁶⁵ I vissa tabeller i det följande

⁶¹ Den gynnsamma inverkan av en god folkskolestatistik på folkskoleväsendet påpekades senare vid olika tillfällen. [Se t. ex.: *SAF Årsskrift 1890*, s. 19.]

⁶² *Fst 1842*, § 8, mom. 1

⁶³ *Fst 1842*, § 9.

⁶⁴ *Fst 1842*, § 7. K. A. Kastman meddelade i sin berättelse för tiden 1872—76: "Även i de skolor, där undervisningen fortgår blott 8 à 12 veckor om året, ävlas man att meddela något ur vartdera av de ämnen, som anföres i Kungl. folkskolestadgan av 1842 § 7". [*Berättelser om folkskolorna i riket för åren 1872—1876*, del I, Linköpings stift, s. 50 (paginering stiftsvis).]

⁶⁵ I maj 1915 fastställdes nya formulär för redovisningen av folkskolestatistiken. Redovisningsår infördes, som omfattade tiden 1/7—30/6. Tidigare hade ungefär hälften av skolorna börjat läsåret med vårterminen, medan resten börjat läsåret med höstterminen. [Se: *Franzén (1930)*, s. 250 o. 251 f.; *SFH IV*, s. 114.]

kan genom detta redovisning ske endast t. o. m. 1914. Vanligen har år 1915 utelämnats i det följande p. g. a. den nyss nämnda förändrade redovisningen.

Perioden 1842—1880. För tiden 1842—1880 kan utdrag ur konsistorieberättelserna och folkskolinspektörsberättelserna meddelas. Konsistorieberättelsernas uppgifter för vart tredje år under perioden 1847—1859 återges:⁶⁶

År	Antal barn i skolåldern	% inskrivna i folkskola	% underv. i hemmet	% ej underv.	% av de undervisade med kunskaper över minimikurs
1847	366.187	52,2	36,5	6,2	5,7
1850	436.678	61,8	35,0	3,3	7,4
1853	454.675	62,5	30,1	2,1	6,4
1856	486.264	63,0	35,4	1,6	6,4
1859	508.084	65,0	27,3	1,5	7,0

Det framgår av tabellen att endast en del av barnen i skolåldern kom att åtnjuta den undervisning som meddelades i folkskolan. Även om viss tveksamhet kan råda om vilka åldrar "skolåldern" omfattar är det fullt klart att en betydande del av de skolpliktiga barnen hade uteblivit helt från undervisning. I realiteten hade de barn, vilka rapporterades undervisade i hemmet, ingen eller obetydlig undervisning och får närmast räknas som helt utan undervisning.⁶⁷ Även på denna punkt upplyser dock statistiken inte närmare om tänkbara bakomliggande förhållanden. I den grupp som saknade undervisning torde många döva, blinda och psykiskt utvecklingshämmande barn ha befunnit sig.

En annan oklar uppgift är antalet barn, som inhämtat större kunskaper än minimikursens fordringar, eftersom ingen upplysning lämnas om med vilken marginal denna gräns överskridits. En långsam förbättring av folkskolans undervisningsstandard torde dock spig-

⁶⁶ Efter *Paulsson (1866)*, s. 432 f. Se även *Siljeström (1884)*, s. 536.

⁶⁷ Att vissa elever rapporterades som hemundervisade kommenterade K. A. Kastman 1877 som "i många fall det samma som saknad av undervisning". [*Berättelser om folkskolorna i riket 1872—1876*, del I, Linköpings stift, s. 45.]

las i stegringen av procenttalen för elever med kunskaper över minimikurs.

Under 1860-talet skedde inte någon mer väsentlig förbättring av tillståndet. Inspektörernas berättelser antyder att det ofta var svårt att få fram riktiga uppgifter om folkundervisningens omfattning och tillstånd. A. N. Schmidt i Linköpings stift klagar över detta i sin berättelse för åren 1861—63.⁶⁸ För samma redovisningsperiod meddelar E. Quiding från Malmöhus län inom Lunds stift — ett stift som traditionellt skött sin folkundervisning betydligt bättre än de flesta stift i landet — att av de inskrivna 38.007 eleverna hade i medeltal 25.505 deltagit dagligen i undervisningen. Medeltalet närvarande vid inspektionstillfällena var 24.426.⁶⁹ A. Rundbäck rapporterade från Växjö stift att ”i medeltal befinnas i dessa distrikt 37,8 procent av de skolgångsskyldiga barnen hava utan tillstånd uteblivit från skolan”. Då hade inte medräknats de elever, vilka lämnat skolan i förtid (underförstått olovligen), varför närvaron var ännu sämre än vad procenttalet visade.⁷⁰ Folkskolinspektören i Dalarna, J. F. Åkerblom, fogade till sin berättelse en tabell över procenten ”barn i sista skolåldersåret, som inhämtat minimum” för de olika socknarna. Denna översikt visar att på flera håll var denna procent noll och endast i ett enstaka undantagsfall 91.⁷¹ Medianvärdet uppgick till 16 %.

Även av den officiella statistiken framgår att deltagandet i undervisningen många gånger var ofullständigt. För år 1868 redovisades i vilken utsträckning barnen i skolåldern besökte olika undervisningsinrättningar.⁷² Av hela antalet barn i skolåldern, 679.128, hade 76,7 % undervisats i folk- och småskolor⁷³ och 14,6 % i hemmen. Därtill kom den procent skolpliktiga, som hade undervisats i övriga skolor: 5,3 %. Härvid återstod endast 3,4 % vilka icke

⁶⁸ *Berättelserna om folkskolorna i riket för åren 1861—63*, Linköpings stift, s. 2.

⁶⁹ *A. a.*, Lunds stift, Malmöhus län, s. 4.

⁷⁰ *A. a.*, Växjö stift, s. 44.

⁷¹ *A. a.*, Västerås stift, Dalarna, s. 73.

⁷² *SOS P) Folkundervisningen den 31 dec. 1868*, s. 22 f.

⁷³ En redovisning stiftsvis föreligger: Växjö stift och Stockholms stad svarar för extremvärdena 91 resp. 35 %. Medianvärdet för stiftens kan framräknas till 78 %. [*A. a.*, s. VII.]

fått någon undervisning. Men som nyss antytts var hemundervisningens värde i de flesta fall tvivelaktigt.

Samtidigt redovisades för hela landet utom Stockholm stad undervisningstidens längd under 1868 för 515.111 elever. Av dem som under året bevisat undervisningen i fasta folkskolor hade 36,5 % besökt skolan färre än 60 dagar, 36,5 % under 60—120 dagar och endast 27,0 % fler än 120 dagar. I flyttande folkskolor och småskolor hade 30,2 % besökt skolan färre än 30 dagar, 42,1 % mellan 30—60 dagar och 27,7 % fler än 60 dagar. För Stockholm meddelades endast att i genomsnitt hade 10,2 dagar försumrats.⁷⁴

När det gäller procenttalen undervisade barn, måste ihågkommas att det ofta var en betydande skillnad mellan antalet elever närvarande i skolan och antalet inskrivna. Det sistnämnda antalet redovisas i statistiken. Siljeström har vid sin mycket kritiska granskning av folkskoleväsendet under treårsperioden 1864—66 visat att i många fall var inte ens hälften av de inskrivna närvarande. Procenten inskrivna av antalet barn i skolåldern beräknade Siljeström till 64,6 %. Av dessa var dock vid senaste inspektionstillfället endast 49,0 % närvarande. Således hade i verkligheten endast 31,7 % av barn inom skolåldern undervisats.⁷⁵ Den sammanlagda undervisningstiden för en folkskoleelev uppgick enligt Siljeströms beräkningar till i genomsnitt endast ett år.⁷⁶ Under sådana förhållanden kunde elevernas kunskaper inte bli särskilt betydande. Siljeström refererar till inspektörsrapporterna för den undersökta tidsperioden och fann att vid konfirmationsåldern innehade av 73.197 elever 27,6 % minimikunskaper, 36,5 % och 35,9 % kunskaper över resp. under minimikunskaper.⁷⁷ Siljeström fastslår även att inspektörernas redogörelser för undervisningens omfattning och beskaffenhet icke

⁷⁴ *A. a.*, s. 22 f.

⁷⁵ *Siljeström* (1884), s. 654. Ex. på den dåliga närvaron i folkskolorna vid 1870-talets början kan även återfinnas i olika lokala skolhistoriker, t.ex. rörande Trelleborg: Av omkring 120 elever var där under åren 1871—79 i medeltal 39 elever närvarande. För de 220 läsdagarna var genomsnittsnärvaron 62 dagar per år. [*Lindal* (1938), s. 90.]

⁷⁶ *Siljeström* (1884), s. 768.

⁷⁷ *A. a.*, s. 695.

är vidare utförlig eller klarläggande. Oftast har verkligheten förskönats i berättelserna.⁷⁸

Trots bristfälligheterna i redovisningen kan man skönja en måttlig ökning för procenttalen undervisade barn i skolåldern och en utbyggnad av undervisningens innehåll. Men det framstår även klart att ännu under 1860-talet var folkskolan inte en skola som nådde alla barn. Många erhöll aldrig undervisning och därmed är det självklart att folkskolan inte behövde vidta några särskilda anordningar för undervisning av svagt begåvade barn under sådana förhållanden.

Folkundervisningens kvalitet kan belysas med en redovisning av medelantalet elever i varje läraravdelning. Linge har undersökt frågan med avseende på Stockholm för perioden 1847—59.⁷⁹

År	Medeltal	Extremvärden för medeltal räknat församlingsvis lägst	högst
1847	74	33	137
1850	64	40	77
1853	65	47	143
1856	68	40	96
1859	68	34	125

De höga medeltalen antyder att det förekom läraravdelningar med extremt många elever. Självfallet kan undervisningen i dessa fall inte ha haft någon högre kvalitet. Dessutom är de redovisade höga medeltalen ett indicium på att endast en del av de redovisade eleverna verkligen infann sig regelmässigt i skolan. P. g. a. skollokalerens storlek kan nämligen knappast klasser med över hundra-talet närvarande elever så gärna ha förekommit, även om skolor med lancastersystemet fanns.

Linge har även jämfört procenten barn undervisade i fasta folkskolor (fördelat på gossar och flickor) i stiftet samt Stockholm under tiden 1847—1859.⁸⁰

⁷⁸ A. a., s. 677 ff.

⁷⁹ Linge (1914), s. 137 f.

⁸⁰ A. a., s. 152 f.

År	Medeltal	Gossar Medeltalsvariation räknat stiftsvis		Medeltal	Flickor Medeltalsvariation räknat stiftsvis	
		lägst	högst		lägst	högst
1847	55,9	30,1	74,9	48,4	28,7	68,8
1850	66,5	29,1	79,2	57,4	23,5	72,2
1853	66,7	34,0	81,3	58,1	28,2	75,1
1856	67,2	34,8	82,7	58,5	29,2	77,1
1859	69,3	37,5	82,4	60,6	29,6	76,9

Medeltalen varierade starkt mellan de olika stiftet, men det existerade sedan gammalt — även från tiden före 1842 års stadga — stift, som traditionellt hade ett sämre eller bättre folkundervisningsväsende. Av tabellen framgår att gossarnas undervisning genomsnittligt sett tillgodosågs något bättre än flickornas. Detta förhållande accentueras dessutom av att de förstnämnda utgjorde den större andelen av eleverna i de fasta skolorna.

Under 1870-talet nådde procenten för i folkskolan undervisade barn i skolåldern upp till strax över 80 %, samtidigt som det hade skett en minskning i frånvaron och en ökning i de kunskaper, som eleverna tillägnade sig under skoltiden. Dock är skolstatistiken förtegen på den sistnämnda punkten, men allt pekar mot att så skedde.⁸¹

Ur berättelserna om "vad i riket och dess styrelse sig tilldragit sedan sista riksdagen" kan en sammanställning göras, som belyser folkundervisningens tillstånd under åren 1870, 1875 och 1880 (s. 94 upptill).⁸²

Under 1870-talet minskade andelen hemundervisade barn, samtidigt som procenten elever i folkskola ökade, vilket i realiteten innebar att ett växande antal barn erhöll verklig undervisning. De flyttande folkskolornas andel minskade, men i gengäld fanns de mindre folkskolorna, vilka inte hade så hög kvalitet.

Perioden 1881—1921. Från 1881 (1882) finns årsstatistik för folkundervisningen. I följande tabell redovisas fördelningen av barn i

⁸¹ Jfr *Sjöstrand III: 2* (1965), s. 373 ff.

⁸² *Bihang till riksdagens protokoll 1872*, saml. 1, avd. 1, bd 1. Berättelse — — — etc., s. 50 f.; *A. a. 1877*, saml. 1, avd. 1, bd 2, s. 36; *A. a. 1882*, saml. 1, avd. 1, bd 2, s. 42.

Vid slutet av år	Antal barn i skolåld.	Procent undervisade i						Procent utan undervisn. p. g. a.		
		fasta fsk.	flytt. fsk.	mindre fsk.	små-sk.	hem-men	övr. sk.	natur-fel	annan redan anl.	utex.
1870 a)	682.623 b)	30,4	22,5	—	27,4	12,6	4,4	0,37	2,3	—
1875 a)	716.877 b)	33,6	19,5	—	31,2	8,8	4,3	2,5	—	—
1880	690.245 c)	36,4	12,5	5,7	28,5	6,7	5,6	0,49	2,7 d)	1,4

- a) Hela riket utom Stockholm, som lämnade särskild, mer summarisk redovisning.
 b) Enl skolråden.
 c) Enl. domkapitlen och överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor.
 d) Varav 0,9% "vistats utom skoldistriktet utan att närmare uppgifter om dem lämnats".

skolåldern på olika slag av undervisning för femårsperioder t. o. m. 1920:⁸³

År	Antal barn i skolåldern enl. skolråden	Procent elever undervisade i					Sakn. uv. tot.	Uppg. saknas
		folkunderv.-analtaler	hemmen	lärov.+privatsk.+högre fsk.	abn.-skolor	uv. tot.		
1881—85	715.431	83,9	5,9	4,3	—	4,6	1,2	
1886—90	758.368	84,9	4,8	3,9	—	5,2	1,2	
1891—95	789.712	84,7	3,9	3,7	0,1	6,5	1,1	
1896—00	824.569	85,1	2,6	3,5	0,1	7,8	0,9	
1901—05	841.569	85,8	1,5	3,7	0,1	8,1	0,8	
1906—10	866.702	86,5	1,0	4,0	0,1	7,9	0,5	
1911—14 a)	895.862	86,7	0,8	4,2	0,2	7,7	0,4	
1916—20 b)	939.615	{ 74,5 85,3	0,3	4,1	0,2	{ 20,6 9,8	0,3	

- a) Genom omläggning av statistiken från 1915 omfattar uppgifterna endast fyraårsperioden 1911—1914.
 b) För jämförelse och för fullständighetens skull har ytterligare en femårsperiod framräknats ur den officiella statistiken. Då full jämförbarhet dock inte kan förutsättas har detta på vanligt sätt markerats i tabellen med en horisontell linje mellan uppgifterna för perioden 1916—1920 och övriga. I två av kolumnerna förekommer dubbla uppgifter om procenttalen. Den övre av dessa enl. SOS, den undre enl. beräkningar här. Se texten!

⁸³ SOS *Folkskolorna 1911* o. f. vol. i serien t. o. m. 1919/20. Det är väsentligt att framhålla att antalet barn i skolåldern redovisas enligt skolrådets uppgifter. Detta antal skiljer sig från befolkningsstatistikens antal. (Orsakerna till detta har berörts i: *A. a.* 1911, s. 72 ff.) Folkräkningarna utfördes endast vart

Utvecklingen från 1881 visar att andelen undervisade i folkskolan ökade fram till perioden 1916—1920. Det kan vidare konstateras att andelen hemundervisade elever successivt minskade, att antalet i läroverk och andra högre skolor undervisade under lång tid var så gott som oförändrat, men tenderade att öka mot slutet av den undersökta tiden, att andelen "barn om vilka uppgifter saknas" (i tab. angiven med "uppg. saknas") sakta minskade, vilket berodde på den förbättrade redovisningen av barn i skolpliktsåldern, att procenttalet för elever i olika abnormskolor ökade från 0,1 till 0,2 och således hela tiden utgjorde en obetydlig andel av hela antalet skolpliktiga barn. Som märklig ter sig utvecklingen av den andel barn, som saknat undervisning. Här kan en sakta stegring avläsas fram till 1906—1910, då den går obetydligt tillbaka, men visar en stark ökning under perioden 1916—1920. Detta sammanhänger med den ändrade formen för redovisning av undervisningsstatistiken från 1915. Bl. a. skedde då en övergång från redovisning läsårsvis till kalenderårsvis. Uppgifterna om eleverna härrör i det senare fallet från kalenderårets mitt. Vid den tiden varje år fanns en grupp barn, som visserligen befann sig i skolåldern men som naturligtvis mitt i sommaren inte formellt erhöi undervisning. Om dessa barn fråndras gruppen icke undervisade och i stället läggs till de i folkskolan undervisade ökar procenttalet från perioden 1916—20 för denna kategori från 74,5 till 85,3 medan procenttalet för de icke undervisade undergår en motsvarande förändring från 20,6 till 9,8. I den följande tabellen över fördelningen av anledningar till att vissa elever icke erhållit undervisning används detta "reducerade" antal. Från i genomsnitt under femårsperioden 1916—1920 enligt statistiken icke undervisade 193.523 elever har fråndragits det genomsnitt-

tionde år och för åren däremellan gjordes s. k. framskrivningar, vilka blev belastade med vissa fel. Befolkningsframskrivning är "ett uttryck för en bokföringsmässig beräkning av folkmängden i redan förfluten tid". [*Hyrenius* (1964), s. 84.] Dessutom förekom en grupp individer, vilka bokfördes som obefintliga, eftersom de flyttat utan att kyrkobokföras i någon ny församling. För de procentalsberäkningar som har gjorts här har de antal barn, som skolråden redovisat använts, eftersom det i befolkningsstatistiken finns individer, som härrör just från framskrivningen av årgångarna, approximationsfel m. m., medan skolrådets redovisningar — vilka inte heller är felfria — kommer närmare det sanna antalet. Procenttalen för av skolråden ej redovisade skolbarn sjunker även successivt från 3,1 för perioden 1882—85 till 1,8 för perioden 1906—10.

liga antalet 101.535 icke inskrivna men skolpliktiga barn. Det återstående antalet 91.988 har införts i följande tabell:

År	utan underv.	Antal elever			
		avgångna § 47	enl. § 48	icke erh. sjukd. +	underv. naturfel
1881—85	32.889	11.994	5.776	3.445	11.674
1886—90	39.317	17.293	6.285	3.729	12.010
1891—95	51.337	25.478	8.147	3.467	14.245
1896—00	64.176	34.273	10.243	3.493	16.167
1901—05	67.889	39.826	8.007	3.407	16.649
1906—10	68.787	43.351	7.187	3.335	14.914
1911—14 a)	69.128	44.462	7.082	3.224	14.360
1916—20 b)	91.988	67.765	6.907	3.124	14.192

a) Tillgänglig statistik omfattar endast fyraårsperioden 1911—14.

b) Siffrorna för perioden ej helt jämförbara med föreg.

Man kan konstatera att det antal elever, som icke erhållit undervisning på grund av dels "sjukdom och naturfel" och dels "annan anledning" icke företer några påtagliga förändringar. Däremot skedde betydande förändringar i kategorierna avgångna enligt § 47 resp. § 48.⁸⁴ Under hela den redovisade perioden ökade avgången enligt § 47, d. v. s. sedan eleverna inhämtat de stadgade lärokurserna. Avgången enligt § 48 ökade under de sista två decennierna av 1800-talet, för att kulminera strax före sekelskiftet. Därefter minskade den påtagligt. Det var särskilt i städerna som denna minskning skedde. År 1899 redovisas för städerna 3.249 elever avgångna enligt § 48. Under det följande året var de 2.940, för att 1901 uppgå till endast 1.388.⁸⁵ Det var enbart för städerna, som en sådan snabb nedgång kunde registreras, men den gav utslag i totalantalen i tabellen ovan.

⁸⁴ I Fst 1897 stadgades i § 47 om avgång för lärjungar, vilka "hava genomgått folkskolans lärokurs", d. v. s. det gällde den vanliga avgången enligt normalkursen.

I § 48 behandlades avgång för dels elever "som av fattigdom hindras begagna undervisningen" och dels elever "som saknar erforderlig fattningsgåva". Dessa kategorier kunde härigenom inte genomgå "hela den för skolan i vederbörande reglemente bestämda lärokurs".

⁸⁵ SOS *Folkskolorna 1911*, s. 91.

Ur folkskolestatistiken kan erhållas upplysningar även rörande vissa kvalitativa sidor av folkskolans verksamhet. Som tidigare nämnts förekom s. k. flyttande skolor vid sidan av de fasta. Ur kvalitativ synpunkt var de fasta skolorna givetvis att föredra.

Den procentuella fördelningen av elever i skolålder i fasta och flyttande skolor för folkundervisningen fördelade på landsbygd och städer framgår av följande tabell:⁸⁶

År	Landsbygd:		Städer:	
	Fasta	Flyttande	Fasta	Flyttande
1882—85	54,8	33,6	11,6	0
1886—90	57,5	29,0	13,4	0
1891—95	60,2	24,4	15,4	0
1896—00	63,4	20,0	16,4	0
1901—05	68,0	14,7	17,3	0
1906—10	72,0	9,4	18,6	0
1911—14 a)	73,1	6,3	20,5	0

a) Tillgänglig statistik föreligger endast t. o. m. år 1914.

Av sammanställningen framgår att de flyttande skolorna i stor utsträckning ersattes av fasta och att de flyttande skolorna förekom huvudsakligast på landsbygden. Den utveckling som kan avläsas ur tabellen tyder på en successiv höjning av folkundervisningens kvalitet.

S. k. halvtidsläsning (avdelningsläsning) förekom redan under 1800-talet.⁸⁷ Den anses ha kulminerat vid sekelskiftet. Någon redovisning av halvtidsläsningen i folkskolestatistiken började inte att göras förrän från 1901. Halvtidsläsningens omfattning minskade successivt under 1900-talet vilket framgår av följande sammanställning (s. 99 upptill).⁸⁸

Det är svårt att med säkerhet fastställa om undervisningens kvalitet höjdes eller sänktes genom införandet av halvtidsläsning. Denna innebar i själva verket en differentiering i de fall, då elevgruppen delades upp efter sina framsteg i två grupper, vilka under-

⁸⁶ *Historisk statistik III*, tab. 193. Jfr a. a., tab. 192.

⁸⁷ *NP 1878*, s. 54 o. 71; *NP 1889*, s. 69 o. 95; *NP 1900*, s. 84 o. 96.

Om halvtidsläsning se: *SFH III*, s. 104 ff.

⁸⁸ *SOS Folkskolorna 1911 o. f.*

År	Antal halvtids- läsande elever	Procent halvtids- läsande elever
1901—05	356.736	49,4
1906—10	311.567	41,6
1911—14 a)	279.834	36,2
1916—20	204.152	28,9

a) Tillgänglig statistik omfattar endast fyraårsperioden 1911—14.

visades under olika tider. Undervisningsgrupperna blev då givetvis betydligt mindre och homogenera, men samtidigt avkortades undervisningstiden starkt.

Klasserna var jämfört med nutida förhållanden mycket stora under hela den tidsperiod som här studeras. Detta påverkade givetvis kvaliteten på undervisningen i negativ riktning. Även här kan en sakta förbättring utläsas ur statistiken. De flyttande skolorna och skolorna på landsbygden var sämst ställda i fråga om elevantalet, men det var också i dessa grupper som den snabbaste minskningen inträffade. Denna minskning förekom i alla slag av folkskolor under den redovisade perioden och bör ha haft betydelse för undervisningens kvalitativa förbättring.

Antal elever i medeltal på varje lärare i läroämnen.⁸⁹ Genomsnittet för femårs- (fyraårs-) perioder uppgår till:

År	Fasta skolor	Flyttande skolor	Landsbygd	Städer
1882—85 a)	55	67	61	46
86—90	53	63	58	45
91—95	51	58	54	45
96—00	49	53	51	43
1901—05	45	46	47	40
06—10	41	39	42	37
11—14 a)	39	34	39	37
16—20	—	—	30	30

a) Tillgänglig statistik omfattar endast en fyraårsperiod.

Även ur normalplanerna kan avläsas en långsam kvalitativ förbättring av folkskolans verksamhet. Man får dock ta med i beräk-

⁸⁹ A. a.

ningen att inte alla lärare lyckades följa normalplanens intentioner helt. Folkskolinspektörerna vakade dock över att inte alltför stor skillnad förelåg mellan stadgandena och verkligheten i de olika skolorna.

Försöken till kvalitetshöjning blir mest påtagliga då man går till läroplanen för geografi, historia och naturkunnighet. I dessa ämnen sker en successiv utvidgning av stoffet i varje ny normalplan, medan kristendom, läsning, skrivning och räkning har en kärna av grundkunskaper, som verkar vara relativt oförändrad under lång tid.

Även de till normalplanerna fogade läsordningarna var uttryck för en strävan att leda folkskolans verksamhet in i fasta banor och bidra till att ett gott undervisningsresultat uppnåddes.

II. Några frågor sammanhängande med differentieringsproblemet i folkskolan

Mot slutet av 1800-talet började man inom folkskolan uppmärksamma två frågor, vilka hade samband med differentieringsproblemet. Härvid diskuterades den i föregående kapitel redan nämnda minimikursen i 1889 års normalplan och då särskilt i vilken utsträckning som den kunde komma att försämma folkskolans villkor och ställning. Vidare aktualiserades åtgärder för omhändertagande av vanartade elever. Ställningstagandena i dessa båda frågor påverkades av problematiken kring folkskolans plats i undervisningssystemet (den s. k. bottenskolefrågan). Slagordet "folkskolan som bottenskola" uttryckte just strävandet efter att folkskolan borde få ge alla barn den grundläggande undervisningen.

Självfallet kunde minimikursläsning i mer betydande omfattning, liksom även förekomsten av vanartade elever i folkskolan innebära en försämring och tillbakagång i kvalitativt hänseende. I detta kapitel skall diskussionen kring folkskolan som bottenskola, minimikursen samt vanartade elever i folkskolan följas från 1880-talet och till några år efter sekelskiftet, då frågorna minskade betydligt i aktualitet. Denna diskussion fördes i stor utsträckning i lärarsammanslutningar och lärarpress. Särskilt när det gäller minimikursfrågan måste synpunkter i stor utsträckning inhämtas från det hållet. Endast i undantagsfall blev den ett riksdagsärende, eftersom den hade att göra med praxis och skälighet vid tillämpningen av en redan fastställd undervisningsplan.

Två tongivande lärarorganisationer och deras tidskrifter

Sveriges allmänna folkskolläraryörening (SAF) blev en viktig faktor i arbetet med att stärka folkskolans ställning i skolväsendet.¹

¹ En kronologisk uppräknig av de första lärarföreningarna (lokala föreningar)

I de stadgar för SAF, som antogs i augusti 1880, lydde första paragrafen: "Föreningens ändamål är att arbeta för den svenska folkskolans och folkbildningens höjande, för enhet och god anda inom lärarkåren och för förbättring av lärarens ställning i allmänhet".² Med denna målsättning togs även aktuella folkskolefrågor upp till diskussion inte bara inom föreningen, utan även i offentlig debatt. Men det gällde inte bara att bedriva propaganda utåt i olika aktuella frågor utan det var minst lika nödvändigt att upplysa de egna medlemmarna om vad som förekom på föreningens program.³ Folkskollärarna ansåg sig representera den verkliga sakkunskapen på området, ehuru de dittills inte kunnat ge ett samlat uttryck för sina åsikter om folkskolan och dess uppgifter. Sedan medlemmar i SAF blivit riksdagsledamöter kunde de även i denna funktion på olika sätt arbeta för folkskolans sak.⁴

SAF:s arbete för att folkskolan skulle få en väsentligare uppgift och starkare ställning i skolväsendet gav småningom vissa resultat och föreningen började betraktas som folkskollärarkårens företrädare.⁵ SAF registrerade varje framgång för sina strävanden i årskriften, i vilken även kommentarer gjordes till sådana aktuella frågor, som hade betydelse för folkskolans utveckling. Flera av de ledande inom SAF hade sin politiska inriktning klart åt vänster. Detta är inte oväntat, eftersom liberala och senare även socialdemokratiska politiker engagerade sig starkt för folkskolan som

återfinns i *Franzén* (1930), s. 42 f. Kaleen har visat att lärarföreningen i Borrbby var den tidigaste och korrigerar därmed förteckningen i a. a. på denna punkt. [*Kaleen* (1966), s. 11 ff.]

² *SAF Meddelanden från interimsstyrelsen 1880*, s. 11.

³ SAF:s medlemmar hade inte alltid klart för sig den målsättning för folkskolan, som föreningens centralstyrelse arbetade för. När remissvaren på överläggningsfrågan rörande folkskolan som bottenskola kom in från kretsarna "tyckte sig Berg finna, att de flesta lärarna hade mycket litet reda på vad folkskolan som bottenskola egentligen innebar". [*Bröms* (1964), s. 212 f.; *SFH III*, s. 174.]

⁴ *Franzén* (1930), s. 77 ff.; *SAF Meddelanden från interimsstyrelsen 1880*, s. 3 f., *SFH III*, s. 4.

⁵ Jfr t. ex. biskop Billing i riksdagen 1909: "Utvecklingen [av folkskolan] har huvudsakligen letts av vår allmänna folkskolläraryörening. Åt denna förening skall jag villigt giva ett mycket livligt erkännande, och villigt medgiver jag, att dess arbete för folkskoleväsendet varit i hög grad betydelsefullt". [*FK prot. 1909*, bd 1, nr 21, s. 48; *Bröms* (1964), s. 231 f.]

bottenskola.⁶ SAF kunde härigenom inte undgå misstankar om en radikal inställning till skolfrågor och skolpolitiska spörsmål. Huvudanledningen till detta torde ha varit centralstyrelsens personella sammansättning. I denna var Emil Hammarlund och senare även Fridtjuv Berg tongivande ledamöter. SAF och dess centralstyrelse hade en klar dragning åt "den politiska, religiösa och kulturella radikalismen", som fick sitt genombrott under 1880-talet.⁷

Folkskolläraren Emil Hammarlund utgav i slutet av år 1881 i Stockholm ett provnummer av Svensk Läraretidning (Sv Ltg). Tidningen kom i fortsättningen att kraftfullt agitera för folkskolan i olika aktuella frågor. Den fungerade samtidigt som organ för SAF.⁸ Sv Ltg var benägen att visa sympatier för vänsterpolitik, vilket inte bara framgick av ledare och översiktsartiklar utan även märktes i redigeringen av notisavdelningen. Den politiska neutralitet som SAF enligt sina stadgar skulle iaktta följdes inte strikt av Sv Ltg trots dess ställning som organ för SAF.⁹

Vid sidan av SAF fanns ytterligare ett lärarförbund av betydelse: Svenska folkskolans vänner (SFV), instiftat 1883. SFV hade dock under hela sin verksamhetstid betydligt färre medlemmar än SAF.¹⁰ Jämfört med SAF visade SFV en påtaglig slagsida åt det

⁶ Richardson (1963), s. 273 ff.; Sjöstrand III: 2 (1965), s. 241 f.

⁷ SFH III, s. 4; Richardson (1963), s. 89 ff. Det bör dock påpekas att varken SAF, Berg eller Hammarlund blev kristendomsfientliga, trots den nämnda dragningen åt radikalt håll.

⁸ Centralstyrelsen uttalade 1888 att det var ett "historiskt sakförhållande" att Sv Ltg var organ för SAF. Dock ville tidningens utgivare (Hammarlund) inte att någon oenighet skulle uppstå kring tidningens ställning i förhållande till SAF. Därför borttogs orden "Organ för Sveriges allmänna folkskollärareförening" ur tidningens vignet fr. o. m. nr 12 B 1889, som utkom 21/3. [SAF Årsmeddelande 1888, s. 53 f. Jfr SFH III, s. 330.] Sv Ltg bör betraktas som officiellt organ för SAF redan från 1881, även om den från början ägdes av Hammarlund och först 1896 övertogs av ett aktiebolag med ett antal folkskollärare som majoritetsägare. [Sv Ltg 1896, nr 50, s. 706; nr 51, s. 725; nr 52, s. 741 o. 745; nr 53, s. 757; Franzén (1930), s. 441 ff.]

⁹ Jfr Richardson (1963), s. 258.

¹⁰ Jfr medlemsförteckningarna i årsskrifterna från SAF (fr. o. m. 1880) resp. SFV (fr. o. m. 1897. I årsmeddelandet 1898 ges en återblick på perioden 1883—1898.) För åren 1901, 1911 och 1920 finns även uppgifter om medlemsantal m. m. För SAF uppgick medlemsantalet till resp. 7.962, 12.062 och 16.767. Motsvarande för SFV var 2.403, 3.775 och 5.274. [SFH IV, s. 349 o. 351.]

kulturkonservativa hållet. SFV hade bildats vid folkskolläarmötet 1883, till en del som en reaktion mot att SAF hade kommit att inta en ställning som officiell sammanslutning för folkskollärarna. SAF:s nyssnämnda dragning åt det radikala hållet och Knut Wiksells kristendomsfientliga framträdande vid folkskolläarmötet 1883 var ett par av incitamenten till bildandet av en förening som hävdade kristendomsundervisningens uppgift att utgöra grundval för folkundervisningen.¹¹ I föreningens stadgar löd den första paragrafen: "Innerligt övertygade därom, att sann folkbildning är oupplösligt och oskiljaktigt förbunden med levande kristendom, vilja vi med alla till buds stående lagliga medel verka därför att denna i folkskolan må komma till och hållas vid sin fulla rätt och sin rätta bibliska fullhet".¹² Föreningens ordförande ända från dess bildande och fram till år 1920 var teologiprofessorn Valdemar Rudin.¹³ Flera i föreningens ledning kunde räknas till de kulturkonservativa kretsarna. Dessa omständigheter bidrar till att förklara varför SFV kom att inta en delvis annan hållning än SAF i frågor som rörde folkundervisningen.

SFV ville inte ge folkskolan en lika framträdande roll i skolväsendet som SAF eftersträvade. Detta kom vid olika tillfällen klart till uttryck i SFV:s organ Folkskolans Vän (FV). Denna var en med Sv Ltg konkurrerande tidning för folkskolans lärare. Båda hade likartat innehåll och nära överensstämmande typografi. FV utkom år 1884 med sitt första nummer. I anmälan berördes också bl. a. bottenkolefrågan. Tidningen slog fast att den ville behålla det "hos oss historiskt givna" beträffande folkskolans ställning gentemot "andra bildningsanstalter" liksom även i förhållande till stat och kyrka.¹⁴ Tidningen ville inte att folkskolan skulle vara en statlig

¹¹ Föreningen Svenska Folkskolans Vänners handlingar 1883—1889, protokoll 8/9 o. 10/9 1883.

Berättelse — — — folkskolläremötet 1883, s. 28 f. Se även: SFH III, s. 340 f.

¹² SFV:s stadgar, § 1. [I: SFV Årsmeddelande 1897, s. 32.]

¹³ Rudins inflytande kan spåras även i den citerade stadgeparagrafen (§ 1). Rudin påverkades i sin teologiska uppfattning av prof. J. T. Becks i Tübingen "skrifteologiska skola", som kännetecknas av att den satte bibeln i centrum för den kristna läran. [Jfr Rudin (1922), s. 97 o. 107 ff.; Hofberg II (1906), s. 387.]

¹⁴ FV uppgav i sitt provnummer 1884 att tidningen "närmast tillkommit för att utgöra ett föreningsband mellan medlemmarna i föreningen Svenska folksko-

i stället för en kommunal angelägenhet. Tanken på att göra folkskolan till bottenskola avvisades också.

Från 1888 började FV utges varje vecka efter att tidigare ha utkommit en gång i månaden. Samtidigt ändrades utgivningsorten från Stockholm till Göteborg och folkskolläraren Karl Åkesson blev redaktör och ansvarig utgivare för tidningen. Till följd av detta fick FV en viss anstrykning av lokalorgan för lärarkåren i Västsverige. I FV:s anmälan för år 1890 uttalades bl. a. att redaktionen "vill fortfarande arbeta för den svenska folkskolans naturliga utveckling på den henne givna historiska grundvalen". Folkskolans uppgift borde enligt tidningen vara "att meddela en religiöst-sedlig bildning, och att folkskolan varken kan eller bör förvandlas till en anstalt för meddelande av en brokig massa s. k. praktiska kunskaper. Vi hylla den åskådningen, att sedlig kraft är yttersta grundvalen till all annan storhet".¹⁵ Dessa formuleringar förekom både tidigare och senare i tidningen. Den ansåg tydligen att folkskolans uppgift att ge en förberedelse till konfirmationsläsningen skulle i huvudsak bibehållas. Folkskolans inplacering i skolsystemet var av mera sekundär betydelse. Eftersom SFV ville lägga stor vikt vid kristendomsundervisningen torde det av praktiska skäl ha varit svårt att bereda så stor plats för andra ämnen att folkskolan skulle kunna uppnå tillräckligt hög standard för att bli accepterad som bottenskola.¹⁶

Vid SFV:s första allmänna möte 1894 i Linköping berördes föreningens relationer till SAF. Några av anledningarna till SFV:s bildande nämndes även. Förhållandet att SAF från början haft en

lans vänner. Dennas mål är alltså hans [tidningens] mål". [FV 1884, "provnummer", s. 1.] Denna målsättning fasthölls även i fortsättningen och tidningens ställning som officiellt organ är härigenom fullt klar.

¹⁵ FV 1889, nr 51, s. 293.

¹⁶ I den kända striden år 1895 kring kristendomsundervisningens karaktär (då även Fredrik Fehr engagerade sig) intog de båda föreningarna olika ståndpunkter. [SFH III, s. 384 f.] År 1905 då unionskrisen kastade sin skugga över det nordiska lärarmöte som under sommaren skulle hållas i Köpenhamn, ansåg SFV att mötet borde inställas, medan SAF hävdade att det kunde hållas. Detta speglar i viss mån den inställning som olika politiska riktningar hade till frågan om en upplösning av unionen eller ej; tendensen var att liberala krafter visade en stark vilja till fredlig uppgörelse, medan konservativa element var mer benägna för maktstråk [Jfr Carlsson-Rosén II (1961), s. 586.]

"icke fullt klar" ställning till kristendomen, var en väsentlig orsak. Vissa hade hyst farhågor för att SAF skulle vilja skapa religionslösa skolor efter kontinentala förbilder från 1870- och 1880-talen. SFV accepterade inte heller SAF:s "fackföreningsmentalitet". Mötesberättelsen karakteriserade SAF:s strävanden "att icke göra det egna facket men uteslutande de egna fördelarna till mål för sin strävan". "Icke så få" av SFV:s medlemmar skulle ha ansett att "styrelsen för Sveriges allmänna folkskollärareförening och ännu mer dess organ i pressen hållit upp alltför högt i denna kurs, så att skeppet nu står och stampar i vinden utan att komma framåt". SFV ansåg att "själva hava vi sökt efter ett lagom".¹⁷ De nyss antydda olikheterna i föreningarnas målsättning kan bidra till att något förklara varför SAF och SFV samt deras pressorgan vid olika tillfällen intog skilda ståndpunkter till problemställningarna kring folkskolan som bottenskola, minimikursen och vanartade barn i folkskolan.

Bottenskolefrågan och differentieringsproblemet från 1880-talet.

Under 1880-talet fick bottenskolefrågan åter hög aktualitet. Då återupptogs diskussionerna om folkskolan skulle kunna utgöra bottenskola och hur denna skulle kunna infogas i ett enhetsskole-system. Benämningen bottenskola är inte enhetlig utan användes av olika förslagsställare i varierande betydelse.¹⁸ Enligt den radikala bottenskoletanken skulle hela folkskolan göras till bottenskola, medan den moderata bottenskoletanken innebar att endast den lägsta eller de lägsta klasserna av folkskolan skulle utgöra bottenskola.¹⁹ Begreppet enhetsskola brukar beteckna ett skolsystem där

¹⁷ Berättelse — — — SFV:s första allmänna möte 1894, s. 13 ff.

¹⁸ Se översikter i: Hammer (1922), s. 5 ff.; Nordlund (1914) o. (1920). Enligt Svenska Akademiens ordbok förekom benämningen bottenskola redan 1852 i J. H. Ekdals kända arbete "Den nya folkskolan i Sverige", del II, s. 135: "— — — folkskolan, att vara en för alla folkklasser gemensam bottenskola".

¹⁹ Redan t. ex. Anders Fryxell hävdade 1823 att man borde "låta alla barn strax börja med den medborgerliga bildningen". Han talade för "att återföra enhet i vår uppfostran" och ville att vissa uppräknade "allmänt gagneliga kunskaper även bliva de första gemensamma föremålen för den publika undervis-

dels de olika skolformerna är anknutna till varandra och dels den grundläggande undervisningen är gemensam för alla barn.²⁰

Den sociala och samhälleliga utvecklingen mot slutet av 1800-talet förde med sig allt mer märkbara demokratiseringssträvanden. Samtidigt förefaller skolfrågor och skolpolitik ha sammankopplats med allmänpolitiska överväganden i större utsträckning än tidigare.²¹ Genom att läroverkseleverna i regel rekryterades från mer burgna hem d. v. s. ur de högre socialgrupperna, medan majoriteten bland folkskoleleverna kom från hem ur lägsta socialgrupp, inbar den rådande uppdelningen av barnen i skolåldern i två parallellskolor, folkskola och läroverk, en social differentiering,²² vilken till en del kunde upphävas genom att folkskolan helt eller delvis gjordes till bottenskola. Arbetet med att stärka folkskolans ställning hade inte sitt ursprung enbart i omtanke om folkskolan utan kunde också återföras på vissa bestämda politiska strävanden.

De framstötter, som gjordes i bottenskolefrågan under 1880-talet, mötte ett starkt motstånd från konservativt håll men också från kyrkligt, eftersom även sekulariseringsfrågan aktualiserades i samband med bottenskole- och enhetsskolesträvandena. Någon fullt enhetlig partilinje i frågorna kan man dock inte finna, åtminstone inte i början. Det har visats att ställningstagandena till de pedagogiska problemen hade ett påtagligt samband med den politiska inriktningen. En klar tendens fanns att de mer reformvänliga härstammade från de lägre samhällsgrupperna.²³

ningen, så att ynglingarna ej söndras i olika undervisningsverk, förrän det nödvändigt kräves". [Tidiga enhetsskoletankar, *ASU* 18, s. 44.]

Sjöstrand har lämnat en översikt av utvecklingen av botten- och enhetsskolefrågan under tiden 1865 till omkring 1920. [Sjöstrand III:2 (1965), s. 201 ff.] Frågans behandling under tiden 1842—1864 har redovisats i: a. a., s. 169 ff. Redan under 1700-talet hade enhetsskoletanken inspirerat till pedagogiskt författarskap. Se t. ex.: *ASU* 18, 20 o. 32, vilka alla bär titeln "Tidiga enhetsskole-tankar" och innehåller utdrag ur olika författares inlägg i frågan från senare delen av 1700-talet och under 1800-talet.

²⁰ Jfr *Herrström* (1966), s. 16 ff.

²¹ *Sjöstrand III:2* (1965), s. 221.

²² Visserligen förekom dock i läroverken även elever ur lägsta socialgrupp, men de befann sig i minoritet. [A. a., s. 359 f.] Jfr Fridtjuv Bergs uttalande från 1895. [I: *Berg* (1919), s. 101 ff.]

²³ *Sjöstrand III:2* (1965), s. 221 f., 243 ff. o. 28 ff.

Försöken vid riksdagarna 1880 och 1881 att vinna bifall till väckta motioner om att folkskolan skulle sättas i närmare sammanhang med läroverken misslyckades.²⁴ 1882 års läroverkskommitté berörde även bottenskolefrågan i sitt betänkande 1884.²⁵ Av olika skäl blev inte förrän 1890 en proposition i frågan slutbehandlad av riksdagen.²⁶ Något förslag till enhetsskola med folkskolan som bottenskola framställdes inte därvid, utan i stället hade en med bottenskoletanken konkurrerande praktisk bildningslinje tagits upp i enlighet med förslaget från kommittén. Dessa s. k. kommunalskolor parallella med läroverkens lägre klasser avsågs kunna ge en högre utbildning än folkskola, men skulle ha ett annat kursinnehåll än läroverkets, som gav inriktning mot universitetsstudier. Medelklassens krav på lämpliga skolor skulle kunna tillgodoses genom kommunalskolor. Frågan föll dock i riksdagen.²⁷

Det gällde fortfarande för bottenskoletankens anhängare att visa folkskolans kompetens att utgöra en väsentlig del i skolsystemet. Detta kunde främst ske genom att höja undervisningsstandarden i folkskolan. Sådana strävanden kan man finna tecken på under lång tid. Det måste betonas att folkskolan betraktade bottenskoletanken i olika varianter som en mycket väsentlig hävstång för sina expansionssträvanden.

SAF engagerade sig naturligt nog starkt för att folkskolan skulle

²⁴ Warne har skildrat detta i redogörelsen för "Striden om de s. k. småläroverken". [Warne (1965), s. 63 ff.]

²⁵ A. a., s. 77 ff.

²⁶ A. a., s. 88 ff.

²⁷ A. a., s. 95 ff.

Då läroverkskommitténs förslag om inrättande av s. k. kommunalskolor diskuterades 1886 ansåg SAF:s centralstyrelse att upprättandet av ett nytt slags skolor, som var parallella med folkskolan skulle skada strävandena att göra folkskolan till en grundläggande skola för alla barn. Centralstyrelsen påpekade att regeringens förslag om inrättande av en s. k. praktisk bildningslinje inte torde vara annat än tanken på kommunalskolor i en annan skepnad. [SAF *Meddelanden från centralstyrelsen 1888*, s. 61 f.] Kampen mot kommunalskolorna fortsatte även under året därpå, då centralstyrelsen ställde sig helt avvisande till propositionen om en praktisk bildningslinje. [A. a. 1889, s. 17.]

Även utanför riksdagen förekom debattinlägg i frågan. Dessa berörde oftast inte enbart bottenskole- och enhetsskolefrågan, utan upptog även läroverkens organisation och funktion i stort till granskning. [Sjöstrand III:2 (1965), s. 221 ff.]

ges en starkare ställning och få mer kvalificerade uppgifter inom undervisningsväsendet.²⁸

SAF:s centralstyrelse uttalade 1882 att både folkskolan och läroverket hade brister. Den förstnämnda hade en låg undervisningsstandard och den senare kunde inte vara både ett slags medborgarskola och en förberedelse till vetenskapliga studier. Centralstyrelsen föreslog att folkskolan "utvecklad och tillökad genom högre kurser bildar den verkliga medborgerliga skolan". Kursinnehållet i folkskolan och det allmänna läroverket borde sammanjämkas så att en övergång från lämpligt stadium i folkskolan till läroverkets första klass skulle kunna ske. "Folkskolan bleve den stora stammen, innefattande det ojämförliga största antalet av landets ungdom, och från denna stam förgrenade sig vägar till undervisningens alla mål". För att kretsarna skulle få tillfälle att diskutera den brännande frågan sände centralstyrelsen ut följande diskussionsämne: "Är en reform av vårt undervisningsväsende nödigt? Om så är, vilken plats bör då särskilt *folkskolan* intaga?"²⁹

I anslutning till dessa frågor utgav Fridtjuv Berg år 1883 sin skrift "Folkskolan såsom bottenskola. Ett inlägg i en viktig samhällsfråga".³⁰ I denna lämnade Berg en historisk översikt och sammanfattning av tidigare argumentation för ett enhetsskolesystem. Han konkluderade att den rådande uppdelningen av skolväsendet på olika parallellskolor vilade på en falsk grund, eftersom skolorna i verkligheten var inrättade efter målsmännens levnadsställning "och samhället sålunda erbjuder de s. k. bättre klassernas barn en rikare bildning, de mindre bemedlades en torftigare". Skolorna borde i stället, menade Berg, inrättas "efter människans naturliga utvecklingsgång" så att alla barn skulle ges lika bildning för att

²⁸ Richardson anser att "bottenskoleprogrammet kom efter reformförsöken 1880—82 att propageras främst av folkskollärarkåren med Fridtjuv Berg som primus motor". [Richardson (1963), s. 276.] Sv Ltg spelade redan från starten rollen av opinionsbildare inte bara utåt utan framför allt bland lärarna i folkskolan.

²⁹ SAF Meddelanden från centralstyrelsen 1883, s. 15 ff. (kurs. i orig.)

³⁰ Berg (1883).

Stockholmskretsen av SAF hade diskuterat frågan. Berg samlade i sin skrift en del av de inlägg som han gjort i dessa diskussioner.

Bergs skrift publicerades även i: Berg (1911), s. 23—72.

senare, först då "de särskilda naturanlagen med full tydlighet framträda" få "lika tillfälle till utbildning i särskilda riktningar". Berg slog fast att det var "folkskolan, som bör få utveckla sig till en sådan för alla samhällsklasser gemensam barndomsskola". Berg betonade starkt sociala skäl för att folkskolan skulle få bli bottenskola i det skolsystem, som han skisserat.³¹ Det var den radikala bottenskoletanken, som Berg ville lansera 1883. Inte alla medlemmar i SAF stödde denna, utan majoriteten var snarast för den moderata bottenskoletanken. Detta framgår av de diskussioner kring frågan som fördes inom SAF:s kretsföreningar. För att endast antyda några av de mer väsentliga synpunkter, som därvid framkom, kan nämnas att en mycket stor majoritet av kretsarna ansåg att folkskolan borde kunna ge allmänbildning åt "alla samhällsklassers barn"; att folkskolan borde kunna ersätta de lägsta klasserna i läroverket; att folkskolan med småskolan som grund borde kunna utvecklas till en "självständig bildningsanstalt" oberoende av andra skolor och inte vara enbart "en så kallad *bottenskola* för det allmänna läroverket".³²

Vid allmänna svenska lärarmötet 1884 förekom bland de 151 förslagen till överläggningsämnen även ett som hade direkt anknytning till bottenskolefrågan: "Är det lämpligt, att de allmänna läroverken och folkskolorna äro två i förhållande till varandra fristående offentliga undervisningsanstalter? Eller är ett samband mellan dem önskligt, och i vad mån är ett sådant möjligt att åvägbringa?"³³ Under diskussionen framkom två vitt skilda åsikter. Dels hävdades att folkskolan borde utgöra bottenskola och att parallellskolesystemet med olika skolor för olika samhällsklasser var olämpligt. Dels framhölls att då folkskolan och läroverken siktade mot olika mål borde inte något ytterligare närmare samband finnas mellan dem.³⁴

³¹ Berg (1883), s. 62 f. Jfr Richardson (1965), s. 277. Skriften var ett mycket djärvt inlägg i diskussionen och vid lärarmötet samma år blev också försäljning av skriften inom möteslokalen förbjuden. [Berg (1911), s. 25.]

³² SAF Meddelanden från centralstyrelsen 1884, s. 9 ff. (Kurs i orig.)

³³ Berättelse om det elfte allmänna svenska läraremötet — — — 1884, s. 17. Diskussionen återges på s. 97 ff. Protokollets sammanfattning finns på s. 42 f.

³⁴ Som skäl för den sistnämnda synpunkten anfördes att folkskolan "ännu ej vore så utvecklad, att hon kunde ersätta de allmänna läroverkens lägre klasser, och att det skulle bli alltför kostsamt att så utvidga henne". [A.a., s. 42.]

Fridtjuv Berg kritiserade skolväsendets organisation och ansåg att samhällets uppdelning i tre kategorier (det lärda, det borgerliga och det kroppsarbetande ståendet) inte borde överföras till skolans värld, så att eleven redan vid åtta års ålder måste avgöra om han skall genomgå den lärda skolan, den projekterade borgarskolan (= melanskolan) eller folkskolan. Berg berörde även anlagsdiskussionen och stödde sig därvid på lektor Fredrik Andersson.³⁵ Berg ansåg vidare att "ännu i 99 fall av 100 följes vid bestämmandet av ett barns levnadsställning — kastprincipen, icke personlighetsprincipen". Han pekade på pedagogikhistoriska fakta för att motivera sitt krav att "folkskolan må utvecklas till en för alla samhällsklassers barn gemensam elementarskola samt att man låter alla specialskolor vidtaga först där barndomsskolan slutar".³⁶ Två resolutionsförslag ställdes mot varandra. Emil Hammarlund önskade att "mötet såsom sin åsikt uttalar, att ett samband mellan de allmänna läroverken och folkskolan är önskvärt. De allra flesta folkskolorna kunna helt säkert redan nu meddela den bildning, som är nödvändig till barnets 12:e år. I följd därav skulle de lägsta klasserna av de allmänna läroverken successivt kunna indragas, varigenom betydliga besparingar skulle vinnas".³⁷ Det andra resolutionsförslaget hade lämnats av dåvarande professorn Henning Gezelius von Scheele, som ville att "mötet betraktar det i vårt land förefintliga sambandet mellan de allmänna läroverken och folkskolan gott och värdefullt, men anser varderas egendomliga (sic!) uppgift påkalla bibehållandet av dem såsom fristående undervisningsanstalter".³⁸ Vid omröstningen antog mötet von Scheeles förslag till resolution.³⁹ Något annat torde Hammarlund och Berg inte ha kunnat vänta sig, eftersom mötet dominerades av representanter för läroverken.⁴⁰

³⁵ Andersson (1881), s. 58. Se även: *Sjöstrand III: 2* (1965), s. 222 f.

³⁶ *Berättelse — — — läraremötet 1884*, s. 100 f.

³⁷ *A.a.*, s. 108 f. Citatet enl. ref. av diskussionen. I protokollet [*a.a.*, s. 43] återges resolutionsförslaget något annorlunda. Efter ordet *indragas* lyder sista satsen: "i samma mån folkskolan höjes". En ekonomisk motivering alternerade med en pedagogisk.

³⁸ *A.a.*, s. 107.

³⁹ *A.a.*, s. 13.

⁴⁰ Av de 455 deltagarna hade endast 12 folkskollärare som yrkesbeteckning.

I flickskolekommitténs betänkande, vilket avgavs 1888, hävdades att folkskolan icke borde få ge den förberedande undervisningen till de elever som övergick till flickskolan, utan inträdesåldern föreslogs så låg som nio år. Dessutom yrkade kommittén på förberedelseklasser för åldrarna 6—9 år. Detta skedde med den klart sociala motiveringen att många föräldrar i bättre ekonomisk och social ställning icke var benägna att låta sina barn gå i folkskolan.⁴¹ Ett klarare underbetyg åt folkskolan kunde knappast tänkas och föranledde därför SAF att åter anföra sina argument mot en sådan uppdelning av eleverna och mot kommunalskolorna.⁴²

Till skillnad från Sv Ltg var FV mycket återhållsam med kommentarer till bottenskolefrågan.⁴³ Det enda större inlägget under 1888 i ämnet var ett referat av ett föredrag, som kyrkoherde N. Sandblad hållit vid ett diskussionsmöte hos SFV:s lokalförening i Göteborg. Han hade vid detta tillfälle påpekat att folkskolan, som i början varit "ytterst enkel" hade "hastigt utvecklat sig" så att den nu meddelade samma kunskaper som elementarskolans lägre klasser med undantag för språken. Parallellskolesystemet kunde försvaras endast om det icke skulle förekomma förflyttningar mellan olika slag av skolor och om "man också på förhand kunde utan misstag avgöra vilka barn skulle intagas i det ena eller andra slaget av skolor, ty aldrig har börd- eller klass-skillnaden hos oss utgjort en fast gräns för de båda skolornas område". Han framhöll vidare att bottenskolan hade pedagogiska, ekonomiska och sociala fördelar. De sistnämnda visade sig genom att "klyftan mellan de olika samhällsklasserna skall härigenom på ett enkelt, naturligt sätt om icke fyllas, så dock i någon mån minskas".⁴⁴

Sandblad tecknade en framtidsvy enligt vilken två år i småskola och tre år i folkskola (egentlig folkskola) skulle vara tillräcklig

317 deltagare hade anknytning till läroverk och universitet, 21 var seminarie-lärare, präster eller folkskolinspektörer, medan resten inte hade någon direkt anknytning till undervisningsväsendet. [*A.a.*, s. 5 ff.]

⁴¹ *Undersökning av Sveriges högre flickskolor 1888*, s. 7 ff.

⁴² *SAF Meddelanden från centralstyrelsen 1889*, s. 17.

⁴³ SFV började inte att utge sina "Årsmeddelande" förrän 1898, då redogörelsen för år 1897 utkom. För tiden 1884—1897 blir därför främst FV den publikation, som visar opinionen inom SFV rörande bottenskolefrågan.

⁴⁴ *FV 1888*, nr 14, s. 62 f.

skolutbildning för "en duglig arbetare eller näringsidkare". Om kursinnehållet uttalade Sandblad: "Bättre minsta möjliga; men säkert och helt". De lägre klasserna av de högre elementarläroverken samt de mindre läroverken och pedagogierna borde dras in. Med den nyssnämnda femåriga undervisningen som bottenskola kunde efter prov intagning ske till en treårig undervisning i kristendom, levande språk, historia, matematik och naturvetenskap. I studierna skulle "begränsning och djup vara huvudsaken". Undervisningen tänktes avslutad med en avgångsexamen före ett ev. inträde i högre tillämpningsskola, praktiskt läroverk eller gymnasium, av vilka det sistnämnda skulle vara den förmedlande länken till universitetsstudier. Sandblad hävdade: "Vi måste emellertid arbeta i första rummet på att varje folkskola kan bli en bottenskola för hela den elementära undervisningen, så skall nog den tid komma, då folkskolan i sin helhet också blir detta".⁴⁵

Vid 1892 års riksdag avlämnade Fridtjuv Berg tillsammans med Emil Hammarlund en motion om mellanskolor anknutna till folkskolorna avsedda för de folkskolelever, som önskade en allmänt medborgerlig utbildning. Denna skulle vara lämplig för praktiskt behov men inte utgöra grund för fortsatta högre studier.⁴⁶ Det Berg-Hammarlundska förslaget innebar ännu ett försök att infoga folkskolan som bottenskola i skolsystemet, men på ett annat sätt än Berg föreslog 1883. Riksdagen avslog motionen.

Vid de båda följande riksdagarna återkom frågan och resulterade 1894 i ett beslut, som innebar att första klassen i den egentliga folkskolan kunde utgöra grund för läroverket. Genom detta hade det första steget mot folkskolan som bottenskola tagits.⁴⁷ SAF ville inte påstå att den "lilla jämkningen skulle vara alldeles utan värde". Den uppfattades framför allt som "ett erkännande, att åt-

⁴⁵ FV 1888, nr 15, s. 65 f.

⁴⁶ Det rörde sig om en en påbyggnad på en fullständig genomgången folkskolekurs om tre årskurser enligt litt. A. i gällande 1889 års normalplan. Förebilder till detta förslag hade motionärerna kunnat få bl. a. från Malmö och Gävle, där högre folkskolor eller borgarskolor hade inrättats, vilket även nämndes i motionen. Om dessa skolor i Malmö resp. Gävle se: *Thunander* (1946), s. 387 ff.; *Lundén* (1942), s. 151 f. o. 227 f.

⁴⁷ Händelseförloppet i denna fråga vid riksdagarna 1892—94 har skildrats av Warne. [*Warne* (1965), s. 119 ff.]

minstone småskolan samt den egentliga folkskolans första årsklass vore att anse som bottenskola för det allmänna läroverket". Dessutom ansågs den föreslagna bestämmelsen vara "av synnerlig betydelse för den stora frågans framtida lösning".⁴⁸

Vid SFV:s allmänna möte 1894 diskuterades även: "Vad är folkskolans mål?" Inlägg gjordes av bl. a. kyrkoherden och folkskolinspektören R. Fjetterström från Vadstena, vilken hävdade att folkskolans mål var "att genom undervisning och övning i de ämnen, i vilka var och en samhällsmedlem bör äga insikt och färdighet, grundlägga en kristligt-sedlig karaktär". Detta mål var så blygsamt att någon plan att göra folkskolan till bottenskola knappast kunde inrymmas däri. Folkskollärare E. Bergsten från Finspång motsatte sig tanken att förvandla folkskolan till bottenskola, eftersom den då skulle förvandlas till "plugganstalt" och därvid förlora sin frihet och självständiga ställning.⁴⁹

Vid nordiska skolmötet 1895 konfronterades olika uppfattningar i frågan om folkskolan som bottenskola. Inledningsanföranden hölls av överlärare John Søyland från Tønsberg, som talade om "En organisk förbindelse mellem folkeskolen og den højere almenskole" och av professor J. A. Lundell från Uppsala, som talade över ämnet "Om organiskt samband mellan folkskolan och den högre skolan".⁵⁰

De pedagogiska och de sociala argumenten vägdes åter mot varandra. Søyland hävdade att det borde finnas en grundläggande skola för alla barn, vilken dock inte fick hämma den högre skolan i dess utveckling eller hindra denna att nå de mål den uppsatte. En gemensam barndomsskola var naturlig och nödvändig för den in-

⁴⁸ SAF Årsmeddelande 1894, h. 1, s. 18 f.; SAF Centralstyr. prot. 3/1 1895, § 7.

I själva verket var SAF:s önsknings och ambitioner långt ifrån uppfyllda genom beslutet, men de små framgångar som vunnits måste framhållas utåt och inför föreningens medlemmar genom kommentarer i årsskriften.

⁴⁹ Berättelse — — — SFV:s första allmänna möte — — — 1894, s. 36 f. (Kurs. i orig.)

⁵⁰ Berättelse — — — nordiska skolmötet 1895, s. 123 ff. Søylands inledningsanförande publicerades även i: *Verdandi*, 1895, h. 5, s. 201—208.

Lundell gjorde några år senare ett inlägg i vilket han påpekade att "skolpolitik är socialpolitik". [*Lundell* (1897—99).]

bördes tilliten mellan olika samhällsklasser och skulle utsträckas till den tidpunkt i barnets utveckling då de individuella anlagen tagit form, så att ett val av utbildningsväg blev möjligt. Søyland hävdade att undervisningsväsendet borde fungera som en levande organism, i vilken folkskolan hade sin rättmätiga plats. Genom detta kunde folkskolan i flera avseenden förbättras.

Søyland sammanfattade sina tankegångar i två punkter: 1) Av såväl sociala som pedagogiska skäl borde ansträngningarna att reformera skolväsendet ges en målsättning som innebar att folkskolan skulle ge en förberedande undervisning för läroverket till omkring tolvårsåldern — således under de sex första skolåren. 2) Om man varsamt verkade för denna målsättning kunde därigenom inte bara folkskolan förbättras, utan även utvecklingen av den högre skolan skulle komma att gå i en naturlig och gagnande riktning.⁵¹

Lundell betonade att det närmast var sociala skäl och inte pedagogiska, som skulle tala för att folkskolan borde utgöra botten-skola till den högre skolan. Han ansåg att en sådan organisation av skolväsendet "skulle vara skadlig för folkskolan d. v. s. den allmänna folkbildningen". Även "den högre bildningen i landet" skulle lida skada och slutligen menade Lundell att botten-skolan "i alla fall *icke* skulle medföra de sociala fördelarna". Han uppehöll sig så gott som enbart vid de pedagogiska problemställningarna och de psykologiska skäl, som kunde inverka på kursplanerna. Han förefaller att främst ha haft effektivitetssynpunkten för ögonen, då han yttrade sig i botten-skolefrågan. Lundell pläderade även för en skolform, vilken skulle föra fram till en utbildningsnivå mellan folkskolekunskaper och studentexamen. Han talade för ett förslag att indra de femklassiga läroverken och i stället ge folkskolan en treklassig påbyggnad, vilket skulle ge en studietid om nio år: två år i småskola, fyra år i egentlig folkskola samt en treårig påbyggnad.⁵² Detta var i realiteten ett kompromissförslag i botten-skolefrågan. De fullständiga läroverken, vilka utbildade blivande universitetsstudenter, skulle inte behöva få folkskolan som botten-skola, utan det var endast de femklassiga läroverken, som Lundell ville offra.

⁵¹ A.a., s. 123 ff.

⁵² A.a., s. 132 ff. (Kurs. i orig.)

I den följande diskussionen yttrade sig bl. a. A. Dalin, vilken framhöll att "*tanken på barnets natur*" hade bestämt hans ståndpunkt i botten-skolefrågan. Han ansåg "att alla barn äro i det stora hela av samma natur. Gör man nu allvar av, att barnens förmögenheter skola allsidigt utvecklas, så bör undervisningen för alla samhällsklassers barn vara av samma beskaffenhet".⁵³ Fridtjuv Berg ansåg att frågan inte bara gällde huruvida de tre lägsta läroverksklasserna skulle skäras bort utan "något vida mer, nämligen det, att *hela skolväsendet skall avpassas efter de olika utvecklings-skedenas behov*: folkskolan efter barndomsålderns, de högre skolorna efter övergångsålderns och ungdomens."⁵⁴ Lundell replikerade att folkskollärarna inte var ensamma om att "ha något begrepp om barnens natur". Han ville mot yrkandet att uppfostran skulle rätta sig efter barnens natur ställa ett yrkande om att "*uppfostran skall rätta sig efter livets krav*". Barnen skulle främst "bliva dugliga medborgare i det samhälle, i vilket de komma att leva". Detta yrkande betraktade han som "mindre idealt men mera praktiskt".⁵⁵ Berg påstod att motståndarna till folkskolan som botten-skola framförde sociala skäl och bortsåg från psykologisk-pedagogisk erfarenhet.⁵⁶

Mötesberättelsens referat av diskussionen i frågan ger intryck av att man på båda sidor och i stor utsträckning rörde sig med sociala argument och motiveringar, men att dessa många gånger maskerades med pedagogiska eller förment pedagogiska synpunkter. Kampen stod mellan dem som ville ge folkskolan en starkare ställning i undervisningsväsendet och dem som ville behålla den gamla ordningen med en skarp gräns mellan folkskolan och den övriga skolan. Professor E. Carlsons förslag till mötesresolution lød: "Mötet

⁵³ A.a., s. 143 f. (Kurs. i orig.)

Dessa citat antyder att Dalin omfattade den s. k. förmögenhetspsykologien, som var aktuell i slutet av 1800-talet. Detta var förhållandet även med Berg. [Bröms (1964), s. 181 ff.]

⁵⁴ Berättelse — — — *nydiska skolmötet 1895*, s. 145 ff. (Kurs. i orig.)

⁵⁵ A.a., s. 153 f. (Kurs. i orig.)

⁵⁶ A.a., s. 156 ff.

Meningsutbytet mellan Berg och Lundell följdes av en artikelserie i *Sv Ltg* 1895, nr 39—44 med Berg som författare. Artiklarna avtrycktes även i: *Berg* (1919), s. 99—129.

anser, att det organiska samband, som i viss mån redan äger rum mellan folkskolan och det övriga skolsystemet, bör ytterligare främjas, dock så att folkskolans ställning såsom nationell bildningsanstalt ej må bli lidande". Rektor E. Beckman, Stockholm, föreslog ett tillägg, som fick lydelsen: "Mötet anser, att en utsträckning från statens eller statsmyndigheternas sida av fordran på studentexamen i dess nuvarande form såsom villkor för kompetens till anställning på områden av praktisk natur medelbarligen försvårar ett organiskt samband mellan folkskolan och den högre skolan". Resolutionsförslaget med tillägg godkändes av mötet.⁵⁷

Följande år hävdade SAF att dess åsikter i frågan "hava under 1895 vunnit ett visst direkt inflytande på vår skolorganisation".⁵⁸ Vid centralstyrelsens sammanträde i januari 1896 fastslogs att SAF ville motverka allt som hindrar "folkskolans utveckling till en för alla samhällsklasser gemensam barndomsskola". Styrelsen skulle "befrämja införandet av en allmänt medborgerlig bildningsprövning vid åldern 15—16 år".⁵⁹

Bottenskolefrågan fick ingen snabb lösning i fortsättningen. Riksdagen hade börjat rikta sin uppmärksamhet mot mellanskolan, d. v. s. den skolform, som skulle ge en allmän medborgerlig bildning med ett omfång större än folkskolekursen, men mindre än studentexamen. Bakgrunden till denna utveckling torde kunna sökas i samhällsutvecklingen. Medelklassen hade tillvuxit starkt och börjat rikta krav för egen del beträffande utbildningsmöjligheter. Diskussionerna vid 1896 års riksdag visade att intresse fanns för en ny examen på en nivå mellan folkskola och studentexamen. Vid utskottsbehandlingen av frågan framkom åsikten att folkskolan inte borde få medverka i studiegången till denna nya examen, utan

⁵⁷ *Berättelse* — — — *nordiska skolmötet 1895*, s. 152, 170 f. o. 173.

⁵⁸ SAF ansåg att diskussionen vid nordiska skolmötet 1895 visat "att de grundåskådningar, vilka inom föreningen i allmänhet gjort sig gällande, nu hava den övervägande delen av lärarkåren för sig". [*SAF Årsmeddelande 1896*, h. 2, s. 7.]

⁵⁹ *A.a. 1896*, h. 2, s. 28 ff.

I sin återblick på år 1896 meddelade centralstyrelsen: "Principen om 'folkskolan som bottenskola' har genom förhandlingarna vid riksdagen i vida högre grad än förut blivit en fråga för dagen samt ett föremål för allvarlig strid mellan de båda motsatta grundåskådningar, vilka däri av gammalt sökt göra sig gällande". [*A.a. 1897*, h. 1, s. 23.]

enbart läroverket borde få meddela denna undervisning. I samband med detta lanserade Berg och Hammarlund i en reservation sitt kända förslag med dubbel anknytning av folkskolan till läroverket. D. v. s. fyra år i folkskola skulle anknytas till fem års läroverksstudier eller sex år i folkskola skulle kunna byggas på med tre år i mellanskola. Representanter för medelklassen i riksdagen anslöt sig till utskottsförslaget, medan Berg-Hammarlunds reservation fick stöd av bonderepresentanter, som i denna såg en möjlighet för landsbygden att förbättra utbildningsmöjligheterna för sin ungdom. Bottenskoletanken var fortfarande aktuell men planerna på att hela eller större delen av folkskolan skulle utgöra bottenskola hade i stort sett fått läggas åt sidan. Detta blev ännu mer uppenbart vid 1898 års riksdag. Kritiken mot parallellskolesystemet hade då mattats och i stället diskuterades organisationen av undervisningen för den nya mellanskolan och hur denna skulle kunna anknytas till folkskolan, utan att läroverket härigenom förlorade sin förutvarande funktion.⁶⁰

Att bottenskolan inte var lika väsentlig för SFV som för SAF framgår av SFV:s Årsmeddelande för 1898, där en återblick gjordes på de gångna femton verksamhetsåren. Förvaltningsrådet nämnde där inte alls bottenskolefrågan, utan uttalade i stället att föreningens arbete syftade till att "underlätta ett förtroendefullt samarbete mellan lärarna i *kyrkan* och *skolan* samt mellan *hem* och *skola*".⁶¹

Varken i SAF:s Årsskrift 1898 eller vid allmänna folkskollärary-

⁶⁰ *Sjöstrand III:2* (1965), s. 250 ff.

"Det mera radikala bottenskoleprogrammet med dess kritik mot parallellskolesystemet hade inte längre något mera allmänt stöd". [*A.a.*, s. 256.]

⁶¹ *SFV Årsmeddelande 1898*, s. 4 f. (Kurs. i orig.)

Beträffande den inre verksamheten meddelades att "ingen nämnvärd söndring har visat sig". Sammanslutningens mycket starka intresse för kristendomsundervisningen visades bl. a. i förvaltningsrådets uttalande att "kristendomsundervisningen är och förbliver folkskolans viktigaste ämne, som verkar livgivande och helgande på skolans övriga uppfostringsmedel. De klara, överbevisande uttalandena om kristendomsundervisningens rätt att dominera hela skolans liv hava i sin mån bidragit därtill, att kristendomens fiender icke så högljutt som tillförne ropa: Bort med kristendomsundervisningen i folkskolan!" Förvaltningsrådet uttalade som sin förhoppning: "Må vår förenings valspråk bli: Med Gud, för barnen, kamraterna och fosterlandet". [*A.a.* (Kurs. i orig.)]

mötet i Norrköping samma år togs bottenkolefrågan upp till diskussion. I avvaktan på beslutet om läroverkens organisation hade "ett slags vapenvila inträtt".⁶²

Folkskolans ställning behandlades även 1899 av SAF:s centralstyrelse. Förslagen att upprätta "ett nytt slags undervisningsanstalt, som väsentligen skulle bli en för de mera bemedlades barn avsedd parallellskola till den egentliga folkskolan", ansågs komma från "reaktionärt håll". Man märker tydligt vilken kampsituation SAF och då främst dess centralstyrelse upplevde sig vara i. Centralstyrelsen pläderade också för att rent politiska åtgärder borde vidtas för att de skolpolitiska målen skulle uppnås, i första hand då en "tidsenlig läroverksreform och särskilt den första läroverksklassens indragning".⁶³

De tre sakkunniga som K. M:t tillkallat 1898 tillstyrkte i sitt yttrande 1899 en förändring av undervisningen i praktisk riktning för läroverkets lägre klasser. Första klassen av läroverket ville dock inte de sakkunniga föreslå bli ersatt av motsvarande klass i folkskolan.⁶⁴

Centralstyrelsen betonade 1900 omständigheten att så länge man betraktat folkskolan enbart som en fattigskola, vilken hade till ändamål "inpluggandet och innötandet av ett visst minimum av nödortfoga kunskaper och färdigheter" var det icke så betydelsefullt vilken ställning den hade gentemot förvärvsarbete och högre bildningsanstalter. Såvida folkskolan ville sätta som sitt mål att vara "skolan för vårt folks barn" skulle situationen förändras. Om "pluggskolan" höjde sig till att bli en "uppfostringsskola" måste den som elever få barn från "såväl de fattigaste som ock de mera

⁶² SAF *Årsskrift 1898*, h. 1, s. 29; *Berättelse* — — — *allmänna svenska folkskolläraremötet 1898*.

⁶³ SAF *Årsskrift 1899*, h. 1, s. 30 f.

⁶⁴ Vid riksdagen 1899 framförde prof. E. Carlson ett förslag, som starkt konkurrerade med de sakkunnigas. Carlson föreslog att läroverket skulle delas upp i en lägre och en högre avdelning. Den lägre avdelningen skulle föra fram eleverna till antingen en praktisk avslutningsklass med avgångsexamen eller fortsatta studier fram till studentexamen. Förslagsställaren ansåg att denna organisation av läroverket var nödvändig av sociala skäl. [AK prot. 1899, bd 3, nr 25, s. 38 ff.] För att åstadkomma ytterligare klarhet tillsattes en ny läroverksutredning 1899.

välbärgade familjernas barn". I anslutning till detta måste folkskolan "träda i förhållande dels till de agrariska och industrialistiska strävandena, vilka söka frånrycka henne de förra, dels till de högre skolorna, som med all makt vilja locka till sig de senare".⁶⁵

Under år 1900 tyckte sig SAF:s centralstyrelse ha iakttagit att "åtskilliga tecken skulle tyda på att tanken på 'folkskolan som bottenkola' småningom vinner mark även utom folkskollärarkåren".⁶⁶

Betänkandet från 1899 års läroverksutredning avlämnades 1902. I detta återfanns dock den gamla synpunkten att folkskolan och läroverket skulle vara helt skilda från varandra. Läroverket föreslogs bestå av realskolan, som ledde fram till en ny examen kallad realexamen, och gymnasiet, som förde till studentexamen.⁶⁷

Argumentationen från SAF fortsatte i ett par av de följande årskrifterna. Det framhölls därvid att "överbyggnader på folkskolan är ett livsvillkor för en verkligt fruktbringande folkundervisning". Man ville i detta sammanhang även stödja sig på pedagogiska och psykologiska grundsatsen. "Den organiska förbindelse mellan de olika skolorna" som borde eftersträvas var "tillika ett oeftergivligt villkor för utbildandet och underhållet av känslan utav nationell enhet och samhörighet".⁶⁸

⁶⁵ SAF *Årsskrift 1900*, h. 1, s. 32 f.

⁶⁶ *A.a. 1901*, h. 1, s. 23.

SAF menade att först när folkskolan "bliver den för nationens alla samhällsklasser gemensamma barndomsskolan" skulle den kunna "komma i åtnjutande av det varma och inflytelserika föräldrainresse, som för hennes utveckling kräves". Men en sådan lösning "torde dock svårligen vara möjlig så länge de sociala fördomarna bibehålla sin nuvarande makt över sinnen" och inte den "nationella samhörigheten" blivit starkare. [A.a.]

⁶⁷ Sjöstrand har refererat och kommenterat betänkandet. [Sjöstrand III:2 (1965), s. 260 ff.]

⁶⁸ SAF *Årsskrift 1903*, h. 1, s. 19 f.

Det sistnämnda citatet bör ha haft ett visst sammanhang med unionskrisen, som kulminerade 1905. Bottenkolefrågan skulle av SAF om möjligt göras till en väsentlig rikspolitisk fråga och inte få vara en mindre fråga av enbart administrativ natur.

SAF utgav sedan 1898 en skriftserie "Pedagogiska skrifter" som omfattade pedagogiska, psykologiska och metodiska arbeten. [Franzén (1930), s. 120 ff.] Urvalet vittnar om att man från SAF:s sida sökte använda även psykologiska och pedagogiska argument i sin strävan att förbättra folkskolans ställning.

Frågan om skolväsendets organisation betecknades av SAF som "allt mer brännande" och den ansågs beröra "ej blott folkskolan utan jämväl hela vårt folks viktigaste livsintressen". En inplacering av folkskolan i undervisningsväsendet efter SAF:s intentioner skulle enligt föreningens mening främja socialt och ekonomiskt framåtskridande i landet "genom att i möjligaste mån tillgodose alla barns lika rätt till de individuella anlagens utveckling".⁶⁹ I riksdagen 1904 försökte bottenskoleanhängarna hävda folkskolans uppgift som bottenskola i systemet. I voteringarna segrade dock utredningens förslag. Härigenom kom 1905 års läroverksordning att i väsentlig mån gynna medelklassens bildningsbehov.⁷⁰ Det har påpekats att politiska förändringar i riksdagens sammansättning kan ha spelat in vid ställningstagandena i frågan. Folkskolans företrädare hade åter misslyckats både i sina försök att genomföra det mer ambitiösa kravet på att den skulle vara bottenskola och i sina strävanden att folkskolan med påbyggnader skulle kunna leda fram till en mellanskolexamen.⁷¹

Både Sv Ltg och FV kommenterade i sina spalter riksdagsbehandlingen av läroverksfrågan 1904. Sv Ltg hade betydligt fler och mer högröstade inlägg än FV, vilken mer lågmält och moderat framförde sina åsikter.⁷² I sin kommentar till den pågående riks-

⁶⁹ Föreningen (*Tidskrift för SAF*) 1904, h. 1, s. 18.

Parallelskolesystemet ansåg SAF kunna "hämna och snedvräda utvecklingsarbetet genom ett skolsystem som gynnar klasskillnaden och bidrager att vidga den klyfta, som hotar att ohjälpligt söndra medelklassen och underklassen från varandra". [A.a.]

Även om sådana kommentarer till skeendet har en viss propagandistisk färg och innehåller vissa överdrifter, sannolikt på grund av att dessa uttalanden var skrivna för konsumtion inom föreningen, måste de tillmätas betydelse för en bedömning av SAF:s inställning till frågan. SAF hade försatts i en kampsituation, eftersom bottenskolefrågans handläggning i regering och riksdag utmanade alla som arbetade för att konsolidera och förbättra folkskolans ställning i skolväsendet.

⁷⁰ Riksdagsbehandlingen av frågan skildras relativt utförligt i: *SFH IV*, s. 150 ff.

⁷¹ *Sjöstrand III:2* (1965), s. 266 f.

⁷² Den kvantitativa skillnaden mellan tidningarnas insatser i sammanhanget framgår bl. a. av att 1904 förekom i Sv Ltg 20 inlägg i läroverksfrågan: Sv Ltg 1904, nr 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 25 o. 26. Dessutom var 13 artiklar införda under rubrikerna "Läroverksreformen under

dagsbehandlingen av läroverksreformen tog FV upp realskolans och folkskolans inbördes ställning. Tidningen menade att det ännu kvarvarande motståndet mot indragningen av läroverkets första klass "innebär enligt vår mening en maning till vännerna av folkskolans utveckling att slå in på en annan taktik än den hittills följda". Om så icke skedde "torde" realskolan i de större städerna komma att dra till sig "alla något begåvade lärjungar". Detta skulle minska intresset för folkskolan och som botemedel angavs: "Bibehåll folkskolans enhet men bered de lärjungar, som det kunna och önska, tillfälle att inhämta ungefär samma kunskapsmått i folkskolans mot realskolan svarande åldersklasser. För dagen kunna vi icke närmare utveckla denna tanke utan nöja oss med att framkasta den."⁷³

Under rubriken "Läroverksreformen genomförd" kommenterade FV riksdagsbeslutet och konstaterade att "glädjen häröver är måttlig. Knappast på något håll är man riktigt belåten". Tidningen påpekade att "i synnerhet har folkskolans lärarkår ingen anledning att glädjas". FV menade att reformen hade givit den svenska folkskolan "ett hårt slag, det värsta den under sin tillvaro hittills erhållit". Detta nederlag ansåg tidningen böra föranleda "folkbildningens vänner att slå in på nya banor". Folkskolan måste visa att den "duger till att skänka icke blott den stora massan en värdefullare bildning, än vad nu är fallet, utan också sina bättre begåvade elever 'medborgerlig bildning' motsvarande realskolans". En sådan väckelse skulle enligt tidningen kunna ge en vinst "långt större än ett tillfälligt indragande av första klassen".⁷⁴

Även SAF:s centralstyrelse hävdade efter beslutet i läroverksfrågan 1904 att "den mångåriga striden rörande en omorganisation

debatt" och "Läroverksreformen inför allmänna opinionen" vilka återgav argument och inlägg även från andra håll och som överensstämde med tidningens egen hållning i frågan: *A.a.* nr 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 o. 18.

Under år 1904 hade FV tre resp. fem artiklar rörande läroverksreformen: *FV 1904*, nr 6, 8 o. 18 (i huvudsak egna kommentarer) samt *a.a.*, nr 13, 14, 16, 17 o. 18 (referat).

⁷³ *FV 1904*, nr 6, s. 91 f.

Drygt två månader senare utvecklade dock redaktören för FV, Karl Åkesson, "denna tanke" i diskussionsinledningar i Göteborgs folkskolläraresällskap och Göteborgs skolförening. Detta skildras i ett följande kapitel.

⁷⁴ *A.a.*, nr 19, s. 304 f.

av vårt offentliga undervisningsväsen, för så vitt det avser den grundläggande bildningen, tills vidare fått sin avslutning". Årskriften innehöll pessimistiska kommentarer och ett konstaterande att folkskolan genom detta "kommit i en avgjort sämre ställning, än den hon hittills haft".⁷⁵

Här skall endast skisseras i vilken riktning bottenkolefrågan vidareutvecklades efter 1904 års beslut. De högre avdelningarna inom folkskolan förbättrades och utbyggdes successivt. Folkskolan stod fortfarande utanför den högre skolan. Riksdagen fattade beslut om inrättande av kommunala men statsunderstödda mellanskolor från år 1909, vilka skulle utgöra en fyraårig fortsättning på genomgången folkskola av litt. A och leda fram till realexamen som hade införts 1907. Från 1918 gällde för den kommunala mellanskolan att efter fyra år i mellanskolan med sex i folkskola som grund, kunde realexamen avläggas. Samma år utkom också en ny stadga för den högre folkskolan, vilken skulle bygga på sex års undervisning i folkskola.⁷⁶

Minimikursen under debatt bland folkskollärarna

Diskussion kring minimikursen i 1878 års normalplan. Redan många år innan 1889 års normalplan utkom hade diskussioner

⁷⁵ *Föreningen 1905*, h. 2, s. 22.

SAF hävdade vidare att "folkskolans gamla anspråk på en ställning, som gör henne till hela nationens skola, vilken alla samhällsklasser ha intresse av att omhulda, ingalunda kan anses vara genom den nya läroverksorganisationen bragt ur världen". [*A.a.*, s. 23.] Även i den följande årsskriften behandlades de följder, som läroverksreformen skulle få för folkskolan. "Utsikterna till framgång för strävandet att göra folkskolan i vårt land till den allmänna bottenkolan hava därigenom åtminstone för en längre tid framåt omintetgjorts, och på samma gång synes folkskolans ställning i det hela mera hotad än någonsin. En social skiljemur har — — — rests mellan medelklassen och arbetsklassen i vanlig mening". [*A.a. 1906*, h. 2, s. 24.] SAF värdade om att "alla folkbildningens målsmän och vänner ena sig om att i ord och handling söka verka för en sådan skolorganisation, som är ägnad att motverka samhällsplittringen". [*A.a.*, s. 26.]

Påståendet att SFV och SAF "i stort sett intogo samma ståndpunkt i bottenkolefrågan" framstår som alltför onyanserat. Det får anses högst berättigt med tillägget att det "rädde dock ofta mellan dem en viss spänning". [*SFH IV*, s. 350.] Då föreningarnas och deras tidskrifters agerande i bottenkolefrågan jämförs finner man att väsentliga skillnader i uppfattningen av problemet förelegat.

⁷⁶ *Sjöstrand III:2* (1965), s. 307 f.

kring minimikursens omfattning och tillämpning förekommit. Mot slutet av år 1878 gjordes ett inlägg i frågan i "Veckoblad för Folkundervisningen". Signaturen "A-" hade författat en artikel med rubriken "Om 'minimikursen' ". Författaren — sannolikt identisk med tidskriftens utgivare Albert Segerstedt — hävdade i sitt inlägg att minimikursen borde uppfattas som ett krav att "godkända insikter i folkskolans ämnen böra inhämtas av alla skolbarn utom av särskilda undantag, av vilka dock godkänd insikt ovillkorligt fordras i minimikursens ämnen, vilken kurs i intet fall finge underskridas". Författaren ansåg även att "den fordran som ligger uti denna kurs, är vida större, än man i allmänhet synes antaga" och önskade ett klarläggande och en utredning av frågan.⁷⁷

Efter några veckor lämnades den önskade utredningen i en osignerad artikel med rubriken "Om den så kallade minimikursen". I detta inlägg påpekades det felaktiga i antagandet att "vissa barn, de nämligen, som äro fattigare och hava klenare fattningsgåvor" icke skulle få undervisas i andra ämnen än de som ingick i minimum. Även om dessa barn inte lyckas inhämta "avslutade kurser" borde de inte hindras att något få syssla med "de utom s. k. minimum stående ämnena". Särskilt för de fattigare barnen innebar det ett "bildande och förädlande inflytande" att i viss omfattning få kontakt med ämnen utöver minimum. Man borde inte heller organisera undervisningen så, att minimikursen i början lästes med alla barn och att först därefter påbörjades läsningen av övrigt lärostoff. Då kunde uppstå en föreställning om att all undervisning utöver minimikursen var onödig. De flesta målsmän kunde på grund av detta tänkas vilja avsluta sina barns skolgång redan efter det att minimikursen inhämtats. "Man nedrycker sålunda folkskolan till en ståndpunkt, föga stående över småskolans."⁷⁸

En skeptisk inställning till en minimikurs fanns således redan då den första normalplanen utgavs. En god kvalitativ standard på folkundervisningen och förekomsten av minimikurser i väsentlig omfattning kunde redan då uppfattas som oförenliga. Insatser gjordes för att eliminera minimikursen i största möjliga utsträckning, men inte förrän 1889 års normalplan klart visat att något stöd för

⁷⁷ *Veckoblad för Folkundervisningen 1878*, nr 47, s. 444 f.

⁷⁸ *A.a.*, nr 52, s. 523.

sådana strävanden inte gavs från skolans centrala myndigheter, blev striden skarpare och mer märkbar utåt.

Redan innan den nya normalplanen utkom 1889 fick SAF:s centralstyrelse anledning att klargöra sin hållning till minimikursanordningarna. Södra Roslags kretsörening inom SAF hade till centralstyrelsen inlämnat ett förslag att denna till kretsöreningarna skulle sända ut en diskussionsfråga lydande: "Huru skall läroplanen anordnas, för att minimikursen må kunna genomgå under folkskolans tvenne första år?"⁷⁹

Centralstyrelsen vägrade dock att sända ut Södra Roslags-kretsens förslag som diskussionsfråga. Med stöd av gällande folkskolestadga ville centralstyrelsen påvisa att det inte fanns någon laglig grund för en studiegång, som inleddes med minimikursen och som gav återstoden av en fullständig folkskolekurs under de sista skolåren. Centralstyrelsen hävdade att skolplikten omfattade minst åtta år,⁸⁰ vilket icke fick underskridas. Endast om denna skolpliktstid i något fall icke förslog kunde fråga uppstå om en elev i sådant fall kunde skrivas ut med kunskaper av endast minimikursomfattning. Ur pedagogisk synpunkt ansåg centralstyrelsen att en koncentration av minimikursen till de första skolåren var olämplig. Framför allt skulle katekesläsningen på det sättet koncentreras, vilket skulle komma att skapa svårigheter. De svagt begåvade barnen ("de tröga, d. v. s. de sent utvecklade") borde i stället ges

⁷⁹ Södra Roslagskretsens protokollsbok 1867—1894. Protokoll n:o 30, § 8.

Bakgrunden till denna framställning framgår dels av det utdrag ur kretsens protokoll av den 25/7 1887, som insändes till centralstyrelsen (avtryckt i: *Sv Ltg 1887*, nr 51, s. 427) och dels av den av kyrkoherde H. G. Blumenberg i Östra Ryd författade motiveringen till frågeställningen, vilken publicerades som en insändare i *Sv Ltg* i början av 1888. Blumenberg betraktade sitt inlägg närmast som ett tillägg till protokollet från sammanträdet 25/7 1887. [*A.a. 1888*, nr 1, s. 6 f.]

⁸⁰ "Under minst 8 år är föräldrarna pliktiga att hålla sina barn i skola, i fall så skall behövas för inhämtande av de i folkskolekursen ingående läroämnen till det omfång och enligt den plan, som av skolrådet lagligen kan bestämmas." [*SAF Meddelanden från centralstyrelsen 1888*, s. 57.] Formuleringen är dock dubbeltydig: "i fall så skall behövas" medger en tolkning antingen i fråga om skoltidens längd eller i fråga om föräldrarnas skyldighet att hålla barnen i skola.

tillfälle till undervisning under hela skolpliktstiden och inte behöva koncentrera sin läsning till några år i början av den. Centralstyrelsen pekade även på sociala skäl då den anförde att "minimikursens verkan skulle nämligen bliva att reducera den stora massans bildning till ett minimum". Samtidigt skulle klasskillnaderna i samhället ökas, vilket kunde medföra "svåra sociala vådor".⁸¹

Även FV berörde minimikursanordningarna i 1878 års normalplan. Tidningen vände sig mot dessa och menade att fattigdom inte fick medföra att vissa barn erhöi en sämre undervisning. Tidningen ansåg inte att man kunde acceptera kravet att de fattiga barnen måste hjälpa till med familjens försörjning. Trots att skolan krävde en tid av vanligen sex timmar om dagen förutom viss läxläsningstid, fanns utrymme för barnen att vara "till föräldrarnas hjälp". Föräldrarnas fattigdom "kan icke alltid i och för sig vara berättigad anledning till att barnen i förtid skola sluta skolan". FV påpekade även att inte bara barnen från de burgna hemmen var begåvade. Tidningen hänvisade till den "kristliga kärleken" och menade att "förbjuder oss icke samma kärlek att redan i skolan upprepa sociala skrankor?" Folkskolans "hela bildning" borde därför stå öppen för alla barn och "talet om minimikurser" borde försvinna.⁸² Tidningen hade invändningar mot det sätt på vilket katekesläsningen fördelats på de olika årskurserna i minimikursalternativen. Studierna av katekesen ansåg FV kräva "allt för väl den tid, som normalplanen anvisar åt dem". Tanken på att tränga ihop kristendomskunskapen från sex årskurser till endast fyra avvisades. Tidningen menade att man härigenom försämrade kristendomsämnet ställning redan från småskoleklasserna. Detta skulle vittna om man satt in "mineringsarbetet på folkskolan vid dess grund".⁸³

Normalplanen från år 1889 under debatt. Sv Ltg publicerade 1889—1890 en lång serie artiklar av ledarkaraktär, vilka behand-

⁸¹ *SAF Meddelanden från centralstyrelsen 1888*, s. 56 ff. (Kurs. i orig.)

SAF Centralstyr. prot. 5/1 1888, § 22; *6/4 1888*, § 4. Fridtjuv Berg hade författat centralstyrelsens ovan refererade yttrande.

⁸² *FV 1888*, nr 41, s. 197 f.

⁸³ *A.a.*, nr 42, s. 202.

lade 1889 års normalplan ur olika aspekter.⁸⁴ Alla artiklarna utom den första var signerade "Alfr. D-n", vilket lätt uttydes som Alfred Dalin, ledamot av SAF:s centralstyrelse och 1:e lärare i Huskvarna.

Dessa artiklar innehöll en rad kritiska inlägg. Dalin menade att arbetet med den nya normalplanen inte enbart syftat till att modernisera undervisningen med hänsyn till de nya erfarenheter och moderna läroböcker, som framkommit. Utöver detta skulle kommittén ha haft en uppgift, som "det började snart viskas om" nämligen att införa minimikurser i normalplanen. Dalin ansåg att regeringsvänliga tidningar "tämligen samstämmigt" pläderat för att "tiden kräver att arbetarnas barn slippa ifrån skolan så tidigt som möjligt", något som uppfattades som ett tecken på att normalplanen ingick som ett led i regeringens politik i folkundervisningsfrågan. Trots sådana rykten hade Dalin "svårt att tro, att de män, som utgjorde kommitténs flertal, skulle låna sig åt ett attentat mot folkskolan". Han menade att kommitténs förslag hade utsatts för en bearbetning i departementet sedan det avlämnats och därigenom fått ett delvis ändrat innehåll.

Dalin refererade även en skrivelse som kommittén fogat till sitt betänkande. I denna skulle kommittén i anslutning till folkskolestadgans § 48 ha betonat elevernas behov av "en nöjaktigare undervisning, än vad de hittills vanligen erhållit". Det verkar som om kommittén velat något avvända den motvilja och de farhågor, som den föreslagna särskilda minimikursen kunde tänkas utlösa. Kommittén skall i sin skrivelse ha försäkrat att minimikursförslaget "icke innebure ett frånträdande utan en utveckling av grundsatserna för vårt lands folkskolelagstiftning" och därför "hade man inga skäl att särskilt oroa sig för de fruktade minimikurserna".⁸⁵

⁸⁴ *Svg Ltg 1889*, nr 31, 34, 35, 37, 39, 42, 43, 47 o. 50 A; *A.a. 1890*, nr 2, 5, 9, 13, 16, 20, 22, 24, 29 o. 30.

⁸⁵ *A.a. 1889* nr 34, s. 311 f.

Dalin var ytterst kritisk mot det sätt varpå normalplanen och även andra utredningar och stadganden rörande folkundervisningen vanligen tillkom: "Ett litet koteri personer" adjungerar ytterligare några till en "kungl. kommitté". "Icke så sällan" åstadkommer en dylik kommitté "ganska oprövade förslag, som vanligen utan vidare av k. m:t utsändas till efterlevnad". Att normalplan-kommitténs förslag aldrig gått på remiss till berörda instanser före fastställandet

Redan i nästa nummer fortsatte Dalin sitt angrepp på normalplanen. Artikelrubriken "Falsk etikett" syftade på att normalplanen innehöll inte endast *en* läroplan utan en mängd läroplaner. Sex slags småskolor, nio olika typer av folkskolor och tre eller fyra varianter på mindre folkskolor hade tagits upp. Nio fullständiga läsordningar för småskolan samt tjugosju för folkskolan hade meddelats. Dalin tryckte starkt på att mindre folkskolor m. fl. skolformer "icke äro normala utan abnormiteter, som endast i vissa undantagsfall böra vara tillåtna". Normalplanen sades vara inte en norm för folkskolan, utan den visade i stället att "kommitténs strävan gått ut på att upptaga alla tänkbara eller åtminstone nu existerande skolformer". Normalplanen spåddes bli "en lockelse och anvisning till att försämma skolväsendet". Dalin betvivlade ej att många skoldistrikt "icke skola underlåta att begagna sig av den lämnade anvisningen" och önskade att kommittén "kunna och bort undvika, att dess arbete fått utseendet av en lärobok i, huru man bekvämast och billigast skall komma ifrån skoltvånget". Han ville ändra normalplanens titel till: "Samling av undervisningsplaner för olika slag av folkundervisningsanstalter".⁸⁶

Dalin sade sig ana att reaktionen från prästerskapet mot strävanden att sekularisera folkskolan genom kursplanernas utformning etc. tagit sig uttryck i normalplanens kurser för mindre folkskolor. Prästerna hade ju alltid velat sätta kristendomsundervisningen främst i folkskolan. Dalin påpekade också att denna normalplanekommitté övergivit den målsättning som präglade arbetet med 1878 års normalplan. I den hade upptagits "sådana slag av skolor, vilkas organisation företrädesvis ägnar sig att nöjaktigt främja undervisningsarbetet".⁸⁷ Han avslutade sin argumentation

hade naturligt nog väckt irritation särskilt bland folkskollärarna. Detta var en mycket väsentlig orsak till Dalins kritik. Han ansåg att fler hade bort få medverka vid normalplanens tillkomst. Normalplanen hade dock en mycket väsentlig funktion, eftersom den skulle tjäna till efterrättelse och inte endast till ledning. Dalin konstaterade också att "i alla händelser är en ny normalplan av nästan oberäknelig betydelse för vårt folkskoleväsendes utveckling i ena eller andra riktningen". [*A.a.*]

⁸⁶ *A.a.*, nr 35, s. 323 f. (Kurs. i orig.)

⁸⁷ *NP 1878*, s. 35.

I NP 1889 uttalades att den avsåg att "icke blott taga hänsyn till sådana slag av skolor, vilkas organisation företrädesvis ägnar sig att nöjaktigt främja

mot den nya normalplanen: "Det är icke numera i främsta rummet *en god*, utan *en billig* folkundervisning, som normalplanen vill befördra."⁸⁸

Den fjärde av Dalins artiklar behandlade minimikurserna, normalplanens "märkligaste nya läroplaner". Folkskollärarnas missnöje eller rentav grämlse över att även förslag till minimikurser tagits med i den nya normalplanen speglades i denna artikel, i vilken även inledningsvis skildrades den uppkomna frontbildningen i normalplanefrågan. Dels fanns vänner till minimikursläsning. De "mera insiktsfulla" bland dessa hade under senare år hävdats att eftersom vissa elever — vanligen då de fattigare — kunde få sluta skolan efter det att minimikursen inhämtats, borde denna läsas först. Propagandan för en sådan anordning, ansåg Dalin, hade lett till "att det inom åtskilliga skoldistrikt varit starkt ifrågasatt att anordna skolor efter minimisystemet". Dels var det de som arbetade inom folkskolan: folkskolinspektörer, folkskollärare, skolrådsordföranden och "en mängd folkskolevänner inom olika samhällsklasser". Bland dessa hävdade en stark majoritet att § 48 i gällande stadga "icke handlar om lärokurser utan om undantag vid avgångsprövningen". Inte heller på några andra ställen i stadgan fanns bestämmelser om att skillnad skulle göras mellan eleverna beträffande lärokursen.

Dalin framhöll att "det från såväl pedagogisk som social synpunkt vore i högsta måtto olämpligt och vådligt att ordna undervisningen efter minimisystemet". Den nya normalplanen uppfattades av Dalin som "ett medgivande åt dem, som anse, att folkets barn, de fattiga, få lära för mycket", eftersom normalplanen föreslog särskilda kurser, avsedda för "fattiga eller klena begåvade barn", d. v. s. minimikurser.

Dalin granskade normalplanens tre varianter av minimikursen och fann att de hade en gemensam grundtanke, nämligen att dela folkskolan på två linjer. Dessutom orsakade normalplanen att man

undervisningen, utan även att giva anvisning för undervisningens anordning i åtskilliga sådana skolor, vilka endast nödortfört fylla behovet av undervisning i de för folkskolan föreskrivna lärokurserna men ändock till följd av missgynnande så väl lokala som ekonomiska svårigheter tills vidare bibehållas". [NP 1889, s. 52.]

⁸⁸ Sv Ltg 1889, nr 37, s. 346 f. (Kurs. i orig.)

tidigt under skoltiden för varje enskild elev måste avgöra om avgång skulle ske enligt § 48 (minimikurs) eller § 47 (den fullständiga kursen). Författaren fruktade att den fullständiga kursen på många håll skulle försvinna "och skolan bli en minimiskola. Här ligger den största faran med denna anordning". Dalins inlägg om minimikursen slutade med en pessimistisk prognos: "Det är allt för tydligt, att normalplanens tillägg skall komma att giva anledning till ett nytt skede i folkskolans historia, ett skede av förlamning och tillbakagående". Alla vänner av en god folkundervisning uppmanades av författaren att "enigt och kraftigt samarbeta för att söka bevara det, som redan vunnits".⁸⁹

Carl Kastman kommenterade normalplanen och kom därvid att även bemöta Dalins inlägg i Sv Ltg. Han nämnde att ett "ytligt studium av normalplanen" bedrivits och vid värderingen av normalplanen hade visats "mycken verklig eller låtsad okunnighet om folkskolestadgans innebörd och om de faktiska förhållandena" samtidigt som en "inhuman och hänsynslös ton" kommit till användning i dessa kommentarer.⁹⁰

Några veckor senare än i Sv Ltg påbörjades i FV en serie osignerade artiklar, vilka behandlade den nya normalplanen.⁹¹ Någon kritik mot att en minimikurs intagits i normalplanen förekom inte i denna artikelserie. I stället rörde det sig om en hovsam kritik mot s. k. mindre folkskolor, vilkas berättigande "med skäl kunna ifrågasättas". Även anordningen med treklassiska småskolor mötte kritik från tidningens sida, som i övrigt endast refererade normalplanens innehåll. En mer systematisk och kritisk genomgång skedde inte förrän i en ny artikelserie, vilken hade den gemensamma rubriken: "Den nya normalplanen. Ytterligare några ord".⁹² Dessa ar-

⁸⁹ Sv Ltg 1889, nr 39, s. 365 ff.

⁹⁰ Carl Kastman i: *Tidskrift för Folkundervisningen 1890*, h. 3, s. 124—142. Kastman framhöll att "den i Läraretidningen intagna kritiken innehåller flera oriktigheter och skeva framställningar, vilka lätt visa sig för den, som ägnar normalplanen något allvarligare studium. Beklagligt är, att kritiken av ett så viktigt arbete, som normalplanen, blivit så ytlig och i åtskilliga fall osann och vilseledande; beklagligare, att så många lärare osjälvständigt stämt in i vad ledarna förestavat och sökt överbjuda varandra i hänsynslösa uttryck mot ett arbete, som regeringen har gillat och utgivit". [A.a., s. 142.]

⁹¹ FV 1889, nr 34, 35, 36, 38, 39, 41 o. 44.

⁹² A.a., nr 45, 47, 48, 49, 50, 51 o. 52 A.

tiklar var signerade ***. Minimikurserna omnämndes i det tredje inlägget i samband med normalplanen och katekesläsningen. I den sjätte artikeln togs minimikursen upp till kritik.⁹³

FV utredde också vad 1889 års normalplan innehöll rörande minimikurser. Tidningen gick tillbaka till 1882 års folkskolestadga och undersökte vilket stöd, som fanns där för särskilda minimikursanordningar. Stadgans § 48 innehöll endast "fordringar för avgång ur skolan, ej om befrielse under skoltiden från deltagande i undervisningen i de ämnen, som ej ingå i dessa barns avgångsprövning, långt mindre om någon särskild undervisning för dessa barn". Tidningen ansåg att genom den nya normalplanens stadganden upphävdes i realiteten § 48 som en undantagsbestämmelse. Undervisningen "skulle komma att delas i tvenne linjer — en slags analogi med de allmänna läroverken, som synes oss allt annat än lycklig — en mera omfattande och en mera begränsad, en s. k. minimikurs". Följden skulle "utan tvivel" bli den, att antalet barn som ville använda villkoren för avgång enligt § 48, skulle bli avsevärt större än dittills.

FV pekade även på de organisatoriska och pedagogiska problem, som skulle uppstå vid en uppdelning av klassavdelningar på mindre enheter, vilka läste den vanliga kursen resp. minimikursen. Det var huvudsakligast sådana överväganden, som kom FV att skriva: "Man kunde sannerligen vara frestad att tro, att detta förslag ej är väckt på fullt allvar".

Tidningen var kritisk mot minimikursen, men betonade inte alls den sociala aspekten i så hög grad som Sv Ltg och SAF. Tidningens intresse var i hög grad inriktat mot kristendomsämnets ställning och hur detta skulle kunna inhämtas även av minimikursläsarna, eftersom den nya normalplanen var så beskaffad att den försvårade detta.⁹⁴ I kritiken anfördes huvudsakligen organisatoriska synpunkter och icke sociala. En horisontell delning av eleverna förordades av FV, då tidningen hävdade att om minimikursbestämmelserna skulle ge fördelar åt de fattigare barnen borde dessa inte endast befrias från "ett eller annat läroämne" utan ges "en förkortad skoltid". Tidningen ansåg att de fattiga barnen borde få

⁹³ *A.a.*, nr 48, s. 273 f, resp. nr 51, s. 293 f.

⁹⁴ Jfr *NP 1889*, s. 44.

avgå redan ur tredje klass liksom att minimikursen borde läsas av alla elever redan i de tre lägsta klasserna. Genom en sådan anordning skulle "de fattigare barnens behov lämpligast tillgodoses i överensstämmelse med mycket omskrivna § 48 av folkskolestadgan".⁹⁵ Även om FV varit kritisk mot bl. a. minimikurserna visade tidningen i den sista artikeln kring den nya normalplanen en positiv inställning: "Att den nya normalplanens anordningar, om de på ett förståndigt sätt tillämpas, i många stycken skola medföra förbättringar i vårt folkskoleväsende, äro vi de första att erkänna".⁹⁶ Intrycket att kritiken från FV mot normalplanen var hovsam accentueras av att tidningen även varnade för "de onödigtvis vassa resolutioner, som mången gång fattas just i avseende på nämnda normalplan".⁹⁷

I SAF:s årsskrift 1890 uppmanades kretsföreningarna av centralstyrelsen att uttala sig "om de märkligaste nyheterna i den omarbetade normalplanen". Centralstyrelsen hade beslutat sända ut denna uppmaning till kretsarna efter ett förslag från centralstyrelseledamöterna A. Dalin och E. Hammarlund.⁹⁸ Båda var nära lierade med Sv Ltg, vilken befordrat opinionsbildningen mot den nya normalplanen. Sv Ltg refererade och kommenterade centralstyrelsens uppmaning i syfte att ytterligare aktivera kretsföreningarna till opinionsyttringar.⁹⁹

Som en anledning till centralstyrelsens uppmaning angavs att den nya normalplanen var en så påtaglig omarbetning av den föregående att den kunde anses vara en helt ny normalplan. Det framhölls vidare att inom de flesta skoldistrikt gällde att "lärarna faktiskt äro de enda, som i rent folkskolepedagogiska frågor hava speciell sakkunskap". På grund av detta måste läraren ta ställning

⁹⁵ *FV 1889*, nr 51, s. 293 ff.

⁹⁶ *A.a.*, nr 52, s. 302.

⁹⁷ "De viktigaste av våra anmärkningar röra förteckningen på skolor, för vilka läroplaner uppgjorts samt de föreslagna anordningarna för tillämpning av § 48 i folkskolestadgan. I detta hänseende synes oss den nya normalplanen hava visat ett allt för stort tillmötesgående emot anspråk, vilka för övrigt på andra, mera lämpliga och mindre i ögonen fallande sätt kunnat tillgodoses". [*A.a.*]

⁹⁸ *A.a. 1890*, nr 31, s. 181.

⁹⁹ *SAF Årsskrift 1890*, h. 1, s. 39; *SAF Centralstyr. prot. 4/1 1890*, § 27.

¹⁰⁰ *Sv Ltg 1890*, nr 19, s. 189 f.

till det som normalplanen "till ledning" meddelade. Därvid kunde lärarna inte bara "befordra genomförandet av välgrundade nya anordningar i normalplanen, utan även moderera eller avvända tillämpningen av mindre välbetänkta förslag". Genom kretsarnas uttalanden om normalplanen skulle man också kunna "utöva inflytande på allmänhetens uppfattning därav". Som första ämne vid dessa normalplandiskussioner var minimikursen uppsatt. Normalplanens förslag rörande denna refererades av centralstyrelsen, vilken ansåg att normalplanen syftade till "att avskilja fattiga och klen begåvade barn från de lyckligare lottade och sålunda dela skolan på två skilda linjer: en *minimilinj* och en *fullständigare linje*". Diskussionsfrågan rörande minimikursen formulerades: "Vilka åsikter hyser kretsen om de i nya normalplanen framställda förslagen till s. k. minimikurser?"¹

Av de 156 kretsföreningarna inkom 132 med yttranden över centralstyrelsens frågeställningar. Beträffande de tre minimikurstyperna i normalplanen² var 113 kretsar bestämt mot samtliga. Sex kretsar accepterade den minimikursanordning, som medgav avskiljande av fattiga och klen begåvade efter andra årskursen i folkskolan till en åtta månaders daglig skolgång. Sju kretsar gillade minimikurser för "fattiga och klen begåvade barn". Fem kretsar förordade minimikurser för enbart klen begåvade elever och slutligen ville en krets ha minimikurser för enbart fattiga elever.³

En rad av kretsarnas diskussioner och yttranden refererades i Sv Ltg. Det första referatet gällde Norrköpings folkskolläraryöre-

¹ SAF *Arsskrift* 1890, h. 1, s. 39 ff. (Kurs. i orig.); Sv Ltg 1890, nr 19, s. 189. De övriga tre diskussionsfrågorna handlade om nya skolformer av sämre slag som tillkommit i den nya normalplanen, om kristendomsundervisningens ökade omfattning samt om kursplanerna i vissa andra ämnen.

A. Dalin hade gjort upp förslag till uttalande över "Den nya normalplanen". Detta godkändes av centralstyrelsen. [SAF *Centralstyr. prot.* 12/4 1890, § 4.]

² De tre typerna av minimikursanordningar har beskrivits i föreg. kap. Se även: NP 1889, s. 44 ff.

³ SAF *Arsskrift* 1891, h. 1, s. 9.

Ett annat föreslaget diskussionsämne handlade om kristendomsundervisningens omfattning, och detta hade behandlats av 122 kretsar, således färre än det antal som yttrat sig över minimikursfrågan. Även detta antyder att man inom SAF ansåg minimikursfrågan mer brännande än kristendomsundervisningens omfattning.

nings sammanträde den 31 maj 1890 och är av särskilt intresse, eftersom folkskolinspektören där I. A. Lyttkens hade yttrat sig i frågan om minimikursen. Denne hade, som redan nämnts, varit ledamot av normalplankommittén. Lyttkens påpekade vid sammanträdet att i alla undervisningsanstalter var de mindre begåvade eleverna till hinder för de bättre begåvade. Han ansåg det inte "vara skadligt för de rikare begåvade, att särskild undervisning anordnas för de sämre utrustade, icke heller ofördelaktigt för de senare, ty undervisningen kan då ordnas efter de olika barnens förmåga att inhämta kunskaper". Redan innan 1889 års normalplan utkommit hade, enligt Lyttkens, "åtskilliga städer" försökt organisera undervisningen i sina folkskolor så, att "de begåvade barnen ej måtte bli hindrade av de klenare, vilka likväl finge genomgå en fullt avslutad kurs. Men vid dessa försök hade man i vissa fall kommit in på avvägar". Lyttkens ansåg att detta hade inträffat då man organiserat undervisningen så, att först hade minimikursen meddelats och sedan gavs undervisning i övriga ämnen till dem som önskade detta. Det var likaså felaktigt att låta undervisningen i folkskolan omfatta endast minimikursen. Lyttkens ansåg att normalplanen ville ge anvisningar om vilka anordningar som kunde komma till användning för att ett gott undervisningsresultat skulle kunna uppnås. Det var därför som normalplanen gav tre alternativ för undervisningen av § 48-barnen.

Vid den diskussion som följde på Lyttkens anförande berördes de påstådda strävandena att försämra folkskolans undervisning. Lyttkens ansåg att dessa dels "hade sin grund i en för närvarande i vissa samhällslager inträdd reaktion mot folkundervisningen och dels bestode huvudsakligen i folkskolans ersättande med s. k. mindre folkskolor, vilka vore av lagen godkända och alltså ingen nyhet för normalplanen — en reaktion, som skulle givit sig uttryck, även om icke nya normalplanen utkommit". Den resolution, som mötet antog, fördömde inte minimikursen onyanserat, utan accepterade den som något nödvändigt, även om den inte betraktades med välvilja.⁴ Lyttkens argumentation torde i hög grad ha bidragit till denna inställning.

Referatet från Norrköpingsmötet i Sv Ltg gav A. Dalin anled-

⁴ Sv Ltg 1890, nr 23, s. 231.

ning att åter anföra argument mot minimikursen. Redan i nästa nummer återfanns ett polemiskt inlägg under rubriken "För dagen". Dalin medgav att referatet hade klargjort att "icke alla normalplankommitténs medlemmar" avsiktligt velat försämra folkundervisningen, men klagade över att Lyttkens inte tagit upp minimikursens skadliga inverkan ur social synvinkel och ur uppfostrings-synpunkt. Lyttkens försvar av minimikursen stöddes med praktiska-pedagogiska argument: folkskolan skulle mer än tidigare kunna "utveckla barnens intelligens" om de inte bara delades upp i årsklasser "utan även i *begåvningsklasser*". Detta uppfattade Dalin som en ny princip. Avsöndringsklasser hade funnits tidigare "men så vitt vi veta hava de varit avsedda för vanartade och försummade barn, icke för dem, som varit klen, men dock normalt begåvade och som i vanlig tid fått ordentlig undervisning". De bättre begåvade "hava ansetts" dra fördel av att inte gå för snabbt fram i studierna och de svagare begåvades utveckling hade stimulerats av kontakterna med "lyckligare lottade kamrater". För de svagt begåvade hade som tillräcklig särbehandling ansetts räcka "att de i nödfall fått sitta kvar en eller annan klass" eller att de i undervisningen utsattes för "något mindre krav" än de som var bättre begåvade.

Dalin ansåg att Lyttkens förutsatte att minimikurserna "skulle vara avsedda egentligen för *klent begåvade* barn, men *folkskolestadgan talar i första rummet om fattiga barn*". Enligt Dalin skulle alla som kände till våra folkskoleförhållanden veta att minimikurserna så gott som utslutande "varit avsedda för den senare kategorien". Han ansåg att det verkade som om man "skulle vilja anse uttrycken 'fattiga' och 'klent begåvade' identiska". Dalin påpekade att gällande normalplan gav anvisning om särskilda lärokurser för de elever, som enligt skolmyndigheterna var att hänföra till kategorin "fattiga". "Finns inga andra barn, så är minimikursen enligt normalplanens framställning tillräcklig". Han ansåg att "nya normalplanen har utseendet av ett vapen, räckt av regeringen åt reaktionen mot folkundervisning". Detta vapen ansåg han ha gjort denna reaktion så mäktig "att det utan tvivel väl behöves folkbildningsvännernas hela vaksamhet och förenade krafter för att hindra folkskolans försämring".⁵

⁵ A.a., nr 24, s. 238 f.

Vid olika tillfällen diskuterades om kvarsittning eller minimikursläsning borde väljas för de elever, vilka inte kunde följa undervisningen. Redan från 1890 finns i Sv Ltg ett ställningstagande till detta.⁶ Bakgrunden utgjordes av ett insänt bidrag av signaturen "-y.", vilket publicerades mot slutet av år 1890, och som även kommenterades. Insändaren erinrade om en "allmän sorglig erfarenhet" att det fanns många lärjungar "som till följd av *mycket ringa begåvning*" inte kunde "tillägna sig det i folkskolan meddelade kunskapsmättet". Skolan ställdes inför avgörandet att antingen låta dessa undervisas tillsammans med övriga elever eller ordna särskilda kurser för svagt begåvade. I sådana kurser kunde undervisning och kunskapskrav modifieras efter eleverna. Insändarförfattaren ansåg att det förstnämnda alternativet skulle ge "ett kaotiskt virrvarr" i de svagt begåvade elevernas inläring och kunskaper. Kvarsittning ansågs "med säkerhet icke" hjälpa. "Mod och håg" skulle gå förlorade genom kvarsittningen. "Lättjan kommer nu att para sig med inskränktheten". Man skulle inte förvånas över att läraren ville bli av med "det 'omöjliga' objektet" genom förnyad kvarsittning.

I insändaren påpekades att folkskolan intog en särställning genom att den i motsats till läroverken inte fick avvisa någon elev på grund av bristande begåvning. Det var därför desto mer angeläget för folkskolan att "så disponera sin undervisning, att alla — bättre och sämre begåvade — barn hava största möjliga gagn därav".

I insändaren föreslogs att "svagt begåvade barn" borde insättas i en "*särskild avdelning med mindre lärokurser (minimiavdelning)*". Där kunde dessa elever "*koncentrera* sina små krafter" på ett mindre område, som då i gengäld blir verkligt bekant för dem. De borde få mer tid till läsning, skrivning och räkning, eftersom dessa ämnen är de viktigaste för den praktiska verksamheten efter skoltiden. Insändarförfattaren gav betyget: "Minimiavdelningen (minimum har här avseende på *kurserna*) är en verklig välgärning

⁶ Även om inte SAF eller dess centralstyrelse yttrat sig i frågan utan Dalin, torde kommentaren kunna betraktas som SAF:s ståndpunkt. Dalin var den som tidigare på ett ingående sätt granskat normalplanen och därvid hade han naturligtvis inte hävdad åsikter, som gick stick i stäv mot SAF:s.

för svagt begåvade barn. *Bättre läsa litet och förstå något än läsa mycket och förstå intet*".

Författaren ansåg att för "skolan i sin helhet" var det "en vinst att från de vanliga årsklasserna avskilja den *tyngande barlast*, som blott hämmar farten". Den intellektuella stimulering, som de välbegåvade påstods ge de klent begåvade, förnekades. I stället skulle de klent begåvade bli nedstämnda av att se sina välbegåvade kamraters överlägsna prestation. Inom en minimiavdelning skulle den där förekommande variationen mellan mer eller mindre klent begåvade elever åstadkomma den erforderliga stimuleringen. Författaren hävdade att det inte var skolan som genom minimikurser delade in eleverna i bättre och sämre begåvade, utan redan naturen hade gjort detta. Det förhöll sig då så, att "skolan blott söker i sin disposition rätta sig efter förefintliga orubbliga förhållanden".

Sv Ltg gjorde endast en kort kommentar i direkt anslutning till insändaren. Tidningen medgav att "ett och annat" kunde anföras för insändarens förslag. Dock kunde inte tanken om särundervisning av svagt begåvade accepteras: "Men de många farorna ur såväl pedagogisk som moralisk och social synpunkt av en dylik skilsmässa — för så vitt det ej gäller rena idioter — äro enligt vårt förmenande av långt större betydelse". Tidningen ställde sig frågande inför problemet med särskild undervisning för svagt begåvade elever. Normalplanen från år 1889 innehöll beträffande detta inte något annat förslag än en stark förkortning av undervisningstiden och tidningen ansåg att just detta "väckt så enhälligt ogillande" av normalplanen.⁷ Tidningen återkom med ytterligare en kommentar till inlägget från "-y.", varvid den ansåg att om signaturen enbart talade om "icke normalt begåvade barn, psykiskt vanföra" skulle sådana barn "höra hemma på idiotanstalterna". Men tidningen ansåg det uppenbart att signaturen avsåg "ej blott idioterna utan även svagt begåvade och sent utvecklade barn". Om man som signaturen sammanblandade dessa kategorier visade det enligt tidningen "bristande iakttagelseförmåga eller erfarenhet". "Den som haft med båda slagen att göra, bör i regeln ej hava någon svårighet att skilja dem åt".⁸

⁷ *A.a.*, nr 43, s. 428 f. (Kurs. i orig.)

⁸ *A.a.*, nr 48 (A) s. 479.

Tidningen hävdade tydligen att grupperna var relativt skarpt avgränsade från

Minimikursens behandling vid folkskollärarmötet 1893. Det blev en avmattning i meningsutbytet kring minimikursen ända till folkskollärarmötet i Göteborg i augusti 1893, då man ingående debatterade frågan: "Anses den i normalplanen anvisade utvägen att anordna särskilda lärokurser för sådana barn, som kunna erhålla tillstånd att avgå från folkskolan enligt § 48 i folkskolestadgan, vara till gagn för folkundervisningen?" Diskussionsreferatet omfattar trettiofem sidor i mötesberättelsen, vilket vittnar om att frågan var av stort intresse. Utom inledaren deltog 17 talare i debatten, vilka tillsammans gjorde 23 inlägg.

Inledaren, folkskollärare Johannes Thysell från Häglinge,⁹ påpekade i sitt första anförande att uppgiften att inleda diskussionen var svårloft, inte därför att frågan om minimikurserna var för litet diskuterad, utan därför att de var för litet praktiserade. Det var ytterst få lärare som hade erfarenheter av ett systematiskt avskiljande av svagt begåvade elever, vilket normalplanen gav möjlighet till.

Inledaren ansåg att en uppdelning av eleverna på två linjer "av vilka den ena skulle vara en fattiglinje" var "en främmande sak så väl för vår skolstadga som för normalplanen". Thysell betonade att den karaktär av undantagslagstiftning, som utmärkte folkskolestadgans § 48, hade bibehållits i normalplanen av år 1889 och menade att eftersom minimikurserna endast nämndes i ett tillägg till normalplanen hade dessa inte "samma bindande kraft som övriga normalplanens föreskrifter". Enbart fattigdom skulle inte kunna medföra inrättande av minimikurser, ansåg Thysell, eftersom stadgande fanns om att fattiga barns skolgång skulle befrämjas av kommunerna. En uppdelning av eleverna efter deras materiella förhållanden förekom inte annat än "ytterst sällan", ansåg inledaren. Förhållandet blev dock helt annorlunda då barnen saknade "erforderliga fattningsgåvor". Tvingades dessa elever att följa de kamrater som läste den vanliga kursen kunde de svagt begåvade bli

varandra och att det var lätt för en tränad bedömare att avgöra ett barns placering i resp. grupp.

⁹ Thysell hade en framträdande ställning inom SFV, där han sedan 1889 tillhörde förvaltningsrådet (styrelsen). [*FV 1899*, nr 40, s. 493.]

"okunniga och intresselösa". Om läraren sysslade särskilt mycket med dem kunde detta inkräkta på de andra barnens kunskapsutveckling "utan att medföra något nämnvärt gagn för dem, som lärarens arbete närmast avser att upphjälpa". Thysell ansåg att lärokurserna var för stora och att man fäst "för litet avseende vid lärjungarnas mycket olika individuella begåvning och anlag för att lära". Man kan inte fordra "lika mycket av alla barn. De svagt utrustade barnen, som ej kunna följa med, förlora lusten att läsa och bliva en tyngande barlast för skolan". Han rekommenderade ett system med en huvudtermin eller vintertermin omfattande fem månaders lästid och en sommartermin omfattande tre eller fyra månaders lästid. Efter första och andra årskurserna skulle en differentiering av eleverna ske på så sätt, att de svagt begåvade eleverna deltog i undervisningen endast under vinterterminen.

Thysell tycks även ha pläderat för ett slags individualisering inom klassens ram och för en elevrelativ bedömning, d. v. s. läraren borde ta hänsyn till att de svagt begåvade hade sämre förutsättningar för skolprestationer än övriga i klassen: "Han kan vara barmhärtig mot dem, så att han ej fordrar lika mycket av dem som av de övriga". Thysell menade att man "gagnar därför dessa svagt utrustade barn mera, om de sysselsätts med ett mindre antal ämnen och hava inskränkta kurser, med vilka de hinna att bliva väl förtrogna och sedan utgå i livet med lust att efter måttet av sina gåvor förkovra sitt vetande".¹⁰

Thysell framlade senare ett resolutionsförslag. I detta angavs som en första förutsättning för att normalplanens minimikurs skulle kunna vara till nytta för folkundervisningen att minimikursen inte skulle få minska de fattiga barnens möjligheter att skaffa sig kunskaper. Minimikursen skulle endast få användas där "tvingande omständigheten" såsom dålig skolgång, svagt intresse eller oförmåga att tillägna sig normalkursen förelåg. Minimikursen borde inte användas "förrän i 3:e och 4:e årsklasserna och även där såsom en nödfallsutväg" och detta kunde uppnås om lärarna och skolrådet gemensamt arbetade för en förbättrad skolgång. Eleverna och deras föräldrar skulle "så litet som möjligt känna, att de äro föremål för någon undantagslagstiftning" där anordningarna med minimi-

¹⁰ Berättelse — — — folkskolläraremötet — — — 1893. s. 327 ff.

kurser måste införas. Thysell pekade i sitt resolutionsförslag på några åtgärder, som kunde bidra till lösningen av undervisningsproblemen, utan att man därför måste införa minimiklasser. Dessa åtgärder kunde bestå i att "en ökad och jämnare skolgång" befrämjades, att undervisningen förbättrades, att läxläsningen begränsades samt att läraren särskilt tog sig an "de svagare barnen".¹¹

Thysells huvudmotståndare i diskussionen var A. Dalin, vilken ställde sig helt avvisande till särskilda minimikurser eller minimiklasser. Denne framhöll att en uppdelning av barnen efter graden av fattigdom var vanskelig. "Folkskolans barn äro i allmänhet fattiga, och man skulle därför rätteligen kunna säga *fattiga* och *mindre fattiga*", varför det måste bli en godtycklig gränsdragning mellan dem som skulle läsa minimikursen och dem som läste den större kursen. På samma sätt var även beteckningen "klent begåvade" ytterst tänjbar enligt Dalins åsikt. Han ansåg att bedömningen varierade starkt och det procenttal barn, som därigenom kunde avskiljas, tenderade att variera med bedömaren.¹² Barnens olika utvecklingshastighet skulle också försvåra åstadkommandet av en rättvis uppdelning. Man tenderade, enligt Dalin, att överskatta betydelsen av lärarens undervisning i skolan, då man ville dela upp eleverna i bättre och sämre begåvade. Ännu väsentligare ansåg Dalin vara "den intellektuella och moraliska atmosfär, han [läraren] lyckats få in i skolan, och som uppenbarar sig i umgänget mellan kamraterna. Här hava olika begåvningar sin plats och sin betydelse". De mindre begåvade skulle också ryckas med av sina

¹¹ *A.a.*, s. 352.

¹² På den punkten stöddes Dalin av Adèle Wetterlind, folkskollärarinna i Jönköping, vilken betonade de praktiska svårigheter, som förelåg då elever skulle avskiljas till minimikursläsning. Vid förberedelsearbetet för införande av minimikursläsande klasser i Jönköping hade det visat sig att en del lärare ville avskilja 25 % eller mer av sina elever till dessa klasser. [*A.a.*, s. 347.]

Dalin framhöll även: "Att genom dylika kurser [minimikurser] skilja normal-sinnade barn i tvenne grupper, de, som anses mindre begåvade, och de, som anses mera begåvade, måste likaledes vara i hög grad betänkligt, ty vid ifrågasvarande åtskiljande kunna grova misstag ytterst lätt göra sig gällande, och de svagare begåvade barnen skulle därigenom berövas ett av de verksamaste medlen för sin utveckling, nämligen samlivet och samarbetet med mera försigkomna likar." [*A.a.*, s. 337.]

bättre begåvade kamrater, vilkas energi, uppmärksamhet och intresse skulle smitta av sig på de sämre begåvade.

Dalin vände sig även mot den enligt hans mening skadliga inverkan på "folkskoleväsendet i dess helhet", som inrättandet av ett ökat antal klasser d. v. s. de omdiskuterade minimiklasserna skulle innebära. Dalin sammanfattade sina synpunkter i ett resolutionsförslag.¹³ Detta fick ett starkt stöd i den följande debatten. Folkskolinspektörerna I. A. Lyttkens och J. M. Ambrosius antydde i sina inlägg olika lösningar av minimikursfrågan. Den förstnämnde talade för den organisation, som praktiserats i Norrköpings folkskolor, där "en del kvarsittare" och "mindre begåvade" hade avskilts och placerats i särskilda klasser. "Individualiseringsprincipen", d. v. s. ett rimligt hänsynstagande till varje enskilt barns individualitet, hade därvid varit vägledande. "För att tillgodose barnens behov på bästa sätt indelar man dem därför så, att de likartade så mycket som möjligt sammanföres och få gemensam undervisning".

Endast om eleverna "äro någorlunda likartade eller hava något så när lika ståndpunkt i kunskapsavseende, kunna de hava fullt gagn av undervisningen". Detta ansåg Lyttkens vara tillämpligt även för de svagt begåvade, som därför borde bilda egna klassavdelningar. I annat fall kunde de bli kvarsittare upprepade gånger och skolgången eventuellt få lov att avbrytas i första eller andra årskursen av egentliga folkskolan, "utan att de vunnit någon avslutad kunskapsbildning av värde". Lyttkens betonade att under de fjorton år, som man i Norrköping haft undervisning för svagt begåvade i särskilda klasser hade detta visat sig vara "till mycket gagn för skolan". Han vittnade om att barnen visat glädje när de kunnat tillgodogöra sig undervisningen, medan "nedslagenhet och owillighet" präglade dem då de befunnit sig i klasser, där de inte kunnat följa med i kamraternas framsteg.¹⁴

Ambrosius, inspektör vid Göteborgs folkskolor, hävdade att det inte "varit varken folkskolestadgans eller normalplanens mening"

¹³ A.a., s. 335 ff.

¹⁴ A.a., s. 343 ff. Lyttkens återkom till frågan då han i årsredogörelsen för Norrköpings folkskolor under år 1895 kortfattat redogjorde för undervisningen i särskilda klasser för svagt begåvade elever. [Norrköpings stads folkundervisningsanstalter. Berättelse 1895, s. 50.]

att fattiga barn skulle "erhålla ett betydligt mindre kunskapsmått". Däremot ansåg han att för elever med "trög fattningsgåva" borde undervisningen anpassas med hänsyn till denna. Då dessa barn endast utgjorde ett fåtal borde detta ordnas på så sätt att de fick gå kvar i sin egen klass och undervisas där, men dessutom få "särskild undervisning på särskilda timmar i sådana ämnen, där de icke kunna följa med". Systemet med upprepad kvarsittning ville inte heller Ambrosius acceptera.¹⁵

Vid mötet rådde full enighet om att fattigdom icke skulle få vara anledning till att någon elev fick ett mindre kunskapsmått. Flera talare betonade den sociala aspekten. De enda grupper av barn, vilkas avskiljande accepterades även av den grupp debattörer som hårdast motsatte sig minimikursen, var "idioter" och vanartade. Särskilt i ett av Fridtjuv Bergs inlägg framkom detta mycket tydligt.¹⁶ Han får betraktas som en mycket representativ talesman för strävandena inom SAF:s ledning. De åsikter i frågan, som hans inlägg omfattade, avvek inte heller i något avseende från dem som framförts även på andra vägar, främst genom SAF:s årskrift.

I diskussionen av minimikursfrågan framhölls att svårigheter kunde föreligga vid avskiljandet av elever till sådan undervisning och många misstag därvid begås. Bland de fattigare föräldrarna kunde "socialt missnöje" uppstå. De svagt begåvade eleverna skulle förlora den stimulans som samlivet och samarbetet med begåvade kamrater utgjorde. Undervisningen i folkskolan skulle utsättas för en allmän nivå-sänkning och folkskoleväsendet hamna "på ett sluttande plan" om minimikurserna började tillämpas, även om det endast gällde svagt begåvade elever. Det utsades även att minimikurserna var "hinderliga för den reform, som avser att göra folkskolan till bottenskola". Fridtjuv Berg hävdade att man med minimikurserna "klyver organisationen i två sidoställda organisationer, av vilka den abnormalt måste hota att uppsluka den normala".¹⁷

¹⁵ Berättelse — — — folkskolläraremötet — — — 1893, s. 345 f.

¹⁶ A.a., s. 348 ff.

¹⁷ A.a., s. 360.

Av de debattörer som tog klart ställning till de framställda förslagen om åtgärder i minimikursfrågan anslöt sig sju till Dalins åsikter, medan Ambrosius, Lyttkens och Thysell endast fick enstaka instämmanden.

Vid omröstningen segrade Dalins resolutionsförslag med ungefär två tredjedels majoritet. Karl Åkessons yrkande att "diskussionen skulle utgöra svar på frågan" samlade endast omkring en tredjedel av rösterna.¹⁸

Det finns många exempel på att motståndet mot minimikurser och särskilda klassavdelningar för svagt begåvade elever inom folkskolan ytterst bottnade i en rädsla för att sådana åtgärder skulle kunna fungera som en inkörspport för en allmän standardsänkning av folkundervisningen.¹⁹

Efter mötet i Göteborg avmattades diskussionen kring minimikurserna. Till en del torde detta ha berott på att man ville avvakta utformningen av den nya folkskolestadgan.

Diskussionen kring särkurser efter utfärdandet av folkskolestadgan 1897. Den nya stadgan från 1897 synes ha åstadkommit en

¹⁸ A.a., s. 361.

Knappt en månad före Göteborgsmötet skrev Fridtjuf Berg: "Alldeles tydligt är, att Folkskolans Vänner tänka slå ett stort slag i sin huvudstad; de ha tagit den gentilaste lokalen som finnes och möta upp med farbror i Häglinge [Thysell], Karl Åkesson och sina övriga stora kapaciteter. Få se om vår lokalbestyrelse förmår skaffa oss ens någon hygglig samlingssal". [Berg till Alfred Dalin 18/7 1893.] Berg tycks ha hyst en viss oro inför mötet i Göteborg. Lättnaden är tydlig då han redan dagen efter mötets slut skriver till sin fader Anders Berg: "— — — 'Folkskolans vänner' som i Göteborg befinner sig på egen mark och hit samlat sina bästa trupper, hava icke lyckats segra på en enda punkt icke ens där de haft auktoriteterna på sin sida. Den sista striden [om minimikurserna] var den mest spännande, ty vi hade där sådana fruktansvärda motståndare som Lyttkens och Ambrosius, och Dalin och jag hade hjärtat i halsgropen". [Berg till Anders Berg 12/8 1893.]

¹⁹ Som exempel på detta kan nämnas att vid ett sammanträde i diskussionsföreningen på Nääs 1893 anfördes skäl både för och mot särskild undervisning för "klent begåvade barn". Bland motargumenten förekom uttalandet att det vore "oberänsamt att i en tid, då på vissa håll visat sig likgiltighet, för att ej säga fientlighet mot folkskolans framåtskridande, upprätta obefogade minimiklasser, emedan de lätt kunde växa i antal och omfattning till framtidens skolform". [Enl. ref. i: Sv Ltg 1893, nr 28, s. 337.]

vändpunkt i diskussionen. SAF menade att "specialkurser för förståndssvaga barn" genom detta blivit en särskild fråga, som i fortsättningen kunde "utan inblandning av för densamma främmande synpunkter behandlas såsom ett rent pedagogiskt samt ekonomiskt-organisatoriskt spørsmål".²⁰ Den nya lydelsen av § 48 i 1897 års folkskolestadga karakteriserades som "en avgjord förbättring", eftersom "den gamla orimliga sammanblandningen av de fattigaste och förståndssvagaste barnen blivit undanröjd". Genom detta hade "den fördelen vunnits, att frågan om dessa senare barns behandling nu ställs utanför de sociala synpunkternas och stridernas område".²¹

Det tidigare starka motståndet från SAF mot särskild undervisning för de svagt begåvade eleverna började att vika. Så småningom kunde man från lärarhåll acceptera en tillämpning av en kursplan av minimikurstyp i "s. k. specialklasser".²² Det betonades dock att förflyttningen av en elev alltid "måste göras beroende av en allsidig, sakkunnig prövning".²³

SAF uttryckte en förmodan, att det inte skulle dröja länge förrän frågan om specialundervisning skulle tas upp "även i vårt land, särskilt i dess större industrisamhällen". Lärarna uppmanades

²⁰ SAF Årsskrift 1898, h. 1, s. 23.

²¹ A.a. 1899, h. 1, s. 34.

²² A.a., s. 34 f.

"Såsom sådant har densamma [behandlingen av de förståndssvagaste barnen] under senare tiden varit föremål för livlig uppmärksamhet från pedagogernas sida. I samma mån som skolplikten allt mer blivit gjord till verklighet, har man i alla land gjort den erfarenheten, att bland ett stort antal barn alltid finnes ett och annat, som utan att vara verkligen idiotiskt dock är i intellektuellt avseende till den grad bristfälligt, att det för sin andliga utveckling kräver en speciell behandling. På grund härav har man ock flerstädes anordnat s. k. specialklasser för barn av ifrågavarande art". [A.a.]

²³ A.a., s. 35.

"Självkänt är, att den undervisning, som i dessa klasser meddelas, på intet vis får avse att möjligast korta tid låta barnen nödtorftligen inplugga ett visst minimi-mått av examens-kunskaper, utan att det här är ännu nödvändigare än eljest att undvika all forcering. Målet är icke att hastigare föra lärjungarna fram till en avgångsprövning utan tvärtom att genom en mera elementär och därför även långsammare undervisning bibringa dem den utveckling, att de efter längre eller kortare tid må kunna utan olägenhet återföras från specialklassen till de normala skolklasserna". [A.a.]

att fästa sin uppmärksamhet vid "denna lika svårlösta som viktiga fråga", för att de skulle kunna bidra till "dess lyckliga lösning".²⁴

Följande år meddelade centralstyrelsen att förutsättningarna för frågans lösning "blivit gynnsammare, sedan den numera blivit föremål för undersökningar från läkarnas sida. Dessa undersökningar, vilka i huvudstaden företagits i ganska stor omfattning, hava givit vid handen, att barn av ifrågavarande kategori [svagt begåvade] ej äro sällsynta".²⁵ Sannolikt stimulerade dessa och andra uttalanden i liknande riktning medlemmarna i SAF att på sina resp. orter åstadkomma en opinion för att klasser för svagt begåvade elever borde upprättas.

Innan en ny normalplan blev fastställd 1900 hade SAF:s centralstyrelse lämnat in en petition till normalplanekommittén. A. Dalin hade utarbetat skrivelsen, vilken bl. a. innehöll en bestämd önskan att s. k. minimikurser icke skulle införas i den nya normalplanen.²⁶ Som redan nämnts hade minimikursen försvunnit ur normalplanen 1900.²⁷

SAF berörde 1902 ett av de skäl som "de burgnare samhällsklasserna" brukat anföra mot att deras barn skulle använda sig av folkskolans undervisning. Detta skäl var att "folkskolan, synnerligast i större stadssamhällen, nödgas bland sina lärjungar hysa i intellektuellt avseende bristfälligt utrustade barn, vilket är ägnat att verka hämmande och neddragande på undervisningen och i följd därav försämra resultatet av skolarbetet till förfång för de normalt begåvade barnen". Centralstyrelsen ansåg klagomålen rörande detta "icke sakna fog" och erinrade att den sedan flera år

²⁴ *A.a.*, s. 36.

SAF:s centralstyrelse fattade även beslut om "att främja beredandet av särskilt för ändamålet avpassad undervisning åt sådana barn som efter omsorgsfull sakkunnig prövning befinnas vara i intellektuellt avseende så bristfälligt utrustade, att de ej med fördel kunna undervisas tillsammans med normalt begåvade". [*A.a.*] Ett beslut med exakt samma ordalydelse förekom även nästa år i centralstyrelsen. [*A.a.* 1900, h. 1, s. 45.]

²⁵ *Aa.* 1901, h. 1, s. 26. Undersökningarna i Stockholm hade utförts av med. lic. Georg Hellström. I ett följande kapitel kommer dessa att beröras.

Skolläkarinstitutionen hade börjat att införas på en del håll vid folkskolan. [*Herlitz* (1961), s. 108; *SFH III*, s. 459; *SFH IV*, s. 195 o. 472 f.]

²⁶ *SAF Årsskrift 1901*, h. 1, s. 33 ff.

²⁷ *Se denna framst.* s. 85.

uttalat sig för upprättandet av "s. k. särklasser eller hjälpklasser", som skulle kunna lösa denna för "folkskolans utveckling ingalunda oviktiga fråga".²⁸

I årskriften 1903 karakteriserade SAF "de i de större städernas folkskolor införda läkareundersökningarna", vilka bedrivits även under 1902, som "ej oviktiga förberedelser för denna frågas bringande till större mognad". De skulle, enligt centralstyrelsen mening, bidra till att åstadkomma "en sakkunnig utredning av hithörande förhållanden både ur läkaresynpunkt och från pedagogiskt håll". Det skulle finnas "goda utsikter" för att särundervisning "snart nog" påbörjades "åtminstone i större samhällen".²⁹ Årsskriften meddelade följande år att "specialklasser för förstånds-svaga barn är ett önskemål, som ännu väntar på förverkligande". Innan de större städerna ordnat sådan undervisning "kan inrättandet av dylika särklasser tydligen ej vinna någon allmänare utbredning".³⁰

Frågan om särskild undervisning för de svagt begåvade eleverna i folkskolan diskuterades i flera kretsföreningar inom SAF. De korta notiser om detta som inflöt i *Sv Ltg* speglar att aktivitet i frågan förekom.³¹ Tillkomsten av de s. k. hjälpklasserna för svagt

²⁸ *SAF Årsskrift 1902*, h. 1, s. 23.

²⁹ *A.a.* 1903, h. 1, s. 19.

³⁰ *A.a.* 1904, h. 1, s. 22.

³¹ T. ex. vid lärarmötet i Bollnäs i maj 1901 talade överläraren J. Nicolaisen, Kristiania. Han inledde därmed frågan om "särklasser for forsinkede barn". Både moraliskt och intellektuellt försummade barn avskildes genom dessa klasser från sina jämnåriga, liksom även barn som blivit efter i skolarbetet på grund av sjukdom. Nicolaisen ville inte rekommendera de 'hjälpklasser' som fanns. [*Sv Ltg* 1901, nr 22, s. 371.]

I diskussionen vid stiftsskolmötet i Linköping s. å. betonades "med skärpa, att de mindre begåvade barnen ofta vålla skolan stora bekymmer". Genom att ställa mindre fordringar på dessa elever och att hjälpa dem skulle de kunna följa sina kamrater genom klasserna. [*A.a.*, nr 32, s. 530 ff. Se även: *Berättelse Linköpings stifts sjätte folkskolläraremöte 1901*, s. 25—33.] Falu stads lärare- och lärarinneförening uttalade 1901 som sin önskan att "klent begåvade och efterblivna barn" borde "genom skolrådets försorg och på skolkassans bekostnad erhålla någon särskild undervisning i huvudämnen jämsides med den övriga undervisningen". [*Sv Ltg* 1901, nr 45, s. 768.] Misterhults lärareförening ville 1902 framhålla att "de klent begåvade" eleverna borde man undervisa individuellt, uppmuntra, stärka i självkänslan "samt, om tiden det medgiver, å särskilda

begåvade elever hade ibland visst samband med lärarkårens aktivitet för en sådan anordning, vilket skall beröras i ett följande kapitel.

I SFV:s årsmeddelanden skymtade differentieringsfrågan endast vid ett par tillfällen. Även inom SFV fastställdes överläggningsämnen, som lokalföreningarna kunde diskutera. År 1899 förekom bland dessa ämnen: "Undervisningens individualisering". Den motivering som åtföljde ämnet hade författats av J. Thysell, vilken därvid vidhöll sin gamla linje från folkskollärarymötet i Göteborg 1893. Han ansåg bl. a. att läraren borde göra sig "väl underrättad om sina lärjungars olika begåvning samt deras utvecklingsståndpunkt så väl i intellektuellt som i sedligt avseende". Läraren skulle även "göra undervisningen åskådlig, klar och lättfattlig, så att den kan uppfattas även av mindre begåvade lärjungar". Undervisningens omfattning borde begränsas "så att den ej svävar ut på vidden". Dessutom kunde hänsyn tas till "de svagare barnen" när läxorna bestämdes. Varje barn "även det fattiga och mindre begåvade" borde vara föremål för "lärarens kärleksfulla omtanke, tålmod, vänlighet och förbön". Vid behandlingen av frågan i lokalföreningarna inom SFV stödde en majoritet Thysells åsikter.³²

dagar giva dem undervisning". [A.a. 1902, nr 21, s. 395 f.] Däremot ville man vid stiftsskolmötet i Visby 1902 enbart ta upp skolgången för "fattiga men normalt begåvade folkskolebarn". Minimikurser för dessa barn "måste anses oberättigade, ja förkastliga" av såväl "etisk-pedagogiska som sociala och ekonomiska skäl". [A.a., nr 33, s. 609 ff.] Vid Göteborgs stifts första folkskollärarymöte i augusti 1902 talade folkskollärare K. G. Gunnesson om "klassundervisningens brister och förtjänster, särskilt med hänsyn till barnens olika begåvning". Han ansåg det nödvändigt att "endast lärjungar med likartad begåvning och enahanda utveckling sammanföras". Man borde inte ställa för stora krav på de svagt begåvade. Mötet instämde i inledarens åsikt "att mera rikt begåvade lärjungar ej må hållas tillbaka av sina kamrater utan medgivas inlära så mycket de förmå och att fritt utvecklas enligt sin natur". [A.a., nr 34, s. 629 ff. Se även: *Berättelse Göteborgs stifts första folkskollärarymöte 1902*, s. 129—137 (inledarens framställning) o. s. 137—145 (diskussionen med sammanfattning).] I mötesberättelsen framhölls också att man inte borde ha för stora klasser, inte lägga för stor börda på "svagt begåvade barn" samt inte ställa för höga fordringar på eleverna inom lågstadiet. [A.a. s. 145.] I september 1902 hölls i Sundsvall sammanträde mellan skolråd och lärarpersonal. "Samtliga lärare och lärarinnor" fordrade att en "avsöndringsklass" skulle anordnas "för de barn, som på grund av bristande begåvning ej förmå följa med kamraterna". En kommitté tillsattes. [Sv Ltg 1902, nr 39, s. 732.]

³² SFV Årsmeddelande för år 1899, s. 31 f. o. 19 f

Sedan den nya normalplanen utkommit år 1900 publicerade även FV uttalanden till stöd för en särskild lärokurs för svagt begåvade elever. I slutet av år 1900 återgav tidningen ett utdrag ur en reseberättelse av skolföreståndaren Olof Niklas Ljungberg.³³ Denne hade studerat "mindre begåvade barns undervisning" i Sverige och Norge under sommaren samma år. Han berörde undervisningen både av "bildbara sinnesslöa barn" och av "efterblivna barn" (svagt begåvade barn). Ljungberg menade att "all undervisning skall vara väl begränsad och *anpassad efter barnets natur och intellektuella ståndpunkt*, samt att *undervisningen individualiseras, så att den kommer varje särskilt barn till godo*". Detta skulle kunna lösas antingen så att de efterblivna barnen fick extra undervisning på särskild tid eller på ett sätt som inte medförde "någon avsevärd ökning i de omkostnader", som folkskolan vållade kommunerna. Ljungberg hävdade att eleverna i folkskolan inte bara befann sig på olika utvecklingsstadier och genom detta måste fördelas på olika årskurser, utan även besatt olika "grader av utvecklingsmöjligheter i avseende på de andliga förmögenheterna av måhända långt större skiljaktigheter än i andra läroanstalter". Denna omständighet ansåg Ljungberg borde ge anledning till en omorganisation av folkskolan. Efter första eller möjligen andra klassen borde en uppdelning av klasserna göras så att en "normallinje" och en "minimilinj" åstadkoms. Han tänkte sig även att en elev på minimilinj kunde delta i undervisning vid normallinjen i sådana ämnen, som denna elev visade särskild fallenhet för. På avgångsbetyget skulle anges på vilken linje som resp. ämnes lärokurs genomgåtts.

Den mest påtagliga vinsten med denna linjedelning ansåg Ljungberg vara att kvarsittning endast i undantagsfall skulle behöva tillämpas. Dessutom kunde flyttningar företas mellan dessa linjer, varigenom en direkt kvarsittning skulle undvikas. Ljungberg tänkte sig t. ex. att en elev som inte kunde flyttas upp till andra klass av normallinjen i stället flyttades till andra klass av mini-

³³ Ljungberg var "skolföreståndare" i Visby och fungerade därvid närmast som överlärare vid stadens folkskola. Han var medlem både i Gotlands lokalförening av SFV och Visbykretsen av SAF. Om Ljungberg se vidare i kap. III o. V.

milinjen. Han menade att då enligt hans beräkningar cirka 20 % av folkskolans elever icke kunde nöjaktigt inhämta kursen för folkskola litt. A enligt 1889 års normalplan, borde den skisserade linjindelningen kunna genomföras så snart skolan hade sådan storlek att varje årskurs omfattade 100—125 elever. Ljungberg hävdade att de bättre begåvade skulle ha "synnerligen fördel utav att varda befriade från det hämmande inflytande, som deras svagare begåvade kamrater vid undervisningen utöva". Han önskade särskilda lagbestämmelser, som möjliggjorde särundervisning för de "svagare begåvade barnen" där förhållandena medgav detta.³⁴

År 1904 hade SFV till lokalföreningarna sänt ut diskussionsämnet: "Vilka reformer i folkskolans verksamhet böra i främsta rummet ifrågakomma?" 18 av 33 lokalföreningar sände in protokoll över diskussionerna. En sammanställning visar att bland de många reformer, som nämndes var det endast en lokalförening, som föreslagit att "en mindre lärokurs förelägges mindre begåvade barn" (Gotlands lokalförening). En annan förening hade upptagit samma ämne, men med tillägget "som böra få en för dem särskilt lämpad undervisning".³⁵

Politiska överväganden kring minimikursen

Folkskolefrågor diskuterades självfallet även utanför folkskolans egna led. Normalplanen av år 1889 kommenterades även i dagspressen. Tidningarnas uttalanden i frågan influerades — icke oväntat — av deras partifärg. Konservativt inriktade organ gillade normalplanen, medan de liberalt färgade beklagade dess utformning. I dessa kommentarer kunde ibland även förekomma påståendet att normalplanen ingick i ett politiskt sammanhang.³⁶

Jordbruket var i starkt behov av arbetskraft och det var ur denna synvinkel angeläget att även barnen fick hjälpa till i arbetet

³⁴ FV 1900, nr 52, s. 683 ff. (Kurs. i orig.)

³⁵ SFV Arsmiddelande för år 1904, s. 29 ff.

³⁶ Se: SFH III, s. 131 f.

Sv Ltg, som vaksamt följde dagspressens kommentarer i skolfrågor, refererade i sin regelbundet återkommande pressöversikt några mer betydande tidningars inlägg i frågan. [Sv Ltg 1889, nr 45, s. 417 f.; nr 47, s. 438.]

så tidigt som möjligt. Sveriges Agrarförbund hade bildats i mars 1895 för att tillgodose vissa jordbrukarintressen av bl. a. ekonomisk natur. Agrarförbundet utvecklades snabbt till en inflytelserik sammanslutning och kom även att intressera sig för folkskolans utformning, särskilt beträffande lästidens längd. På programmet fanns kravet att folkundervisningen borde utformas i en mer praktisk riktning än dittills. Detta innebar att skolbarnen i större utsträckning än tidigare borde få slippa undervisning i skolan och i stället delta i arbetet i hemmen.³⁷

Folkundervisningens omfång och målsättning blev även vid något tillfälle riksdagsfråga. Så t. ex. inlämnade friherre Carl Klingspor³⁸ i januari 1897 i första kammaren en motion med yrkanden rörande detta. Redan vid riksdagarna 1889 och 1890 förekom motioner, i vilka föreslogs att undervisningen i folkskolan skulle koncentreras till förmiddagarna genom att antalet lektioner begränsades och rasterna kortades ner. Klingspor anknöt till denna tankegång och föreslog att undervisningen skulle vara samlad till förmiddagen och att varannandagsläsning borde införas. Han menade att skolan "icke allenast underlåter" utbildningen av barnets "praktiska anlag" utan skulle även genom "en oklok anordning av det dagliga skolarbetet" beröva barnet "tillfälle och möjlighet till en dylik utbildning".³⁹

³⁷ SFH III, s. 5.

Läroverksadjunkt J. A. Hallgrens skrift "Några bref om det allmänna skolväsendet i Sverige af Junius" kan betraktas som Agrarförbundets programskrift i folkundervisningsfrågan. Skriften utgavs anonymt år 1897 och bestod av artiklar som tidigare publicerats i Göteborgs Aftonblad — ett konservativt-reaktionärt organ.

³⁸ Klingspor hade varit verksam vid bildandet av Sveriges Agrarförbund [NF, 2 uppl., bd 14, sp. 286.] Klingspors motion måste anses vara ett representativt uttryck för Agrarförbundets syn på folkskolefrågan.

³⁹ FK prot. 1897, motion nr 6.

"Det lyckligaste förhållandet för såväl barnen som hemmet och dess gemensamma förhållande till skolan anser jag vara, där varannandagsläsning (såsom oftast på landet) är regel samt lästiden 5 timmar, t. ex. mellan 8 fm. till 1 em., med vanlig 10 minuters rast emellan varje timme samt kl. 11 fm. ett något längre uppehåll." (Kurs. i orig.) Om varannandagsläsning tillämpades skulle av veckans sex arbetsdagar skolan ta i anspråk "blott 3 halva dagar, varigenom således 9 halva dagar användas till vederkvickelse i det fria eller uppfriskande kroppsarbeten". [A. a.] (forts.)

Första kammarens första tillfälliga utskott behandlade Kling-spors motion och ställde sig välvilligt till förslagen där. Dock var utskottet tveksamt inför tanken att varannandagsläsande skolor skulle kunna inskränka sin lästid till föreslagna fem lektioner i folk- och fyra i småskolan "utan att lärokursen obehörigen avknappas" genom en sådan anordning. Utskottet föreslog att förmiddagsläsning skulle tillåtas i de skoldistrikt som så önskade med nyssnämnda begränsning av antalet lektioner per dag och med en rast om 30 minuter efter andra eller tredje lektionen. Båda kamrarna biföll utskottets förslag.⁴⁰

Åtgärder rörande de vanartade eleverna i folkskolan

I föregående kapitel antydde man redan under förra delen av 1800-talet börjat inse att fängelseplacering av barn och ungdom var olämplig. Till denna ändrade inställning bidrog en ökande tilltro till de pedagogiska metodernas betydelse för individernas — och då särskilt de yngres — återförande till ett laglydigt liv. J. H. Pestalozzis och Ph. E. von Fellenbergs arbete bland vanvårdade och vanartade barn på kontinenten blev till en del föredöme och inspirationskälla för efterföljare i flera länder, även i Sverige.⁴¹

Inflytande från Pestalozzi har kunnat spåras bakom tillkomsten av både Råby räddningsinstitut vid Lund och Prins Carls uppfostringsanstalt i Stockholm, vilka upprättades 1837 resp. 1839 (1838).⁴² Det förekom visst intresse för Pestalozzi i de kretsar som omfattade räddningsinstitutstanken i vårt land. Det synes som om det i kriminalpolitiska frågor hade införts ett intresse för pedagogiska åtgärder.⁴³

Även i andra kammaren hade en motion i samma ärende avlämnats. [AK prot. 1897, motion nr 137.]

⁴⁰ FK 1897 första tillf. utsk. utlåt. nr 2; FK prot. 1897, bd 1, s. 13 o. 44 ff.; AK prot. 1897, bd 2, s. 13 o. 20.

⁴¹ Bramstäng har utrett den idéhistoriska bakgrunden till räddningsinstituten och anstalterna för kriminell ungdom. Han har därvid lagt tyngdpunkten på de juridiska och barnavårdande aspekterna. [Bramstäng (1964).]

⁴² A.a., s. 3 ff. o. 20 ff. Se även betr. Råby-institutet: Ekelin (1928). Btr. Prins Carls uppfostringsinrättning: Aquilonius-Johansson (1934).

⁴³ Bramstäng (1964), s. 5 f. o. 31 f.

År 1864 tillkom en ny strafflag och i denna talades om placering vid "allmän uppfostringsanstalt" av förbrytare yngre än 15 år som en rekommendabel och adekvat åtgärd i syfte att återföra den unge brottslingen till en av samhället acceptabel livsföring. Detta stadgande förutsatte givetvis förekomsten av dylika allmänna uppfostringsanstalter. I verkligheten fanns endast ett helt otillräckligt anstaltsbestånd, som dessutom inte utgjordes av "allmänna" anstalter. De flesta anstalter för detta klientel inrättades vanligtvis genom privata initiativ, men även städer och landsting kunde uppträda som grundare av sådana anstalter. Här kan nämnas uppfostringsanstalten för Göteborg på Hisingen (grundad 1847), Stockholms stads anstalt Skrubba (1851), Folåsa räddningshem (1864), Lindgrens trasskola i Stockholm (1870), Fröbergiska stiftelsen med Norrgårds uppfostringsanstalt vid Kalmar (1875), Hallands länsanstalt Måshult (1880) samt Lidköpings räddningshem (1878 och 1886).⁴⁴

Vid 1873 års riksdag gjordes en framställning om att förbrytare under 18 år i stället för fängelsestraff skulle "insättas" i förbättringsanstalter. Något sådant beslut fattades dock inte då. Inte heller blev det något resultat av liknande motioner vid riksdagarna 1877 och 1878. Uppfostringsanstalten Hall vid Södertälje, vilken grundats år 1876 och det nya centralfängelset på Nya Varvet vid Göteborg med tvångsarbetsanstalt, betraktades tydligen som tillräckliga insatser för lösningen av frågan om behandlingen av minderåriga förbrytare.⁴⁵

Jämsides med de impulser av social, filantropisk och pedagogisk natur, vilka var pådrivande i frågan om åtgärder för de vanartade, invercade naturligt nog även den omständigheten att folkskolan successivt nådde en sådan utveckling att en allt mindre del av barnen i skolåldern lämnades utanför. Detta förde med sig att elever, vilka karakteriserades som vanartade, kom att tillhöra folkskolan. Denna måste ta hand om alla elever och kunde inte som läroverken och andra högre skolor avvisa icke önskvärda.

⁴⁴ Tvångsuppfostringskommitténs betänkande I, s. 80.

I bilaga G förtecknades ett stort antal anstalter. Bland dessa ingick även sådana som var avsedda för fattiga barn.

⁴⁵ A.a., s. 79 f.

Vanartade eller brottsliga elever i folkskolan försvårade undervisningsarbetet och kunde därför inte tillåtas gå kvar i klasserna. Men nästan väsentligare var att de kunde avskräcka många föräldrar från att sända sina barn till folkskolan, vilket allvarligt motverkade strävandena att göra folkskolan till bottenskola.⁴⁶

Som exempel på anstalter, vilka omhändertog "vanartade och sedligt försummade barn", kan nämnas det internat, som Malmö stad hade upprättat 1883, liksom även Fröbergsska stiftelsen, uppfostringsanstalten vid Gullgruva (öppnad 1896) och skyddshemmet vid St. Ersta, den enda egentliga anstalten för vanartade flickor, (1883).⁴⁷ Med Malmöinternatet besläktade anstalter var Göteborgs avsöndringsskola (1869), Gävle stads uppfostringshem i Torsåker (1894) och Stockholms skolkarehem (1897). Vid sekelskiftet planerades liknande anstalter i Karlskrona, Sundsvall och Lund.⁴⁸

⁴⁶ Fridtjuv Berg hävdade detta 1895 i ett uttalande i vilket det heter att "där vanvårdade och vanartade barn förekomma, där böra de avskiljas för att i särskilt för ändamålet lämpade anstalter erhålla nödig omvårdnad och bringas till förbättring. Inga föräldrar böra ställas i valet mellan att antingen utsätta sina barn för avgjort menliga inflytelser eller ock att taga sin tillflykt till de dyra privatskolorna.

I reformkravet 'folkskolan som bottenskola' ligger sålunda inneslutet ett annat krav, nämligen det om *särskild uppfostran för de vanvårdade och vanartade*" [*Sv Ltg 1895*, nr 44, s. 571. Även i: *Berg* (1919), s. 128. (Kurs. i orig.)]

Denna åsikt hade inte alltid varit rådande bland de tongivande inom SAF. Vid ett folkskolläremöte i Linköping i augusti 1889 uttalade A. Dalin att "folkskolan ej borde äga eller begagna sig av någon rätt att bortvisa vanartiga barn. Dessa behöfve vanligen allra bäst skolans omvårdnad". Dalin ansåg att "vårdanstalter för sådana barn vore snarare att betrakta som fångvårdsanstalter och borde blott i yttersta nödfall användas". [*Linköpings stifts andra folkskolläremöte* — — — 1889, s. 33.]

⁴⁷ *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II*, s. 38 ff.

⁴⁸ *A.a.*, s. 40 ff. (I *a.a.*, s. 42 uppges felaktigt 1898 som det år då Stockholms skolkarehem öppnades.)

Ekman har behandlat de diakonala insatserna i svensk socialpedagogik under åren 1858—1904. Han har i anslutning till detta även tagit upp den sociala uppfostringsverksamhet, som förekom inom ramen för 1871 års fattigvårdslagstiftning. [*Ekman* (1960), s. 122 ff.] Han beskriver därvid olika anstalter för fattiga och vanartade barn. Det framgår av Ekmans framställning att även diakonin i Sverige har gjort insatser också för de vanartade barnen. [*A.a.*, s. 154 ff., även s. 171.]

I regel omfattade undervisningen vid anstalterna folkskolans kurser. I vissa fall meddelades endast minimikurs, eftersom tyngdpunkten var lagd på undervisning i slöjd och praktiska färdigheter. Tillämpningen av minimikurs skulle även ha berott på "elevernas i allmänhet mycket låga intellektuella ståndpunkt vid inträdet".⁴⁹

Olikheten mellan inriktningen av verksamheten i de första anstalterna av räddningsinstitutstyp och i de senare tillkomna avsöndringsskolorna eller avsöndringsklasserna kan belysas av utvecklingen i Göteborg. Exemplet har valts därför att där förekom båda anstaltstyperna samtidigt. Dessutom var staden så stor att det kan förutsättas att konkurrens mellan anstalterna om eleverna inte behövde förekomma. År 1847, då förberedelserna för öppnandet av "Räddningsinstitutet för vilseförda och moraliskt vanvårdade barn" pågick, skisserades målsättningen för detta: "Räddningshemmet blive varken en straffanstalt eller ett fattighus utan en förbättringsanstalt, som motsvarar ett föräldrahus av det slag, som de unge brottslingarna borde ägt, men det de, förförde av ondskan, förlupit och vanhedrat".⁵⁰ Man ville tydligen använda pedagogiska åtgärder vid behandlingen av dessa barn. Anstalten var dock inte upprättad för att överta folkskolans svårhanterliga klientel. Frågan var ännu inte aktuell, eftersom folkskolan vid den tiden varken i Göteborg eller på andra håll verkligen blivit obligatorisk.

Ännu 1904 fanns den ursprungliga målsättningen kvar i reglementet. I detta angavs anstaltens uppgift vara att "till uppfostran och vård mottaga vanvårdade och vanartade gossar från Göteborgs stad och söka dana dem till kristliga och dugliga samhällsmedlemmar".⁵¹ Undervisningen reformerades redan under 1870-talet för att eleverna skulle erhålla "undervisning i sådana sysselsättningar, som för deras kommande liv kunna kraftigt bidra till deras timliga existens". Anstaltens jordbruksverksamhet minskades och i stället ökades yrkesutbildningen genom att undervisning i olika hantverk infördes. Från 1886 lades slöjdundervisningen om i pedagogisk riktning. Både Nääs' och Göteborgs folkskolors slöjdundervisning fick utgöra förebilder.⁵² En blandning av filantropiska, reli-

⁴⁹ *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II*, s. 42.

⁵⁰ *Andersson — Ohlander — Björck* (1923), s. 10.

⁵¹ *A.a.*, s. 7.

⁵² *A.a.*, s. 27 ff.

giösa och sociala strävanden låg bakom anstaltens verksamhet och man kan inte påstå att ett behov av pedagogisk differentiering spelade någon primär roll för anstaltens inrättande.

Tillkomsten av Göteborgs avsöndringsskola 1869 måste däremot huvudsakligen sammankopplas med strävanden att åstadkomma en pedagogisk differentiering av folkskolans elever. Folkskolestyrelsen öppnade denna anstalt för att ge undervisning åt vanartade och skolkande gossar och flickor ur folkskolan. Organisatoriskt tillhörde avsöndringsskolan Göteborgs folkskolor. Under vistelsen i avsöndringsskolan skulle undervisning åtnjutas i vanliga skolämnen, men även i praktiskt arbete ”i form av mattflätning, bokbinderi m. m.” Detta hade ”ända från skolans början flitigt övats såsom uppfostringsmedel”.⁵³ Om skolans målsättning meddelades att den ”avser att verka för vanartade, sedligt försummade även som skolkande barns förbättring”. Eleverna vistades vid skolan endast under dagarna och övrig tid i sina hem.⁵⁴ Genom detta betonades avsöndringsskolans likhet med folkskolan samtidigt som den meddelade särundervisning åt sina elever på grund av att de var olämpliga för vanliga folkskoleklasser.⁵⁵

På liknande sätt hade man förfarit i Malmö, när ett ”s. k. internat” inrättades år 1883 efter förslag av folkskoleinspektören A. O. Stenkula.⁵⁶ Visserligen tycks det ha rört sig om ett svårare klientel än vid Göteborgs avsöndringsskola, men avsikten anges ha varit att avskilja de elever i folkskolan ”som utöva skadligt inflytande på sina kamrater”.⁵⁷

Som motivering för inrättandet av Stockholms folkskolors skolkarehem har angivits att skolkarna skadade både sig själva och skolarbetet om de inte hejdades. Det var skolans uppgift och samhällets plikt att ”söka rädda” dessa barn, innan de ”slutar i elände och fängelse”. Som ytterligare skäl anfördes: ”Dessutom kunna or-

⁵³ Ohlander (1923 a), s. 107.

⁵⁴ *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II*, s. 41.

⁵⁵ Att avsöndringsskolan även kunde betraktas som ett visst stöd för det lokala polisväsendets arbete i Göteborg för att minska kriminaliteten skyntar i förre polismästaren A. O. Elliots memoarer. [Elliot (1930), s. 132 f.]

⁵⁶ Stenkula (1879), särsk. s. 3 f. Stenkula ref. även förhållandena i Danmark [a.a., s. 7 ff.] o. ”Das Rauhe Haus” i Hamburg [a.a., s. 40 ff.]

⁵⁷ *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II*, s. 40.

dentliga föräldrar och målsmän äga fullt berättigade anspråk på att deras barn befrias från sådana kamrater, vilka icke dölja sin avsikt att förleda andra att bliva lika dåliga, som de själva äro”.⁵⁸

Som ytterligare exempel på strävan efter pedagogisk differentiering bakom vissa av anstaltsbildningarna kan nämnas Gävle stads uppfostringshem i Torsåker, som grundades år 1894. Anstalten ville ge barn, ”som gjort sig skyldiga till skolförsummelser”, vård och uppfostran till dess de passerat skolåldern.⁵⁹ Även denna anstalt bör uppfattas som en inrättning för särundervisning av de folkskolelever, vilka inte kunde behållas i de vanliga klasserna.

I det kommittébetänkande med förslag till ordnande av folkundervisningen i vissa städer, som avlämnades 1895, berördes också frågan om den lämpligaste behandlingen av de vanartade barnen i de större städernas folkskolor. Utredningen ansåg att det i de större städerna var nödvändigt att vidta särskilda åtgärder för vanartade barn, ”vilka icke kunna uppfostras med de medel, som i skolorna användas, och vilka, därest de finge undervisas tillsammans med skolans övriga lärjungar, skulle genom sitt dåliga föredöme inverka demoraliserande på dessa”. Behandlingen föreslogs differentierad efter vanartens slag: de som utfört brott borde föras till ”allmän uppfostringsanstalt”, medan de vanartade men ej brottsliga borde tas in i särskilda internat eller ”i särskilda s. k. avsöndringsklasser”. Internaten skulle bli dyra att driva varför kommittén ansåg att ett inrättande av avsöndringsklasser skulle ”lättare låta sig göra”, men även andra icke närmare specificerade utvägar kunde kommittén tänka sig.⁶⁰ Betänkandet kan i detta avseende ha påverkat 1897 års folkskolestadga, som stadgade särskilda åtgärder mot elev som visade ”svårare vanart” och härigenom ”utövar skadligt inflytande på sina medlärjungar”.⁶¹

Vid riksdagen 1896 aktualiserades åter frågan om åtgärder för de vanartade barnen genom två motioner i saken.⁶² Det direkta

⁵⁸ Persson (1900), s. 129.

⁵⁹ *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II*, s. 41.

⁶⁰ *Betänkande och förslag till ordnande af folkundervisningen i vissa städer, 1895*, s. 76.

⁶¹ *Fst 1897*, § 42 mom. 4. Denna bestämmelse fanns inte med i den föregående stadgan (*Fst 1882*).

⁶² *FK prot. 1896*, motion nr 20 (G. Rudebeck).

AK prot. 1896, motion nr 123 (Fridtjuv Berg).

resultatet av dessa framstötter blev att en utredning tillsattes. Den kallades 1896 års tvångsuppfostringskommitté, vilken delade sig i en huvudsakligast "kriminalistisk" avdelning och en huvudsakligast "pedagogisk" avdelning.⁶³ Tvångsuppfostringskommittén lämnade vissa förslag till lösning av problemet med kriminella och vanartade barn.⁶⁴ Det gällde att sanera området för att samhällsförhållandena skulle kunna förbättras. Om detta borde ske genom juridiska eller pedagogiska åtgärder diskuterades i utredningen. Kommittén ansåg, när det gällde "vanartade och i sedligt avseende försummade barn" samt "minderåriga förbrytare" under 18 år, att en pedagogisk lösning vore lämpligast.⁶⁵ Kommittén var helt enig om att vanartade barn måste avskiljas och få en särskild behandling och undervisning. I tvångsuppfostringskommitténs första betänkande uttalade ledamöterna sitt gillande av den behandling som brottslig ungdom i England fick. Detta land betraktade tvångsuppfostran inte enbart som en repressiv utan även som en preventiv åtgärd och detta hade kommit till uttryck redan år 1854 i "Reformatory and industrial school acts".⁶⁶

⁶³ Fridtjuf Bergs benämningar. [Berg (1900), s. 7.]

⁶⁴ Tvångsuppfostringskommittén avgav två betänkanden: Betänkanden och förslag afgifna af den af Kongl. Maj:it den 16 Oktober 1896 tillsatta kommittén för utredning af frågan om åtgärder för beredande af lämplig upfostran dels åt minderåriga förbrytare dels ock åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.

Del I: Betänkande och förslag angående minderåriga förbrytares behandling, 1898. [= *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande I.*]

Del II: Betänkande och förslag angående de vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling, 1900. [= *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II.*]

⁶⁵ En ny myndighet kallad barnavårdsnämnd skulle inrättas i varje kommun. Barnavårdsnämnden skulle öva tillsyn över de kategorier av barn, som utredningen omfattade. [*Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II*, s. 56 ff.] Kommittéledamoten Fridtjuf Berg reserverade sig beträffande kommitténs förslag om inrättande av barnavårdsnämnder. Enligt hans förslag borde folkskolestyrelserna handlägga även dessa frågor. [*A.a.*, s. 118 ff. o. s. 130 ff.] Bergs reservation låg naturligtvis i linje med hans strävan att stärka folkskolans ställning. Dessutom skulle den pedagogiska sidan av dessa barns behandling ytterligare betonas om folkskolestyrelserna fick hand om ledningen av detta arbete.

⁶⁶ *Tvångsuppfostringskommitténs betänkande I*, s. 42 ff. Jfr *Bramstång* (1964), s. 28.

I detta sammanhang torde det inte vara mest väsentligt att konstatera hur tvångsuppfostringskommittén försökte definiera och avgränsa olika kategorier såsom minderåriga förbrytare, vanartade, sedligt försummade m. fl. Det är viktigare att undersöka vilken huvudständpunkt kommittén intog till frågan varför dessa kategorier borde avskiljas från folkskolan för att undergå särbehandling. Dels skulle detta ske för dessa barns egen skull, eftersom de härigenom kunde få en möjlighet till förbättring och återinpassning i samhällslivet, vilket var värdefullt och önskvärt både för individen och samhället. Dels borde sådan särbehandling ske även för att skolan skulle slippa den belastning som dessa elever utgjorde genom sin bristande anpassning till skolarbetet.

SAF ansåg 1897 att den utredning i frågan som påbörjats var ett "glädjande steg". SAF hoppades att det skulle finnas utsikter till en tillfredsställande lösning varigenom "en väsentlig förutsättning för folkskolans inre förbättring samt dess höjande i allmänhetens aktning och förtroende varda förverkligad".⁶⁷

SAF försökte även att sammankoppla diskussionen om "ungdomens sedliga förvildning" med strävandena från folkskolan att inrätta yrkesskolor eller "läroverkstäder".⁶⁸ Under år 1898 avaktade SAF utredningens betänkande och inskränkte sig till att nämna frågan om yrkesskolor, som sades vara "av en folkskolan djupt ingripande betydelse".⁶⁹ Följande år betonade SAF att "frågan om beredande av särskild uppfostran åt vanartade och sedligt försummade barn är av största betydelse för folkskolans allmänna ställning". Kretsarna inom SAF uppmanades att yttra sig över det utkomna betänkandet med förslag i frågan.⁷⁰ Då resultatet av kretsarnas diskussion av frågan förelåg, visade det sig att 210 av totalt 242 kretsföreningar hade behandlat ärendet. Samtliga 206, som uttalat sig, gillade "kommitténs förslag rörande

⁶⁷ *SAF Årsskrift 1897*, h. 1, s. 27 ff.

⁶⁸ *A.a. 1898*, h. 1, s. 24. SAF hade hävdade att genom sysselsättning av skolbarnen under ett utökat antal skolår skulle man kunna bidra till att minska "ungdomens sedliga förvildning", vilket var frågans något överdrivna benämning i diskussionen.

⁶⁹ *A.a. 1899*, h. 1, s. 35.

⁷⁰ *A.a. 1900*, h. 1, s. 31. Kommittébetänkandet sammanfattades i: *a.a.*, s. 77. Fridtjuf Berg utgav en redogörelse för kommittébetänkandet. [Berg (1900).]

de *pedagogiska åtgärder*, som för barnens skyddande och tillrättaförande borde användas". Kretsarna visade allmänt "tillfredsställelse med kommitténs arbete i det hela taget". Det var endast mot förslaget om inrättande av barnavårdsnämnder, som invändningar främst restes.⁷¹

Sedan propositionen i frågan om uppfostran av vanartade och sedligt försummade barn avlämnats, ansåg SAF att "goda utsikter" syntes finnas för en lösning som gagnade folkskolans utveckling. Samtidigt skulle "ett av de starkaste skäl", som brukat anföras från "de burgnare samhällsklassernas sida" mot att deras barn skulle besöka folkskolan, vara undanröjt.⁷² Samma sak betonades också följande år, då riksdagen fattat beslut i frågan.⁷³

SFV visade inte lika stort intresse som SAF för att diskutera frågan om behandlingen av vanartade barn. Man återfinner inte något inlägg om detta i SFV:s årsmeddelanden. FV innehöll kortare notiser, vilka omnämnde tvångsuppfostringskommitténs båda betänkanden. I slutet av år 1898 lämnade tidningen ett referat av det första betänkandet, som då nyss utkommit.⁷⁴ Dessutom hade folkskollärare K. J. Ahlberg tidigare under året påbörjat en artikelserie kallad "Uppfostringsanstalter för vanartade barn", i vilken lämnades historik och beskrivning av dylika anstalter. Av någon anledning kom dock serien endast att omfatta två anstalter (Hall och Folåsa).⁷⁵ Vid två tillfällen i början av 1900 lämnade FV referat av tvångsuppfostringskommitténs andra betänkande. Några av remissyttrandena i frågan från olika myndigheter och institutioner återgavs också delvis.⁷⁶ Det är påfallande att inga kommentarer i den ena eller andra riktningen förekom i FV. De referat som publicerades antyder samtidigt att avskiljandet av de vanartade barnen accepterades av tidningen och därmed rimligen även av SFV.

På grundval av kommittéförslagen utfärdades 1902 en stadga, i vilken bestämdes att ett i "sedligt avseende försummat barn" skulle placeras i enskilt hem eller barnhem, medan ett "vanartat barn" skulle överföras till s. k. skyddshem.⁷⁷ I detta sammanhang — en undersökning av hjälpskolans och särskolans utveckling — ter det sig som mindre väsentligt att följa den vidare expansionen av anstalter för vanartade barn.⁷⁸ Problemställningarna kring frågan om de vanartade barnen i folkskolan och försöken att lösa deras undervisningsfrågor har här ovan skisserats för att visa hur ett specifikt behov av differentiering av eleverna inom folkskolan uppstod. Den ovan antydda inställningen i frågan från lärarnas sida och då kanske särskilt den inom SAF, visar att det bland dessa inte uppkom något motstånd mot ett avskiljande av vanartade elever. Men denna åtgärd bidrog att höja folkskolans anseende och accepterades därför.

⁷¹ SFS 1902, nr 67, §§ 11 resp. 12.

⁷⁸ En kort antydan om denna finns i: SFH IV, s. 197—201.

⁷¹ A.a. 1901, h. 1, s. 17 ff. (Kurs. i orig.)

I frågan om barnavårdsnämnder blev det sedermera en kompromiss så till vida att folkskolestyrelsen kunde få fungera som barnavårdsnämnd enligt den lag som antogs 1902. [SFS 1902, nr 67, §§ 2 o. 27.]

⁷² SAF Årsskrift 1902, h. 1, s. 23.

⁷³ A.a. 1903, h. 1, s. 19.

SAF:s centralstyrelse ansåg tydligen att diskussionen kring särbehandling av de vanartade eleverna i folkskolan blev mindre aktuell 1903, eftersom centralstyrelsen då uttalade att "frågan skulle avföras från programmet". [SAF Centralstyr. prot. 2—7/1 1903, § 11.]

⁷⁴ FV 1898, nr 48, s. 568.

⁷⁵ A.a., nr 25, s. 292 f.; nr 52, s. 619 f.

⁷⁶ A.a. 1900, nr 14, s. 177; nr 16, s. 200 f.

III. Föregångare till de egentliga hjälpklasserna

I det följande skall skisseras hur det på en del håll tidigt förekom strävanden att avskilja svagt begåvade elever ur folkskolan. Detta föregick de egentliga hjälpklassernas tillkomst och utvecklingen var olika på skilda platser. Då det skulle bli orimligt omfattande att här söka beskriva skeendet på alla orter, där sådana åtgärder vidtogs, skall i stället endast väljas några få, som belyser bakgrunden till och krafterna bakom differentieringsarbetet. Närmast visas några typfall upp. Orterna har inte valts slumpmässigt, utan några bland dem, vilka enligt traditionen tidigt infört hjälpklassundervisning, har medtagits. Norrköping har framhållits som platsen för den första hjälpklassen i vårt land.¹ Stockholm och Göteborg representerar två storstäder, som sent resp. tidigt vidtog åtgärder för sina svagt begåvade folkskolelever. Dessutom förekom i Göteborg under många år en livlig debatt i differentieringsfrågor. Visby och Karlstad är exempel på mindre landsortsstäder, som sökte lösa problemet trots begränsade resurser. Städerna skiljer sig dock åt bl. a. beträffande tillgång till och närhet till anstalt för psykiskt utvecklingshämmande.

Början till en summarisk översikt av hjälpklassernas tillkomst och omfattning för tiden fram till 1907 gjordes av SAF och publicerades 1908.² Genom att sända ut "vissa frågor" rörande förekomsten och omfattningen av sådan särundervisning hade SAF:s centralstyrelse skaffat sig information i frågan. Folkskolinspektörer,

¹ *SFH IV*, s. 194. Jfr dock *denna framst.*, s. 168 o. not 37.

² *SAF Föreningen 1908*, h. 2, s. 35—42.

skolrådsordförande och lärare medverkade i denna enkät och centralstyrelsen valde ut femton redogörelser, "som avse verkliga hjälpklasser". Ett sammandrag av dessa redogörelser utgjorde stommen i redogörelsen från år 1908.³

När 1908 års redogörelses pålitlighet skall bedömas, bör man erinra sig de nämnda förhållandena. Då inrättandet av hjälpklasser hade börjat framhållas som en värdefull och viktig åtgärd för folkskolan finns det anledning förmoda att de som besvarat enkäten velat något försköna de verkliga förhållandena. Uppgifterna om hjälpklassens struktur, anordningarnas syfte och tidpunkten för hjälpklassens tillkomst kan ha påverkats. Härvid kan också ha bidragit att personer verksamma inom resp. orts folkskoleväsende besvarat enkäten. I hjälpklassöversikten anfördes att "större samhällen med flera skolklasser" kunnat lösa problemet med "barn, som på grund av ärvd belastning eller avsevärd nedsättning av själskrafterna icke någorlunda kunna hålla jämna steg med sina kamrater i skolan" genom att avskilja dessa barn till "särskilda klasser, i vilka undervisningsmetoderna samt undervisningens framåtskridande kunnat lämpas efter deras psykiska ståndpunkt och behov".⁴

Enligt centralstyrelsens redogörelse tillkom hjälpklass i Norrköping 1879, Visby 1900, Karlstad och Stockholm 1905 samt Göteborg 1906.⁵

Differentieringsarbetet på dessa orter skall i detta kapitel skildras fram till tiden omkring 1905, då differentieringsdiskussionen delvis fick ny karaktär. SAF ändrade då inställning i denna differentieringsfråga. Dessutom diskuterades differentieringsfrågor livligt vid den nämnda tidpunkten med anledning av att man då försökte lansera det s. k. Mannheimsystemet även i Sverige.

³ *A.a.*, s. 36.

⁴ *A.a.*, s. 35 f.

⁵ *A.a.*, s. 37. Beträffande Norrköping anmärks i redogörelsen: "Jämte de i egentlig mening psykiskt efterblivna undervisas i dessa klasser även barn, som av andra orsaker blivit efter i kunskafer". De övriga orter, vilka nämndes, var Nyköping (där hjälpklass skall ha inrättats 1898), Malmö (1900), Hälsingborg (1901), Uppsala och Karlskrona (1902), Lund (1903), Härnösand (1904), Örebro (1906), Kalmar (1907) samt Gävle (1908). [*A.a.*]

Norrköping

Under 1860-talet påbörjades i Norrköping en upprustning av stadens folkskoleväsende. Från januari 1863 finns ett skolrådsbeslut om en "särskild klass för abcdarier".⁶ Man började att fördela eleverna på olika klasser med olika lärokurser.⁷ Tillsyningsmän, som skulle övervaka skolgången, tillsattes år 1863 och denna organisation utbyggdes snart ytterligare.⁸ Ett nytt reglemente för Norrköpings folkskolor fastställdes i november 1867.⁹

Enligt detta fanns inrättad småskola med två (från år 1875: tre) terminer undervisning. Den egentliga folkskolan var delad i en treårig "lägre avdelning" och en treårig "högre avdelning".¹⁰

Några år senare fick skolrådet ta del av ordförandens, prosten J. A. Grevillius, och skolinspektörens, O. Kyhlberg, förslag om ett provisoriskt räddningshem för vanartade elever, vilket "skyndsamt" borde anläggas i Simonstorp norr om Norrköping. En kommitté bestående av Grevillius, Kyhlberg samt fabrikören J. Lenning tillsattes.¹¹ Denna fann att svårigheter med lokaler och höga

⁶ *Norrköpings skolr. prot. 14/1 1863*, § 1.

⁷ "Efter denna tid indelades barnen i klasser med kurser efter kunskapsgrad". [*Norrköpings folkskollärareförening 1862—1912* (1912), s. 6.]

⁸ *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1865*, s. 24.

⁹ *A.a. 1867*, s. 20 ff.

¹⁰ I den lägre avdelningen lästes "det i 7:e § av 1842 års Folkskolestadga angivna minsta mått av kunskaper jämte någon kännedom i Naturkunnighet, ävensom i Fäderneslandets geografi och Historia". I den högre avdelningen fortsattes och vidgades undervisningen. Dess tredje årskurs var avsedd för "barn begåvade med bättre fattningsförmåga och livligare håg att lära" och meddelade "en utförligare undervisning i samtliga de ämnen, vilka anses kunna tillhöra en fullständigare folkskolebildning".

Reglementet avtryckt i: *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1867*, s. 20—24. Skolinspektörens redogörelse för lärokurserna i: *a.a.*, s. 7—15. Även följande år gav skolinspektören en redogörelse för lärokurserna i offentliga och privata folkskolor. [*A.a. 1868*, s. 21—28 (offentl. fsk.) 29—31 (priv. fsk.).]

En återblick på Norrköpings folkskolors (offentliga och privata) tidigaste historia är publicerad i: *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1869*, s. 3—33.

Protokollen från Norrköpings skolråd 1843—28/6 1870 har publicerats som bilagor i årsredogörelserna för Norrköpings stads folkundervisningsanstalter för åren 1892, 1893, 1894, 1899, 1904 och 1906.)

¹¹ *Norrköpings skolr. prot. 22/9 1874*, § 4.

Skolinspektören föregrep frågan om åtgärder för de vanartade då han i års-

kostnader i förening med behovet av snabba åtgärder motiverade att man i stället borde utackordera dessa barn. Det rörde sig om ett begränsat antal, färre än 12, samtidigt som det konstaterades att Folåsa¹² icke var lämplig anstalt för detta klientel. Vid skolrådets diskussion framkom att man borde uppsöka "sant kristliga hem, för så vitt man genom dylik utackordering skulle äga rätt att hysa förhoppning om de vanartigas förbättrande, dels den stora fördel, som för de välartade barnen inom skolorna bleve följd därav, att dessa befriades från det fördärvande inflytande, som den ständiga beröringen med de vanartiga barnen medförer." Skolrådet föreslog 1500 kronor för sådan extern verksamhet. Kyrkostämman biföll förslaget endast några dagar senare.¹³ I februari följande år utackorderades de första fyra eleverna mot en årsavgift om 150 kronor vardera. En lång rad av liknande beslut följde även senare.¹⁴

År 1875 hade en s. k. repetitionstermin tillkommit i tredje årskursen som förlängning av de tre åren i den lägre avdelningen av den egentliga folkskolan med en termin. "Tillägget av denna repetitionstermin har i de klasser, för vilka denna anordning under detta år blivit tillämpad, lett till ett efter omständigheterna gott resultat". Den jämförelse som hade gjorts mellan elever i sådana tredjeklasser som haft och i sådana som saknat undervisning under en tredje termin (repetitionstermin) visade att denna "är alldeles nödvändig, om man vid avgångsexamen skall kunna fordra en väl avslutad folkskolekurs".¹⁵

redogörelsen 1873 hävdade att "upprättandet av ett räddningshem för gossar för Norrköping, med platser för 15 å 20 barn, torde vara ett av de mest trängande behoven för samhället". Han hade strax förut rapporterat att 11 vanartade gossar fanns vid Norrköpings folkskolor. [*Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1873*, s. 4 f.]

¹² Folåsa var en s. k. skyddsanstalt i Östergötland för vanartad ungdom. Anstalten hade inrättats 1864. [*Ekman* (1943), s. 187.]

¹³ *Norrköpings skolr. prot. 22/10 1874*, § 5.

Kyrkostämman 28/10 1874. (Anteckn. i *Norrköpings skolr. prot. 11/11 1874*, § 2.)

¹⁴ *Norrköpings skolr. prot. 12/2 1875*, § 2. (Fyra gossar, 11—13 år gamla.) Ytterligare fem gossar utackorderades under året. Nio gossar och en flicka placerades under 1876; *a.a. 17/3 1875*, §§ 2 o. 3; *13/5 1875*, § 8; *18/10 1875*, § 4; *4/1 1876*, § 4; *3/4 1876*, § 4; *18/10 1876*, § 5 etc.

¹⁵ *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1876*, s. 8.

Under sommaren 1877 var skolinspektören tjänstledig för en studieresa till Göteborg. Efter denna skulle han "redogöra för så väl avsöndringsskolan som ock för de anordningar, som i Göteborg vidtagits för slöjdundervisningen".¹⁶ Inspektörens reseberättelse avlämnades till skolrådet i november samma år.¹⁷ Trots att utackorderingen av vanartade skolbarn fortsatte¹⁸ påpekade skolinspektören att "flera vanartiga barn" fanns och han önskade att skolrådet ville "på det högsta behärta nödvändigheten av att åtgärder vidtagas för bringande av ordning i dessa förhållanden".¹⁹ Enbart utackorderingsverksamheten var tydligen otillräcklig för att eliminera de hindrande och störande element, som av allt att döma fanns i klasserna. I början av 1879 synes en avsöndringsskola inom folkskolan ha inrättats som ett komplement till utackorderingsverksamheten. En protokollsanteckning från slutet av vårterminen 1879 meddelar nämligen att "läraren Jöns Cederberg"²⁰ tilldelats en gratifikation om femtio kronor för att han "till skolinspektörens belåtenhet under innevarande termin undervisat och haft vården om en avdelning gossar, utgörande sådana, som för vanart, försumlighet eller annan dylik orsak sammanförts till en klass".²¹ Det bör observeras att klassavdelningen ifråga tillkommit utan något särskilt skolrådsbeslut och säkerligen genom skolinspektörens

¹⁶ *Norrköpings skolr. prot.* 6/6 1877, § 8.

¹⁷ *A.a.* 16/11 1877, § 6 (samt bil. 37, vilken dock saknas). Innehållet i inspektörens redogörelse refereras i korthet i: *Aktstycken angående J. von Leesens donation* (1915), s. 15 f. Enligt detta referat "kunde han [inspektören] ehuru avsöndringsskolan [i Göteborg] ägde åtskilliga förtjänster, likväl ej tillstyrka att en sådan skola inrättades här". [*A.a.*]

¹⁸ I *a.a.*, s. 13 ff. redogörs för utackorderingsverksamheten. Se även: *Norrköpings skolr. prot.* 24/9 1877, § 16; 17/10 1877 § 3; 1/3 1878, § 12; 7/10 1878, § 5; 5/11 1878, §§ 3 o. 4; 2/12 1878, § 7 etc.

¹⁹ *A.a.* 7/10 1878, § 6.

²⁰ Jöns Cederberg var född 1855 i Hammarlöv i Skåne, avlade folkskolläraexamen vid Lunds seminarium 1875 och anställdes s. å. som ordinarie folkskollärare i Norrköping. Han blev 1883 förordnad till förste lärare vid Södra skolan och slöjdöverlärare 1897 och utnämndes till kamrer vid Norrköpings folkskolors expedition 1908 för att slutligen pensioneras 1919. Han var även engagerad i Norrköpings folkskollärareförening, som ordförande åren 1886—1889 och 1899—1905. Tillhörde SAF:s centralstyrelse 1903—1912.

²¹ *A.a.* 27/5 1879, § 5. Se även: *Aktstycken angående J. von Leesens donation* (1915), s. 16.

initiativ för att lösa ett praktiskt-pedagogiskt problem. Det var frågan om ekonomisk gottgörelse åt läraren i klassen för hans större arbetsinsats med ett svårhanterligt klientel, som gjorde att klassavdelningen i efterhand kom att särskilt omnämnas i protokollet.

Skolrådet hade att vid sammanträdet i april 1880 avge förslag till Norrköpings stadsfullmäktige angående "lämpligaste sättet för användande av den disponibla räntan å J. von Leesens donation till vanartiga barns sedliga förbättring". I sitt förslag gav skolrådet en återblick på de insatser som tidigare gjorts för dessa elever. I detta sammanhang refererades också till Cederbergs klass, såsom en lämplig åtgärd för omhändertagande av vanartade elever. Den personliga lämplighet, som Cederberg visat, betonades starkt bl. a. genom skolrådets uttalande att "det har ock visat sig att för sådana barn mera är av nöden den rätta personen än en särskild anstalt". Skolrådet föreslog att det skulle få omhänderha förvaltningen av den von Leesenska donationen men att avkastningen därifrån icke skulle ge anledning till minskning av det anslag för vanartade barns uppfostran, som kyrkostämman "under senaste åren" beviljat.²²

Utackorderingsverksamheten för de vanartade fortsatte i ungefär samma omfattning som innan den Cederbergska klassen etablerats. Ett påpekande i årsberättelsen 1879 visar just att även andra elever än vanartade tagits in i klassen: "Klassen utgöres ej endast av barn som visat försumlighet och slarv utan även av åtskilliga, som på grund av ringare fattningsgåvor eller som av andra orsaker blivit efter i sina kunskaper och för vilka den mindre undervisningskurs, som här måste följas, kan vara lämplig".²³

Den klassavdelning som Cederberg fick om hand betecknades med III² och avvek från övriga klasser genom att eleverna i denna hade en något högre genomsnittlig ålder än sina parallellklasskamrater i övriga klasser III² och att kvarsittningen var avsevärt större i denna klass än i de övriga. Av 47 elever, samtliga gossar, under vårterminen 1879 blev 38 "icke uppflyttade". I förteckningen märks även en flickklass, vilken i likhet med flera

²² *Norrköpings skolr. prot.* 14/4 1880, § 2.

²³ *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1879*, s. 54.

andra hade beteckningen III². Även i denna flickklass, där Gottfrida Diderichsen var lärarinna, var medelåldern något högre och antalet kvarsittare påtagligt större än i motsvarande parallellavdelningar,²⁴ vilket tyder på att den kan ha varit en pendang till Cederbergs klass.

I årsredogörelsen för 1880 behandlades klasslärarsystemet och de fördelar vilka ansågs sammanhånga med att eleverna under flera år fick behålla samma lärare. Ett undantag var kvarsittarna, men "många av sådana nedflyttade måste lämnas till minimiklasser och slippa sedan vidare ombyte av lärare".²⁵ Det tycks ha förekommit avskiljande av särskilt de upprepade kvarsittarna, vilka hade påtagliga svårigheter att följa undervisningen. Minimikursen användes då för att ge dessa elever en undervisning avpassad efter deras prestationsnivå.

I samma årsredogörelse meddelas att det är "vanligen en skola"²⁶ för gossar och en för flickor anordnade för undervisning i denna minimikurs. De, som insätts i denna minimikurs, hava dock vanligen genomgått andra klassen [av egentliga folkskolan] fullständigt, och först då de ej lyckas vid flyttningen till eller från den tredje klassen, insätts de i minimiklass".²⁷ Genom att Cederbergs klass inte har någon beteckning som skiljer den klart från övriga klasser III², kan man inte utifrån årsredogörelsen veta om dessa särskilt omnämnda båda goss- resp. flickklasser var identiska med Cederbergs och Diderichsens klasser.

Litet längre fram i årsredogörelsen anmärks beträffande gymnastikundervisningen att Cederberg undervisat "egen klass (III) i gymnastik, på grund av klassens undantagsställning".²⁸ Detta skulle kunna tala mot att hans klass varit den ena av två minimiklasser. Cederbergs klass kallas inte heller i något sammanhang för

²⁴ *A.a.*, s. 34 ff. o. 42 ff.

Kvarsittningens omfattning kan jämföras med situationen i några andra III²-klasser: 11 kvars. av 40 elever, 0 av 50, 10 av 43 samt 0 av 48.

²⁵ *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1880*, s. 43.

²⁶ Enligt dåtida språkbruk kallades ofta varje enskild klassavdelning för "skola". Det är således en goss- och en flickklass som avses i citatet. Betr. användningen av beteckningen "skola" se även: *A.a. 1895*, s. 42.

²⁷ *A.a. 1880*, s. 48.

²⁸ *A.a. 1880*, s. 50.

minimiklass. Den diskretion som årsredogörelser och protokoll iaktar på denna punkt försvårar avsevärt arbetet att klarlägga den Cederbergska klassens struktur och verkliga uppgift.

Sedan stadsfullmäktige beslutat att låta skolrådet förvalta den von Leesenska donationen, lämnar årsredogörelsen årliga redovisningar av arbetet med utackorderingen av vanartade skolbarn.²⁹ "Behandlingen av de skolkaktige och försumlige barnen" säges under år 1881 ha visat "samma goda resultat som de båda föregående åren".³⁰

Första gången som Cederberg emellertid klart sammankopplas med en minimikursavdelning är i årsredogörelsen 1892. Redan två år tidigare meddelades att en ny läroplan skulle införas successivt, sedan 1889 års normalplan utkommit och fått bli mönster för Norrköpings folkskolors undervisningsplan.³¹ I denna normalplan hade ju, som redan nämnts, minimikursen betonats kraftigare än förut. Under höstterminen 1892 var "för minimikurser" anordnade en flick- och en gossklass. Den sistnämnda läste även 38 dagar under sommarferien.³² Detta känns igen från den Cederbergska klassen från 1879, vilken också undervisades under sommarferien.³³ I samma årsredogörelse används för första gången under höstterminen beteckningen "IVm" för två klassavdelningar, vilka hade Jöns Cederberg resp. Sigrid Björnlund som lärare.³⁴ Båda dessa minimi-

²⁹ Stadsfullmäktige beslöt i frågan 27/5 1880. Redogörelser för utackorderingsverksamheten återfinns i: *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1881 ff.*

Omfattningen av denna verksamhet kan antydast genom att ur årsredogörelserna återge antalet utackorderade barn (dels det totala antalet och dels inom parentes antalet i enskilda hem placerade): 1881: 25 (7), 1882: 28 (8), 1883: 28 (9), 1884: 29 (14), 1885: 32 (21), 1886: 37 (22), 1887: 42 (25), 1888: 37 (21), 1889: 32 (16), 1890: 16 (10), 1891: 10 (5), 1892: 12 (8), 1893: 19 (15), 1894: 22 (18), 1895: 22 (17), 1896: 19 (16), 1897: 17 (16), 1898: 16 (15), 1899: 16 (16), 1900: 9 (8), 1901: 7 (6), 1902: 8 (6), 1903: 7 (4), 1904: 7 (5). Det sistnämnda året upphörde rapporteringen. Man bör lägga märke till den växande andelen av i enskilda hem placerade barn.

³⁰ *A.a. 1881*, s. 56.

³¹ *A.a. 1890*, s. 9.

³² *A.a. 1892*, s. 33.

³³ Jfr *Norrköpings skolr. prot. 27/5 1879*, § 5 samt *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1879*, s. 54.

³⁴ *A.a. 1892*, s. 26.

kursavdelningar kännetecknas vidare av att ett påfallande stort antal elever icke flyttades upp vid terminens slut.³⁵

Cederbergs klass brukar kallas för den första hjälpklassen i vårt land.³⁶ Efter en granskning av omständigheterna kring tillkomsten av denna klass kan frågan ställas huruvida verkligen 1879 är årtalet och Norrköping är platsen för en sådan reform. En sådan fråga kan inte besvaras antingen jakande eller nekande. Som nyss visats ingick från början i denna klass inte endast svagt begåvade utan främst vanartade. Av detta framgår att det inte renodlat rörde sig om en klass för enbart svagt begåvade. I stället synes klassen i Norrköping endast delvis ha haft samma funktion som en traditionell avsondringsklass enbart omfattande vanartade elever ur folkskolan, eftersom inspektören hade ställt sig avvisande till inrättandet av en avsondringsklass enligt förebild från Göteborg. I årsberättelsens beskrivning 1879 av den aktuella Norrköpingsklassen påpekades särskilt inslaget av elever med "ringare fattningsgåvor", vilket skulle antyda att det rörde sig om en hjälpklass.

Det bör redan här slås fast att så tidigt som 1879 kan i Norrköping inte ha funnits någon hjälpklass av det slag som började existera ett stycke in på 1900-talet. Tills vidare måste konstateras att förelöparen från år 1879 till de egentliga hjälpklasserna i Norrköping av allt att döma innehöll en elevgrupp som var heterogen med avseende på de faktorer, vilka låg bakom avskiljandet. Ett gemensamt kännetecken hade dock alla dess medlemmar i det att de underpresterade i skolarbetet jämfört med jämnåriga kamrater. Det är sålunda möjligt att bejaka påståendet att Norrköping inrättade den första hjälpklassen i vårt land år 1879, om beteckningen hjälpklass tas i en vidare och delvis annan betydelse än den senare fick under början av 1900-talet och sedan behållit ända till våra dagar.³⁷

³⁵ Cederbergs klass: 27 kvarsittare av 42 elever (gossar). Björnlands klass: 25 resp. 40 (flickor).

Kvarsittningen i motsvarande parallellklassavdelningar var för gossklasser: 9 kvarsittare av 42 elever, 0 av 44, 7 av 43 samt 0 av 39. Motsvarande för flickklasser var 5 av 46, 2 av 48, 0 av 38 och 0 av 43, [*A.a.*]

³⁶ T. ex. *SFH IV*, s. 194.

³⁷ Den oklarhet vilken synes råda beträffande den funktion som den omtalade

Först år 1883 förekommer en anteckning i skolrådets protokoll, vilken direkt handlar om undervisning av en grupp barn som skulle ha utgjort enbart svagt begåvade. En småskollärarinna hade då åtagit sig att undervisa fjorton sådana elever. Förhållandet att en småskollärarinna skulle tjänstgöra kan tyda på att det rörde sig om yngre barn. Dessa kan ha haft påtagliga brister i intelligens, eftersom protokollet i samma paragraf även nämner att då skolinspektören "anmält sig skola besöka idiotanstalten vid Söderköping för att taga kännedom om idiotiska barns undervisning och behandling, godkände skolrådet hans förslag att bekosta förenämnda lärarinnas [Amanda Lindholm] resekostnad vid ett samtidigt besök i samma ändamål".³⁸

Frågan om de sinnesslöa barnens undervisning hade blivit aktuell i Norrköping vid denna tid. I protokollet från år 1884 förekommer en rad beslut som hade att göra med frågan. Det första tillfället var i april 1884, då undervisning dels av dövstumma och dels av "idioter" behandlades. Skolrådets beslut att ge i uppdrag åt skolinspektören "att framdeles inkomma med utredning, huruvida för idioter skulle kunna vidtagas några åtgärder härstädes",³⁹ tyder på att de allra svagast begåvade dittills icke hade erhållit särskild, för dem avpassad undervisning. Från majsammanträdet finns dock ett beslut om gratifikation till småskollärarinnan Emmy Söderberg, som undervisat femton "svagt begåvade barn" enligt inspektören "med synnerlig framgång".⁴⁰ Detta kan även innebära

klassen i Norrköping från år 1879 egentligen hade, speglas även av framställningen i Svenska folkskolans historia. Anna Sörensen meddelar i ett avsnitt med rubriken "Vanartad ungdom" att man i Norrköping "i slutet av 1870-talet" inrättade "en särskild klass" som "utgjordes ej endast av barn, som visat försumlighet och slarv, utan även av åtskilliga, som på grund av ringare fattningsgåvor blivit efter i sina kunskaper. Den hade avkortad kurs." [*SFH III*, s. 218.]

N. O. Bruce anser att "den första hjälpklassen i vårt land upprättades i Norrköping redan 1897". [*SFH IV*, s. 194.]

Det rör sig naturligtvis i båda fallen om en och samma klass, nämligen den, vilken såsom nyss nämnts tillkom år 1879.

Det felaktiga årtalet har upprepats även på andra ställen i litteraturen t. ex. i: *SOU 1946: 11*, s. 49; *Jägerskiöld (1959)*, s. 46.

³⁸ *Norrköpings skolr. prot. 29/8 1883*, § 9.

³⁹ *A.a. 22/4 1884*, § 6.

⁴⁰ *A.a. 25/5 1884*, § 4.

att dessa elever varit svagt begåvade, men icke sinnesslöa. Det kan dock — med tanke på den oklarhet som ligger i beteckningen ”svagt begåvade” — även ha rört sig om sinnesslöa elever ur folkskoleklasser i Norrköping.

I augusti samma år meddelade skolinspektören i skolrådet att det i staden fanns ”6 idiotiska barn i skolåldern 7—14 år”. Skolinspektören föreslog att för dessa barn skulle inrättas ett externat, ”så att barnen om aftnarna skulle hämtas av föräldrarna och om morgnarna återföras till anstalten”.⁴¹ Det var tydligen de goda erfarenheterna av placering av vanartade barn i inackorderingshem och icke i anstalt, som tillsammans med de positiva verkningarna av avsöndringsklassen bidragit till att en sådan lösning av de sinnesslöas undervisningsproblem föreslagits. Dock ville inte skolrådet inrätta det föreslagna externatet, eftersom dels kostnaden ”skulle bli ganska dryg” och dels en av auktoriteterna på området, psykiatriprofessorn N. G. Kjellberg, Uppsala, ”i enskilt brev meddelat, att han ansåge externat för idioter olämpliga och opraktiska”. I stället beslöt skolrådet att ta kontakt med några namngivna ”idiotanstalter” för att få reda på under vilka villkor, som efterblivna barn från Norrköping skulle kunna mottas.⁴² Eftersom protokollsutdrag och övriga aktstycken rörande tillkomsten av Norrköpings sinnesslöanstalt redan finns publicerade⁴³ skall här endast skisseras hur problemet fick sin lösning.

Sedan externatlösningen avvisats var ett internat den närmast liggande och mer långsiktiga lösningen av problemet med de sinnesslöa barnen i klasserna. Då ett internat inte kunde anläggas omgående, måste en snabb underhandslösning åstadkommas. Norrköping tillhörde inte Östergötlands läns landsting, men underhandlade om delägarskap i länsanstalten i Söderköping. Någon uppgörelse kunde dock inte träffas. Det visade sig att de sinnesslöa barnen från Norrköping i stället kunde utackorderas vid olika privata sinnesslöanstalter utanför länet. Anslag för detta ändamål redovisas varje år i de godkända budgetförslagen för Norrköpings

⁴¹ A.a. 22/4 1884, § 7.

⁴² A.a. 25/9 1884, § 14.

⁴³ Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1899, s. 37—52.

folkskolor. I skolrådets protokoll förekommer även anteckningar om placering av barn vid olika sinnesslöanstalter.

Efter år 1887 togs inga initiativ i anstaltsfrågan under närmare ett decennium. Ärendet aktualiserades på nytt genom att Gotlands läns landsting i september 1897 hade beslutat att till bl. a. stadsfullmäktige i Norrköping rikta en förfrågan om möjligheten av samarbete beträffande undervisningen av bildbara sinnesslöa. I februari 1899 tillstyrkte skolrådet i Norrköping detta både av kostnadsskäl och därför att det kunde bli svårare att utackordera sinnesslöa elever från staden. I maj önskade drätselkammaren att skolrådet på nytt skulle överväga anstaltsfrågan, men nu med tanke på möjligheterna att inrätta ett externat. Skolrådet kunde i september s. å. meddela att det frångått sin ståndpunkt från i februari och nu skulle anhålla hos stadsfullmäktige om inrättande av ett externat ”för bildbara, till samhället hörande sinnesslöa barns undervisning”. Skolrådet motiverade nu sitt ställningstagande för externat med att ”den erfarenhet, skolrådet under de förflutna åren vunnit, visar, att när barnen under hela sin uppväxttid få vistas inom en sluten anstalt, vid vilken livet och alla sysslor och arbeten förlöpa mycket regelbundet och möjligen ganska enformigt, vilket naturligtvis blir en följd av det stora antal elever, som måste gemensamt skötas, de därstädes bliva vanda vid ett levnadssätt, som är mycket olika mot det, som förekommer i föräldrahemmen och ute i livet. Följden härav blir, att, när barnen vid 20 års ålder komma tillbaka till sina hem, känna de sig främmande för förhållandena därstädes och befinnas vara i hög grad redlösa”.

Skolrådets anhållan om att ett externat måtte upprättas i Norrköping för sinnesslöa barn bifölls av stadsfullmäktige den 30 november 1899 och anstalten kunde börja sin verksamhet redan vid vårterminens början år 1900.⁴⁴ I årsredogörelsen 1893 redovisades

⁴⁴ De utdrag ur skolrådsprotokollen, som avtryckts i a.a. är följande: *Norrköpings skolv. prot.* 22/4 1884, § 7; 25/9 1884, § 14; 14/10 1884, § 6. (Skrivelsen till stadsfullmäktige har i prot. en annan avslutning än den som redovisas i a.a. ovan. Avvikelsen är dock oväsentlig.); 27/1 1885, § 16; 20/4 1886, § 7; 1886, bil. 81; 14/12 1886, § 6 samt bil. 82; 11/10 1887, § 2; 29/11 1887, § 5; 23/2 1888, § 5; 19/10 1898, § 5; 10/2 1899, § 3; 5/5 1899, § 12; 29/9 1899, § 6 samt 1899, bil. 451—454. (forts.)

f. f. g. de åtgärder som vidtagits i Norrköping för "abnorma barns undervisning". De beslut som skolrådet fattat under året på detta område redovisades och beträffande "idiotiska barn" hade under året elva placerats på olika anstalter, främst Johannesberg i Mariestad.⁴⁵ I fortsättningen återfinns som stående rubriker i årsberättelsen bl. a. "Särkurserna", "Vanartiga skolbarn" och "Abnorma barns undervisning". Minimikursen behandlades under den förstnämnda rubriken och återfinns även i de s. k. rörlighetstabellerna, vilka meddelades terminsvis och som visade elevantal, uppflyttning, avgång m. m. för varje enskild klassavdelning.⁴⁶

I årsberättelsen 1895 kommenterades kvarsittningen med att man ville "få enkla läslag i så många skolor som möjligt. Många av sådana nedflyttade elever [= kvarsittare] måste dock lämnas till särklasser och de slippa sedan i allmänhet vidare ombyte av lärare".⁴⁷ Beteckningarna på dessa särklasser växlade i årsberättelserna mellan IVm, IIIIm och IIm, där *m* stod för minimikurs.

I årsredogörelse 1895 beskrevs denna särundervisning något utförligare. Den var avsedd för "sådana barn, som på grund av försumlighet, tröghet, sen och långsam utveckling eller mindre begåvning, skolkaktighet och slarvighet, eller som av en eller annan orsak blivit alltför långt efter i sina kunskaper eller allt för överåriga att lämpligen undervisas med en lägre klass". Eleverna hade alla gemensamt att de visade svaga skolprestationer, men beskrivningen av elevklientelet visar också att man år 1895 något mer betonade att efterblivna och mindre begåvade elever kunde placeras i denna särklass än man gjorde 1879. De lindrigt vanartade kunde fortfarande tas in i särklassen, som "behandlas icke alls såsom några straffanstalter eller avsondringsskolor utan behandlas i yttre avseende såsom övriga klasser". Årsberättelsen meddelade vi-

Folkskolinspektör Lyttkens synes ha varit den drivande kraften för ett externat, vilket framgår av hans diskussionsinlägg vid sinnesslövdarmötet 1915. [*Förhandlingarna vid — — — mötet för vården om de sinnesslöa — — — 1915*, s. 44.] Hans gynnsamma intryck från utackordningen av vanartade i jämförelse med anstaltsplacering av dessa bör även ha bidragit till hans intresse för ett externat i stället för internat.

⁴⁵ *Norrköpings stads folkundervisningsanstalter 1893*, s. 31.

⁴⁶ *A.a. 1893*, s. 22 ff.

⁴⁷ *A.a. 1895*, s. 44.

dare att denna undervisning visat sig "fortfarande synnerligen fördelaktig" för dessa elever, vars intresse för skolarbetet ökat "i högst märklig grad", vilket skulle bero på att undervisningen "särskilt lämpas efter deras behov". Lärokursen uppgavs vara "betydligt större än den så kallade minimikursen", fast inte alla elever lyckades inhämta denna.⁴⁸

T. o. m. vårterminen 1897 redovisas två klasser för särundervisning, båda med beteckningen IVm, men under höstterminen samma år står Cederberg ensam som lärare i en IVm-klass. Flickklassen återkom dock redan fr. o. m. vårterminen 1899, för att sedan i likhet med gossklassen bära beteckningen IVm under en lång rad av år. Detta skulle innebära att det rörde sig om en minimiklass, avsedd för äldre elever, som av olika anledningar — däribland svag begåvning — underpresterade.

Visby

Visby var under den tidsperiod som här skall undersökas, en relativt liten stad och bildade skoldistrikt tillsammans med landsförsamlingen, sannolikt för att öka det totala antalet elever i folkskolan och därmed kunna genomföra en rationellare uppdelning av eleverna på olika klasser. Gotland saknade en egen anstalt för de sinnesslöa barnen ända till år 1907, då länet tillsammans med Blekinge län började driva sinnesslöanstalten Ekhagen vid Karlshamn.⁴⁹ Problemet med de svagt begåvade eleverna i Visby skoldistrikt⁵⁰ torde härigenom ha varit mer svårbenämrat än i ett i

⁴⁸ *A.a.*, s. 50.

Man får indirekt en upplysning om förhållandena kring särklassverksamheten i Norrköping genom att studera olika yttranden vid två sammanträden med Norrköpings folkskollärareförening under år 1906. "Särklass" skulle ha funnits under år 1884—1885 och 1887—1893. Klassen karakteriserades med att den "var då nödvändig för de sinnesslöa barnen, fastän den tillökades med andra efterblivna barn". (Anna Nilsson.) Paulina Svensson nämnde "att särklasser förut funnits härstädes, vilka då vunnit erkännande".

[*Norrköpings folkskollärareförenings prot. 10/2 1906*, § 4 o. 8/12 1906, § 3.]

⁴⁹ Se t. ex. *Petrén* (1916 a), s. 64.

⁵⁰ "Visby skoldistrikt" och "Visby" innebär i det följande Visby stads- och landsförsamlingars skoldistrikt resp. Visby stads- och landsförsamlingar.

övrigt likartat skoldistrikt med tillgång till sinnesslöanstaltsplatser inom det egna länet.

De svagt begåvade folkskolelevernas pedagogiska problem togs för första gången upp i skolrådet år 1892. Biskopen i stiftet Henning Gezelius von Scheele⁵¹ väckte då frågan om vilka åtgärder som skolrådet borde vidta "med avseende på i skolåldern varande dels idiotiska, dels andra synnerligen klen begåvade barn". Frågan hade tydligen hög aktualitet eftersom skolrådet redan i samma paragraf beslöt att vid läsårets slut skilja en uttalat svagt begåvad elev i småskoleavdelningens första klass från undervisningen. Skälen härför var klart pedagogiska: eleven störde och hämmade de andras arbete i skolan. En annan för eleven särskilt avpassad anstaltsplacering skulle genomföras "framdeles".⁵² Pastor H. L. Söderberg reserverade sig mot beslutet och stödde sig därvid på de paragrafer i gällande folkskolestadga (Fst 1882), som talade om skyldighet för barnen i skolpliktsåldern att använda sig av de tillfällen till undervisning som ordnats för dem. Vidare påpekade han att stadgan ålade skolråden skyldighet att övervaka att alla skol-

⁵¹ Biskop von Scheeles både då och vid ett flertal tillfällen senare omvittnade intresse för folkundervisningen kan möjligen ha berott inte bara på den ställning han intog inom kyrkan. En kusin till biskopen var gift med den kände folkskolevännen brukspatron Carl Edvard Ekman i Finspång och dessutom var deras förstfödda barn Anna Gustafva Maria Ekman biskop von Scheeles hustru sedan 1868. [*Elgenstierna VI* (1931), s. 758.]

⁵² *Visby skolr. prot. 1892*, § 95. (Prot. har löpande numrering av paragraferna årsvis.)

Av protokollet i fortsättningen framgår att den "framdeles" tänkta anstaltsplaceringen lät vänta på sig.

A.a., § 95 lyder in extenso: "H. H. Biskopen hemställde, vilka åtgärder, som med avseende på i skolåldern varande dels idiotiska, dels andra synnerligen klen begåvade barn vore från Skolrådets sida att vidtaga. Med avseende på den första kategorien beslöts, att en i småskolans 1:sta klass befintlig flicka — — som synbarligen ej ens tillnärmelsevis förmådde inhämta den för normalt begåvade barn av hennes ålder bestämda lärokursen och dessutom genom sin idiotism utövade ett störande och hämmande inflytande på den för klassen i sin helhet avpassade undervisning skulle under förutsättning att stadsläkaren, vilkens beprövande förhållandet borde underställas, funne flickan oförmögen att göra den ordinarie undervisningen sig till godo, vid läsårets slut från skolan skiljas för att genom någon framdeles vidtagen åtgärd i en för henne lämplig anstalt intagas".

barn fullgjorde sin skolgång i antingen offentliga eller privata skolor. Skolrådet uttalade sig å sin sida klart för att varje barn borde erhålla "nödig undervisning". Sannolikt fälldes yttrandet som en replik till reservanten.

Skolrådet beslöt 1892 att låta skolföreståndaren O. N. Ljungberg undersöka hur många svagt begåvade elever, som fanns i folkskolan.⁵³ Först i maj 1894 meddelades resultatet av undersökningen. De barn som omfattats av denna var de "vilka på grund av synnerligen klen begåvning icke kunde tillgodogöra sig den för flertalet i klassen avpassade undervisning och såväl härigenom som ock genom sin abnormitet i andra hänseenden ofördelaktiga inverkan på kamraterna". Totalt uppgick dessa elever till 26, varav 12 ur egentliga folkskolan och 14 ur småskolan. Då dessa antal sammanställts med antalet i folkskolan befintliga elever⁵⁴ blir det fullt klart att det inte kunde ha rört sig om enbart sinnesslöa utan en del torde ha utgjort lindrigare fall av intellektuell efterblivenhet. Det stora antal elever, vilka redovisats som "synnerligen klen begåvade" föranledde skolrådet att uppdra åt skolföreståndaren att avlämna förslag redan vid skolrådssammanträdet i nästa månad om vilka anordningar som borde vidtas "varigenom det bleve möjligt att bereda dessa barn särskild undervisning och omvårdnad". Detta motiverades med att åtgärder var nödvändiga "för såväl de ifrågavarande barnens egen del som ock med hänsyn till skolans övriga lärjungar".

Vid junisammanträdet förekom en lång diskussion i ärendet, vilket även framgår av att den ovanligt långa paragrafen omfattade fem sidor i protokollet. Lärarfrågan berördes och skolrådet ansåg att det behövdes en särskild lärare för den "avsöndringsklass", som skulle kunna bildas för dessa svagt begåvade elever. Förslag hade tydligen varit uppe att vissa lärare skulle efter den ordinarie undervisningen i sina egna klasser kunna tjänstgöra i klassen för svagt begåvade. En sådan lösning ville skolrådet förkasta och framhöll att man inte endast borde ha en särskild lärare

⁵³ *Visby skolr. prot. 1892*, § 101.

⁵⁴ Den första publicerade uppgiften om antalet elever i "distriktets folk- och småskolor" (från läsåret 1896—97) anger 865. [*Visby distriktets folk- och småskolor läsåret 1896/97*, s. 17.]

utan denne skulle även vara folkskollärare trots att barn från både småskol- och folkskolstadierna skulle förekomma i klassen. Detta motiverades med att "behandlingen av sådana barn, här är fråga om, fordrar den största pedagogiska insikt, vilken den vid ett folkskoleseminarium utbildade bör få anses hunnit förvärva".

Skolrådet ansåg att dessa elever inte bara borde få särskild undervisning utan även en avskild lokal "med hänsyn till den mera omedelbara uppfostran".⁵⁵ Detta kan ha berott på att för en del elever, vilka klassificerades som svagt begåvade, kunde i vissa fall även andra faktorer än intellektuella brister bidra till deras underpresterande i skolarbetet. Det antyds i protokollet att ovilja mot skolarbetet, asocialitet etc. även förekom.⁵⁶

Kyrkostämman avslög dock skolrådets begäran om en e. o. lärare "för andesvaga barns undervisning".⁵⁷

De svagt begåvades pedagogiska problem uppmärksammades i skolrådet även 1895 då en utredning om avgången från folkskolan föredrogs av skolföreståndare Ljungberg. Då planerades — sannolikt i anslutning till minimikursdiskussionerna, som förekom på olika håll i landet — en "särskild undervisningskurs för klynt begåvade och mycket fattiga barn sedan de genomgått folkskolans lägre avdelning (klasserna I o. II) [= första och andra årskurserna i egentliga folkskolan]". Detta förslag syftade således till att åstadkomma en differentiering i de högre klasserna. Förhållandet att

⁵⁵ *Visby skolr. prot. 1894*, §§ 50 o. 57.

Skolrådet föreslog att den s. k. rektorsvåningen i "gamla storskolan" skulle bli lokal för klassen. Utrustning såsom bänkar, bord och svarta tavlor tänktes hämtade från ett förråd av utrangerad materiel, som fanns på gamla folkskolehusets vind.

⁵⁶ *A.a. 1894*, § 50: En elevs kvalifikationer för avskiljande till särskild undervisning motiverades även med "— — — genom sin abnormitet i andra hänseenden — — —". I bil. 2 i skolr. prot. (tillhör § 50) anges en gosse som "trilsk", en annan som "vanartig i högsta grad" medan en flicka "syntes ej riktigt välartad".

⁵⁷ *Visby stads- och landsförsamlingars kyrkostämmoprotokoll 23/10 1894*, § 3.

Ljungberg hade redan i början av 1894 tagit kontakt med föreståndarinnan vid Föreningens för sinneslöa barns vård seminarium (Thorborg Rappe) i tanke att därifrån kunna få en lärarinna till den särklass, som planerades men icke kom till stånd. [*Brev från Thorborg Rappe till O. N. Ljungberg 26/4 1894*. I: *Kyrkostämmohandlingar Visby 1893—1898*, bilaga 13½ till skolrådets protokoll 1894.]

kategorierna "klynt begåvade" och "mycket fattiga" elever åter sammankopplades pekar hän mot att även minimikursen och de därmed förknippade möjligheterna till besparingar övervägts. En omständighet som bidrog till att frågan togs upp i skolrådet var att av 408 lärjungar hade endast 198 erhållit avgångsbetyg enligt § 47 ("normalparagrafen"), medan inte mindre än 210 avgått enligt § 48.⁵⁸

I Ljungbergs utredning betonades att folkskolan hade ett mycket heterogent elevmaterial med avseende på studielämplighet.⁵⁹ Ljungberg berörde även kvarsittningens omfattning och konstaterade att "ganska många suttit i samma klass i 3 år, åtskilliga t. o. m. ända till 4 år — en omständighet, som haft till följd, att lärjunge vid uppnådda 14 à 15 år ej hunnit längre än i folkskolans [egentliga folkskolans] 1sta klass".⁶⁰ Kvarsittningssystemet ville han karaktärisera som "i hög grad menligt". I stället borde en särskild lärokurs inrättas för dessa upprepade kvarsittare. Samtidigt skulle härigenom de bättre begåvade befrias från ett hämmande inflytande på sitt skolarbete. Utlåtandet utmynnade på den punkten i lovord för minimikursen som "hade den förtjänsten att utgöra *ett avslutat helt*".⁶¹

⁵⁸ Den betydande avgången enligt § 48 speglade inte bara den allmänna tendens till avgång efter minimikurs, som fanns över hela landet, utan visade även att Visby var en liten landsortsstad, där många av dess fattiga innevånare ville sätta sina barn i "produktivt arbete" så fort som möjligt. Gotland hade dock traditioner att vårda, då det gällde en god folkundervisning.

⁵⁹ "Om det om någon läroanstalt kan sägas, att där finnas representerade alla mellanslag från nära nog den fulla idiotismen till den bästa begåvningen, så gäller detta för visso folkskolan, i synnerhet den lägre avdelningen, samt småskolan. Svårligen, för att icke säga omöjligt, kan undervisningen i denna 'skiftande mångfald av gåvor och anlag' ställas så, att den kommer alla barn i en avdelning på 40 à 50 st. i lika mått till godo, och absolut omöjligt torde vara att kunna föra *alla* barn, som i folkskolan blivit intagna, till fullständig folkskolekurs under den tid, som för barnundervisningen gemenligen är avsedd". [*Visby skolr. prot. 1895*, bil. 35 (Ljungbergs utredning). (Kurs. enl. orig.)]

⁶⁰ *A.a.* De siffror rörande kvarsittningen i den egentliga folkskolan inom Visby skoldistrikt, som Ljungberg meddelade för läsåret 1894/95 och de två närmast föregående läsåren visade att totalt 280 av 1118 elever (25 %) blivit kvarsittare. Det framgår också att skolrådet redan tidigare rekommenderat kvarsittning i stället för uppflyttning om en elev hade bristande kunskaper.

⁶¹ *A.a.* (Kurs. enl. orig.) En direkt hänvisning gavs till *Tidskrift för folkunder-*

Det var således inte bara de sinnesslöa eleverna — vilka det dittills närmast rört sig om — utan till övervägande del de svagt begåvade eller hjälpklassmässiga eleverna som Ljungbergs utlåtande handlade om. Skolrådet beslöt att utlåtandet skulle underställas folkskolinspektören, skolans tillsyningsman samt lärarpersonalen för yttrande.⁶²

Folkskolinspektören och kyrkoherden J. P. Odin, vilken lämnat sitt yttrande över förslaget i augusti 1895, ställde sig positiv till "en s. k. minimiavdelning för mindre begåvade och mycket fattiga barn". Folkskolinspektören föreslog därmed en mycket traditionell lösning, genom att hänvisa till den möjlighet som minimikursen erbjöd.

Någon särskild klassavdelning för svagt begåvade inrättades dock inte. En väsentlig anledning till detta var att nyanställningen av en särskild lärare för denna klassavdelning sammankopplats med frågan om nedsättning i skolföreståndarens undervisnings-skyldighet.⁶³

Först i december året därpå tog skolrådet åter upp problemen kring de svagt begåvade eleverna. Då var det "undervisning och uppfostran" av de gravast efterblivna eleverna — de sinnesslöa eller "andesvaga" — som skulle utredas av en kommitté. Även denna gång framförde biskop von Scheele förslaget.⁶⁴ Utredningen

visningen 1894, s. 72—78. Dessa sidor ingår i Carl Kastmans artikel om "Folk-skoleförhållanden" [*A.a.* s. 24—41, 65—82.] Det avsnitt, till vilket refererades, innehöll Kastmans försvar för minimikurser. Han tillstyrkte särskild undervisning för svagt begåvade elever. Samtidigt rekommenderade Kastman minimikursläsning även för fattiga elever under särskilda omständigheter: "Kan man bereda dem tillfälle att genomgå hela folkskolan, hava vi naturligtvis intet däremot utan önska av hjärtat, att de måtte försättas i stånd därtill. Men, så länge ett stort antal fattiga barn måste lämna skolan i förtid, är det en fördel för dessa att grundligt få genomgå en mindre lärokurs än ytligt och bitvis en vidlyftigare". [*A.a.*, s. 77.]

⁶² *Visby skolr. prot. 1895*, § 78. Odins yttrande anmält i § 150. Yttrandet (dagtecknat 20/8 1895) utgör bil. 67 till *a.a.*

⁶³ *A.a. 1895*, § 150.

⁶⁴ "På förslag av h. h. biskopen beslöts, att, rörande de inom härvarande skol-distrikt befintliga andesvaga barns undervisning och uppfostran, en kommitté skulle tillsättas med uppdrag att på grundval av hit hörande uppgifter jämte annat för ärendets utredning nödigt materiel taga i övervägande, huruvida och på vad sätt en anstalt lämpligen skulle kunna bringas till stånd i första rummet

var färdig i juli 1897 och förekom vid skolrådssammanträdet i början av månaden. För att ledamöterna skulle få tillfälle till att studera utredningen bordlades frågan.⁶⁵ Vid ett sammanträde tre veckor senare förekom ärendet på nytt.⁶⁶

De framstötter, som länets landsting gjorde året därpå till olika fastlandslän om samgående rörande sinnesslöanstalt, kan ses som ett resultat av skolrådets arbete på detta område.⁶⁷ Innan en egen länsanstalt kunde upprättas förekom utackordering till olika sinnesslöanstalter på fastlandet i viss omfattning. Det är naturligt att Visby skoldistrikts problem rörande elever med olika kraftig psykisk efterblivenhet ännu inte kunde lösas annat än genom insatser huvudsakligen från skolrådets sida.⁶⁸ Detta beslöt i mars 1899 att trots de misslyckade ansträngningarna två år tidigare göra en ny framstöt i frågan genom att via landshövdingen utöva påtryckningar på landstinget.

Även andra vägar ville skolrådet pröva. Vid början av höstterminen 1900 togs frågan om "enskild undervisning åt sinnesslöa barn" i skoldistriktets egen regi upp. Skolföreståndare Ljungberg hade hos skolrådet hemställt om åtgärder beträffande fyra skolbarn, om vilka skolrådet ansåg att de "i anseende på den intellektuella begåvningen vore till den grad klen utrustade, att de under inga förhållanden borde⁶⁹ tillsammans med övriga småskolans barn

för de inom distriktet boende till denna kategori hörande barn samt, så vitt möjligt, därjämte även för länet i dess helhet, och utsågos till medlemmar i denna kommitté h. h. biskopen såsom ordförande, förste provinsialläkaren dr C. Sörenson, häradsskrivare C. Nordahl samt Skolföreståndaren". [*A.a. 1896*, § 160.]

⁶⁵ *A.a. 1897*, § 110.

⁶⁶ *A.a. 1897*, § 115 o. bil. 37.

⁶⁷ Förut har nämnts att även Norrköping fick motta förfrågningar från Gotlands läns landsting. Se *denna framst.* s. 171.

⁶⁸ Skolrådet fattade under hösten 1898 ett beslut om att en namngiven flicka, som vistats "å idiotanstalten vid Strängnäs" och som därifrån återvänt till hemmet, skulle hänvisas till privatundervisning och förbjudas delta i små- eller folkskolans undervisning. [*A.a. 1898*, § 163.] Vid det följande sammanträdet fattade skolrådet ett helt motsatt beslut sedan modern anmält att hon icke var i tillfälle att bekosta privatundervisning. Skolrådet beslöt då att "flickan skulle i den klass i härvarande småskola, där hon kunde draga största nytta av undervisningen, vid nästa termins början intagas". [*A.a. 1898*, § 172.]

⁶⁹ Ursprungligen stod *kunde* i protokollet, men detta har ändrats till *borde*. Troligen gjordes detta vid justeringen av protokollet, vilket skedde redan vid

undervisas, skulle av sådan anledning från skolan skiljas och till enskild undervisning hänvisas". Privatlärarinnan Hanna Gardell hade förklarat sig villig att meddela denna undervisning mot en avgift om 2 kronor i månaden för varje elev.⁷⁰ Ärendets brådska framgår även av att något särskilt anslag inte hunnit äskas hos församlingarna, utan medel skulle tas från posten "oförutsedda utgifter" men för nästa år skulle ett anslag om 100 kronor begäras.⁷¹

Vid skolrådets sammanträde i november 1900 meddelade biskop von Scheele att han i samråd med skolans tillsyningsman lektor H. O. Lewin samt skolföreståndaren "förordnat" att två elever i småskolan omedelbart skulle skiljas från undervisningen och i stället hänvisas till privatundervisning hos Hanna Gardell. Den ene elevens fader hade förbundit sig att betala skolavgiften, medan den andra eleven skulle erhålla fri undervisning.⁷² Apotekare H. V. Lindström förordnades av skolrådet att vara tillsyningsman vid den lilla Gardellska privatskolan.⁷³ Barnen synes inte ha varit hjälpklassmässiga utan sannolikast sinnesslöa. Marginalrubriken vid paragrafen i protokollet lyder: "Andesvaga barn", vilket var synonymt med sinnesslöa barn.

Skolföreståndaren Ljungberg hoppades "att med denna ringa början grunden blivit lagd till en anordning, vilken torde få anses såsom en av den primära skolundervisningens mera viktiga angelägenheter".⁷⁴ Ljungberg hade under sommaren 1900 företagit en

sammanträdet, eftersom ärendet brådskade. Hötsterminen hade redan börjat den 1/9 och sammanträdet hölls den 18/9.

⁷⁰ Skolrådet ville nu bestrida kostnaderna för undervisningen av svagt begåvade elever eftersom två år tidigare — vilket nyss nämnts i denna framställning — just målsmans medellöshet omintetgjort skolrådets beslut om särskild undervisning för en svagt begåvad elev, som därigenom i stället kom att belasta en småskoleklass. (Se denna framst. s. 179, not 68.)

⁷¹ A.a. 1900, § 94.

⁷² A.a. 1900, § 116. Motiveringen för att de två eleverna borde skiljas från den ordinarie undervisningen var att de "i avseende på sina intellektuella förmåigheter befunnits vara så klen utrustade, att de icke utan skada för sig själva och till tunga för sina i klassen varande övriga kamrater borde tillsammans med dessa undervisas".

⁷³ A.a. 1900, § 129.

⁷⁴ Visby distrikts folk- och småskolor 1903, s. 22.

studieresa i Sverige och Norge till ett antal sinnesslöanstalter och skolor med hjälpklasser. I sin reseberättelse betonade han att de svagt begåvade barnen borde avskiljas varigenom kvarsittningen kunde nedbringas. De mer välbegåvade eleverna "skulle hava synnerlig fördel utav att varda befriade från det hämmande inflytande, som deras svagare begåvade kamrater vid undervisningen utöva".⁷⁵

Eftersom Gotland vid sekelskiftet saknade egna sinnesslöanstaltsplatser och vid den tiden arbetade för att ordna de sinnesslöa skolbarnens undervisning är det uppenbart att just de gravaste fallen av efterblivenhet gjordes till föremål för extraordinära och snabba åtgärder i Visby. År 1900 har angivits som begynnelseår för hjälpklassundervisningen i Visby,⁷⁶ men skolrådsprotokollens uppgifter visar i stället att undervisning av sinnesslöa då torde ha påbörjats.

Lärarinnan Hanna Gardell knöts fastare till undervisningsverksamheten under år 1901. Hon förklarade sig villig att undervisa "stadens bildbara sinnesslöa barn".⁷⁷ Skolrådet förhörde en särskild lokal och föreslog att Hanna Gardell avlönades med 100 kronor per år.⁷⁸ Under läsåret överfördes fyra gossar till Gardells klass.⁷⁹ Denna kallades senare i protokollet för "småskolans säravdelning" och i årsredogörelsen för "en säravdelning för mindre begåvade barn" i nära anslutning till småskolan.⁸⁰ Läsnigen pågick mellan 9 och 12 varje vardag. I årsredogörelsen urskuldades det klena

⁷⁵ Utdrag ur Ljungbergs reseberättelse är publicerad i: *FV 1900*, nr 52, s. 683—686.

⁷⁶ *SAF Föreningen 1908*, h. 2, s. 37.

⁷⁷ *Visby skolr. prot. 1901*, § 76. Gardell ersattes dock redan från höstterminen 1903 med en examinerad småskollärarinna av formella skäl, sedan kyrkostämman beslutat att endast examinerade lärare skulle vara anställda. [*Visby distrikts folk- och småskolor 1903*, s. 29.] Folkskoleinspektören Sigge Jacobson nämner i sin berättelse anställningen av den nya lärarinnan, men uppfattar "den s. k. säravdelningen (för synnerligen svagt begåvade barn)", som nyinrättad vid det tillfället. [*Berättelser om folkskolorna i riket 1899—1904, del II, Visby stift*, s. 4.] Inspektörens karakteristik av barnen visar också att det närmast var fråga om sinnesslöa barn i den nämnda klassavdelningen.

⁷⁸ *Visby skolr. prot. 1901*, §§ 77 o. 131.

⁷⁹ A.a. 1901, §§ 133 o. 163. A.a. 1902, § 30.

⁸⁰ A.a. 1901, § 146. *Visby distrikts folk- och småskolor 1902 o. f. årgångar*.

resultatet av undervisningen, vilket tyder på att eleverna var kraftigt efterblivna.⁸¹ Undervisningen omfattade samma läroämnen som i småskolan med undantag för kvinnlig slöjd i den omfattning "som av lärjungarnas svagare fattningsförmåga varit betingad".⁸²

Karlstad

Folkskoleinspektör Olaus Törneblad granskade arbetet i Karlstads folkskolor sedan han vid början av år 1877 tillträtt sin tjänst. Han meddelade i april s. å. skolrådet att han funnit skolgången ojämn och rekommenderade tillsättandet av uppsyningsmän i skolrotarna för att alla skolpliktiga barn skulle infinna sig i skolan. Genom detta skulle den icke giltiga frånvaron nedbringas så mycket som möjligt. Inspektören föreslog samtidigt inrättandet av en s. k. avsöndringsklass.

Skolrådet behandlade inspektörens skrivelse vid sitt aprilsammanträde samma år. Beträffande avsöndringsklassen ställde sig skolrådet positivt. Denna avsöndringsklass skulle bestå av elever, vilka befann sig i "skolans lägsta klass" och vilka p. g. a. "klena fattningsgåvor" eller ojämn skolgång eller av "andra orsaker" eller "till följd av sin okunnighet och framskridna ålder icke häva utsikt att kunna genomgå folkskolan och erhålla avgångsbetyg". Avsöndringsklassen betecknades av skolrådet som en "nödfallsåtgärd", vilken beslöts att "genast" genomföras genom att en småskollärarinna fick i uppdrag att undervisa dessa barn. Genom lokalbristen förlades denna undervisning till kl. 16—19 under vardagar, utom ons- och lördagar, "då undervisningen kan bedrivas på andra tider, emedan lokaler då bliva lediga".⁸³

⁸¹ *A.a. 1901*, s. 23.

"Det är visserligen sant, att detta arbete, som här nedlägges på de i intellektuellt hänseende undermåliga barnen, ej, i och för sig betraktat, mäktat uppvisa några avsevärda resultat, men om å andra sidan tages i beräkning den vinst, som genom ifrågavarande barns avskiljande från de normalt begåvade barnen otvivelaktigt kommer de senare till godo, torde de kostnader, vilka å anordningen i fråga nedläggas, få anses vara 'väl använda penningar.'" [*A.a.*]

⁸² *A.a. 1902*, s. 12. Denna beskrivning av undervisningens omfattning upprepades ända t. o. m. 1905 års redogörelse, då även kvinnlig slöjd medtogs.

⁸³ *Karlstads skolr. prot. 9/4 1877*, § 3.

Det är svårt att bedöma exakt hur många veckotimmar detta slag av undervisning omfattade, men timantalet bör inte ha understigit 18.

Denna avsöndringsklass förekommer sedan inte i skolrådsprotokollen. Möjligen upphörde den, eftersom det förekommer en protokollsanteckning från 1883 om att skolrådet skulle bekosta extra undervisning, särskilt i läsning, åt en 16-årig dräng inför konfirmationen.⁸⁴ Det hade annars varit naturligare att placera honom i en befintlig avsöndringsklass.

Följande år fattades beslut om "mellanterminsläsning" för överåriga gossar i nattvardsskolan under sju veckor och med tjugo veckotimmar.⁸⁵ Även sådana extra åtgärder skulle ha varit mindre angelägna och mindre sannolika om avsöndringsklass funnits att tillgå. Varaktigheten och livskraften hos avsöndringsklassen från 1877 kan dock inte med säkerhet fastslås med de ofullständiga källor som står till buds.

En förmodan om att denna avsöndringsklass upphörde efter någon tid styrks även av att seminarierector J. H. Bergendal⁸⁶ 1886 i skolrådet föreslog inrättande av "en s. k. straffklass för barn, som av en eller annan orsak visat försumlighet i sin skolgång". Förslagsställaren bildade tillsammans med brukspatron Erik Holmberg en kommitté för att utreda frågan.⁸⁷ I början av 1887 inlämnade de till skolrådet sitt förslag, vilket betecknades som ett "förslag till ordnande av särskild undervisning för barn, som ej ordentligt begagnat stadens folkskolor". Kommitterade hade funnit att "13 flickor och omkring 20 gossar", vilka uppnått den ålder då konfirmationsundervisning borde påbörjas, "icke inhämtat folkskolans minimum". För deras undervisning borde enligt kommitterades

⁸⁴ *A.a. 17/8 1883*, § 4.

⁸⁵ *A.a. 21/6 1884*, § 2.

⁸⁶ Johan Henrik Bergendal var rektor vid Karlstads folkskoleseminarium från 1882 och till 1897, då han blev rektor vid Uppsala folkskoleseminarium. Under tiden som rektor i Karlstad var han även folkskolinspektör (hans distrikt omfattade dock inte själva staden).

Bergendal var även redaktör för Svenska folkskolebladet under den korta tid som tidningen utkom (dec. 1887—1888). Några få artiklar, vilka behandlade minimikursfrågan i en välvillig anda, förekom i tidningen.

⁸⁷ *A.a. 9/10 1886*, § 2.

mening anställas en manlig e. o. folkskollärare, vilken skulle undervisa ”i folkskolans minimiämnen dessa och andra efterblivna barn”.⁸⁸ Gossarna och flickorna skulle — enligt tidens sed — undervisas i skilda klassavdelningar. Med endast en lärare innebar detta att antalet veckotimmar inte kunde uppgå till mer än c:a 15 eller ungefär hälften så många som i de vanliga folkskoleklasserna. Skolrådet beslöt föreslå kyrkostämman att inrätta den föreslagna klassen, så snart som möjligt.⁸⁹ Kyrkostämman biföll framställningen vid sitt sammanträde redan samma dag. En ”e. o. folkskoleklass” avsedd för ”efterblivna folkskolebarn” inrättades ”för detta år”.⁹⁰

I december 1888 förelåg ett förslag till stadga för Karlstads folkskolor. Bergendal hade utformat förslaget, vilket bl. a. innehöll en bestämmelse om att i ”vardera folkskolan” skulle ”finnas en särskild så kallad minimiavdelning”. För minimiavdelningen stadgades att läsningen skulle pågå under tre dagar med tre timmar per dag samt tre dagar med två timmar per dag. Timantalet var således så pass lågt att en enda lärare kunde sköta undervisningen i båda avdelningarna. Beträffande flyttning till sådan minimiavdelning föreslogs att detta icke skulle få ske ”senare än fjorton dagar efter läsårets början och må ej beviljas barn, som icke minst ett år förut åtnjutit undervisning i folkskoleavdelning och som ej fyllt tolv år”. Detta föranledde matematiklektorn G. Elowsson att föreslå att momentet skulle utgå. Med minsta möjliga majoritet biföll skolrådet detta yrkande.⁹¹

⁸⁸ Det bör observeras att beteckningen *efterblivna* vid denna tid i första hand innebar *efterblivenhet i fråga om skolkunskaper* och i förhållande till de förväntningar på kunskapsnivå, som man hade. Orsakerna till efterblivenheten kunde vara flera och bl. a. kan olika stark intellektuell efterblivenhet ha bidragit i vissa fall. Skulle de kommitterade i första hand ha tänkt på psykiskt efterblivna barn hade de använt beteckningen *idiotiska barn* eller *sinnesslöa barn*.

⁸⁹ *A.a.* 15/2 1887, § 1.

År 1888 öppnade Värmlands förening för sinnesslöa barns vård en anstalt i Karlstad. [*Petrén* (1916 a), s. 63; *FSBV årsber.* 1889, s. 70.]

Av skolrådsprotokollen framgår intet som kan tyda på att stadens skolmyndigheter utnyttjade denna möjlighet till placering av eventuellt förekommande sinnesslöa elever. Stiftarna av föreningen hade inte någon direkt kontakt med seminarier eller skolrådet i Karlstad.

⁹⁰ *Karlstad. Gemensamma pastoratets kyrkostämмо-protokoll 15/2 1887, § 1.*

⁹¹ *Karlstads skolr. prot.* 5/12 1888, § 1. (forts.)

I januari 1889 anmäldes i skolrådet att kyrkostämman bifallit det upprättade förslaget till reglemente för Karlstads församlings folkskolor. I den omtvistade paragrafen rörande ”flyttning till minimiavdelning eller annan intagning i sådan avdelning” hade begränsningen av intagningen till läsårets början tagits bort.⁹²

I folkskolinspektionsberättelsen för Karlstads stift 1887—1892 nämns att ”särskilda kurser med minimiavdelning genomgås endast i Karlstad”. Eleverna i denna avdelning utgjordes av sådana som ”före intagning genomgått två klasser av folkskolan och som nu uteslutande få ägna tid och krafter till huvudämnenas noggranna inhämtande”.⁹³ Detta antyder att det var fråga om en vanlig minimiavdelning. Att klassen sannolikt hade syftet att meddela undervisning åt svagt begåvade elever framgår av inspektörens (Törneblad) kommentar att man dittills gjort goda erfarenheter ”särskilt med hänsyn till dessa barn själva, vilka här få en undervisning, som är avpassad efter deras uppfattningsförmåga och ståndpunkt”. Denna anordning ”underlättar arbetet med folkskolans övriga högre avdelningar”.⁹⁴

Redan 1892 utarbetades ett nytt stadgeförslag och även i detta omnämndes minimikursen.⁹⁵ Beträffande flyttning eller ”annan intagning” till minimikursavdelning skulle detta ”ej beviljas barn, som icke antingen blivit flyttat till tredje klassen eller tillbragt minst ett år i folkskolans [egentliga folkskolans] andra klass”.⁹⁶ I april 1892 beslöts att inlämna förslaget till domkapitlet för stadfästelse, vilket också skedde.⁹⁷

Bergendal hade därvid framställt ett motförslag, som formulerades: ”Önskar målsman, att barn längre fram under läsåret skall vinna inträde i minimiavdelning, må sådant inträde beviljas endast för det fall, att barnet vid av läraren i minimiavdelningen verkställd provning befinnes hava nöjaktigt inhämtat de under den gångna delen av läsåret i minimiavdelningen genomgångna kurserna”. [*A.a.*]

⁹² *A.a.* 26/1 1889, § 1.

⁹³ *Berättelser om Folkskolorna i Riket 1887—1892. Karlstads stift, s. 18.*

⁹⁴ *A.a.*

⁹⁵ ”Dessutom skall finnas en särskild s. k. minimiskola med en avdelning för gossar och en för flickor, båda undervisade av samma lärare på olika tider.” [*Karlstads skolr. prot.* 24/3 1892, § 1.]

⁹⁶ *A.a.*

⁹⁷ *A.a.* 28/4 1892, § 2. Domkapitlets stadfästelse anmäldes till skolr. prot. 19/5 1892.

Minimikurserna aktualiserades vid sammanträdet mellan skolråd och lärarpersonal i januari 1896. Sammanträdet tillgick tydligen så, att ett antal frågor "fördes på tal" utan att någon diskussion då förekom. Sedan lärarkåren avlägsnat sig tog skolrådet itu med frågorna — ett handlingssätt som inte var unikt för skolråd på den tiden. Av de sex frågor som lärarkåren önskat rikta skolrådets uppmärksamhet på upptogs tre. Bland dessa förekom frågan "Om minimiskolan". Rörande intagning i minimiskolan beslöts att "klassläraren i den klass från vilken ett barn sökte inträde i minimiskolan skulle jämte minimiskolans lärare skriftligen yttra sig över varje barns ansökan till inträde i ifrågavarande skola."⁹⁸

Från sammanträdet mellan skolrådet och lärarepersonalen i december 1899 meddelar protokollet att man bl. a. dryftat frågan: "I vilka avseenden inverkar minimiskolan hämmande på skolarbetet i sin helhet och huru undanröjda dessa missförhållanden?" Denna fråga hade inlämnats av folkskolläraren Carl J. Brander, vilken f. ö. var lärare vid minimikursavdelningen.

Enligt protokollet utspann sig en "livlig diskussion" vid överläggningarna kring de frågor som togs upp vid sammanträdet. Rörande minimikursfrågan finns i protokollet endast antecknat ordförandens mening att "man ej kunde tvinga de fattiga barnen att lära annat än minimiämnen". Ordföranden angav som alternativa lösningar att avskilja dessa barn från övriga elever för att de skulle läsa enbart "minimiämnen" eller att "hålla dem med de övriga utan att kunna inlära någonting hos dem och dessutom upptaga för mycket av de andras tid med dem".⁹⁹ Ordföranden slog inte fast vilken lösning, som han ansåg vara den lämpligaste, men man kan av protokollets formuleringar förmoda att han stödde tanken på ett bibehållande av särskilda minimikursavdelningar eller minimiklasser.

Allt pekar hän mot att minimikursavdelningen i Karlstad sannolikt inte var någon klass enbart för svagt begåvade elever utan i stället var den vanliga typen av minimiklass med en blandning av olika kategorier underpresterande barn ur folkskoleklasserna: fattiga, svagt begåvade, vanartade etc.

⁹⁸ A.a. 18/1 1896, §§ 1 o. 2.

⁹⁹ A.a. 8/12 1899, § 1.

Stockholm

I protokollen från Överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor förekommer först år 1899 ett beslut som förebådar en planmässig insats av pedagogiska åtgärder för svagt begåvade elever.¹ Före den tidpunkten förekom endast sporadiska beslut om enskild undervisning av svagt begåvade elever. I de flesta fallen rörde det sig visserligen om sjukliga eller epileptiska barn, men i enstaka fall anfördes svag begåvning som anledning till åtgärden.² Detta innebär naturligtvis inte att sinnesslöa eller hjälpklassmässiga barn knappast förekom i stadens folkskolor. En privat anstalt för omhändertagande av sinnesslöa fanns i Stockholm sedan 1870 och en del av de sinnesslöa barnen i skolåldern torde ha hamnat i denna anstalt.³

Fattigvårdsnämnden i Stockholm sysslade även med frågor som rörde anstaltsplacering av sinnesslöa.⁴ För år 1899 finns en översikt av antalet omhändertagna sinnesslöa i Stockholm. 28 av dessa befann sig "å fattighus", 53 i sinnesslöskolor, 22 i arbetshem och 39 i asyler. Det nämndes också att fattigvårdsnämnden "i allmänhet icke avslår ansökningar av mindre bemedlade", som behövde placeras vid sinnesslöanstalt. Fattigvårdsinspektör A. Lindblom konstaterade att det i Stockholm "för närvarande är jämförelsevis väl sörjt för de sinnesslöa, som kunna intagas i skolor och arbetshem", medan asylisternas (de obildbara sinnesslöas) situation föreslogs bli förbättrad genom att dessa placerades vid statliga sinnessjukhus.⁵

Stadgan för "folkundervisningen i Stockholms stad" hade fastställts redan 1861 och sedan icke — såsom den allmänna folk-

¹ *Sthlm ö.styr. fsk. prot. 28/3 1899, § 7.*

² *A.a. 27/1 1891, § 67; 27/4 1891, § 3; 26/10 1891, § 3; 28/11 1895, § 6 (2 elever); 28/9 1899, § 13.*

³ Föreningen för sinnesslöa barns vård i Stockholm ägde denna anstalt. I det följande kapitlet kommer denna förening att utförligare behandlas.

⁴ Det gällde utanordning av ersättningar för anstaltsplacering och nämnden synes inte i första hand ha diskuterat frågan om den tänkta anstaltsplaceringen var adekvat ur behandlingssynpunkt, även om olika intyg om vederbörande bifogades, utan nämnden intresserade sig främst för vederbörandes hemortsrätt och medellöshet.

⁵ Fattigvårdsinspektören i tjänstememorial. [*Sthlns fattigvårdsnämnds protokoll och registratur 1899: bil. 259 (tillhör prot. 20/11 1899, § 6).*]

skolestadgan — moderniserats och omarbetats. Till följd av detta upptog inte stadgan särundervisning av svagt begåvade barn förrän 1902, då en ny ”stadga angående folkundervisningen i Stockholm” trädde i kraft.⁶

Enligt 1861 års stadga skulle i Stockholm finnas en överstyrelse och åtta ”särskilda skolstyrelser”, en i varje territoriell församling.⁷ För att undersöka i vilken utsträckning dessa skolstyrelser eller skolråd sysslade med svagt begåvade elever och deras undervisningsproblem har två av de åtta skolrådets protokoll undersökts för tiden 1890—1905.⁸ Inga beslut som rör avskiljande av sådana elever har kunnat påträffas i dessa protokoll.⁹

Folkskolinspektören i Stockholm, fil. dr C. G. Bergman, väckte i mars 1899 frågan om en inventering av svagt begåvade i folkskolan. Överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor fattade nämligen då efter inspektörens hemställan ett beslut om att med. lic. Georg Hellström, som sedan 1898 var ”undersökningsläkare” (= skolläkare) i Kungsholms, Klara och Adolf Fredriks församlingars folkskolor, skulle ”undersöka de barn vid Kungsholms folkskola,

⁶ SFS 1901, nr 88.

⁷ SFS 1861, nr 56. Först med ”Lag angående folkskoleväsendet i Stockholm” [SFS 1903, nr 58], vilken trädde i kraft med ingången av år 1904, centraliserades ledningen av folkskolan till överstyrelsen och framförallt blev inflytandet över folkskolan flyttat från den kyrkliga myndigheten till stadsfullmäktige. [Se t. ex. *Rendabl* (1964), s. 69 ff.]

⁸ Nicolai och Katarina församlingars skolråds protokoll har undersökts. Nicolai församling var den minsta och där bör skolrådet ha kunnat få den bästa kännedomen om klasserna och de enskilda eleverna. Katarina var den största församlingen, som samtidigt hade många fattiga. Under den aktuella tiden var Axel Landquist dess kyrkoherde, vilken energiskt arbetade bl. a. med skolfrågor såväl inom församlingens skolråd som inom stadens överstyrelse för folkskolorna. Man kan förvänta att Katarina församlings skolråd skulle ha varit bland de första att anordna särundervisning. [Om Landquists insatser i församlingen se: *Landquist* (1965), s. 59 ff.]

⁹ Dock förekommer i överstyrelsens protokoll 1903 en framställning från skolrådet i Jakobs och Johannes' församlingar om ”att åtgärder måtte vidtagas för beredande av lämplig särundervisning åt efterblivna barn i folkskolan”. Framställningen remitterades till folkskolinspektören. [*Sthlm ö.styr. fsk. prot* 14/12 1903, § 8.] Det framgår inte av framställningen om den gällde extra undervisning eller särskilda klassavdelningar. [*Jakobs o. Johannes' förs. skolr. prot.* 10/12 1903, § 7.]

vilka kunde anses vara idioter eller halvidioter, samt över samma undersökning ingiva rapport till Överstyrelsen”.

Det nämndes i beslutet särskilt att Hellström ”varit läkare vid idiotanstalt”, tydligen i avsikt att betona hans lämplighet för uppdraget.¹⁰ I september bordlade överstyrelsen för läsning de då ingivna resultaten av undersökningen som skulle ”utröna det psykiska tillståndet hos en del barn, vilka ådagalagt en bristande förmåga att tillgodogöra sig undervisning”.¹¹

Hellström hade vid sin undersökning funnit att av de 3259 eleverna i Kungsholms folkskola var 74 ”psykiskt abnorma”, vilka fördelade sig på 11 sinnesslöa och 63 efterblivna (”sinker” eller hjälpklassmässiga). Med stöd av detta resultat gjorde Hellström en uppskattning av motsvarande tal för samtliga folkskolor i Stockholm. Han kom fram till att det borde finnas 85 sinnesslöa och 482 efterblivna elever.¹² Om sin undersökningsmetodik nämner Hellström att det gällt att bestämma de intellektuella defekternas ”art och grad genom en systematisk undersökning av såväl kroppssom sinnessillståndet”.¹³

¹⁰ *Sthlm ö.styr. fsk. prot.* 28/3 1899, § 7.

Georg Hellström (1865—1902) blev med. lic. 1892 och var praktiserande läkare i Stockholm från 1892. Under flera år var han assistent vid pediatrika kliniken i Stockholm. Han var läkare vid Föreningens för sinnesslöa barn vårdanstalt i Stockholm från 1895 och till sin död. [*Sveriges läkarehistoria, fjärde följden*, bd 2, (1930), s. 350 f.]

¹¹ *Sthlm ö.styr. fsk. prot.* 8/9 1899, § 10.

¹² Hellströms undersökning har icke kunnat påträffas i bilagorna till *Sthlm ö.styr. fsk. prot.* 1899, men Hellström har publicerat undersökningsresultaten i: *NTA* 1899, s. 297—309.

¹³ Hellström registrerade bakgrundsfaktorer samt psykiska och somatiska fynd. Bakgrundsfaktorerna utgjordes av: ”Ärftlighetsförhållanden (sinnessjukdomar, idioti, fallandesot och andra nervsjukdomar i släkten). Hemmets beskaffenhet och värden där. Utvecklingen under de första levnadsåren. Genomgångna sjukdomar.” Vidare registrerade Hellström: ”Uppförande (under lektionerna, mot kamrater, lydnad, hederskänsla, tillgivenhet, vänlighet, glättighet, mod, ordningssinne, ärlighet — eller motsatsen). Uppmärksamhet. Iakttagelseförmåga. Uppfattning (föreställnings- och jämförelseförmåga). Omdöme. Slutledningsförmåga. Minne. Teoretiska anlag och kunskaper. Läsning (med eller utan betoning), räkning (mekanisk, huvudräkning), skrivning (efter föreskrift, efter diktamen), övriga skolämnen. Praktiska anlag och färdigheter. Utseende och uttryck. Hållning. Stämman, talet; ordförråd.” Hellström undersökte även: ”Sinnesorganens tillstånd och funktion (syn och hörsel). Rörelseförmågan: gången (kramprörelser,

Drygt en månad senare vidgades Hellströms undersökningsuppdrag till att omfatta "undersökning av idiotiska barn" i folkskolorna inom Adolf Fredriks och Katarina församlingar.¹⁴ I maj följande år riktades till överstyrelsen via överståthållarämbetet en förfrågan från stadens hälsovårdsnämnd om "antalet till Stockholm hörande sinnesslöa oförsörjda barn". Folkskolinspektören skulle med biträde av Hellström skaffa fram dessa uppgifter. Detta var klart på kortare tid än två veckor. Hellströms "berättelse om undersökning av sinnesslöa barn" föredrogs inför överstyrelsen i januari 1901. Den omfattade då folkskolebarnen i stadens samtliga församlingar.¹⁵

Folkskolinpektören Bergman har skildrat hur Hellströms undersökning genomfördes: "Varje lärare och lärarinna fick i sin avdelning angiva det eller de barn, som ansågos kunna tillhöra nämnda kategori, samt taga reda på de omständigheter, som möjligen kunde anses på något sätt vara bidragande orsak till deras mindre normala själstillstånd, såsom genomgångna svårare sjukdomar, vanvård, otillräcklig föda m. m. Därefter blev varje sådant barn särskilt undersökt av läkaren vid härvarande idiotanstalt [Hellström], vilken på grund av denna sin befattning syntes vara därtill lämpligast och bäst skickad".¹⁶

Den rapport Hellström lämnade i januari 1901 var preliminär. Han konstaterade att det fanns sinnesslöa eller idioter, liksom det även förekom elever "som bilda verkligt psykiskt mellanting mellan de förra och normala". Han hade också funnit att kroppsliga förändringar samt "fattigdom och vanvård av olika slag" kunde utgöra "orsak till en andlig slapphet, den där kan förväxlas med verklig psykisk efterblivenhet". Hellström framförde det oavvisliga kravet att sinnesslöa borde avskiljas och ges "en särskild under-

förlamningar). Reflexer. Huvudets form, storlek (största omfång; tväromfång från ena yttre hörselgången till den andra). Munnens organ (talverktygen): tunga, gom, tandbildning. Näsa och svalg (adenoida vegetationer). Sköldkörteln (kännbar eller icke). Allmän kropps-konstitution och kroppsutveckling. Inre organens tillstånd. Exkretionerna (renlig eller motsatsen). Puls, respiration, sömn (i en del fall)." [A.a., s. 298.]

¹⁴ *Sthlm ö.styr. fsk. prot.* 30/10 1899, § 19.

¹⁵ *A.a.* 30/5 1900, § 19; 11/6 1900, § 4; 28/1 1901, § 24.

¹⁶ *Yttranden till Sthlm stadsfullm. prot.* 1901, h. 2, s. 99 f.

visning, avpassad efter deras förmåga". Detta borde ske på grund av att det var inte bara "den bästa omsorgen om det uppväxande släktet i dess helhet, utan ock den mest upplysta humanitet mot de andligt misslottade" genom "ett avskiljande av de senare från de förra".

Hellström antog att Stockholms folkskolöverstyrelse haft tanken att inventeringen skulle ge "ett svar på frågan om befintligheten och antalet av sinnesslöa i folkskolorna, för att därefter söka bereda lämplig undervisning och vård åt dessa — de mest vanlottade bland barnen". Han hyste även den förhoppningen att det relativt stora antal efterblivna som upptäckts skulle "föranleda överstyrelsen att taga även dessa, under nuvarande förhållanden knappast mindre olyckliga barn om händer". Hellström beskrev deras situation i skolan: "Under de första terminerna pressas de av pliktrogna lärare till ett deras fattningsgåva överansträngande arbete". Längre fram sedan de "befunnits 'omöjliga'", inträffar det att "de ställas utom alla fordringar såsom en särskild liten grupp i klassen, som släpas med från kurs till kurs".¹⁷ Hellström pläderade för inrättande av särklasser för de efterblivna barnen. Han visade också att under de tre första skolåren utgjorde gossarna en betydligt större andel av de sinnesslöa än flickorna. Något högre upp i årskurserna blev antalet sinnesslöa gossar och flickor ungefär lika, medan i högsta klasserna knappast förekom sinnesslöa gossar alls. Detta sammanhängde med att gossarna "såsom mindre disciplinerade och flitiga än flickorna" tenderade att tidigare avslöja sin efterblivenhet och genom sin svårhanterlighet fortare skrevs ut "antingen såsom omöjliga för fortsatt skolgång eller i konfirmationsåldern". Hellström framförde även vissa önskemål, vilkas genomförande kunde bidra till att både sinnesslöa och efterblivna skulle "göras till nyttiga och lyckliga människor" genom "avskiljande av de sinnesslöa och de efterblivna från skolans normala elever, föranstaltande av särklasser inom skolan med en för de efterblivna avpassad, med tyngdpunkten på det praktiska lagd undervisning, samt genom kommunens försorg en tillräckligt stor

¹⁷ Vid Stockholms stads folkskolor räknades med "kurser" = terminer. Varje läsår var delat i två kurser och folkskolan omfattade i Stockholm fjorton kurser totalt.

och tidsenlig anstalt, i vilken de *sinnesslöa* kunna erhålla den uppfostran och vård, av vilken de äro i behov".¹⁸ En mer ingående bearbetning av undersökningsresultaten skulle ske senare, men genom Hellströms död i maj 1902 kom denna aldrig att genomföras. Hellströms undersökningar blev tungt vägande inlägg, vilka både visade hur litet som var gjort i Stockholm på detta område och manade till åtgärder för frågans lösning.

I början av år 1901 gjordes framstötter om särskilda åtgärder för svagt begåvade elever i folkskolorna i Stockholm från dels Stockholms folkskollärareförening i skrivelse till K. M:t och dels folkskolinspektören Bergman i en motion i Stockholms stadsfullmäktige.

Stockholms folkskollärareförening beslöt vid sitt sammanträde den 26 januari 1901 att inlämna en skrivelse till K. M:t om förslaget till ny folkskolestadga för Stockholm, över vilket överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor redan yttrat sig i december 1900 till K. M:t.¹⁹ I den långa skrivelsen från lärarföreningen berördes olika frågor av betydelse för lärarkåren bl. a. särundervisning, vilken behandlades i förslaget § 46, mom. 2.²⁰ Lärarföreningen betonade att med elever, "som saknar erforderlig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmätt, som enligt gällande reglemente bör i skolan inhämtas", avsågs "naturligtvis ingalunda" att elever, vilka inte var "egentliga idioter" men dock "abnormt hämmade i sin själsutveckling", borde ges en "kortvarigare och mindre grundlig bildningskurs än deras lyckligare lottade kamrater". Lärarföreningen ansåg att sådana barn "så snart deras efter-

¹⁸ *Stockholms Dagblad* 1901, nr 107. (Kurs. i orig.) Avtryckt i: *NTA* 1901, s. 92—102.

¹⁹ Den yttersta anledningen till lärarföreningens skrivelse framgår av ett inlägg i *Sv Ltg*, där det i en redaktionell kommentar till stadgeförslaget hette att överstyrelsen för stadens folkskolor icke hade inhämtat "lärarekårens åsikter och önsknningar". Detta skulle enligt tidningen höra "till de för Stockholm utmärkan- de egenheterna vid folkskoleangelägenhetens avgörande". Tidningen förmodade att lärarkåren skulle utnyttja sin frihet att vända sig direkt till K. M:t i frågan. [*Sv Ltg* 1900, nr 49, s. 828.]

Förslaget finns avtryckt i: *A.a.* 1900, nr 49, s. 822 ff.

²⁰ I detta moment behandlades "lärjunge i folkskola, som saknar erforderlig fattningsgåva". Stadgandet motsvarade helt formuleringen i Fst 1897, § 48, mom. 2.

blivenhet genom sakkunnig prövning vederbörligen konstaterats, böra erhålla en alldeles särskild, efter deras förutsättningar och behov avpassad handledning, vare sig i s. k. särklasser och hjälpklasser eller på annat lämpligt sätt". Lärarföreningen önskade också att stadgans bestämmelser om dessa barn "bleve så avfattad, att den genom sin formulering gäve åtminstone någon antydning här- om".²¹

I den "stadga angående folkundervisningen i Stockholm", som trädde i kraft vid 1902 års början blev ett tillägg infört i § 48, mom. 3. Genom detta möjliggjordes för elever, som saknade "erforderliga fattningsgåvor", att "hänvisas till annan för hans ålder och utveckling särskilt avsedd undervisning". Dock hade denna särskilda undervisning svårt att komma igång i Stockholm, till en del beroende på dröjsmål med ordnandet av undervisningen av stadens sinnesslöa skolbarn.

Folkskolinspektören Bergman hade i mars 1901 inlämnat till stadsfullmäktige i Stockholm en motion i vilken han hemställde att stadsfullmäktige "med det snaraste" borde upprätta "en tillräckligt stor läroanstalt för mottagande av Stockholms kommun tillhöriga sinnesslöa barn". Som stöd för sitt förslag anförde Bergman att i så gott som alla delar av landet redan fanns sådana anstalter, medan Stockholms stad inte ägde någon egen anstalt, utan endast hade tillgång till platser vid en privat anstalt, vilken ägdes av Föreningen för sinnesslöa barns vård. Denna anstalt var dock för liten och mottog elever även från andra delar av landet. Bergman hävdade att behovet av anstaltsplatser "torde dock få anses så stort, att åtgärder för upprättande av en egen uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn synas böra med det snaraste vidtagas".

För att visa det stora behovet av platser refererade Bergman till Hellströms undersökning. De 87 sinnesslöa elever, som därvid påträffats, hävdade motionären "borde varit intagna i uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn" och borde ges "en helt annan behandling och undervisning än den, som kan lämnas i folkskolan". Om läraren sysselsatte sig med "en sådan olycklig elev" av "medömkan" skulle därav icke "uppstå något verkligt gagn", utan lä-

²¹ Skrivelsen är avtryckt i: *Sv Ltg* 1901, nr 5, s. 66—69.

raren skulle försumma sina övriga lärjungar. Bergman menade att undervisning och handledning av sinnesslöa barn är av "en väsentligen annan art än den vanliga skolundervisningen, och att den ställer helt andra fordringar på läraren". Han ansåg även att "den tjänligaste tiden för inträde i idiotanstalter" förelåg då den sinnesslöe var mellan åtta och tio år gammal. Eftersom de sinnesslöas antal i Stockholm vida översteg platsantalet i den privata anstalten i staden, var det endast få "av dessa olyckliga", som kunde erhålla "en sådan omvårdnad, att deras levnad icke blir alltför olycklig". Många av dem var tvungna att "för sin framtid nödgas helt och hållet lita till andras hjälp och förbarmande".

Undervisningen av de sinnesslöa barnen borde enligt Bergman "till huvudsaklig del vara praktisk och även lämpad efter vars och ens håg och fallenhet, varför ock var och en måste individuellt studeras och behandlas". Bergmans motion utmynnade — som nämnts — i en hemställan om inrättande av en sinnesslöanstalt för stadens sinnesslöa barn.²²

Beredningsutskottet inom stadsfullmäktige behandlade frågan och vid utskottets sammanträde den 26 september 1901 förelåg fyra aktstycken: Skrivelse från Föreningen för sinnesslöa barns vård, utlåtande från överstyrelsen för Stockholms stads folkskolor, utlåtande från drätselnämndens kammarkontor samt yttrande från drätselnämndens första avdelning.

Inom Föreningen för sinnesslöa barns vård (FSBV) kände man ingen större glädje över Bergmans motion, vilken skulle kunna leda till att Stockholms stad öppnade en med föreningens konkurrerande anstalt. Den skrivelse som föreningens styrelse hade sänt till stadsfullmäktiges beredningsutskott tjänade syftet att förekomma planerna på en stadens egen anstalt.²³ I skrivelsen fram-

²² *Sthlm stadsfullm. prot. 4/3 1901, § 21 (h. 2, s. 31).*

²³ Bakgrunden till denna framställning framgår av den skrivelse från FSBV:s skolutskott som överlämnades till FSBV:s styrelse i mars 1901: "Det synes vara att befara att, om Stockholms stad skulle inrätta en särskild uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn, också det seminarium, som nu är förlagt till föreningens skola lätt kunde komma att dragas över till stadens, vilket enligt utskottets förmenande skulle i föreningens verksamhet göra avbräck". För att förekomma detta föreslogs i skrivelsen att föreningen skulle begära anslag från staden för en utvidgning. Den aktuella frågan om en lämpligare tomt för anstaltsbyggnaden tänk-

höll styrelsen att den sedan år 1870 drivit sin anstalt, vilken "numera nästan uteslutande" befolkades med barn från Stockholms stad. Föreningens styrelse förklarade att den "sedan längre tid varit betänkt" att utvidga anstalten för att kunna "mottaga större antal barn — ja till och med eventuellt hela det barnantal, som för Stockholms stad erfordras". I skrivelsen föreslogs vidare att samarbete borde etableras "mellan herrar stadsfullmäktiges beredningsutskott och föreningen för ordnande av de frågor angående idiotvården, som i folkskoleinspektörens motion omförmälas". Föreningens styrelse förklarade sig villig att "övertaga upprättandet eller utvidgandet av sådana anstalter, som kunna anses vara av behovet påkallade" och ställa sig under stadsfullmäktiges kontroll.²⁴

Överstyrelsen hade avfordrats sitt utlåtande med anledning av dels Bergmans motion och dels den nyssnämnda skrivelsen från FSBV i Stockholm. Kyrkoherde A. Landquist, justitierådet C. G. Carlson, kyrkoherde E. D. Heüman, folkskolinspektör Bergman samt överstyrelsens sekreterare Oscar Blixén fick i uppdrag att författa utlåtandet. Genom skrivelsen skulle beredningsutskottet "erhålla kännedom om Överstyrelsens för Stockholms stads folkskolor uppfattning i frågorna om och i vilken mån Stadsfullmäktige borde taga befattning med anvisande av en sådan skolas inrättande". Dessutom skulle överstyrelsen "jämväl avgiva yttrande över en framställning från styrelsen inom föreningen för sinnesslöa barn".²⁵

Överstyrelsen erinrade i sitt svar om att alla barn som uppnått skolålder var "pliktiga" att inställa sig till intagning i skola med endast det undantag, som fanns i § 48, mom. 2 i 1897 års stadga. "Härav får man dock ingalunda draga den slutsats, att det skulle åligga folkskolan att sörja för jämväl de sinnesslöa barnens undervisning. Denna undervisning kräver nämligen helt annan utbildning av läraren än den han erhåller vid ett folkskollärareseminarium". Undervisningen av sinnesslöa barn "anses böra tillkomma ej den kyrkliga utan den borgerliga kommunen". Överstyrelsen

tes kunna lösas i samband med detta. [*FSBV styr. prot. 1901: skrivelse 13/3 1901.*]

²⁴ *Sthlm stadsfullm. handlingar 1901. Beredningsutskottets utlåtanden och memorial, bib. nr 11, s. 1 f.*

²⁵ *Sthlm ö.styr. fsk. prot. 26/4 1901, § 19.*

ansåg ”uppenbart att det i Stockholm tillkommer Stadsfullmäktige och icke församlingarna att taga befattning med anvisande av medel till inrättande av skola för sinnesslöa barn och får Överstyrelsen vitsorda motionens uppgifter om behovet av en sådan skola”. Överstyrelsen tillstyrkte erbjudandet från FSBV om övertagande av ”upprättandet eller utvidgandet av sådana anstalter, som för barnens undervisning kunde vara erforderliga”, såvida samtliga sinnesslöa barn tillhörande Stockholm skulle ”kunna erhålla undervisning och vård”. Överstyrelsen ansåg att detta var den snabbaste och billigaste lösningen. Dessutom kunde man tillgodogöra sig ”den erfarenhet, som redan vunnits” vid föreningens seminarium, skola och arbetshem.²⁶ Drätselkammarens kammarkontor menade att FSBV kunde med hjälp av sitt statsbidrag sörja för att de sinnesslöa barnen i Stockholm omhändertogs. Kammarkontoret ansåg att i Stockholm var ”en särskild anstalt obehövlig” och ville att motionen skulle avstyrkas. Den framställning som föreningen gjort om samarbete mellan denna och stadsfullmäktiges beredningsutskott önskade kammarkontoret ”icke må till någon åtgärd föranleda”.²⁷

Drätselnämndens första avdelning hävdade att FSBV:s anstalt var tillräcklig och att de sinnesslöas undervisning borde liksom tidigare ”grundas på privatskolesystemet, då densamma uppenbarligen bäst sköttes av personer, som på grund av håg och lynne frivilligt ägnade sig åt denna människovänliga uppgift”. Avdelningen ansåg det dock inte vara ”uteslutet” att ”enskilda undervisningsanstalter för andesvaga borde av stat och kommun under erforderlig kontroll understödjas”. Avdelningen hyste även en fruktan för att ”anordnandet av offentliga skolor för andesvaga” skulle kunna föra med sig att inte bara sinnesslöa utan även ”sådana barn, som på grund av klenare begåvning hava svårt att följa undervisningen i folkskolan” skulle avskiljas till sådan särskild undervisning. Avdelningen avstyrkte Bergmans motion.²⁸

²⁶ *Sthlm ö.styr. fsk. prot. 30/5 1901*, § 18, samt ”Utgående skrivelser 1901 den 20 maj”.

Sthlm stadsfullm. handlingar 1901. Beredningsutskottets utlåtanden och memorial, bib. nr 11, s. 3 f.

²⁷ *Sthlm stadsfullm. handlingar 1901. Beredningsutskottets utlåtanden och memorial, bib. nr 111*, s. 4 ff.

²⁸ *A.a.*, s. 7 ff.

Även Beredningsutskottet avstyrkte motionen men med motiveeringen att ”då den med herr Bergmans förevarande förslag nära sammanhängande frågan om folkskolebudgetens läggande under stadsfullmäktiges behörighet för närvarande står på dagordningen, anser även utskottet förslaget ej böra bifallas”.²⁹

Vid frågans behandling i stadsfullmäktige i november 1901 gav Bergman i ett längre anförande en kraftig kritik av kammarkontorets avstyrkande. Han kunde inte finna annat än att det genom Hellströms undersökning blivit konstaterat att ”utom de 40 barn, som nu äro intagna på anstalten, det finnes ett minst dubbelt så stort antal, som borde på en sådan anstalt intagas”. Dessa befann sig i stället i folkskolan och ”när de komma dit, så komma naturligtvis folkskolans lärare, vilka icke fått någon särskild utbildning att sköta sådana barn, att anstränga dem för att lära dem något, de pressa dem, de överanstränga dem kanske, till dess de slutligen komma underfund med, hurudana de äro. Då få de sitta där och hänga, och äro de icke idioter förut, måste de på detta sätt bliva det med tiden”.

Bergman hävdade bl. a. att förhandlingar borde upptas med FSBV, eftersom föreningen erbjudit sig att svara för anstalter för de sinnesslöa i staden under förutsättning av att ”antagliga villkor kunna uppställas”. Detta citat hade — vilket han påpekade — utelämnats av beredningsutskottet i dess yrkande. Motionären hemställde om återremiss av frågan.

Carl von Friesen, som deltagit i beslutet i drätselnämnden, försvarede dennas inställning till frågan. Han menade att ”vi vilja visst icke lämna de andesvaga barnen utan undervisning, men vi vilja icke för dem upprätta ett ordnat skolsystem, och det är på denna grund, vi fortfarande anse, att denna undervisning är av den egendomliga, svåra och ömmande art, att den kräver ett människokärlekens offer tillika och icke endast lärare, som befordras på grund av pappersmeriter eller efter ett likformigt skolsystem. Inom avdelningen gjorde sig den åsikt allmänt gällande, att man icke bör normera för de abnormalt, utan att den rätta vägen är att hjälpa och understödja”. Av von Friesen hävdades att ”det kan dock ligga en fara däri, att man i folkskolan avskiljer därstädes redan be-

²⁹ *A.a.*, nr 153, (h. 152—163, s. 2).

fintliga andesvaga barn, ty, säga vad man vill, är dock gränsen svår att uppdraga". Han menade att de lärare som hade stora klassavdelningar skulle vara benägna att "betrakta de mycket läsdumma såsom andesvaga men detta är ett mycket stort misstag". Slutligen ansåg von Friesen att ett avslag på Bergmans motion inte skulle innebära att frågan om anstalt för de sinnesslöa barnen i staden var "begraven därmed". Även om motionen icke kunde bifallas hade den "gjort sin nytta" genom att "den framkallat saken".

Motionen fick även stöd av bl. a. Emil Hammarlund, som uttalade att undervisningen av de sinnesslöa i vårt land aldrig varit "den kyrkliga kommunens angelägenhet, utan den har varit och är jämförlig med undervisningen för övriga abnorma barn, d. v. s. för dövstumma och blinda". Hammarlund hoppades att undervisningen av sinnesslöa skulle bli obligatorisk och menade att det inte var Stockholms stad "värdigt att kasta ifrån sig dessa arma barn" med motiveringen att det fanns en privat anstalt, "som tagit hand om *en del* av dessa barn". I likhet med de flesta landstingen borde Stockholms stad göra en insats för sina sinnesslöa barn. Hammarlund förmodade att FSBV icke skulle komma att göra fler erbjudanden i saken och yrkade återremiss av ärendet till beredningsutskottet, vilket även blev Stadsfullmäktiges beslut.³⁰

I december 1902 återkom ärendet till Stadsfullmäktige sedan det ytterligare beretts hos utskottet. Frågan om åtgärder för sinnesslöa barn i Stockholm hade då sammankopplats med en annan fråga. Stockholms stad skulle för gatureglering få förvärva tomtmark, som tillhörde FSBV, mot att föreningen för en arrendeavgift av symbolisk storlek fick disponera annan intilliggande tomtmark för sin anstalt. Stadsfullmäktige biföll utan debatt beredningsutskottets förslag.³¹ Beslutet innebar att FSBV liksom förut skulle svara för anstaltsplatserna för de sinnesslöa barnen i staden. Fortfarande var anstaltsresurserna otillräckliga och frågan om de sinnesslöa barnen i folkskoleklasserna kvarstod som problem för skolmyndigheter och lärare. Snart kom också nya framstötter från lärarhåll.

³⁰ *Yttranden till Sthlm stadsfullm. prot. 1901*, h. 10, s. 356 ff. (Kurs. i orig.); *Sthlm stadsfullm. prot. 11/11 1901*, § 15.

³¹ *Sthlm stadsfullm. handlingar 1902. Beredningsutskottets utlåtande och memorial nr 211; Sthlm stadsfullm. prot. 18/12 1902*, § 8.

Frågan om "anordnande av särklasser för svagt begåvade och psykiskt efterblivna barn" togs upp den 19 mars 1904 vid ett av Stockholms folkskollärarekårs ombudsmöten.³² Bland de 15 överläggningsämnen som fanns upptagna var det nyssnämnda inlämnat av elva skolkollegier, vilket visar frågans aktualitet.³³

Folkskollärare Alexander Jonsson erinrade i sin diskussionsinledning om att "folkskolan ända från början fått dragas med sådana barn, som ej bort vara där". Han syftade då främst på "intellektuellt undermåliga", vilka tidigare kunnat "mera undandraga sig att gå i skolan".³⁴ Med "bättre undervisningsmetoder och bättre organisation" i folkskolan hade "behovet av särskild undervisning för de svagt begåvade blivit kännbarare".³⁵ Inledaren refererade till Hellströms båda undersökningar, och menade att det var de svagt begåvade eleverna, som man nu borde arbeta för att ge särskild undervisning, även om de sinnesslöas undervisningsproblem ännu inte var lösta. All erfarenhet skulle enligt inledaren visa att de svagt begåvade barnen "ej lämpligen kunna undervisas tillsammans med de övriga". Hans argumentering på den punkten klaggjorde lärarnas fruktan för att klassavdelningarna skulle bli så heterogena att det kunde uppstå svårigheter i undervisningsarbetet. Både för skolan och för de svagt begåvade vore det bäst, menade inledaren, att särskild undervisning anordnades för dessa elever.

Han nämnde att den nya stadgan för Stockholms stads folkskolor gav möjligheter till sådan särskild undervisning, men denna hade inte genomförts systematiskt. Endast vissa barn hade tagits om hand och bara enstaka elever fick undervisning på extra tid.

³² Dessa möten motsvarade det sammanträde mellan skolråd och lärarkår, vilket f. f. g. nämndes i KK 5/8 1892 och sedermera inskrevs i Fst 1897, § 8, mom. 5. Genom att Stockholm hade en egen stadga, som först sent moderniserats, var detta möte det första som hölls. Genom att antalet lärare i Stockholms folkskolor var så stort representerades lärarna av ombud.

³³ Inför sammanträdet skrev folkskolläraren Gustaf Bergh i Sv Ltg en längre artikel rubricerad "De efterblivnas undervisning". Den utgjorde en historisk översikt av hjälpskolans tillkomst i Tyskland och vidare betonades nyttan med hjälpklasser inom folkskolan. [*Sv Ltg 1904*, nr 11, s. 206 ff.]

³⁴ *FV 1904*, nr 12, s. 194.

³⁵ *Sv Ltg 1904*, nr 12, s. 227.

Han pekade på två möjligheter att lösa problemet på ett rationellt sätt: "Ibland har man särskilda avdelningar inom skolan, *särklasser*, ibland åter har man de svaga i särskilda skolor, *särskolor*". Inledaren betonade att för att sådana anordningar skulle bli till belåtenhet måste man undvika "för stora klasser, olikartade barn, vanartade bland övriga, olämpliga lärarekrafter och olämpligt ämnesval". Det allra viktigaste var dock att "göra ett rätt *urval*" av elever och i det sammanhanget hävdade han att "skolläkaren har måhända fått något stor makt i jämförelse med pedagogerna".

Beträffande organisationen av sådan särskild undervisning framhöll inledaren att "de s. k. särklasserna böra i det yttre skilja sig så litet som möjligt från de övriga klasserna". Vidare önskade han att barnantalet i dessa klasser skulle hållas kring 10—15, att undervisningen skulle vara långsammare och åskådligare än i normalklasserna och att "lärarekrafterna böra särskilt vara sådana, som ha håg och lust att arbeta bland dessa svaga; måhända behöves ock särskild utbildning härför vid några kurser".

Folkskolinspektör Bergman sade sig inte vara förvånad över att lärarkollegierna tagit upp frågan så allmänt. Han menade att han "ofta nog vid sina inspektioner känt sig obehagligt berörd av dessa svaga barns oförmåga att tillägna sig undervisningen". Att inte några åtgärder dittills vidtagits ville han skylla "delvis på denna frågas ömtåliga natur, dels därpå att vi ännu nödgas ha idioter kvar i skolan". Han hoppades på en lösning av frågan om de svagt begåvades undervisning.

Inledarens resolutionsförslag antogs enhälligt av mötet. I resolutionen hemställde ombudsförsamlingen "att överstyrelsen måtte taga under omprövning, huruvida icke för de lärjungar vid Stockholms folkskolor, som — utan att vara sinnesslöa — äro så svagt begåvade, att de icke kunna draga tillbörlig nytta av den för normalt utrustade barn lämpade undervisningen, borde upprättas särskilda avdelningar eller s. k. särklasser, i vilka skulle meddelas en för i frågavarande barn avpassad undervisning".³⁶

Sammanträdet med ombudsförsamlingen noterades i överstyrelsens protokoll. Samtidigt fattades beslut om att folkskolinspektören

³⁶ FV 1904, nr 12, s. 194. (Kurs. i orig.)

Se även: *Sthlm folkskolors handlingar 1905:2*, s. 3 f.

skulle göra en studieresa till Norrköping, Göteborg, Kristiania och Hamar för att studera särklasserna där.³⁷

De av lärarna önskade särskilda avdelningarna, senare kallade hjälpklasser, blev inrättade inom ett år, men ytterligare synpunkter på frågan hann framföras från lärarhåll innan dess, särskilt i anslutning till den diskussion kring Mannheimsystemet som förekom även i Stockholm. Detta berörs i ett följande kapitel.

Göteborg

Folkskolinspektören Carl August Uddgren väckte vid Göteborgs allmänna folkskolestyrelsens sammanträde i november 1868 förslag om särskilda skolor för dels vanartade eller vanvårdade barn och dels "mindre begåvade barn eller sådana, vilkas själsförmögenheter vore av underordnad beskaffenhet". Styrelsen uttalade att det var "gagneligt" med skolor för vanartade, men frågan om undervisning för den senare gruppen bordlades för att man skulle beräkna dessa elevers antal.³⁸

Inspektören återkom till frågan om undervisning av de "blödsinnade barnen" (= sinnesslöa barnen) i början av år 1869. Han meddelade att även blödsinnade barn är "föremål för folkskolestyrelsens omtanke, utan att man ännu kommit till någon lösning av frågan". Orsaken var att medel saknades för att hålla barnen "till internat i en ändamålsenligt inrättad institution". Uddgren an-

³⁷ *Sthlm ö.styr. prot. 25/11 1904*, § 19.

³⁸ *Gbg fsk.st. prot. 25/11 1868*, § 8.

Folkskolinspektören (Uddgren), som tillträtt sin tjänst 1867, påpekade redan i folkskolestyrelsens berättelse för år 1867 (i sitt s. k. tillägg, dagtecknat den 18/3 1868, till denna berättelse) att det klaraste målet för arbetet i folkskolan var att "väl och så fort som möjligt meddela folkskolans barn det föreskrivna kunskapsmålet". (Kurs. i orig.) Av den anledningen borde "idioter" avsondras ur folkskoleklasserna, då "ett enda sådant barn upptager mer tid och krafter än hälften av övriga". Även för det mest idiotiska barnets skull borde ett tidigt avsondrande ske "om icke andliga krafter skola förgävas förspillas" då man tidigt borde "sätta i rörelse de små krafter, som finnas". [*Gbg fsk.st. bev. 1867*, s. 17 ff.] Om Göteborgs folkskolor anförde inspektören f. ö. att han var "övertygad om att ganska få delar av vårt land hava utträtt mera för folkets sanna bildning än vad här skett". [*A.a.*, s. 13.] Jfr. *Oblander* (1956), s. 7.

märkte också att dövstumma däremot placerades i olika privata anstalter.³⁹

Inspektören fäste i januari 1870 styrelsens uppmärksamhet på behovet av "särskilda skolor för s. k. blötsinnade (sic!) personer". Protokollet innehåller en principiellt viktig deklaration: "Styrelsen åligger att draga försorg om undervisning åt alla barn, som därav äro i behov. Sammanföres sådana blötsinnade med övriga barn, uppehålls och försvåras undervisningen för dem alla; på andra ställen hade dylika särskilda skolor medfört stor nytta". De skolor som åsyftades i den sista satsen kan ha varit vissa utländska, främst danska, och en nyss öppnad sinnesslöanstalt i Skövde.

Antalet sinnesslöa i Göteborgs folkskolor uppskattades till 50—60. Inspektören ansåg ett elevantal om 10—15 lämpligt i varje klassavdelning för sinnesslöa. Han lade stor vikt vid lärarfrågan och ville därför inte föreslå inrättande av fler klasser "än man kan finna därtill skickliga lärare". Styrelsen beslutade om inrättande av en dylik klass samt "anmodade Inspektor att i Skövde, varest en likartad skola finnes, personligen göra sig närmare underrettad om det förfaringssätt och övriga anordningar, som kunna anses för avsedda ändamålet tjänliga".⁴⁰ Upprättandet av sådana klassavdelningar drog ut på tiden. Pedagogiska avdelningen inom folkskolestyrelsen skulle beredas tillfälle att yttra sig i saken.⁴¹ Vid januarisammanträdet 1871 anmäldes att två namngivna lärarinnor "vore lämpliga och villiga att förestå den tillärnade Idiotskolan härstädes". De fick tillåtelse av folkskolestyrelsen "att för inhämtande av närmare kännedom om dithörande förhållanden företaga en resa till Skövde för att besöka därvarande idiotskola".⁴²

³⁹ *Gbg fsk.st. prot. 1869, bil 3.* "Inspektors tillägg till den af Allmänna Folkskolestyrelsen afgifna berättelsen" [för år 1868]. (Bil. t. prot. 1/4 1869.)

⁴⁰ *Gbg fsk.st. prot. 26/1 1870, § 9.*

Uppskattningen av antalet sinnesslöa i Göteborg förefaller realistisk med hänsyn till att antalet elever i folkskolan var c:a 5.900 år 1870, vilket blir omkring 1 % sinnesslöa.

⁴¹ *A.a. 26/9 1870, § 7.* Inspektören Uddgren meddelade i sitt tillägg till folkskolestyrelsens berättelse för år 1870 att ännu ingen skola inrättats för de sinnesslöa "enär det hittills icke varit möjligt att finna en lämplig lokal". [*A.a. 1871, bil. 40* (dagtecknad 10/5 1871).]

⁴² *A.a. 27/1 1871, § 12.*

Vid ett sammanträde med folkskolestyrelsen i juni 1872 "förnyade" inspektören "ett förut behandlat och av styrelsen godkänt förslag till inrättande av en s. k. Idiotskola, och beslutades nu att skolan skall av Inspektor anordnas". Inspektören skulle utse en lämplig lärarinna, vilken på styrelsens bekostnad skulle resa till Skövde "för att taga noggrann kännedom om den därstädes inrättade Idiotskolan".⁴³

Vid folkskolestyrelsens sammanträde i mars 1873 tillkännagavs att "den beslutade Idiotskolan uti arbetarebostäderna, Stenhusen i Haga nu öppnats".⁴⁴ Om skolans tillkomst sägs i årsberättelsen: "Inseende den sorgliga belägenhet, i vilken de sinnesslöa barnen befinna sig har folkskolestyrelsen under föregående år funnit tillfälle att öppna en idiotskola i Haga i vilken 17 sådana barn undervisvas".⁴⁵ I årsberättelserna för de första åren nämns att det föreläggat "ogynnsamma omständigheter" av icke närmare angiven beskaffenhet, medan det i t. ex. redogörelsen för år 1877 påpekas att skolan "lämnat så tillfredsställande resultat, som av en skola av detta slag kunnat väntas. Så hava även under nämnda år flera av där intagna barn kunnat överflyttas till mellanskolor och småskolor och där kunnat försvara sin plats".⁴⁶ Under 1877 hade

⁴³ *A. a. 18/6 1872, § 9.* En komplikation tillstötte beträffande lärarinnans (Maria Hartman) studieresa: "Inspektor anmälde, att föreståndarinnan för idiotskolan i Skövde numera icke är villig att öppna sin skola för besök av den lärarinna härifrån som med avseende på inrättande härstädes av en dylik skola, skulle i Skövde om sådana inrättningar inhämta upplysningar." Styrelsen beslöt att fröken Hartman skulle resa till Köpenhamn i stället. [*A.a. 2/10 1872, § 2.*]

⁴⁴ *A.a. 26/3 1873, § 12.* Årsberättelsen meddelade att småskolläraryrinnan Maria Hartman och seminarieeleven Maria Eriksson varit lärarinnor i "Idiotskolan". [*Gbg fsk.st. ber. 1873, s. 6.*] Båda var unga lärarinnor födda 1852 resp. 1854, vilka hade fått sin utbildning vid det kommunala småskoleseminariet i Göteborg. [*Ohlander (1923 b), s. 73 o 87; Ohlander (1923 a), s. 118 ff.*]

⁴⁵ *Gbg fsk.st. ber. 1873, s. 10.* Skolan nämndes i varje årsberättelse under den tid den existerade. Fröken Hartman var lärarinna hela tiden, medan fröken Eriksson tycks ha haft tjänst som biträdande lärarinna.

I början av år 1876 fattade styrelsen beslut om löneförhöjning åt lärarinnan "vid idiotskolan". Dittills hade hon avlönats som småskolläraryrinnan plus ett årligt tillägg om 50 kronor. Genom beslutet erhöll hon ytterligare 50 kronors tillägg per år "med avseende på hennes svåra tjänstgöring". [*Gbg fsk.st. prot. 19/1 1876, § 5.*]

⁴⁶ *Gbg fsk.st. ber. 1877, s. 11.* (forts.)

skolan 22 elever, men åtskilliga av dessa var närmast överåriga för folkskolan.⁴⁷ Det synes som om "idiotskolan" i stor utsträckning blev en uppsamlingsplats för de mest efterblivna eleverna ur folkskolan.

Snart blev skolan uppsagd från sin lokal. Styrelsen beslöt flyttning till en byggnad på Hagaheden, men bestämde även att "de svårhanterligaste barnen icke där skulle mottagas". Styrelsen konstaterade också att den var "sålunda nödgad att till deras hem hänvisa en del Idioter". Den ansåg att "ett fullständigt Idiothem" skulle kunna inrättas och ordföranden fick i uppdrag att själv utse ledamöter i den kommitté, som skulle utreda frågan.⁴⁸

I november 1878 beslöts upplösning av "idiotskolan" från höstterminens slut. Efter flyttningen hade en stark nedgång i elevantalet inträffat. Genom att endast 4 à 5 av de förut omkring 20 eleverna infann sig i skolan måste skolan indras, "tillsvidare och intill dess en annan, lämpligare och för flertalet av barnen mera välbelägen lokal kan anskaffas".⁴⁹ Detta uppehåll blev sedan relativt långvarigt. Yttre omständigheter bidrog till att en särskild skola för de sinnesslöa endast förekom under en kort tid. Den utgjorde ett försök att lösa det pedagogiska problem, som de sinnesslöa eleverna i folkskolan utgjorde. Orsaken till att sinnesslöskolans verksamhetstid blev så kort kan dock inte enbart skyllas på

Mellanskolor eller mellanklasser var i Göteborg klasser för elever med svagare skolprestationer. Dessa klasser berörs närmare i det följande.

⁴⁷ Ur årsberättelserna från folkskolestyrelsen kan hämtas bl.a. antal och åldersfördelning för eleverna i olika klasser; även i "idiotskolan". År 1874 fanns 9 gossar och 11 flickor i den sistnämnda, av vilka 4 hade vistats ett halvt år i småskolan, 4 i ett år och 12 i två år. 13 av eleverna var äldre än 12 år, 4 var i åldern 11—12 år medan övriga 3 var yngre. År 1875 hade antalet elever ökat till 28 samtidigt som antalet över 12 år hade stigit till 20. 9 elever hade vistats i småskola i tre år. Denna tendens ändrades inte senare under skolans fortbestånd. Sista året den fanns till (1878) redovisas 17 elever (8 gossar och 9 flickor). Av dessa var 14 över 12 år och en elev i vart och ett av åldersintervallen 11—12, 10—11 och 8—9. 8 elever hade vistats i småskolan i fyra år, 5 i tre år. Den avgång som skett redovisades med att 3 flickor avgått till hemmen och 6 gossar till "div." [A.a. 1877 o. f., tabellbilagan.]

⁴⁸ Gbg fsk.st. prot. 27/3 1878, § 6. (Om uppdraget fullföljdes framgår inte av de följande årens protokoll.)

⁴⁹ A.a. 20/11 1878, § 11.

den lokalbrist som då rådde för folkskolan i Göteborg.⁵⁰ Det är även rimligt att tänka sig att man under det uppbyggnadsskede av folkskolan, som det då var fråga om i Göteborg, inte ansåg det vara absolut nödvändigt att organisera undervisning även för de svagast begåvade.

Vissa differentieringsåtgärder blev aktuella under 1876. I december året innan hade inspektören hemställt hos folkskolestyrelsen "att ur småskolan sådana barn, vilka alltför länge därstädes uppehållit sig, måtte utgallras, samt av dem bildas särskilda mellan- eller övergångsskolor, försedda med sådana lärare eller lärarinnor, som för dessa barn kunna vara lämpliga". Styrelsen gillade "till principen" inspektörens förslag, "såvida dels lokaler, dels goda lärarekrafter kunna härför disponeras". Pedagogiska avdelningen beredde ärendet och sedan även stadsfullmäktiges folkskoleberedning behandlat frågan inrättades de s. k. mellanklasserna.⁵¹

Som nyss nämnts betonades vikten av lärarnas lämplighet. Till tjänstgöring i mellanklasserna förordnades också företrädesvis lärarinnor, vilka var unga nog att klara den "särskilt ansträngande tjänstgöring" som arbetet utgjorde, men samtidigt hade några års lärarerfarenhet.⁵² För år 1878 räknas sex lärarinnor upp. Antalet elever i varje mellanklass uppgick till drygt tjugo.⁵³

Det förefaller som om dessa klasser tenderade att minska i antal men samtidigt öka något i storlek. I skolstyrelsens protokoll 1882 nämns endast fyra lärarinnor "vilka undervisa uti s. k. mellanskolor", samtidigt som det förekom mellanklasser med ett elevantal om 36 resp. 29.⁵⁴

⁵⁰ Ohlander (1923 a), s. 179 ff.

⁵¹ Gbg fsk.st. prot. 1/12 1875, § 11; 29/9 1876, § 16; Gbg stadsfullm. handlingar 1875, nr 85; A.a. 1876, nr 16. Ohlander anger 1873 som begynnelseår för mellanskolorna i Göteborg, vilket icke torde vara riktigt. [Ohlander (1923 a), s. 106.]

⁵² Gbg fsk.st. prot. 21/3 1877, § 7. I paragrafen meddelas beslut om extra arvode till lärare med tjänstgöring i de s. k. mellanskolorna, som mellanklasserna kallades för. Nio namn räknas upp.

⁵³ A.a. 22/1 1879, § 13 o. bil. 4.

⁵⁴ A.a. 27/2 1882, § 2. Jfr. bilagan i a.a. över skolförsummelser i Göteborgs folkskolor (vilken uppger antal elever och antal försummade skoldagar för de enskilda klasserna. Via klasslärarens namn kan vissa mellanklasser identifieras.)

Mellanklasserna kom även att överta en del sinnesslöa elever.⁵⁵ Härigenom blev inte behovet av särskild skola för dessa så kännbart. En del sinnesslöa sändes till anstalt och i de fall då medellöshet förelåg, varvid staden skulle svara för hela eller en del av avgiften, förekom ärendet i protokollen. Folkskolestyrelsen började under 1880-talet remittera elever till sinnesslöanstalter. I oktober 1884 beslöt folkskolestyrelsen sålunda bidra med etthundra kronor eller en tredjedel av årsavgiften för en "sinnessvag" göteborgsgosse vid anstalten Johannesberg i Mariestad.⁵⁶

I februari 1886 övervägde folkskolestyrelsen att från fattigvårdsstyrelsen överta "omsorgen om sinnesslöa barn samt deras inackordering vid för dem lämpliga anstalter — — — på samma sätt, som nu tillgår med dövstumma".⁵⁷ Närmaste anledningen till att folkskolestyrelsen ville göra detta var den k. kungörelse om understöd åt uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn som utfärdats året innan.⁵⁸

Folkskolestyrelsen förmodade att antalet sinnesslöa barn i Göteborg var "säkerligen mycket betydligt". Styrelsen ville skaffa sig en säkrare kännedom om "antalet idioter och idiotiska personer särskilt bland skolpliktiga barn inom samhället". Deras sak skulle behjärtas om uppmärksamheten "allvarligt bleve riktad härpå" förutom att deras verkliga antal vore värdefullt att veta. Genom bl. a. pastorsämbetena skulle sådana upplysningar infordras.⁵⁹

Frågan om åtgärder för de sinnesslöa barnen i folkskolan synes inte åter ha tagits upp till någon mer ingående och principiell diskussion i folkskolestyrelsen förrän 1894, då denna skulle avge remissyttrande över ett nyss utkommet betänkande rörande sinnesslö-

⁵⁵ Se folkskolinspektör Ambrosius' yttrande till pedagogiska avdelningen 1895. [*A.a.* 1895, bil. 67.]

⁵⁶ *A.a.* 29/10 1884, § 12.

⁵⁷ *A.a.* 3/2 1886, § 6.

Fattigvårdsstyrelsen hade i Göteborg liksom på andra håll — Stockholm har nyss nämnts — ombesörjt placering av medellösa sinnesslöa barn vid anstalt. En genomgång av fattigvårdsstyrelsens i Göteborg protokoll under 1880- och 1890-talen visar att det även där var ekonomiska och icke pedagogiska överväganden bakom besluten.

⁵⁸ *SFS* 1885, nr 30.

⁵⁹ *Gbg fsk.st. prot.* 10/12 1886, § 6.

undervisningens ordnande.⁶⁰ I samband med att folkskolestyrelsen ägnade de sinnesslöa ökad uppmärksamhet kom den samtidigt att intressera sig för även de elever i folkskolan, vilka var svagt begåvade men ej sinnesslöa.

Även från lärarhåll hade frågan aktualiserats, vilket inte överraskar, eftersom lärarna mötte problemet i det dagliga arbetet i klasserna. Vid det årliga sammanträde mellan folkskolestyrelsen och folkskolans lärarpersonal, som hölls den 1 juni 1894, förekom som fjärde diskussionsfråga: "Böra anordningar utöver de redan befintliga vidtagas för beredande av särskild undervisning åt mindre begåvade barn och i så fall vilka?" Folkskollärare Joel Grimberg inledde och redogjorde för de anordningar, som redan fanns. Han nämnde ferieläsning för kvarsittare och enskild undervisning åt småskolebarn. Detta fann han icke vara tillfyllest och ansåg att "en kraftåtgärd borde företagas i detta hänseende även i den egentliga folkskolan". Grimberg föreslog att man skulle "avskilja de verkligt mindre begåvade barnen — här talas icke om de mer eller mindre idiotiska, likaså icke heller om de lättjefulla — i särskilda klasser". För de mindre begåvade eleverna skulle finnas klasser i vilka undervisningen omfattade ett färre antal ämnen än i motsvarande vanliga folkskoleklasser. Läraren skulle inte främst förmedla kunskaper utan "söka klara barnens begrepp, trösta, uppmuntra, hjälpa". De elever, vilka vistats ett år i den egentliga folkskolans årskurs 2 och därefter ej kunnat flyttas upp till årskurs 3, skulle placeras i dessa särskilda klasser.

Denna anordning skulle göra de svagt begåvade flitigare, modigare och ge dem större självförtroende. Samtidigt skulle de välbegåvade eleverna vinna större insikt och färdighet, då de slapp sina svagt begåvade klasskamrater. Undervisningen kunde "göras mera individuell och kvarsittaresystemet skulle till stor del upphöra". Grimberg refererade också till de försök som gjorts i Norrköping med ett system "i princip lika med det av honom föreslagna", vilket enligt Grimberg utan olägenhet hade tillämpats där i flera år.

⁶⁰ *Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning, 1894.*

Stadsfullmäktige i Göteborg skulle yttra sig över betänkandet och hade beslutat om remiss till folkskolestyrelsen, som vidareremitterat ärendet bl. a. till pedagogiska avdelningen. [*Gbg fsk.st. prot.* 12/9 1894, § 8.]

Folkskollärare Per Elander talade för en anordning som "redan tillämpas i småskolan". Med detta syftade han tydligen på mellanklasserna, vilka officiellt räknades som småskoleklasser. Docenten och sedermera professorn O. E. Lindberg erkände svårigheten med klyftan mellan de olika samhällslagren. Han menade dock att det var värdefullt med umgänge mellan dessa grupper. Ett avskiljande av de svagt begåvade skulle kunna uppfattas som ett straff riktat mot dessa, vilket "skulle bidra till att vidga klyftan mellan de olika samhällslagren". De svagt begåvade borde i stället få vistas längre tid i småskolan och i den egentliga folkskolans årskurs 1. I detta instämde en rad debattörer. Folkskollärare Johannes Glimstedt talade för extra läsning med de svagt begåvade eleverna.

Sist gjorde folkskolinspektör J. M. Ambrosius sitt inlägg. Han ville likna skolan vid ett gott hem, och under sådana förhållanden kunde inte ett svagt begåvat barn avskiljas. Ambrosius ansåg att kvarsittningen mest berodde på sjukdom och lättja medan avgång enligt § 48 vanligen orsakades av fattigdom. Diskussionen hade vid tillfället rört sig kring svagt begåvade men icke sinnesslöa barn, ända tills Ambrosius även berörde de sistnämndas situation: "Beträffande de mer eller mindre idiotiska barnen, som blivit avskilda redan vid uppflyttningen ur småskolan, kunde måhända något ytterligare göras, men detta skulle medföra stor svårighet, enär dessa barn bo så spridda".⁶¹ Det tidigare misslyckandet med en särskild skola för de sinnesslöa torde därvid ha föresvävat Ambrosius.

⁶¹ A.a. 1894, bil. 41.

Sv Ltg omnämnde sammanträdet redan i sitt nummer den 6 juni och refererade endast vad som förekommit utan kommentarer i någon riktning:

"Fjärde frågan gick ut på att bereda *särskild undervisning åt de mindre begåvade barnen*. För närvarande finnas i Göteborg vissa anordningar i detta syfte. Barn, som icke kunna draga någon nytta av att undervisas i en vanlig klass, avskiljas efter någon tids försök i småskolan och efter sorgfällig prövning samt efter samråd med vederbörande målsmän och placeras i särskilda klasser, där på grund av barnens ringa antal deras behandling kan bli ändamålsenligare. Dessa klasser av barn, som stå på gränsen till idiotism, äro för hela staden 4, vardera med ett barnantal av 10—17. För mindre begåvade ehuru normalsinnade barn i småskolan meddelas på särskilda timmar undervisning i de ämnen, där de äro svagast; för övrigt få dessa barn vara tillsammans med klassen i dess helhet." [Sv Ltg 1894, nr 23, s. 291. (Kurs. i orig.)]

Då pedagogiska avdelningen inom folkskolestyrelsen behandlade frågan, beslöt den avstyrka förslaget "om upprättande av särskilda skolklasser för mindre begåvade barn". I stället skulle ordnas med särskilda undervisningstimmar för dessa elever. Om möjligt borde detta ske i större omfattning än dittills. Som kompensation för den extra undervisningen skulle "behövlig ledighet" ges dessa barn från klassens övriga undervisning.⁶² Ambrosius hade avgivit ett yttrande i frågan till pedagogiska avdelningens sammanträde. I detta framhöll han att det redan förekom "särskilda avdelningar" för de elever, vilka efter 3—4 års skolgång (i småskolan) icke kunnat uppflyttas till egentliga folkskolan. Ambrosius meddelade att just då fanns fyra särskilda klassavdelningar med totalt 55 elever. "Icke så få av dessa barn äro s. k. andesvaga och borde rätteligen undervisas i särskild anstalt. Några hava dock omsider kunnat uppflyttas till [egentliga] folkskolans första klass. Under sistlidne vårtermin [vt 1894] uppflyttades 13". Ambrosius ansåg att om "alla de barn, som vid undersökning befinnas vara andesvaga, avskildes från folkskolan och intoges i särskild undervisningsanstalt, torde de återstående, som visserligen äro mindre begåvade men dock i stånd att inhämta det viktigaste av folkskolans kunskapsmätt, utan alltför stor olägenhet kunna undervisas tillsammans med folkskolans övriga lärjungar". Vidare påpekade han att det fanns i småskolan en anordning med särskild undervisning 1—2 veckotimmar "för barn, som med svårighet kunna tillgodogöra sig undervisningen". Samma anordning skulle även finnas "i en del folkskoleklasser", där klassläraren hade överskott på tjänstgöringstimmar. Ambrosius menade att lindriga uppflyttningskrav kunde underlätta arbetet med att hjälpa de svagt begåvade bland eleverna.⁶³ Dessutom nämnde Ambrosius att s. k. repetitions-skolor (repetitionsklasser) fanns inrättade för mindre begåvade barn. Vid tillfället var 10 sådana klassavdelningar anordnade för folkskoleelever "i regel från IV eller stundom III klassen" (av egentliga folkskolan), sedan avgång skett enligt § 48 och efter inspektörens

⁶² Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 19/9 1894, § 3.

⁶³ Det var tillräckligt med B i alla ämnen, men förekom C i ett huvudämne eller i två biämnena (= geografi, historia, naturkunnighet samt välskrivning) kunde flyttning ändå ske om "högre betyg än godkänd finnes i något kunskapsämne".

prövning. I repetitionsskolan vistades eleven i allmänhet minst två terminer med 9—10 veckotimmars undervisning i kristendom, modersmål, räkning samt välskrivning. Ambrosius uppgav att i repetitionsskolorna fanns då c:a 350 elever ”därav 1/4—1/3 mindre begåvade”.

Ambrosius berörde även frågan om kvarsittningens omfattning och orsaker. I småskolans årskurs 2 uppgick den till 7 % eller 158 barn. I den egentliga folkskolans årskurser 1—4 omfattade den resp. 13 % (290 elever), 13 % (243), 10 % (137) och 18 % (179). Ambrosius ansåg att lättja och oordentlighet var de förnämsta orsakerna till kvarsittning, därefter följde sjuklighet som orsak ”och slutligen i åtskilliga fall oförmåga, ofta i förening med en ringare grad av flit”. Ambrosius ansåg att undervisning i särskilda skolklasser ”icke rimligen kan sättas i fråga” för lata, oordentliga eller sjukliga elever. Beträffande de ”mindre begåvade” erinrade Ambrosius om att alla andesvaga ”borde avskiljas och intagas i särskild uppfostringsanstalt”. Men han tvekade heller inte att förorda att ”sådana mindre begåvade, som dock äga en relativ utvecklingsmöjlighet inom folkskolan” måtte ”så långt det kan låta sig göra, undervisas tillsammans med sina lyckligare lottade kamrater”. Ambrosius talade också för mildhet vid flyttningen till högre årskurs och anlade närmast mentalhygieniska aspekter på flyttningen, då han framhöll att en flyttning kan vara mer gynnsam för en enskild elevs utveckling än kvarsittning, även om denna elev inte inhämtat kursinnehållet i föregående årskurs. Ibland kan även en kvarsittning vara värdefull, varför en bedömning från fall till fall vore det lyckligaste. Ambrosius avvisade det framställda förslaget om särskild undervisning åt mindre begåvade barn och motsatte sig ”en så våldsam och godtycklig åtgärd som den att från folkskolans II klass [egentliga folkskolans årskurs 2] avskilja de barn, som efter ett år blivit kvarsittare i denna klass”. Ambrosius föreslog ”dels att uppflyttning till högre klass måtte ytterligare i någon mån underlättas, dels att särskilda undervisningstimmar för mindre begåvade barn måtte i större utsträckning anordnas”.⁶⁴ Folkskole-

⁶⁴ *Gbg fsk.st. prot. 1894, bil. 57.*

Sv Ltg refererade utförligt yttrandet från Ambrosius men inte förrän ett år senare och då ur den just utkomna årsredogörelsen. [*Sv Ltg 1895, nr 39, s. 507 f.*]

styrelsen följde pedagogiska avdelningens förslag. I beslutet beto- nades att särskilda undervisningstimmar skulle anordnas ”om möj- ligt i större utsträckning än hittills”.⁶⁵

I april 1895 diskuterade pedagogiska avdelningen utformningen av remissyttrandet över det ”betänkande och förslag till ordnande av andesvagas undervisning”, som då förelåg.⁶⁶ Två åsikter bröt sig mot varandra. Dels framhölls ”önskvärdheten av att tillfälle till vård och uppfostran samt någon undervisning måtte åt dessa samhällets olycksbarn beredas”. Stat och kommun borde ge bidrag till stöd för privata anstalter för sådana barn. Dels hävdades att det var olämpligt ”att på frågans nuvarande ståndpunkt söka göra upprättandet och underhållet av särskilda uppfostringsanstalter för idioter till ett obligatoriskt åliggande för stat och kommun”.

Pedagogiska avdelningen ville bereda ärendet ytterligare genom att låta Ambrosius besöka de anstalter, där ”idioter från Göte- borgs stad” var intagna. Han skulle också ”avlämna redogörelse jämväl för de åtgärder, som i övrigt redan från vårt samhälles [Göteborgs] sida för ifrågavarande ändamål vidtagits”.⁶⁷

Ambrosius redogjorde i en reseberättelse dagtecknad den 21/5 1895 för sin resa till anstalterna Johannesberg vid Mariestad, Stretered utanför Göteborg samt ”Idiotasylen vid Skövde”. Erfarenheterna från studiebesöken gav Ambrosius även anledning på- peka att det fanns ”i vissa av stadens skolklasser åtskilliga barn, vilka borde avskiljas från de övriga mera bildbara och intagas i idiotanstalt”. Av de 54 elever, som ”nu undervisas i de för svagt begåvade barn inrättade skolklasserna [= mellanklasserna] har jag funnit 22 vara idioter, antagligen bildbara”. Ambrosius ansåg att dessa borde avskiljas. Dessutom meddelade han att tre ”idiotiska barn” hade blivit ”avsöndrade från sina skolklasser” och var helt utan undervisning. Således fanns det i Göteborg 25 sinnesslöa barn i skolåldern och sannolikt dessutom ytterligare några okända fall, vilka alla ”borde uppfostras i idiotanstalt”. Ambrosius pläderade för stöd åt den nya sinnesslöanstalten Stretered utanför Göteborg,

⁶⁵ *Gbg fsk.st. prot. 26/9 1894, § 4.*

⁶⁶ Betänkandet har redan nämnts i denna framst. s. 84 och behandlas ytter- ligare i det följande kapitlet.

⁶⁷ *Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 17/4 1895, § 3.*

som ett sätt att försöka lösa problemet med de sinnesslöa barnen i staden.⁶⁸

Ambrosius' redogörelse utgjorde underlag för pedagogiska avdelningens yttrande rörande 1894 års betänkande om sinnesslöundervisningen. Överläggningen blev långvarig. Avdelningen beslöt att "begränsa sitt eget utlåtande till frågan om ordnandet av de bildbara idioternas undervisning och vård" och gav Ambrosius i uppdrag att utarbeta förslag till skrivelse till stadsfullmäktige i frågan. Pedagogiska avdelningen godkände senare Ambrosius' förslag till yttrande från avdelningen över betänkandet "i ärendet rörande ordnandet av s. k. andesvagas undervisning". Utlåtandet överlämnades till folkskolestyrelsen.⁶⁹ Detta utlåtande tjänade sedan som underlag för folkskolestyrelsens yttrande i vilket denna bl. a. önskade ett "ökat statsbidrag till förbättrande av de bildbara sinnesslösas vård och undervisning [ändrat från: undervisning och vård]". Dessutom ansåg skolstyrelsen att "en verksamare inspektion över idiotanstalterna, såväl i hygieniskt som i pedagogiskt avseende måtte åvägabringas, men med bibehållande av den största möjliga frihet för varje anstalt att med ledning av erfarenheten upprätta läroplan och arbetsordning".⁷⁰

Ambrosius fick — med anledning av sina iakttagelser under den nyssnämnda studieresan till olika sinnesslöanstalter — i uppdrag att "framdeles inkomma med förslag till åtgärder för beredande av lämplig undervisning av de idiotiska barn, som antingen undervisas i för dem icke fullt passande skolklasser, eller ock äro i saknad av undervisning".⁷¹ Han inkom senare med en PM i frågan. Enligt denna hade lärarna lämnat uppgifter om 49 "idiotiska barn i skolåldern" och dessutom om två som ej antecknats i matriklarna, men vilka vistades vid Johannesberg. De redan anstaltsplacerade sinnesslöa fördelade sig med fem vid Johannesberg, fyra vid Stretered och en vid Wilhelmsro. Två hade av sina föräldrar placerats på anstalt, tre undervisades i hemmet, tre var anmälda för inträde

⁶⁸ Gbg fsk.st. prot. 1895, bil. 35.

⁶⁹ Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 29/5 1895, § 2; 4/9 1895, § 1; Gbg fsk.st. prot. 4/9 1895, § 4 samt bil. 32 o. 35.

⁷⁰ A.a. 1895, utg. exp. D 9. Yttrandet även avtryckt i: Gbg fsk.st. ber. 1895, s. 20 ff.

⁷¹ Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 29/5 1895, § 3.

i sinnesslöanstalt, två sinnesslöa var blinda, sju "obildbara eller föga bildbara", en "nära överårig", 21 betecknades som "bildbara, undervisade i åtskilliga skolklasser" medan två saknade undervisning.

Ambrosius berörde också situationen i mellanklasserna, i vilka undervisningen "egentligen är avsedd för barn med mindre goda fattningsgåvor men icke för idiotiska barn". Han menade att "de som tillhöra sistnämnda vanlottade klass" borde "avskiljas och intagas i idiotanstalt".

Ambrosius föreslog att 35—40 anstaltsplatser för sinnesslöa barn skulle anskaffas och hemställde att folkskolestyrelsen måtte vidta åtgärder för intagning av alla sinnesslöa skolbarn i anstalt och stimulera upprättandet av anstalter för Göteborgs stad och Göteborgs och Bohus län.⁷²

I oktober 1895 biföll folkskolestyrelsen ett förslag från pedagogiska avdelningen "rörande åtgärd för beredande av lämplig undervisning för de idiotiska barn i skolåldern, som för närvarande antingen undervisas i för dem icke fullt passande skolklasser, eller ock äro i saknad av undervisning". Folkskolinspektören skulle tillse att ansökningar till fattigvårdsstyrelsen om undervisning av sinnesslöa barn skulle genom inspektören komma till folkskolestyrelsens kännedom för yttrande.⁷³ Fattigvårdsstyrelsen hade som nämnts hand om vårdnaden och placeringen av de sinnesslöa barn, som var medellösa. I maj 1896 fick pedagogiska avdelningen ta del av en skrivelse från fattigvårdsstyrelsen, i vilken styrelsens åtgärder i fråga om ett antal sinnesslöa barn redovisades. För ett av barnen hade fattigvårdsstyrelsen beslutat bekosta anstaltsvistelsen, medan fyra intogs på fattigvårdsinrättningen "Gibraltar" där de skulle vistas "för någon tids observation och undersökning". Tre av barnen ville fattigvårdsstyrelsen inte befatta sig med.

Förhållandet att endast ett av de åtta sinnesslöa barnen kommit till sinnesslöanstalt föranledde pedagogiska avdelningen att uppdraga åt Ambrosius "att förskaffa upplysning, huruvida de hittills an-

⁷² Gbg fsk.st. prot. 1895, bil. 65.

Ambrosius hade i ett annat sammanhang framhållit fördelen med privata anstalter. [Jfr. a.a. 1895, bil. 35.] Det var nu upprättandet av sådana han ville skulle stimuleras.

⁷³ Gbg fsk.st. prot. 23/10 1895, § 4 o. bil. 67.

mälda, i skolåldern varande bildbara barnen skulle kunna intagas från och med början av nästkommande år i idiotanstalten å Stretered eller å Johannesberg".⁷⁴ Med anledning av den nyss refererade skrivelsen från fattigvårdsstyrelsen föreslog Ambrosius att folkskolestyrelsen hos stadsfullmäktige borde begära ett anslag avsett för "idiotiska barns intagning å anstalt". Pedagogiska avdelningen tillstyrkte att folkskolestyrelsen i sina anslagsäskanden för nästa år för detta ändamål skulle uppta 2400 kronor.⁷⁵

Folkskolestyrelsen fattade beslut om detta, men den skulle även anhålla hos stadsfullmäktige att styrelsen måtte få i uppdrag att "genom skolinspektören utöva tillsyn över genom Styrelsens åtgärd å anstalt intagna idiotiska barns utveckling och vård".⁷⁶ Detta antyder att anstaltsvistelsen redan då betraktades som en pedagogisk åtgärd — särskilt som folkskolestyrelsen föranstaltat om denna — eftersom anstaltsverksamheten borde ha någon form av pedagogisk övervakning från den institution som lämnat ekonomiskt bidrag i form av elevavgift.

Vid en rad sammanträden fattade folkskolestyrelsen beslut om anstaltsplacering av sinnesslöa elever. Vid åtminstone sju olika tillfällen var sådana frågor uppe under tiden 1897—1900.⁷⁷ I novem-

⁷⁴ Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 20/5 1896, § 3.

I paragrafen nämns att "av 11 anmälda endast en blivit intagen i idiotanstalt". De barn som nämns i ped. avd:s prot. är dock endast åtta.

⁷⁵ Beloppet skulle fördelas i poster om 300 kronor för medellösa barn och 200 kronor för övriga. Intyg om medellöshet skulle infordras av skolinspektören i varje enskilt fall. [A.a. 2/9 1896, § 2.] Framställningen bifölls av stadsfullmäktige. [Anteckn. i: Gbg fsk.st. prot. 31/12 1896, § 7.]

Stadsfullmäktiges beslut att från 1897 ge folkskolestyrelsen anslag för att kunna placera sinnesslöa vid lämpliga anstalter bör ha inneburit inte bara att möjligheterna till avskiljande av de svagast begåvade eleverna från folkskolan ökade utan också att fattigvårdsstyrelsen i fortsättningen fick mindre att göra med de sinnesslöa barnens placering.

⁷⁶ A.a. 30/9 1896, § 4.

Vid folkskolestyrelsens sammanträde 1/2 1899 lämnade Ambrosius en redogörelse för sin tillsyn av Streteredsanstalten. [A.a. 1/2 1899, § 6 o. bil. 10.] Det är möjligt att Ambrosius även tidigare lämnat en redovisning av sina erfarenheter från verksamheten vid Stretered, men sådan saknas dock i skolstyrelsens protokoll.

⁷⁷ A.a. 27/1 1897, § 11; 31/8 1898, § 19; 12/10 1898, § 4; 13/10 1899, § 7 samt bil. 139; 30/1 1900, § 12; 10/10 1900, § 8; 21/12 1900, § 5.

ber 1901 biföll folkskolestyrelsen en hemställan från pedagogiska avdelningen om att alla sinnesslöa, för vilka ansökningar dittills inlämnats, skulle anmälas för intagning vid anstalt. Denna skulle ske "i ordning efter deras ålder" så att de äldsta hade företräde.⁷⁸ Deras situation uppfattades helt riktigt som mest akut, men samtidigt togs inte hänsyn till att de yngre i många fall kunnat ha större pedagogiskt utbyte av anstaltsvistelsen. Under de följande åren fortsatte folkskolestyrelsen att besluta om placeringar vid sinnesslöanstalter.⁷⁹

Frågan om särskilda anordningar för "lata" och "efterblivna" elever förekom vid flera tillfällen i Göteborgs folkskolläraresällskap och i Göteborgs skolförening. Man borde i skolan sträva efter individernas "harmoniska utveckling efter måttet av hans krafter och förutsättningar" eller m. a. o. en individuell undervisning. Eftersom det var stora skillnader i "barnens ålder, begåvning o. s. v." borde man försöka sammanföra barn med "liknande förutsättningar".⁸⁰ I den förstnämnda sammanslutningen hade hävdats att särskilda kurser för lata och efterblivna elever i folkskolan skulle vara en tänkbar åtgärd i arbetet för att "höja" folkskolan. Folkskolläraresällskapet önskade införa stödundervisning för dessa elever i alla klasser, vilket dock inte folkskolestyrelsen gick med på.⁸¹

Även Göteborgs skolförening diskuterade liknande frågor. Där aktualiserades terminskurser och inskrivning av nybörjare vid varje termins början. Några konkreta åtgärder från folkskolestyrelsens sida utlöstes inte av dessa diskussioner.⁸²

⁷⁸ A.a. 27/11 1901, § 3.

⁷⁹ A.a. 29/1 1902, § 9; 28/5 1902, § 27; 8/10 1902, § 6 samt bil. 126; 28/1 1903, § 7; 27/5 1903, § 23; 22/6 1903, § 8; 14/10 1903, § 17; 25/11 1903, § 21; 27/1 1904, § 10; 1/6 1904, § 27.

Dessa exempel ur protokollen avser att helt kortfattat visa att Göteborgs skolmyndigheter hade uppmärksammat problemet med även de gravt svagt begåvade i klasserna. Genom att ge sådana elever anstaltsvård ville man tydligen avlasta folkskolans klasser.

⁸⁰ Gbg skolförening prot. 27/9 1902, § 5.

⁸¹ Gbg folkskolläraresällskap prot. 21/5 1901, § 4; 6/5 1905, § 4.

Gbg fsk.st. prot. 29/11 1905, § 13 o. bil. 233; a.a. 1906, bil. 182; a.a. 30/5 1906, § 4.

⁸² Gbg skolförening prot. 17/2 1900, § 6; 17/3 1900, § 5; 21/4 1900, § 2; 27/9 1902, § 5; 20/2 1904, § 5; 21/10 1905, § 7; 24/2 1906, § 6; 24/3 1906, § 9.

Ambrosius har i sina memoarer karakteriserat undervisningen av svagt begåvade och sinnesslöa i Göteborg som "oförsvarligt dåligt ordnad" under lång tid.⁸³ Detta omdöme innebär dock inte att han menar att den klass för sinnesslöa och de mellanklasser, som inrättades 1873 resp. 1876 var odugliga för sitt ändamål, utan Ambrosius syftade på förhållandet att många psykiskt efterblivna trots dessa anordningar fortfarande satt kvar i normalklasser, där de inte kunde inhämta "ens minimala kunskaper". Ambrosius meddelar att "de lägst stående fingo knappast någon undervisning", men han ursäktar detta förhållande med att han "länge var okunig om sättet att taga hand om sådana barn. Deras intellektuella undermålighet tedde sig för mig som ett oöverstigligt hinder för någon nämnvärd förståndsodling". Ambrosius följde tidigare praxis i Göteborg, nämligen att "sammanföra dessa vanlottade" i några särskilda klasser. Där kunde de "möjligen i lyckligaste fall" lära sig "hjälpfullt läsa och skriva, kanske något litet däröver".

Ambrosius berättar att mellanklasserna fick "i folkets mun" namnet "dumskolor". Lärarfrågan synes också ha varit svårlöst eftersom "ingen duglig lärarinna var villig att sköta en sådan skolklass". I dessa "illa ansedda skolklasser" ansåg Ambrosius att det fanns "säkerligen icke så få sinnesslöa, som med en så beskaffad undervisning icke kunde lära sig det minsta". Även i normalklasserna fanns ett okänt antal "mera bildbara" sinnesslöa. Ambrosius säger sig inte ha kunnat uppskatta deras antal eftersom "varken jag eller någon annan, som hade befattning med skolorna, kunde skilja mellan sinnesslöhet och svag begåvning i mindre grad". Han påpekar dock att några gravt sinnesslöa barn skickades av fattigvårdsstyrelsen till anstalten Johannesberg eller till den vårdanstalt som en tid fanns vid Skövde.

Ambrosius nämner att på 1890-talet började folkskolestyrelsen "visa större intresse för frågan om de svagt begåvade och de sinnesslöa barnens undervisning". Styrelsens nyssnämnda beslut att sända Ambrosius på studiebesök vid vissa sinnesslöanstalter 1895 uppfattade han som ett tecken på denna förändring. Genom sitt studium av "sinnesslövärdens mångsidiga uppgifter" fick Ambrosius klart för sig "skillnaden mellan sinnesslöa och intellektuellt i viss

⁸³ *Ambrosius* (1930), s. 70.

grad undermåliga, som likväl icke äro sinnesslöa". Ambrosius hävdar att han redan från 1895 började arbeta på att de sinnesslöa bland folkskolans elever skulle "uppfostas och undervisas i särskilda för sådana barn inrättade anstalter". För "de svagt begåvade men icke sinnesslöa" borde särskilda klasser inrättas men "med bättre organisation än de förut befintliga särklasserna [= mellanklasserna] i Göteborg".⁸⁴

Det var naturligt att Ambrosius började arbeta på en utökning av antalet anstaltsplatser för sinnesslöa barn i skolåldern. Han säger att "arbetet härför gick till en början i hård motvind", vilket inte förvånade honom, eftersom det på den tiden var "en tämligen allmän mening, att sinnesslöa barn intet kunde lära, och att upprättandet av en uppfostningsanstalt för sådana var ett onyttigt företag".⁸⁵ År 1900 blev Stretered landstingsägd läsanstalt och kunde till följd av detta ta emot fler sinnesslöa barn från Göteborg. Därigenom kunde sinnesslöa barn börja avskiljas från folkskoleklasserna i Göteborg i större utsträckning än tidigare och då "var tiden inne att upptaga arbetet på ett bättre ordnande av undervisningen för övriga svagt begåvade, som icke kunde följa med undervisningen i en vanlig skolklass", menade Ambrosius. Detta uttalande visar att han ansåg tillkomsten av hjälpklasser inom folkskolan vara i stor utsträckning beroende av en anstaltsorganisation som kunde ta hand om de sinnesslöa skolbarnen. Ambrosius framhåller att han kände sig "rätt länge osäker på lös-

⁸⁴ *A. a.*, s. 70 ff.

Detta innebär att Ambrosius redan året efter det han både i juni och september 1894 kraftfullt avvisat tanken att placera svagt begåvade elever i särskilda klasser varit beredd att acceptera dem. Eftersom Ambrosius nedtecknade sina minnen först efter 1921 kan dock argument och värderingar ha blivit förvanskade i hans framställning. Att så är fallet synes framgå av ett inlägg av Ambrosius 1898, då han ställde sig mycket tveksam till tanken att avskilja klen begåvade men icke sinnesslöa till särskilda klassavdelningar. [*Beretning — — — fjärde nordiske abnormskolemøde 1898*, s. 147 ff.]

⁸⁵ *Ambrosius* (1930), s. 72.

Som den mest energiske motståndaren bland skolstyrelseledamöterna till anstaltsvård för sinnesslöa utpekar Ambrosius grosshandlaren Magnus Falck, tillika ordförande i fattigvårdsstyrelsen. Ambrosius citerar ett yttrande av Falck: "Om man skickar en idiot till en anstalt, så är han likadan idiot, när han kommer därifrån om några år". [*A. a.*]

ningen av denna uppgift och måste så småningom treva mig fram". Av en studieresa år 1905 till de skandinaviska huvudstäderna för att studera de s. k. "särklasser", som förekom där, ansåg han sig ha haft "stor nytta, men det jag mest lärde var, huru denna skoltyp icke borde organiseras".⁸⁶

Innan hjälpklasser blev inrättade i Göteborg förekom där ytterligare debatt kring detta problem, men huvuddragen i denna skall skildras i ett senare kapitel.

*

Av detta kapitel har vid olika tillfällen framgått att anstalter för sinnesslöa existerade. Dessa inrättningar spelade en viss roll i differentieringsarbetet inom folkskolan genom att de allra svagast begåvade eleverna kunde hänvisas dit, vilket också antytts på vissa ställen i detta kapitel. Innan skildringen av insatserna för särskild undervisning av svagt begåvade elever inom folkskolan fortsättes skall konturerna av de svenska sinnesslöanstalternas tillkomst och verksamhet tecknas.

⁸⁶ *A.a.*, s. 73.

IV. Tillkomsten av särskilda anstalter för psykiskt utvecklingshämmande i Sverige

Den svenska verksamheten för sinnesslöa hämtade sina förebilder från kontinenten, där insatser för dessa börjat göras under 1800-talets förra hälft. Sinnesslöa hade visserligen där varit kända och föremål för barmhärtighetsåtgärder sedan flera århundraden tillbaka, men under 1800-talet tillkom även ett intresse från vetenskapens sida. Verksamheten kom att systematiseras och blev snart en angelägenhet för det allmänna.

Utländska föregångare

Mentalvården i Frankrike hade genom Ph. Pinel börjat utvecklas i humanare riktning med början under de allra sista åren av 1700-talet.¹ Det drag av filantropi, som därigenom infördes i mentalvården bidrog självfallet till att ge även pionjärbetet med de sinnesslöa en filantropisk färgning då J. Itard och E. Séguin gjorde sina insatser.² De var båda läkare, vilka genom psykiatrin blivit intresserade av att vetenskapligt arbeta med de sinnesslöa. Itard hade genom dövslärdaren J. R. Pereire kommit i kontakt med undervisning av dövstumma.³ Séguin hade utom sin medicinska utbildning även skaffat sig pedagogiska kunskaper.

De tidigaste impulserna kom således från Frankrike, men även

¹ Se t. ex. *Ackerknecht* (1957), s. 38 ff.

² *Kanner* (1964), s. 12 ff. resp. *a.a.*, s. 35 ff.

³ Om Pereire se: *Walther* (1882), s. 58 ff.; *Schumann* (1940), s. 89 ff.

i Schweiz, Tyskland och Österrike arbetades med problemet. Den första ansatsen till sinnesslövard i Schweiz hade samband med vården av kretiner. Genom detta fick sinnesslövärderna där en sjukvårdande karaktär. Den främste pionjären var läkaren J. J. Guggenbühl, som år 1841 inrättade anstalten Abenberg vid Interlaken.⁴ Guggenbühls egen insats blev omtvistad, men anstalten fick sin stora betydelse som inspirationskälla för andra länder att inrätta anstalter för sinnesslöa — således inte bara för kretiner.⁵

En annan grupp anstalter hade redan från början en pedagogisk bakgrund och målsättning. Dessa var dövstumskolor vilka börjat att hysa båda slagen av elever eller som ombildats till sinnesslöanstalter. Det förekom även, att dövstumslärare övergick till att undervisa sinnesslöa barn.

Bland dem inom sinnesslöverksamheten, vilka hade en tydlig pedagogisk inriktning, kan främst nämnas K. W. Sægert och K. F. Kern. Sægert var direktor för en dövstumskola i Berlin och började på försök undervisa en sinnesslö sjuåring. Detta utföll så väl att Sægert lyckades åstadkomma en särskild klass för sinnesslöa vid dövstumskolan och efter ytterligare en kort tid (1845) hade han grundat en egen anstalt avsedd enbart för sinnesslöa.⁶ Även Kern var dövstumslärare och övergick snart till undervisning också av sinnesslöa. Kern öppnade 1847 en anstalt avsedd enbart för sinnesslöa och började därefter skaffa sig även medicinsk utbildning. Genom detta kom han att även vilja betona läkarens roll i arbetet. Läkaren borde bidra med sina kunskaper om hjärna och nervsystem. De pedagogiska insatserna ville dock Kern inte nedvärdera.⁷

⁴ Kanner (1964), s. 17 ff.

⁵ A.a., s. 24 f.

I Tyskland skall det första försöket med sinnesslövard ha skett redan år 1835, då prästen Haldenwang i Wildberg under en kortare tid drev en anstalt för kretiner. I fortsättningen förekom flera anstalter grundade av präster och med kyrkliga inrättningar som ekonomiska garantier. H. Sengelmann i Hamburg utgör exempel på en präst som anstaltsledare. Ytterligare kan nämnas: Dominikus Ringelsen i Bayern, F. von Bodelschwing i Westfalen m. fl. [Se: *Danneman m. fl.* (1911), resp. uppslagsord.] Av de ovan nämnda hade åtminstone von Bodelschwing anknytning till den nya socialt medvetna diakonien, som ville göra insatser för bl. a. epileptiker och sinnesslöa.

⁶ Kanner (1964), s. 49 f.

⁷ A.a., s. 50 f.; *Danneman m. fl.* (1911) sp. 892.

Titeln på Kerns medicine doktorsavhandling visar också hans uppfattning om

Frankrike gav impulsen till ett allmänt intresse för ett effektivt omhändertagande av sinnesslöa, men det var andra länder på kontinenten — främst Tyskland — vilka i praktiken genomförde arbetet.⁸

I sammanhang med utvecklingen av psykiatrien i Frankrike blev målet för psykiatriernas arbete med de sinnesslöa naturligt nog att försöka bota dem helt eller, sedan den första entusiasmen lagt sig, att åtminstone försöka förbättra dem. Séguin t. ex. ansåg att all undervisning i sinnesslöskolan hade skapande av livsduglighet som mål. Pedagogernas insatser var inriktade på att ge de sinnesslöa undervisning — liksom även dövstamma och blinda redan börjat få — inte bara för att möjligen bota sinnesslöheten, utan även av en annan anledning, vilken ger anknytning till de kristliga-

medicinens och pedagogikens gemensamma uppgift i sinnesslövärderna: "De fatu-tatis cura medica et pædagogia consocianda". [A.a.]

Kern liksom speciellt Sægert och H. M. Sengelmann hade inte bara en direkt inverkan på sinnesslöarbetet genom sin insats som anstaltsledare, utan också en indirekt inverkan — som blev mer betydelsefull och varaktig — genom sina roller som föregångsmän och förebilder för andra, vilka redan var med i arbetet eller som började att göra insatser för arbetet med sinnesslöa.

⁸ Att tanken på undervisning av sinnesslöa inte var allmänt spridd vid 1800-talets början framgår även av att i ett mycket spritt pedagogiskt arbete av Niemeyer (*Niemeyer, August Hermann: Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner.*) nämns inte de sinnesslöa och deras undervisningsbehov medan både blind- och dövstumundervisningen tas upp samtidigt som utförliga litteraturreferenser lämnas. [A.a., bd 3, s. 306 ff.]

Vid mitten av 1800-talet, då situationen förändrats, tas de sinnesslöa upp i olika pedagogiska framställningar, t. ex. i ett handboksliknande arbete av Palmer (*Palmer, Christian, Evangelische Pädagogik*), som även förekommer i svensk översättning. (Övers. av S. Cawallin 1856 efter andra tyska upplagan.) Samtidigt visar Palmers arbete vilken målsättning som arbetet med de sinnesslöa hade sett ur prästerlig-teologisk synvinkel. En avdelningsrubrik hos Palmer lyder: "Das evangelische Rettungswerk" [A.a., bd 2, s. 253] och en därtill hörande underavdelning kallas "Die mangelhaft organisirten" [A.a., s. 261.] Bland dessa nämns kretinerna före dövstamma och blinda. Palmer menar att medan det främst var skolmän och präster, som tog hand om undervisningen av dövstamma och blinda, var det företrädesvis läkare, som ägnade sig åt kretinerna. [A.a., s. 263.] Palmer nämner som ex. Guggenbühl på Abenberg samt en rad andra, vilka numera inte är så välkända: Rösch, Autenrieth, Zimmer, Müller vid Mariaberg och Winterbach samt Birchow i Würzburg.

filantropiska insatserna för vård åt sinnesslöa. Genom undervisningen skulle dessa få även kunskaper i kristendom, vilka var väsentliga för varje individ som ville bli en kristen och nå frälsning.⁹

Det bör noteras att pedagogiska medel användes för att nå fram till de nyss skisserade målen. Itard ville — mot Pinels avrådan — undersöka om inte hans försöksperson led av en mental atrofi orsakad av social och pedagogisk understimulering, vilken kunde hävas med motsvarande överstimulering.¹⁰ Även Séguin försökte behandla en sinnesslö och fortsatte därvid i Itards spår. Trots att Séguins lärare Esquirol inte trodde på framgång arbetade Séguin med en sinnesslö gosse under flera år och han prövade därvid sitt "fysiologiska system" med de sinnesövningar vilka han systematiskt utvecklade efter Itards förebild och använde för att under-

⁹ Jfr *Kanner* (1964), s. 76.

Det kan tilläggas att den nyssnämnda anstaltsledaren Müller vid Winterbach skrev att "den bibliska historien betraktar vi såsom det verkliga bildande inlaget i vår undervisning". [Cit. efter *Palmer* (1853), bd 2, s. 267, noten.]

¹⁰ Under fem år arbetade Itard med Victor, den berömda "Vilden från Aveyron". Denne var en 11—12 års gosse, som påträffats i en skog invid Aveyron i södra Frankrike, och av allt att döma aldrig fått någon undervisning och uppfostran. Att gossen verkligen var sinnesslös betvivlade Itard stundom själv, men uppfattade honom som ett lämpligt försöksobjekt.

Itard företog ett regelrätt pedagogiskt försök med honom. Itard ville undersöka i vilken utsträckning gossen var mottaglig för undervisning och uppfostran. En väsentlig anledning till detta torde ha varit att Itard ville undersöka riktigheten av Lockes åsikt om att grunden för all vår kunskap åstadkommes genom yttre och inre sinnesintryck, vilka sedan bearbetas av fönuftet. Itard hade för ändamålet en unik försöksperson, men någon slutgiltig lösning på sitt problem fick han inte genom experimenten med denne. Vid sina behandlingsförsök hade Itard infört en ny metod, som han kallade för *sinnesövningar*. Sinnena skulle övas systematiskt och detta skedde med hjälp av dessa sinnesövningar samt en del uppmärksamhets- och minnesövningar. Detta var också den pedagogiska konsekvensen av hans anslutning till Lockes åsikt om sinnesintryckens betydelse för kunskapstilläggnandet. I de skolor för sinnesslöa som sedermera inrättades blev sinnesövningarna ett huvudämne i de lägre klasserna. Efter några års arbete hade Itard lyckats lära sin elev någon form- och färguppfattning och dessutom kunde denne kläda sig själv och i begränsad omfattning anpassa sig socialt. [*Krenberger* (1913); *Kanner* (1960—1961), s. 2 ff.; *Kanner* (1964), s. 12 ff.; *Pritchard* (1963), s. 51 ff.; *Rifbjerg* (1953), s. 16 ff.]

lätta och förbättra de psykiskt efterblivnas anpassning till omvärlden.¹¹

Guggenbühl hävdade att vid arbete med sinnesslöa (kretiner) var vetenskap en sida och barmhärtighet en annan. Vid behandlingen framhölls den medicinska delen som viktigast, vilken omfattade diet och medicinering (tillförsel av mineralämnen). Dessutom ansågs den rena bergsluften vara en primär förutsättning för arbetet. Även pedagogiska övningar förekom i syfte att träna hörsel, syn och iakttagelseförmåga, vilket visar att Séguins idéer här hade en parallell.¹² Sengelmann hade innan han grundade en anstalt för sinnesslöa år 1863, bildat en anstalt för skolkande skolbarn, vilket betecknades som "socialt-karitativt arbete" samtidigt som skolan karakteriserades som en "kristlig arbetsskola".¹³ Fler exempel på olika vägar att försöka komma tillrätta med problemet med sinnesslöa kunde anföras. Det bör här endast påpekas att sedan särskilda klasser börjat inrättas inom folkskolan kom pedagogernas roll att bli allt väsentligare samtidigt som den pedagogiska behandlingens betydelse ytterligare ökade. Redan 1820

¹¹ Séguin visade en dragning mot ett mer utpräglat pedagogiskt betraktelsesätt inför problemet att välja den lämpligaste behandlingsmetoden för de sinnesslöa. Han var utbildad pedagog och hade dessutom förvärvat medicinska kunskaper och dessa kunskapsområden kombinerade han vid utformandet av sitt uppfostringsprogram för de psykiskt efterblivna. [*Séguin* (1846); *Holman* (1914).] Séguin var både teoretiker och praktiker.

Det har sagts att "den medicinska delen av Séguins arbete är varken bättre eller sämre än insatserna av hans samtida och hade Séguin varit enbart läkare skulle han sannolikt inte haft ett sådant inflytande". [*Pichot* (1948), s. 131.] Séguins pedagogiska inriktning hade bidragit till hans intresse för att bota eller åtminstone förbättra de sinnesslöa.

För att ytterligare något belysa Itards och Séguins betydelse som inspiratörer inte bara på det område som rör psykiskt efterblivna utan även allmänt, kan påpekas att flera kända pedagoger som t. ex. Decroly, Montessori och Descoedres fått uppslag från dessa pionjärer. [*Kanner* (1960—61), s. 5 ff.; *Kanner* (1964), s. 35 ff.; *Kraft* (1961); *Pritchard* (1963), s. 53 ff.; *Rifbjerg* (1953), s. 20 ff.; *Rifbjerg* (1963), s. 24 f.]

¹² *Kanner* (1964), s. 17 ff.; Guggenbühl (1853); *Kanner* (1959).

Guggenbühl talade vid sitt arbete med de sinnesslöa även om den odödliga själen, vilket visar att också den religiösa målsättningen var aktuell i detta sammanhang. [*Kanner* (1964), s. 24.]

¹³ *Danneman m. fl.* (1911), sp. 1599. Se även: *Kanner* (1964), s. 54 f.

lär en sådan specialklass ha inrättats i Aue.¹⁴ Under 1860-talet skall några s. k. "Hilfsklassen" ("hjälpklasser") ha upprättats i Tyskland och under de följande decennierna ökade de i antal.¹⁵ Om det rört sig om sinnesslöa skolbarn eller om endast svagt begåvade, så att beteckningen "hjälpklass" varit en adekvat benämning kan inte utredas nu långt efteråt. De oklara förhållandena i Sverige kring klassernas benämning och klientel har i det föregående berörts och man kan ha skäl att anta ett liknande förhållande ute på kontinenten. Att särundervisning förekom inom folkskolan där är ett långt viktigare och säkrare faktum att registrera.

För sinnesslöverksamheten i Sverige fanns den närmaste förebilden i Danmark, där verksamheten hade utvecklats tidigare än i Sverige och nått en för tiden och de europeiska förhållandena hög nivå.¹⁶

Redan hösten 1855 öppnades en "Helbredelseanstalt for idiotiske, svagsindige og epileptiske Børn" vid Gamla Bakkehus i Köpenhamn. Bland de första ledarna för anstalten märktes främst cand. theol. H. P. Duurloo, vilken tidigare varit föreståndare vid en dövstumskola. Den undervisningsplan som tillämpades upptog gymnastik, artikulationsövningar, språkövningar, bibelsamtal, läsning, räkning, skrivning, teckning, handarbete (slöjd) och sång. Avsikten var att så snart en elevs sinnesslöhet genom undervisningen blivit hävd skulle denne skickas tillbaka till den vanliga skolan. Duurloos önskan att även en normalskola skulle sammanbindas med sinnesslöanstalten, visar att man ville sätta den i nära sammanhang med det övriga skolväsendet.¹⁷

¹⁴ *Aa.*, s. 110.

¹⁵ *Aa.*, s. 112 ff. Jfr *Kielborn* (1897).

¹⁶ För Sverige låg det nära till hands att särskilt i skandinavismens tidevarv rikta blickarna just mot Danmark, när det gällde att skaffa inspiration och kunskaper för att införa en rationell sinnesslövärd i Sverige. Även Danmarks geografiska läge som gjorde att många studieresor till kontinenten gick över landet, kunde bidra till att Danmark till en del fick vara mönsterbildande för vårt land. Bl. a. av den anledningen ägnas den danska verksamheten för de sinnesslöa en relativt utförlig framställning på de följande sidorna. Längre fram i denna framställning nämns några svenska pedagogers studieresor till just Danmark. [Referenser finns t. ex. i: *Odhner* (1903), s. 17 o. 34; *Rappe* (1903), s. 14; *Ambrosius* (1930), s. 73.]

¹⁷ *Moldenbawer* (1869), s. 34 ff.

År 1865 öppnades ytterligare en anstalt i Köpenhamn, som var sammankopplad med en redan befintlig anstalt för dövstumma barn och kallades "Døvstummeskolen gr. p. Talemethoden og Anstalt for aandssvage Børn".¹⁸ Den ena delen av anstalten betecknades ibland även "Skole for aandssvage Børn". Anstaltens gemensamme föreståndare J. Keller¹⁹ var således föreståndare både för en dövstumskola och en sinnesslöanstalt, något som bör observeras eftersom det visar att detta danska försök med sinnesslöundervisning försiggick i mycket nära kontakt med dövstumundervisning.

Keller stödde sig på franska auktoriteter inom psykiatrin. Han citerade Esquirol då denne framhöll att idioti icke var en sjukdom utan i stället en brist i individens andliga utveckling. Keller refererar även till Belhomme, vilken påpekat att "eftersom behandlingen av den sinnessjuka närmast bör vara medicinsk, bör således behandlingen av den andessvage närmast vara pedagogisk".²⁰ Keller hävdade också att behandlingen av varje enskilt barn skulle vara individuell²¹ och ansåg att man borde göra en indelning av de sinnesslöa, även om den teoretiska grunden för detta ännu saknades. Ur praktisk synpunkt var en indelning nödvändig, eftersom de svårare fallen av sinnesslöhet borde särhållas från de lättare fallen. Keller ville gruppera de sinnesslöa i tre kategorier: "de egentliga idioterna", "de oegentliga idioterna" samt "sinker (retardés)".

¹⁸ *Aa.*, s. 37.

Kanner anger felaktigt 1856 som tillkomstår. [Kanner (1964), s. 59.]

¹⁹ Johan Christoffer Rummelhoff Keller (1830—1884) karakteriseras som varmhjärtad människovän, "som särskilt intresserade sig för abnorma barn". Det var Kellers arbete med dövstumma barn, som fört honom in på sinnesslöundervisningens område. [*Danneman m. fl.* (1911), sp. 890 f.] Keller fick också betydelse som inspirationskälla för en del svenska sinnesslöanstalter.

²⁰ Anledningen till detta skulle vara att den pedagogiska behandlingen "stöddes på vetenskapen om den nära kontakten mellan det andliga och det kroppsliga och genom andlig gymnastik kunde det kroppsliga tillståndet påverkas, varigenom detta kan utvecklas till större fulländning och kroppen sålunda bli ett mer brukbart redskap för det andliga livet. *Vetenskapen om växelverkan mellan det andliga och det kroppsliga är således principen i idiotundervisningen*". (Kurs. i orig.) [Keller (1867), s. 42 f.] Om Belhomme se t. ex. Kanner (1964), s. 10.

²¹ Keller hävdade att "undervisningen bör rätta sig efter varje enskilt barns tillstånd och individualitet och idiotens skepnader är, som nämnts, mångahanda. Liksom det vimlar av varianter inom normalgruppen, gör det även bland de sinnesslöa [aandssvage]". [Keller (1867), s. 44.]

Keller önskade särskilda anstalter för var och en av dessa tre grupper av sinnesslöa barn, men av praktiska skäl — främst svårigheterna att få till stånd dessa anstalter — tänkte sig Keller att klientelet skulle tvådelas och till följd av detta vore endast två slags anstalter nödvändiga.²²

Keller ansåg att staten borde ta hand om sinnesslöverksamheten liksom staten tidigare dragit försorg om anstalter och skolor för blinda, dövstumma och sinnessjuka individer.

I Norge skedde utvecklingen av skolor för de psykiskt efterblivna snabbare än i Sverige sedan arbetet väl kommit igång.²³ Man kan urskilja två linjer i denna utveckling: Den ena representeras av cand. philos. J. A. Lippestad, som under sitt arbete som dövsläroare påträffat sinnesslöa barn och som gjort undervisningsförsök redan år 1874. Tillsammans med H. Hansen grundade han i oktober år 1876 ett "ändsvakeinstitut" i Lökken Vestheim i Kristiania (Oslo).²⁴ Inrättningen benämndes "Anstalten for åndelig abnorme Børn i Kristiania" och undervisningen påbörjades i mars 1877.²⁵ Även barn med normal begåvning och hörsel men med talfel togs emot. Skolans målsättning var att "avlägsna alla abnormiteter". I undervisningen betonades särskilt inhämtandet av en levande kristendomskunskap samt danandet av elevens personlighet så att individen inte längre fram skulle behöva ligga samhället till last. Om möjligt skulle de undervisade återföras till undervisningen i normalskolan, särskilt de elever som hörde till talfelsgruppen.²⁶

²² *A.a.*, s. 89 ff. I Kellers skola fanns två avdelningar för sinnesslöa. Den ena inrymde "sinker" eller sådana sinnesslöa som kunde konfirmeras och bli yrkesarbetande i sådan omfattning att de själva kunde skaffa sig sitt uppehälle. Den andra avdelningen omfattade "oegentliga idioter", vilka tydligen inte ansågs kunna bli förda upp på självförsörjandenivå. Det bör observeras att en viss differentiering härigenom hade genomförts. I den begynnande svenska sinnesslövårde förekom samma problem och den lösning som i första hand prövades torde närmast vara Kellers.

²³ Psykiatern Ludvig Dahl pläderade bl. a. för särskilda åtgärder för de sinnesslöa i Norge. [*Dahl* (1859), s. 229 ff.]

²⁴ *Høigård-Ruge* (1947), s. 216; *Dokka* (1967), s. 221.

²⁵ Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård i: *FSBV* Å 1879, s. 75 ff.

²⁶ *A.a.*, s. 76.

Den andra linjen representeras av Carl Th. Lippestad — broder till den nyssnämnde — vilken år 1892 grundade "Oslo særskole". Denna skola hade mycket nära anknytning till folkskolan.

Släktskapen mellan "ändssvakeskolen" och "særskolen" i Norge ligger i öppen dag, men de fick olika funktioner. Særskolen gav möjlighet att differentiera bland elevklientelet i folkskolan. Skolplikt för "ändssvake" barn infördes i Norge 1881 och skulle gälla för åldrarna 8—21 år. En eftersläpning med lagens genomförande uppstod och först 1892 kom lagen att i realiteten vara i kraft.²⁷

Någon påverkan från Finland på det svenska arbetet med sinnesslöa kan inte noteras, eftersom denna utveckling inträffade betydligt senare i Finland än i vårt land.

Det bör i detta avsnitt slutligen även antydast att den nyssnämnda optimismen beträffande möjligheterna att förbättra de sinnesslöa med pedagogiska åtgärder inte delades av alla. Den pedagogiska optimismen under 1800-talet började vid sekelskiftet i viss utsträckning ersättas med en pedagogisk pessimism. Pritchard har visat att främst tre omständigheter skapade problem för arbetet med de sinnesslöa. F. Galton, H. Goddard m. fl. betonade arvets betydelse och ville därvid lansera en degenerationsteori. Goddard sökte påvisa "att de sinnesslöa utgjorde en fara för samhället". Vidare bidrog utvecklingen av intelligenstestningen — främst genom A. Binet och Th. Simon — till uppfattningen att barn med låg intelligensnivå aldrig skulle kunna höja den. Binet och Simon ställde sig f. ö. direkt kritiska till Séguins optimism rörande de sinnesslöas möjligheter till rehabilitering. Slutligen orsakade svårigheterna att skaffa arbete åt de elever, vilka lämnat

²⁷ *Høigård-Ruge* (1947), s. 216 f.

Særskolen "både befriade den normala skolan från ett besvärligt elevmaterial, som hindrade dess arbete, och gav de svagt begåvade en miljö och arbetsuppgifter, som kunde tillfredsställa dem". [*A.a.*, s. 216.]

I statistik och officiella sammanhang delade man i Norge in de sinnesslöa ("ändssvake") mellan 7 och 21 år i tre grupper: a-barn, som antogs vara mottagliga för undervisning, b-barn, vilka det var tvivelaktigt om de kunde motta undervisning samt c-barn, vilka icke kunde motta undervisning. De barn som åtnjöt undervisning delades upp på två avdelningar dels den s. k. läseskolan och dels den s. k. arbetsskolan. [*Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning, 1894*, s. 53 f.]

sinnesslöskolorna, uppfattningen att de sinnesslöa borde ges en permanent vård.²⁸

Några svenska psykiatrikers bidrag

C. U. Sondén. När medicine doktorn och sedermera medicinalrådet C. U. Sondén²⁹ år 1857 tog till orda för de sinnesslöas sak³⁰ var det inte första gången som han visade sin vilja till en humanitär insats. De sinnessjuka och deras vård hade Sondén tidigare diskuterat för att om möjligt förbättra deras mycket dåliga villkor och vårdmöjligheter. Vid naturforskarmötet i Kristiania år 1844 föreläste Sondén och gjorde då utblickar mot Europa och de vårdmöjligheter som där fanns för sinnessjuka. Alla jämförelser med svenska förhållanden utföll till vårt lands nackdel och Sondén

²⁸ Pritchard (1963), s. 178 f. Se även: Deutsch (1946), s. 347 ff., särsk. kap. XVII; Jones (1960), s. 49 ff.

²⁹ Carl Ulrik Sondén (1802—1875) blev med. lic. 1828 samt med. dr 1835, läkare vid Danviks hospital (Stockholm) 1832, överläkare där 1847—1862 och medicinalråd 1858—1874. "Såsom hospitalsläkare bröt han helt och hållet med den gamla metoden vid sinnessjukas behandling". Sondén arbetade med utgångspunkt från "mera människovänliga grundsatser". [*Svensket biografiskt lexikon*. Ny följd (1907), bd 10, s. 54 f. Så gott som samma formuleringar förekommer i Hofberg, bd 2 (1906), s. 485.] Sondén karakteriseras som "företrädesvis teoretiker" [*Levnadsteckningar över Kungl. Vetenskapsakademiens ledamöter*, bd 5 (1915), h. 1, nr 88, s. 235], men såsom sådan livligt verksam för att lansera nya idéer på medicinens olika områden. I detta sammanhang är hans insatser på psykiatriens område mest intressanta. Om Sondén sägs att han synes "finna en fröjd i att skriva. Men hans uppsåt är städse ärligt, och en medfödd nobless utmärker hans förehavanden". [*A.a.*, s. 197.] Levnadsteckningens uppräknings av Sondéns skrifter omfattar 98 nummer, vilka avhandlar många vitt skilda ämnen inom huvudsakligast medicinen. Endast en uppsats är helt ägnad åt sinnesslöproblemet: "Om idioters uppfostran och undervisning", publicerad i: *Hygiea*, 1857, s. 299—310.

³⁰ Sondén (1857).

Sondén tillhörde f. ö. tidskriftens redaktionskommitté, där han svarade för artiklar med psykiatriskt innehåll. Sondén skriver i en fotnot till sin artikel att han tvekat om dess rätta plats var i *Hygiea*, men att han dock ville införa den där "i övertygelse att även därmed något gott torde kunna vinnas att saken kommer till tals, ehuru jag måste medgiva att en mera vetenskaplig avhandling här snarare hade varit på sitt ställe". [*A.a.*, s. 299.]

hoppades att detta skulle göra myndigheterna villigare att hjälpa till med att förbättra vården.³¹ Artikelns om de sinnesslöa i *Hygiea* från år 1857 var f. ö. ursprungligen avsedd även den att vara en föreläsning vid ett naturforskarmöte i Kristiania (år 1856).³²

Sondén hävdade 1857 att staten hade en tvåfaldig anledning att inrätta anstalter för de sinnesslöa. Dels av "moraliska" skäl eftersom "staten erkänt sin skyldighet att taga vård om sina hjälpbehövande medlemmar i allmänhet och sinnessjuka i synnerhet". Dels av "statsekonomiska" skäl, då "samhället genom lämplig omvårdnad och uppfostran i rättan tid av svagsinta barn, kan förvandla dem från odugliga och blott tärande medlemmar, till verksamma och närande, samhället snarare bör vinna än förlora på de därför utlagda medlen".³³

Sondéns intresse för de sinnessjuka hade bidragit till att han börjat studera de sinnesslöas villkor och möjligheter till omhändertagande. Han ansåg en väsentlig fråga vara hur man skulle kunna differentiera klientelet på sinnessjukhusen, så att de sinnesslöa kunde få en speciellt tillrättalagd vård och uppfostran och inte bli ett slags andra klassens patienter på sinnessjukhusen. I sin

³¹ Sondéns värdjanden från år 1844 hade — enligt vad han framhållit i den nyssnämnda artikeln från 1857 — givit vissa resultat men till detta hade säkerligen också bidragit hans egen propagandaskrift: "Danviks Dårhus. En uppfordran till vederbörande att tidsenligt reglera vården om Stockholms sinnessjuka" [Sondén (1853)]. Sondén ville påvisa de missförhållanden som vid den tiden rådde inom sinnessjukvården i Stockholm.

Skriften, som dessutom var försedd med dedikationen "Till Vederbörande", var säkerligen menad som ett slags dåtida "chockreportage" kring de sinnessjukas svåra förhållanden, särskilt då på Danvikens hospital. Förordet var också betecknande nog daterat: "Stockholm på 40 martyrs dag 1853". För en nutida läsare verkar framställningen närmast starkt polemisk och torde ha givit en läsare vid mitten av förra seklet det intrycket i ännu högre grad. Sondéns inlägg i *Hygiea* för de sinnesslöas sak är hållet i en mycket hovsam ton och han framför inte alls sina argument med samma fränhet som i den nyssnämnda skriften några år tidigare. Se även: *Näsström* (1951), s. 71 ff.

³² Sondén (1857), s. 299.

³³ *A.a.*, s. 308.

Uttrycken "tärande" och "närande" hade Sondén med all sannolikhet mött vid olika tillfällen tidigare. T. ex. gjorde A. Nordencrantz (Bachnansson) redan 1730 en distinktion mellan "närande" och "tärande" samhällsmedlemmar i sitt arbete "Arcana Oeconomiae et Commercii". [*Löfberg* (1949), s. 71.]

Hygiea-artikel påpekade Sondén just att det var angeläget att inrätta "särskilda *skolor eller uppfostringsanstalter för svagsinta barn eller s. k. idioter*".³⁴

Frågan om undervisning för sinnessjuka och sinnesslöa hade nägot berörts redan i ett betänkande från 1851 kring frågan om "erforderliga förbättringar i hospitalsväsendet i riket".³⁵ Sondén hade ingått i den kommitté, som utrett frågan. Enligt kommitténs förslag borde sjukhuspredikanterna efter läkarens anvisningar "hålla religionsövningar" och "hava tillsyn" över undervisningen i religion och andra ämnen, vilka var viktiga för "den psykiska behandlingen". Rörande de sinnesslöa rekommenderas undervisning i form av "läsning och skrivning i varjehanda ämnen". I nära anslutning till tankegångarna kring denna sida av verksamheten vid sinnessjukhusen skisserades även sådana patientsysselsättningar vilka numera går under namnet arbetsterapi. Betänkandet bar överhuvud prägel av humanitet och medkänsla för patienterna vid sinnessjukhusen.³⁶

Kommitténs förslag att bl. a. sinnesslöa ("idioter och fånar") skulle förklaras oberättigade till plats vid hospitalen bör också noteras.³⁷ Tanken bakom detta var att de akut sjuka i första hand

³⁴ Sondén (1857), s. 300. (Kurs. i orig.)

"Det är nämligen klart, att, vid anläggandet av hospital för sinnessjuka, den frågan måste vara högst väsentlig: Om de svagsinta barnen, idioterna, skola hädanefter såsom hittills förbliva långsamt bortdöende, att ej säga levande förmultnande sängliggare, eller åtminstone osnygga, alltid obehagliga snyltgäster på de sinnessjukas kuranstalter, eller, såsom vi böra hoppas, i egna uppfostringsanstalter ägnas en särskild vård, vilken lika mycket pedagogisk som psykiatrisk kan gör dem till nyttiga medlemmar av samhället?" [A.a., s. 300.]

³⁵ *Betänkande om erforderlige förbättringar uti Hospitals-väsendet i Riket, 1851.* Sondéns skrift från 1847 [Sondén (1847)] nämns i betänkandets inledning. [Betänkande — — — 1851, s. 3.] Kommittén ansåg även att hospitalen inte borde vara tillgängliga för kroppssjuka utan endast för sinnessjuka. [A.a., s. 4.]

År 1877 överfördes mentalsjukvården från Serafimerordensgillet till Sundhetskollegium. [Medicinalväsendet i Sverige 1813—1962, s. 28 f.] Om mentalsjukvården i vårt land se: A.a., s. 243 ff.

³⁶ Sondén hade vid ett tidigare tillfälle uttalat: "Kurhospitalet bör, med ett ord, vara ett slags uppfostringsanstalt, där läkaren är förste läraren." [Sondén (1845), s. 125.]

³⁷ A.a., s. 6.

skulle komma i åtnjutande av vård.³⁸ Man var benägen att betrakta sinnesslöa som kroniskt sjuka och därmed obotliga, även om man på sistone börjat hoppas på möjligheter att förbättra även dem. I 1858 års stadga angående sinnessjuka nämndes inte heller att sinnesslöa skulle beredas plats.³⁹

Mot denna bakgrund blir Sondéns framstöt 1857 lättare att sätta in i ett vidare sammanhang. Som läkare vid sinnessjukhus var han angelägen att slippa belastningen av sinnesslöpatienterna, men ville samtidigt att de skulle få andra möjligheter än sinnessjukhusets till rehabilitering.⁴⁰

Sondén gav i sin Hygiea-uppsats en snabb översikt över idiotiens psykiska och fysiska morfologi. Han nämnde Séguins insats med stor aktning och påstod att "Séguins upptäckt [av möjligheten att framgångsrikt undervisa sinnesslöa] är att ställa i bredd med konsten att undervisa blinda och dövstumma" och ville likna Séguins arbete vid en "upptäcktsresa i denna själens öken". Sondén refererar kortfattat Séguins behandlingsmetod, som var "både fysisk och moralisk exercis eller uppfostran".⁴¹

Sondén ställde sig kritisk mot Séguins uppgift om att 98 % av de sinnesslöa skulle kunna förbättras genom hans behandlingsmetoder och räknade i stället med samma procenttal förbättrade som bland sinnessjukhuspatienter (33 1/3). De sinnesslösas antal i Sverige ville han uppskatta till omkring 1500.

³⁸ Detta var fastslaget redan i Serafimer-Ordens-Gilletts cirkulär av den 13/1 1838.

³⁹ SFS 1858, nr 50, § 3.

⁴⁰ Sondén framhöll i sin Hygiea-artikel att han inte kom med några nya rön eller åsikter rörande de sinnesslöa, utan endast hade sammanställt de resultat som "sakkunnigas erfarenheter och åsikter i ämnet" hade givit. Differentieringsproblemet betonades — som ovan nämnts — av Sondén: "Det gives en klass olyckliga, vanligen räknade till de sinnessjuka, men som vi här vilja hava avskilda ifrån dem och därför vilja kalla med en på alla tre nordiska språken lätt begriplig benämning: *svagsinta*. I vetenskapliga arbeten kallas de annars vanligen idioter, och deras tillstånd idioti eller idiotism". [Sondén (1857), s. 301.]

⁴¹ A.a., s. 305.

Sondén påpekar omedelbart efteråt i texten att det franska språkbruket innebär att "moralisk" används synonymt med "intellektuell" i detta sammanhang. Sondén uppfattade således Séguins behandlingsmetod som bestående av både fysisk och intellektuell övning av de sinnesslöa eleverna.

Sondén hade inte inskränkt sig till att enbart läsa om Séguins arbete, utan han hade även praktiska erfarenheter av arbetet i "idiotskolan å Bicêtre vid Paris".⁴² Sondén skildrade Séguins metod med "sinnesövningar", och gav ett översiktligt referat av dessa, vilka avsåg att träna sinnena. Man kan dock lägga märke till att Sondén i sin optimism tydligen tänkte sig att de sinnesslöa barnen snabbt skulle kunna skaffa sig vissa kunskaper.⁴³

Bakgrunden till Sondéns stora tilltro till Séguins metod för behandlingen av de sinnesslöa barnen torde ha utgjorts av såväl Sondéns egen önskan att introducera en speciell anstaltsbehandling för sinnesslöa avskild från vården av sinnessjuka, vidare hans anammande av Séguins egen optimism, samt slutligen Sondéns bristande erfarenhet av de verkliga undervisningsförhållandena vid arbetet med sinnesslöa barn.⁴⁴

Sondén hade inte alltid haft en optimistisk inställning till under-

⁴² *A.a.*, s. 306.

Sondén företog två studieresor till kontinenten med syfte att göra sig underättad om sinnessjukvårdens organisation och utformning. Hans första studieresa sträckte sig från maj/juni 1833 till maj 1834 och omfattade Danmark, Holland, Belgien, Frankrike samt flera av de tyska staterna. [*Sv. Biogr. lexikon*. Ny följd, bd 10, s. 54 f.] Eftersom han uppbar ett resestipendium avlämnade han den 1 dec. 1834 sin reseberättelse till Sundhetskollégium. De väsentligaste delarna ur reseberättelsen har publicerats. [*Sondén* (1838).]

År 1847 gjorde han en ny studieresa, denna gång på egen bekostnad, varför någon reseberättelse inte föreligger. Resan torde dock ha haft ungefär samma utsträckning som den första.

⁴³ "Sedan sålunda, efter längre eller kortare tids övningar, sinnena vunnit någon stadga att fatta och själen att begripa de uppfattade föremålen, och idioten sålunda närmar sig den utvecklingsgrad det väl organiserade barnet redan äger vid undervisningens vanliga början, skrides till handledning i teckning, skrivning, räkning. Längre vilja vi icke följa denna idiot-undervisning, då den hädanefter mer och mer närmar sig det vanliga undervisningsättet; och då det egentligast är bibringandet av dessa första elementer, som det sunda barnet inhämtar så att säga av sig självt, vilket utgör det egna och framförallt svåra i idiotuppfostran". [*Sondén* (1857), s. 307.]

⁴⁴ Sondéns synpunkter på pedagogisk verksamhet bland de sinnesslöa bör ses som en reflex av föreställningen att undervisning verkade som ett universalmedel mot fattigdom, vilken tanke förekom vid denna tid. Sondén anslöt sig f. ö. helt till de Séguinska idéerna och hävdade inte någon egen linje, trots att detta inte skulle ha varit stridande mot den bild man får av Sondén som den kritiskt prövande och icke något för gott accepterande vetenskapsmannen.

visning av sinnesslöa. I reseberättelsen 1838 meddelade han att idiotismen "uppkommer såsom arv från kroppsligt sjukliga föräldrar, och är då i sin vagga obotlig, född ohjälplig" samt utgjorde "sista stadium av de flesta andra själssjukdomar".⁴⁵ Ännu 1846 kunde Sondén skriva: "Idiotism har jag lika litet som andra sett botas. — — — Om fransmännens försök i senaste tider att bibringa idioter en slags bildning i filantropiskt hänseende äro berömvärda, så äro de dock i vetenskapligt blott ett fåfängt sökande likt det av quadratura circuli."⁴⁶

Trots att P. A. Siljeström inte var psykiater, kan i detta sammanhang nämnas att han i sin redogörelse för studieresan till Förenta staterna 1848—1850 inte nämner Séguin, trots att han särskilt påpekar att sinnesslöanstalter är en pedagogisk nyhet. Séguin hade 1848 flytt från Frankrike till Förenta staterna och bidrog starkt till att ett anstaltsväsende för sinnesslöa började utvecklas där.

"Instituter för idioter äro av färsk dato, och i Amerika finnes ännu, mig veterligen, blott ett sådant. Det hade nyligen etablerats i Boston av D:r Howe (föreståndaren för blindinstitutet, Laura Bridgmans lärare), vilken däruti erhållit ett nytt fält för sin beundransvärda talang. Institutet var ännu så nytt, att jag endast kunde övertyga mig om de oerhörda svårigheter, som möta vid detta slags undervisning".⁴⁷

Siljeström skrev detta redan fem år före Sondéns bekanta uppsats i *Hygiea*. Medan Siljeström endast kortfattat beskrev det han sett, agiterade Sondén för åtgärder i saken.

F. Liedholm. Åtgärder för sinnesslöa nämndes i förbigående av t. ex. F. Liedholm,⁴⁸ då han avlämnade en reseberättelse från sin

⁴⁵ *Sondén* (1838), s. 333.

⁴⁶ *Sondén* (1846), s. 308 f.

Tydligen hade Sondén först efter sin andra studieresa till Paris 1847 fått en positiv inställning till undervisning av sinnesslöa.

⁴⁷ *Siljeström* (1852), s. 297.

⁴⁸ Johan Fredrik Liedholm (1821—1899), läkare vid Växiö hospital karakteriserades som "fint bildad, samt human och i karaktärsegenskaper högtstående". Hans "levande intresse, stora plikttrohet och sällsynt praktiska blick" för arbetet inom sinnessjukvården framhålls. [*Sveriges läkarehistoria*, fjärde följden, bd 3, (1933), s. 213 f.]

vistelse 1851—1855 vid några sinnessjukhus på kontinenten, särskilt i Holland. Liedholm nämnde att från ett holländskt sinnessjukhus hade sex "idioter" uppgivits som tillfrisknade, vilket måste ha varit "ett misstag" — enligt Liedholms mening — "alldenstund medfödd idiotismus till följe av sjukdomens natur är alldeles obotlig". Han ville förklara de sex tillfrisknandena med att det icke varit fråga om medfödd idioti utan om vanvård, och att fallen genom "den bättre vården och skötseln" blivit återställda.⁴⁹ Liedholm hade tydligen inte samma kännedom som Sondén om de franska framstegen på området. Dock meddelade Liedholm att vid sinnessjukhuset i Merenburg i Holland fanns "redan år 1855 en skola för de å nämnda anstalt intagna idioter". Samma år hade en präst inrättat en anstalt för undervisning av sinnesslöa barn och Liedholm återgav den fullständiga stadgan för denna skola.⁵⁰

A. Nyström. I sin doktorsavhandling "Om cretinism och idioti" från år 1868 berörde med. dr A. Nyström⁵¹ de sinnesslöas vårdförhållanden i Sverige. Han nämnde att i "Sverige och Norge saknas ännu, tyvärr, idiot-anstalter; hos oss inhysas idioterna på våra dårhus endast som förplägningshjon och äro i total avsaknad av någon egentlig vård och uppfostran".⁵² Nyström hade dessförinnan, även om han ställt sig kritisk, något behandlat förhållandena på kontinenten och framhållit Guggenbühls pionjärskap.⁵³

Beträffande idiotins beskaffenhet framhöll Nyström att "Psykiatrici räkna numera varken kretinismen eller idiotien till sinnessjukdomar i egentlig mening (förståndsruddning, vansinne), utan anse dem för hämmade utvecklingsformer".⁵⁴ I slutet av sin fram-

⁴⁹ Liedholm (1858), s. 55.

⁵⁰ A.a., s. 63 ff.

⁵¹ Anton Kristen Nyström (1842—1931) var privatpraktiserande läkare i Stockholm och känd folkbildare. [Se t. ex.: SFH III, s. 504 f.; Leander (1965), s. 83 ff.]

⁵² Nyström (1868), s. 15.

⁵³ Nyström ansåg att Guggenbühl lämnat felaktiga redogörelser om sina patienter och lämnat för optimistiska rapporter om behandlingsresultaten. Guggenbühl beskyldes även för "oriktiga anatomiska-fysiologiska slutledningar" och för att ha försummat "Europas första idiotanstalt — — — på det oförsvarligaste vis". [A.a., s. 13 f.]

⁵⁴ A.a., s. 15.

ställning betecknade han sinnesslöheten som sjukdom, men dock ej som sinnessjukdom. Nyström anslöt sig nära till Guggenbühls behandlingsprogram.⁵⁵ Beträffande behandlingsprognosen intog Nyström en nyanserad ståndpunkt.⁵⁶

N. G. Kjellberg. Psykiatern N. G. Kjellberg⁵⁷ publicerade ett inlägg rörande problemen kring den begynnande sinnesslövdärderna i vårt land vid slutet av 1860-talet.⁵⁸ Kjellberg hade funnit att den tillgängliga statistiken över det sammanlagda antalet sinnessjuka och sinnesslöa var tämligen otillförlitlig.⁵⁹ För att få ett säkrare

⁵⁵ "Vid den individuella behandlingen gäller det först att söka hejda sjukdomens framåtskridande; att bringa barnen i gynnsamma hygieniska förhållanden — fysiska som moraliska; stärka dem med bad samt roburantia, quinin, järn, vin m. m. och närande föda; att uppöva muskel- och nervsystemet med gymnastik och elektricitet; äntligen att på uppfostrans väg söka väcka och utbilda sinna och de själsliga förmågorna. Härvid kan mycket uträttas, och lyckliga resultat har man redan sett i idiot-anstalterna". [A.a., s. 101.]

⁵⁶ Nyström hävdade att "säkerligen kan man med full visshet påstå, att en idiot aldrig 'kan bli människa'; men säkerligen bör man hysa hopp om att kunna göra flertalet idioter till ganska nyttiga mekanismer såsom biträden i vardagslivets underordnade sysslor. Helt visst kunna de efter inlärandet av någon enkel yrkesgren sköta sig så, att de åtminstone kunna — vad millioner friska människor blott sträva för — förtjäna sitt dagliga bröd!" [A.a., s. 102. (Kurs. i orig.)]

⁵⁷ Nils Gustaf Kjellberg (1827—1893) blev efter läkarpraktik överläkare vid Uppsala centralhospital 1856. År 1863 blev han e. o. prof. i psykiatri vid Uppsala universitet. Han företog flera resor till kontinenten för att studera psykiatrisk vård. [Hofberg, bd 1, (1906), s. 583.] Kjellbergs "främsta insats" låg "inom socialmedicinens område; han verkade för förbättrad socialvård av ej blott sinnessjuka utan även sinnesslöa och andra hjälpbehövande i samhället". Kjellberg "framstår som vårt lands förste barnpsykiater". [Svenska män och kvinnor, bd 4, s. 253; Hygiea 1893, s. 103—107 (E. Hjertströms nekrolog över Kjellberg).]

⁵⁸ "Några ord om idioti och om uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn". I: Uppsala läkareförenings handlingar, bd 4, (1868—1869), s. 637—656.

⁵⁹ Jfr: SOS K) Helse- och sjukvården. II. Öfverstyrelsens öfver hospitalen underdåniga berättelse för år 1861 ff.

Under sinnesslövdärdens första tid och även ett stycke in på 1900-talet utfördes vid olika tillfällen statistiska beräkningar av det antal som de sinnesslöa kunde antas uppgå till. Det synes som om man ansett dessa statistiska utredningar vara de mest slagkraftiga argument, som fanns att tillgå, när myndigheterna skulle påverkas i riktning mot en mer frikostig och positiv attityd till sinnesslöanstaltarnas inrättande och ekonomiska stödjande. Dessa beräkningar ter sig numera

underlag gjorde Kjellberg en beräkning, som visade att det för hela landet erfordrades "uppfostringsanstalter för omkring 450 sinnesslöa barn". Kjellberg hade fullt klart för sig möjligheten att det verkliga antalet sinnesslöa var större än det han kommit fram till eftersom för många sinnesslöa barn gällde att "varken prästerskapet, skollärarna eller fattigvården ännu haft med dem något att skaffa".⁶⁰ Att ett organiserat omhändertagande av de sinnesslöa skulle bli dyrt ville Kjellberg inte dölja, men man skulle dock ekonomiskt vinna på inrättande av anstalter. Han ville dock framhålla som långt väsentligare både sociala och filantropiska skäl för sådana insatser.⁶¹ Kjellbergs inriktning åt detta håll tillsammans med hans strävan att praktiskt försöka lösa sinnessjukvårdens problem med de sinnesslöa bland vårdklientelet tycks ha varit huvudfaktorer bakom hans framstöt för att försöka åstadkomma särskilda former för de sinnesslösas omhändertagande.⁶²

E. Salomon. År 1869 publicerade E. Salomon⁶³ en uppsats kal-

tämligen primitiva och relativt otillförlitliga med sin bakgrund av osäker diagnos och föga enhetlig bedömning.

⁶⁰ *Kjellberg* (1868—1869), s. 655 f.

⁶¹ Kjellberg hävdade att "långt högre än den ekonomiska fördelen står dock plikten hos ett kristet folk av hög kultur att taga vård om sina värnlösa och hjälpbehövande medlemmar, och att medel därtill icke saknas vet en var, som med öppen blick vill se in i våra sociala förhållanden. Om endast en ringa del av de medel, som villigt offras på flärdens, fåfångans och de sinnliga njutningarnas talrika altaren, skulle tillvaratagas för de värnlösas hjälp, så behöfde icke någon ungdom uppväxa utan vård, icke ens de av naturen mest vanlottade". [*A.a.*]

⁶² Av Kjellbergs inlägg framgår tydligt även att han haft sina närmaste förebilder hos de tyska insatserna för sinnesslöa. På denna punkt skiljer sig Kjellberg från Sondén, vilken var starkt intresserad av de franska försöken. Dessa båda läkares olika inriktning kan delvis förklaras med att omkring tolv år förflutit mellan tillkomsten av deras uppsatser. Under denna mellantid hade de tyska försöken blivit mer kända och tagit loven av de franska insatserna, som i huvudsak hade varit impulsgivande och teoretiserande.

⁶³ Ernst Carl Victor Salomon (1831—1880) var bitr. läkare 1861, t. f. överläkare 1861—64 samt ordinarie överläkare 1864—78, allt vid Malmö hospital. Överläkare vid Lunds hospital från 1878. Salomon företog "vidsträckt resor i Europa, varvid han gjorde talrika studiebesök vid sjukhus för nerv- och sinnessjuka". [*Svenska män och kvinnor*, bd 6, (1949), s. 481.]

lad "Om anstalter för idioters vård i Norden".⁶⁴ Med sitt inlägg ville Salomon sprida kännedom om arbetet för de sinnesslöa. Salomon skisserade även avgränsningen av sinnesslöhet gentemot sinnessjukdom och menade att beträffande de sinnesslöa på sinnessjukhusen "så kunna de dock därstädes aldrig bliva annat än främmande gäster". Salomon uppgav att år 1866 fanns 125 idioter på sinnessjukhusen i landet.⁶⁵

Salomon använde sig av den gängse uppdelningen av sinnesslöa ("ofullkomne" eller "idioter") i "sinneströga (mindre vetande)", "sinnesslöa (halvidioter)" samt "fånar (helidioter)".⁶⁶ Beträffande möjligheten att bota idioti påpekade Salomon att "i egentlig mening kan man väl ej säga, att idioti kan kureras; men följderna av en idioti i lindrigare grad kunna till stor del minskas, om ej helt och hållet hävas".⁶⁷ De "sinneströga" kunde enligt Salomons mening undervisas och som ett resultat härav blev de i bästa fall i stånd att själva bidra till sitt uppehälle.⁶⁸

Salomon uppgav "idiotuppfostrans uppgift" vara att "genom en systematisk och konsekvent övning av tankens och hagens organer befordra själsutvecklingen på samma sätt som kurgymnastik och elektricitet göra det med hänsyn till svaga och förlamade

⁶⁴ Salomon (1867).

⁶⁵ *A.a.*, s. 51.

Enl. SOS fanns 138 patienter med diagnosen "Idiotia". [*SOS K) Helso- och sjukvården. II. Öfverstyrelsens öfver hospitalen underdåniga berättelse för år 1866*, s. 3.]

⁶⁶ Man kan lägga märke till Salomons beskrivning av sinnesorganens tillstånd hos de "sinneströga": "Sinnena äga mindre skärpa än vanligt men äro dock fullt tjänstbara, och när de sinneströga blicka utan att se, och lyssna utan att höra, så beror det på deras klena uppfattning, som endast svagt och med ringa uppmärksamhet emottager intryck". [*Salomon* (1867), s. 53.]

⁶⁷ *A.a.*, s. 54.

⁶⁸ "Vad åter resultatet av idioternas uppfostran angår, så är det betydligt olika för de olika slagen. De sinneströga må under särskilt avpassad uppfostran och undervisning i lyckligaste fall bringas därhän att de kunna bli tjänliga biträden i vardagslivets underordnade bestyr, eller ock kunna de genom inlärandet av någon lämplig hantering och vistandet hos någon välvillig och förståndig mästare väsentligen bidra till sitt underhåll. Halvidioterna kunna inövas till vissa mekaniska grepp och sysselsättningar, varigenom de kunna i någon mån mottaga en dressyr med hänsyn till deras personliga snygghet".

[*A.a.*, s. 55.]

muskler".⁶⁹ Séguin nämndes i samband med att svårigheterna i undervisningsarbetet berördes. Salomon betonade att "en god barnläkare är den bästa idiotuppfostraren". Men han ansåg att "läkare i egentlig mening behöver ej idiotuppfostraren vara, ty själva sinnesofullkommenheten botas ej genom medikamenter, utan genom konsekvent tillämpning av de regler, som grundlägga en sund barnuppfostran. De berömda idiotlärares Séguin och Sægert hava icke varit läkare".⁷⁰

Med sin artikel ville Salomon propagera för stöd åt de ansatser som börjat göras för sinnesslöanstalter i Sverige och han avslutade den med en vädjan om ekonomiskt stöd till en nybildad förening med sådant syfte: Föreningen för sinnesslöa barns vård.

Några svenska pionjärinsatser av praktisk natur

I det föregående har antytts att det från psykiatriskt håll lämnades vissa bidrag av teoretiserande natur. Dessa hade endast delvis betydelse som impulsgivare för praktiska insatser, vilka tog sikte på de sinnesslöa i vårt land. De första praktiska åtgärderna i denna riktning kom från personer, som var filantropiskt och socialt intresserade. Arbetet fick också på många håll en religiös underton.

Man kan även finna tecken som tyder på att under sinnesslöverksamhetens första tid var de i arbetet praktiskt verksamma i första hand intresserade för de enskilda fallen, medan sinnesslöheten såsom psykopatologisk företeelse tilldrog sig uppmärksamhet först i andra hand. Detta förhållande förde med sig att den filantropiska och sociala delen av arbetet i början tenderade att ta överhanden, medan skapandet av en för de sinnesslöa adekvat form av pedagogisk behandling kom att något dröja.

P. A. Borg. Pionjären för undervisning av blinda och dövstumma i Sverige *P. A. Borg*⁷¹ sysslade även något med omhändertagande

⁶⁹ *A.a.*, s. 55.

⁷⁰ *A.a.*, s. 59. Påståendet att Seguin "icke varit läkare" är överraskande och naturligtvis felaktigt.

⁷¹ Pär Aron Borg (1776—1839) har redan nämnts i *denna framst.*, s. 39. Biografiska uppgifter om Borg återfinns i *Prawitz* (1913), 29 ff o. *Nyström* (1900—1908), s. 155 ff. m. fl.

av sinnesslöa. Borg avsåg ursprungligen att meddela undervisning "ej allenast för blinda, utan även för dövstumma samt jämväl sådana personer, vilkas outvecklade sinnesförmögenheter pläga gemmenligen, genom en antingen försummad eller förvänd behandling, urarta till ursinnighetens hjälplösa tillstånd". Borgs avsikt med undervisningen och behandlingen var att "medelst slika olyckliga medmänniskors återförande till samfundsbandet, söka i en härstädes hittills obanad väg bidra till det allmännas gagn och nytta".⁷² Borg mottog i sin anstalt inte bara blinda och dövstumma utan även "svagsinta". De sistnämnda torde huvudsakligen "hava varit idioter och endast mera undantagsvis stillsamma vansinniga".⁷³ Det var endast under de första åren och i ett mindre antal som sådana förekom.⁷⁴

De sinnesslöa, som Borg skall ha mottagit, intogs endast under institutets fyra första år (1809—1812). Så tidigt torde han inte ha haft kännedom om de allra första undervisningsförsöken med sinnesslöa på kontinenten. Vid sina resor till verksamhetsfältet i Portugal 1823—1828, kan han dock ha tagit del av de franska försöken.

Slutsatsen måste närmast bli den, att Borg mottagit abnorma barn av olika kategorier och att han inte gjort eller alltid kunnat göra en bestämd skillnad mellan dövstumma och sinnesslöa. Man kan jämföra med Keller i Danmark. Av filantropiska — men

⁷² Kansleryllens skrivelse till K. M:t med yttrande över Borgs förslag till undervisningsinstitut för blinda och dövstumma. Stockholm 10/6 1808. [Efter *Leinberg*, bd 2, (1887), s. 552 f.]

⁷³ *Ahlner* (1918), s. 17 f.

⁷⁴ *Nyström* (1900—1908) redovisar 16 sinnessjuka ur institutets matrikel samt därtill fem "svagsinta". (Namnen på de flesta av dessa "svagsinta" var dock redan upptagna bland de sinnessjuka som räknats upp strax innan). De "svagsinta" ansåg Nyström "hava varit mer eller mindre lågt stående idioter, varför vi ock vid denna tid hava att se de första spåren av andesvagundervisningen i vårt land". [*A.a.*, s. 244 ff.] Det är dock tveksamt om det rört sig om någon systematisk undervisningsverksamhet. Nyströms benägenhet att tala om undervisning kan till en del ha berott på en strävan att framhäva Borgs verksamhet. [Jfr *Ahlner* (1918), s. 17.] Ahlner meddelar att Borg även senare mottagit "åtskilliga arter av sinnessjuka till kurerande", vilka inhystes i en mindre byggnad på den s. k. Holmen, avskild från den övriga anstalten. [*A.a.*, s. 18.] Även *Sondén* nämner Borgs arbete med sinnessjuka. [*Sondén* (1837), s. 178.]

även ekonomiska — skäl torde han ha behållit de sinnesslöa även sedan deras diagnos blivit säkrare ställd. Han torde ha försökt samla dessa i en särskild grupp, eftersom skolan enligt sitt program och sina statuter endast skulle syssla med dövstumma och blinda.⁷⁶

J. Glasell. När J. Glasell⁷⁶ år 1858 tillträtt tjänsten som bataljonspredikant vid flottans depå på Nya Varvet invid Göteborg, öppnade han en skola för dövstumma barn. I anslutning till denna verksamhet undervisades även sinnesslöa barn. Skolan fick då det i dövstumskolesammanhang icke ovanliga namnet "Tysta skolan".⁷⁷ Redan ett par år tidigare hade Glasell som pastorsadjunkt i Träslövs församling ägnat sig "med mycken och kärleksfull nitälskan åt vården av dövstumma, blinda och sinnesslöa".⁷⁸

"Tysta skolan å Nya Varvet" fick redan året efter sin start bidrag av David Carnegie i Göteborg genom en fond på 32.800 kronor vars avkastning skulle komma skolan till godo. Till följd av detta kallades skolan även för "Carnegieska stiftelsen för döv-

⁷⁶ Reglemente för Institutet för Dövstumma och Blinda, utfärdat 6/3 1816, § 1. [Efter: *Pravitz* (1913), s. 104.]

⁷⁶ Pontus Bernhard Julius Glasell (1824—1895) avlade prakt. teol. examen 1847. Han blev 1848 i Tyskland ordinerad till tamulmissionen i Indien, där han sedermera verkade under c:a ett år och återvände sedan efter några års bortovaro till Sverige. Under ett par år var han pastorsadjunkt i Träslöv, där hans far var prost. År 1858 blev han bataljonspredikant och 1875 kyrkoherde i Bjäreshögs och Oxie pastorat, Lunds stift. [*Lunds stifts herdaminne*, ser. 2, bd 5, (1954), s. 277 f.]

⁷⁷ Beträffande verksamheten å Nya Varvet synes Glasells insatser för abnorma barn ha skett på två vägar: dels som föreståndare för Tysta skolan, där enbart dövstumma barn vann inträde och dels genom att han privat tog emot barn, vilka torde enbart ha varit sinnesslöa. Detta är den enda förklaring som kan ges för att ofullständiga och delvis motstridande upplysningar av olika förf. skall kunna sammanjämkas. Jfr *Odhner* (1903), s. 15; *Blomberg* (1934), s. 56; *Sege* (1945), s. 24; *Petrén* (1916 a), s. 2; *Ahlner* (1918), s. 126 ff. m. fl.

⁷⁸ Glasells intresse för de blinda i församlingen kan möjligen återföras på det förhållandet att hans fader prosten Peter Abraham Glasell (1788—1861) hade en synskada, som medförde att han prästvigdes endast med tvekan. Åkoman förvärrades så att att han "var senare nästan blind" och predikade ur minnet, eftersom han inte kunde läsa sina anteckningar. [*Göteborgs stifts herdaminne*, (1948), s. 602.] Man bör inte heller glömma bort att Palmers tidigare nämnda arbete "Evangelische Pädagogik" kan ha varit bekant för Glasell.

stumma". Sinnesslöa nämns således icke och i fortsättningen tycks enbart dövstumma ha förekommit i detta internat, vilket var inrymt i den av staten förhyrda s. k. "Västra Kasernen" å Nya Varvet. År 1875 övertogs anstalten av Göteborgs och Bohus' läns landsting. Under perioden 1858—1875 genomgick 158 elever skolan.⁷⁹

I jämförelse med detta var den del av Glasells verksamhet, som rörde de sinnesslöa, av betydligt mindre omfattning. Han började år 1863 att ta hand om även sinnesslöa barn och dessa synes han ha inhyt i sin egen lägenhet, d. v. s. tjänstebostaden å Nya Varvet. Om han iakttagit — eller kunnat iaktta — en strikt skillnad mellan sinnesslöa och dövstumma vid deras placering är svårt att veta. Sannolikt kunde han det inte och därvid torde två orsaker ha spelat in: dels differentialdiagnostiska svårigheter, som föranlett denna blandning och dels en önskan att få hjälpa nödlidande barn utan hänsyn till arten av deras defekt. Vilken orsak som starkast inverkat är svårt att nu avgöra, eftersom det inte finns några källor som klart kan visa detta.⁸⁰

⁷⁹ *Ahlner* (1918), s. 129.

I Lunds stifts herdaminne nämns Glasells arbete för de sinnesslöa, varefter vilseledande tilläggs: "Sedan J. G. lämnat Göteborg övertog Göteborgs läns landsting det av honom bildade barmhärtighetsinstitutet". [*Lunds stifts herdaminne*, ser. 2, bd 5, s. 278.]

⁸⁰ Ebba Ramsay meddelade år 1903 att Glasell varit brukspredikant på Carnegieska sockerbruket vid Klippan under 1850- och 1860-talen, där han gjorde humanitära insatser bland personalen och fattiga i trakten. David Carnegie stödde honom i detta arbete och "särskilt till öppnande av ett litet skolhem vid Nya Varvet för sinnesslöa". [*Femte nordiska mötet för abnormsaken 1903*, s. 322 f.] Ramsay torde i propagandasyfte ha velat undertrycka att både sinnesslöa och dövstumma hade omhändertagits. Syftet med Ramsays inlägg vid mötet var att framhålla att Glasell var den förste som ägnade sig åt sinnesslövärd med praktisk inriktning. Ramsay betonar också att Glasell var den som övertygande vederlade den dåtida uppfattningen "att så länge man ej ännu kunde säga, att alla normala barn togos om hand och erhöles den högsta nödiga utveckling, vore det synd och oförnuft att öda krafter och pengar på de abnorma". [*A.a.*, s. 323.] I *SFH III* anförs kritiska synpunkter mot Glasell som pedagog: "Glasell ägde emellertid icke insikt och förmåga att leda denna skola [på Nya Varvet]. Undervisningen saknade, säger en av hans medlärare, plan och ordning". [*A.a.*, s. 210 f.] Om Glasells insatser för sinnesslöa och dövstumma sägs: "Även sedan J. G. kallats till bat.-pred. i Göteborg, ägnade han sig, så långt hans tid det medgav, åt sina värnlösa, som han inlogerade i sin vackra boställsvåning vid Nya Varvet.

GlaseLL skrev år 1866 en uppsats med rubriken "Om och för de blödsinta barnen i vårt land", där han i målande meningar pläderade för de sinnesslöas sak och samtidigt betonade den religiösa målsättningen för arbetet: "Under det borden dukas för andra vanlottade barn, såsom dövstumma och blinda, och dessa inbjudas att taga plats och njuta av kristendomens välsignelser, stå de blödsinte likasom utanför i köld och oväder".⁸¹

I början av år 1867 återkom GlaseLL med en artikel, som skildrade arbetet i Danmark vid den Kellerska anstalten i berömmade ordalag.⁸² Genom detta är det också klart att GlaseLL kände till Kellers arbete och att han torde ha fått viss inspiration från det hållet. Dels genom dessa kontakter med dansk sinnesslöverksamhet och dels genom sitt eget dövstum pedagogiska arbete bör GlaseLLs arbete för sinnesslöa ha fått en pedagogisk inriktning. Därvid torde målsättningen för dövstumundervisningen ha överförts även till sinnesslöverksamheten; nämligen att eleverna efter anstaltsvistelsen borde kunna försörja sig själva eller åtminstone bidra till sitt uppehälle.⁸³

Likheter mellan Kellers och GlaseLLs val av elevklientel är påtaglig; de ägnar sig åt både sinnesslöa och dövstumma. För Keller

Särskilt bör ihågkommas vad J. G. gjort för de sinnesslöa, ty dittills hade man i Sverige föga bekymrat sig om en allmän och mera rationell vård av dessa vanlottade." [*Lunds stifts herdaminne*, ser. 2, bd 5, (1954), s. 278.] "J. G. var en man av kristligt allvar, stor lust att verka Herren till tjänst och påtaglig originalitet. Redan hans yttre — det yviga håret, det långa skägget, den långa prästrocken — var påfallande och hela hans väsende hade ett visst drag av överspändhet". [*Handlingar rörande prestmötet i Lund 1900*, s. 217.]

⁸¹ GlaseLL (1866), s. 49 ff. Uppsatsen är osignerad men till rubriken i den följande uppsatsen [*A.a. 1867*, s. 8 ff.] finns en not med hänvisning till uppsatsen i föreg. årg. och ett påpekande att de har samma förf. I *Nordisk Tidsskrift för — — — Aandssvageskolen 1867* tackar Keller med en liten notis under rubriken "Korrespondance" GlaseLL för hans vänliga artikel och syftar då på GlaseLLs (andra) artikel i *Olivebladet*. Genom detta är förf:s identitet fastställd för båda artiklarna om de blödsinta (= sinnesslöa). [*A.a. 1887*, s. 48.]

⁸² GlaseLL (1867), s. 8—15.

⁸³ Jfr det då aktuella reglementet (från 1846) för Manilla-anstalten: " — — — att de må kunna sig själva försörja, eller åtminstone därtill kunna bidra, samt framför allt varda kristliga och sedliga samhällsmedlemmar". [*SFS 1846*, nr 18, § 1.]

torde detta ha varit avsiktligt, medan det för GlaseLL mer var en följd av tillfälligheternas spel.

R. D. Bruce. R. D. Bruce⁸⁴ öppnade år 1866 en liten anstalt på lägenheten Blåsenberg i Munktorps församling i Västmanland. Hans insatser på detta område har vissa likheter med GlaseLLs genom att dövstumma och sinnesslöa barn samtidigt undervisades i hans anstalt.

Från början ville Bruce undervisa dövstumma barn i "vanliga skolämnen och handarbeten", men redan år 1867 mottogs den första sinnesslöa eleven. År 1868 tillkom ytterligare tre sinnesslöa elever.⁸⁵ Bruce flyttade 1870 sin lilla anstalt till ett torpställe under Strömsholms kungsladugård.⁸⁶ Detta kallades ursprungligen Karringberg eller Kristineberg, men erhöLL senare namnet Sofielund.⁸⁷ Bruce grundade sin anstalt under en period då i Sverige många enskilda, mindre dövstumanstalter öppnades.⁸⁸

Vid tiden för anstaltens flyttning torde antalet sinnesslöa i Bruces anstalt ha varit ungefär lika stort som antalet dövstumma. I maj 1872 befann sig där två gossar och tre flickor, vilka alla betecknades som sinnesslöa samt två gossar och två flickor, vilka hänfördes till kategorien dövstumma. I oktober 1872 intogs en som ansågs vara dövstum och fem vilka betecknades som sinnesslöa.⁸⁹ Från år 1877 mottogs endast sinnesslöa barn. Undervisningen av de dövstumma uppges ha helt upphört år 1880. Denna undervisning torde tills dess ha skett tillsammans med de sinnesslöa, som också var intagna för undervisning och vård. Det är dock mycket tveksamt om någon verklig undervisning kunnat bedrivas med de

⁸⁴ Rudolf David Bruce (1811—1898) var dövstum och hade genomgått Borgs dövstumminstitut (Manilla) i Stockholm under åren 1822—1831. [*Elgenstierna*, bd 1, (1925), s. 626.]

⁸⁵ Enl. förf:s brevväxling med hembygdsforskaren, agronom Nils Forsberg, Dävö, Munktorp. [Se även: *FSBV Å 1891*, s. 36.]

⁸⁶ *Ahlner* (1918), s. 63.

⁸⁷ Enl. Forsbergs brev. Anstaltens namn blev Sofielund för att hedra drottning Sofia. Även Bruces båda hustrur bar namnet Sofia. [*Ahlner* (1918), s. 27 o. 292.]

⁸⁸ *A.a.*, s. IV; *Betänkande och förslag till dövstumundervisningens ordnande* — — — 1878, s. 14 f.

⁸⁹ *Ahlner 1918*, s. 64.

intagna sinnesslöa, eftersom de i betydande utsträckning torde ha varit s. k. obildbara.⁹⁰

I oktober 1890 övergick anstalten i Västmanlands landstings ägo och undervisningsarbetet tycks därvid ha upptagits, eftersom en lärarinna då redovisas i årsberättelsen.⁹¹

Bruces verksamhet närmast före anstaltsgrundandet är okänd, men eftersom han var av adlig släkt var det måhända vissa svårigheter för honom att som dövstum få ett ståndsmissigt yrke.⁹² Detta kan ge en förklaring till att han öppnade en anstalt för dövstumma, vars undervisning och vård han av naturliga skäl kände väl till. Det förvånar inte att relativt snart både dövstumma och sinnesslöa togs emot vid hans anstalt. De differentialdiagnostiska metoderna var på den tiden ofullkomliga och genom detta förväxlades lätt dövstumhet och sinnesslöhet.

Sophie Wilkens. Ytterligare ett exempel på de nära kontakter mellan dövstumundervisning och begynnande sinnesslöverksamhet, som kunde förekomma, är "Institutet för dövstumma i Karlskrona", vilket var i verksamhet under åren 1859—1890. Början skedde då en dövstum flicka intogs i det barnhem som fru Sophie Wilkens drev. År 1862 fanns 34 dövstumma "jämte ett flertal andra vanlottade barn". Anstalten skulle motta dövstumma från Blekinge, men intill år 1881 "mottog institutet ock åtskilliga hörande idioter, vilka emellertid bildade en avdelning för sig och undervisades av särskild lärarinna".⁹³

De grundare av anstalter, som ovan omnämnts var de närmaste motsvarigheterna i Sverige till de dövstumspedagoger, som på kon-

⁹⁰ FSBV Å 1891, s. 35.

Inspektören Schuldheis påpekar att "torftiga uppgifter om undervisningen" vid anstalten lämnades först år 1892. Våren 1871 skedde flyttningen till Sofielund "där de närmast följande åren enbart obildbara sinnesslöa vårdades". [*Schuldheis* (1907), s. 77.]

⁹¹ FSBV Å 1891, s. 35.

⁹² *Västmanlands Läns Tidning*, 25/7 1957.

⁹³ *Ahlner* (1918), s. 95 ff.

Wilkens påpekade dock 1876 att barn med olika handikapp i hennes anstalt inte blandades "i undervisningens timmar" utan endast "i det dagliga samlivet". [*Abnorma skolans andra nordiska lärarmöte* — — — 1876, s. 122.]

tingen hade påbörjat undervisning av sinnesslöa i anslutning till sin dövskoleverksamhet.⁹⁴ Det svenska arbetet fick dock inte från början en lika klart pedagogisk inriktning som många av de kontinentala förebilderna. De stora anstalterna kom heller inte att bli den förhärskande typen av anstalt i Sverige, utan de små blev vanligast.

Emanuella Carlbeck. Den svenska sinnesslöverksamhetens galjonsfigur och mest omtalade pionjär är Emanuella Carlbeck.⁹⁵

⁹⁴ Att differentialdiagnostiska problem ofta uppstod, när man ville skilja sinnesslöa från dövstumma framgår av bl. a. den skrift som Jehubba Blomkvist gav ut år 1875 för att öka intresset för dövstumskolorna. Redan på de första raderna påpekar förf. de differentialdiagnostiska vanskligheterna när sinnesslöa och dövstumma barn skulle skiljas ut från varandra. "Det vanligaste är, att man förblandar de dövstumma med idioterna, d. v. s. sådana, som i allmänhet sakna förstånd eller åtminstone blott hava en högst ringa del därav, och av vilka många icke kunna hjälpa sig själva så mycket, att de kunna mata och kläda sig. Så bedrägligt står det dock i allmänhet icke till med de dövstumma, ehuru det beklagligtvis även finnes dövstumma, som på samma gång äro idioter". [*Blomkvist* (1875), s. 5.] Det kan tilläggas att Blomkvists syster, Elise Blomkvist, var småskollärarinna och anställd vid Bruces anstalt under åren 1874—1881 och 1886—1889. [*Ahlner* (1918), s. 283.] Hon blev föreståndarinna för Sofielund från 1890 (med stöd av Bruces överlåtelseavtal för anstalten med Västmanlands läns landsting).

Ett tecken på att man officiellt erkände risken att sinnesslöa och dövstumma kunde sammanblandas förekom i *Betänkande och förslag till döfstummeundervisningens ordnande, 1878*. I detta konstaterades att den inventering av dövstumma, som kommittén bemyndigats utföra, bl. a. visat att av de 4.639 dövstumma 363 samtidigt var sinnesslöa. Kommittén ansåg dock att uppgifterna om de sinnesslöa kunde vara osäkra och föreslog att halva antalet skulle räknas till dövstumma och halva antalet som möjligen bildbara sinnesslöa vid de fortsatta beräkningarna av undervisningsbehovet för dövstumma. Kommittén tillade dock: "de verkliga idioterna böra hänvisas till anstalter för sinnesslöa, där vid sådant förhållande någon med dövstummas handledning bekant person borde vara att tillgå". [*A. a.*, s. 18 f.]

⁹⁵ Emanuella Ottiliana Carlbeck (1829—1901).

En mindre biografi över Emanuella Carlbeck utgavs 1903 av pseudonymen "H-a O." (Smärre artiklar i dags- och veckopress hade tidigare förekommit i samband med värdjanden om insamlingar för att stödja den Carlbeckska anstalten och efter E. Carlbecks död förekom också kortare nekrologer. Från dessa bortses, när biografierna skall redovisas. Med biografier menas här i bokform utgivna levnadsteckningar över E. Carlbecks liv.) Denna första biografi över henne

Hon hade av olika tillfälligheter kommit i kontakt med sinnesslöa och blivit intresserad av arbetet med dessa. Ett av dessa fall var f. ö. en systerson, som en tid vistats vid Glasells anstalt.⁹⁶ Carlbecks kontakter med Glasells anstalt och hans arbete kan ha bidragit till att Carlbeck öppnade en egen anstalt med fyra in-
 terner den 1 september 1866 på Nya Varvet vid Göteborg.⁹⁷

har legat helt till grund för de senare. Olof Seger (1945) har inte lämnat några nya uppgifter utöver "H-a O.", utan har i stället förvanskats och missuppfattat vissa bidrag av "H-a O.". Källmaterialet till biografien av "H-a O." har icke gått att uppspåra. "H-a O." skall uttydas som Hanna Odhner, född Stenberij (f. 1849). Hennes make var Herman Johan Emanuel Odhner (1853—1932), systerson till Emanuella Carlbeck. Dennes broder var Per Johan (John) Efraim Odhner (1856—1919). Fadern till bröderna Odhner, prosten Herrbed Jonas Sanfrid Odhner var gift med Emanuella Carlbecks äldre syster Efraima Laurentia (f. 1824). De hade åtta barn, varav endast de nyss nämnda (första och tredje barnet) överlevde "späd ålder". Hanna Odhner var även själv släkt med Emanuella Carlbeck: Hanna Odhners fader var lantmätaren K. B. Stenberij, gift med Emanuella Carlbecks syster Elfrida Josefina (f. 1820). Hanna Odhner var således gift med sin kusin och Emanuella Carlbeck var såväl hennes som hennes mans moster.

En del av de biografiska uppgifterna har hämtats ur: *Skara stifts herdaminne*, bd 2, (1872—74), s. 315; *Skara stifts herdaminne*, bd 2, (1930), s. 581; *Svenska män och kvinnor*, bd 5, (1949), s. 607.

Då Carlbecks främsta levnadstecknare företer ett så nära släktskap med sitt objekt finns anledning att uppfatta Hanna Odhner som en initierad och pålitlig sagesman samtidigt som hon kan misstänkas för att överbetona Carlbecks insatser för de sinnesslöa.

⁹⁶ Johan Odhner vilken "blev 1862 vid 6 års ålder lämnad i vård hos ett par äldre fruntimmer, vilka skötte ekonomin vid Dövstumsskolan å Nya Varvet vid Göteborg". [*Mariestads Länsstidning* 2/10 1901.] Carlbeck tog hand om systersonen 1865.

⁹⁷ Man får närmast tolka de knapphändiga och icke helt överensstämmande källorna så, att Carlbeck fick de avgörande impulserna vid Glasells anstalt och därigenom inspirerades att grunda en anstalt för sinnesslöa barn.

I olika framställningar meddelas att Carlbeck övertog Glasells anstalt. Som redan påpekats varken nedlades eller överläts denna år 1866, utan omnämndes som en bestående dövstumanstalt bl. a. i ett betänkande från 1878 och kallas där för "Tyta skolan på Nya Varvet i Göteborg, grundlagd år 1859 av pastor B. J. Glasell; var från början privatanstalt; nu länsanstalt för Göteborgs och Bohuslän" [*Betänkande och förslag till döfstummeundervisningens ordnande*, 1878, s. 14.] Ätminstone en elev överfördes från Glasells anstalt till Carlbecks nyöppnade. Den 1/9, 5/9, 7/9 och 5/10 1866 intogs resp. "släktingen John O.", "en gosse från Göteborg via dövstumsskolan", en fattig flicka genom biskopinnan Bring, samt en fattig båtsmansgosse. [*Mariestads Länsstidning* 2/10 1901.]

Det var inte någon medveten strävan hos Carlbeck att få göra en pedagogisk insats som ledde till att hon ägnade sig åt de sinnesslöa. I stället var det närmast tillfälligheter, som gjorde att hon valde just det området för sin verksamhet. Den religiositet, som Carlbeck fått i sitt hem, bidrog säkerligen till att hon inriktade sig på filantropisk verksamhet. Då hon under sommaren 1857 vistades i Marstrand skall hon ha fått en bestämd inriktning mot socialt-religiöst arbete.⁹⁸ Till detta kom att Carlbeck under åren 1858—1865 arbetade i Stockholm hos släktingar med privat sjukvård. Under den tiden hade hon planer på att arbeta i socialt-filantropiskt inriktad verksamhet. "I många år förnam jag, ehuru dunkelt, en dragning till all s. k. kärleksverksamhet, och maningarna att företaga något i denna riktning blevo tid efter tid allt starkare".⁹⁹

Tanken att grunda en anstalt fanns hos Carlbeck, men ett praktiskt problem uppstod: "Med vad slags befolkning min 'skyddsanstalt' skulle komma att fyllas, har jag visst inte haft klart för mig. Du vet, att jag ömsom tänkt på vanartiga barn, sjuka m. m."¹ Hennes egna erfarenheter av sinnesslöa tillsammans med impulserna från Glasell gjorde att det blev sinnesslöa som hon ägnade sig åt.² Carlbeck omvitnade själv att "alldenstund jag grep verket

⁹⁸ *Odhner* (1903), s. 7.

I de frireligiösa kretsarna på västkusten rörde sig även Waldemar Rudin — i det föregående omnämnd som en ledande gestalt i Svenska Folkskolans Vänner. Rudin hade kontakter med den "schartauanska anderiktningen". [*Rudin* (1922), s. 59.] Rudin var också nära bekant med Glasell. I en biografi över Rudin nämns dennes "vän, pastor Glasell från Göteborg". [*A.a.*, s. 101.]

⁹⁹ Cit. efter: *Holmquist* (1911), s. 81.

¹ Cit. efter: *Odhner* (1903), s. 13.

² En intressant fråga är om Carlbeck genom läsning av olika inlägg i frågan påverkats och blivit intresserad av sinnesslöverksamhet. Eftersom det endast fanns litteratur på främmande språk, kan ett försök till bedömning av hennes språkkunskaper ge en antydning till svar på denna fråga. I Odhners biografi sägs dels: "Till följd av bristande kunskaper i tyska språket var nämligen E. C. nödsakad att hava en följeslagarinna" [*A.a.*, s. 32, noten] och dels meddelas att Carlbeck och hennes systrar fick i hemmet "en nödtorftig skolbildning genom mer eller mindre kompetenta guvernanter". Det talas också om hennes självstudier. [*A.a.*, s. 67.] Enligt Odhner har Carlbeck citerat Séguin och synes den vägen ha fått vissa synpunkter på de sinnesslöa barnens vård. [*A.a.*, s. 23.] Något mer ingående studium av Séguin kan man förmoda att Carlbeck sannolikt inte haft tillfälle att göra. [Jfr *Melin* (1966), s. 18.]

an med föga insikt, endast ledd av ett livligt begär att få tjäna de olyckliga, hade någon plan för verksamheten i sin helhet icke från början blivit utstakad."³ Sedan Carlbeck öppnat sin anstalt påbörjades inte någon pedagogisk verksamhet omedelbart utan hennes "första bemödanden med avseende på barnen var, att söka stärka deras fysiska krafter med lämplig och närande föda samt med bad och mycket vistande i det fria".⁴ Carlbeck hyste den åsikten att "en hel del idioti kom av fysisk svaghet", men genom lekar "borde pedagogik ingå".⁵ De första undervisningsförsöken gjordes sedan Carlbeck under sommaren 1867 företagit en studieresa till Köpenhamn.⁶ Först sedan hon studerat den pedagogiska verksamheten med sinnesslöa, som bedrevs där, påbörjades undervisningsarbetet på allvar.⁷ Den danska sinnesslöundervisningens mål och metoder torde i hög grad ha påverkat Carlbeck. Om hennes arbete säger en samtida: "Skötseln av barnen sker efter de allmänt antagna principerna. Först sedan barnens sinnen blivit stillade och de blivit invanda genom kärlek och tukt till lydnad, börjas med undervisning i egentligare mening".⁸

Under den första tiden flyttades anstalten flera gånger. Redan i april 1867 hade den förlagts till Kastholmen i Floby utanför Falköping, men redan efter några månader skedde en ny flyttning till Kultomten utanför Skövde. I oktober 1868 förlades verksamheten till en 15 rums hyreslägenhet inne i Skövde, där den bedrevs till dess den i mars 1875 överfördes till egendomen Johannesberg invid Mariestad, som Carlbeck året innan köpt. Numera

³ Efter originalmanuskript hos rektor Daniel Melin, Mariestad.

⁴ Holmquist (1911), s. 82. Jfr Nyström (1868), s. 101.

⁵ Odhner (1903), s. 22.

"Ovisst var också för mig, huruvida dessa arma barn skulle kunna komma att emottaga någon undervisning. Här om fanns intet att läsa eller lära i vårt land. Det var att leta sig fram och försöka, till dess man kunde få tillfälle att på kontinenten tillägna sig andras erfarenheter." [A.a., s. 24. (Kurs. i orig.)]

⁶ "I början av juni det året [1867] företog jag en månads studieresa till Köpenhamn. Där besökte jag den kungl. anstalten för idioter vid Bakkehus samt Kellerska skolan för idioter inne i staden, och fann jag här mycket av värde att inhämta, isynnerhet vid den sistnämnda anstalten. Av denna resa anser jag mig hava stor nytta". [Cit. efter: a.a., s. 17.]

⁷ Holmquist (1911), s. 82.

⁸ Salomon (1869), s. 72.

är den länsanstalt och tar fortfarande emot psykiskt utvecklingshämmande.

Vid ett senare tillfälle har Carlbeck deklarerat att "skolans och uppfostrans mål att bereda barnen både för detta och det tillkommande livet gäller även för idioterna". Hon menade att "undervisningen i bokliga ämnen bedrivs med hänsyn till idioternas särskilda begåvning". I samband med detta anmärkte Carlbeck att "med ytterst få undantag alla bildbara idioter äro tillgängliga för kunskap i Guds ord i ojämförligt högre grad än andra ämnen (undervisningen i Guds ord är idiotskolans solside)". Undervisningen i "handarbete" skulle aldrig få "anses som en bisak" utan lärare och resurser skulle finnas för "utrönande av barnens olika anlag och dessas utveckling, om möjligt till självförsörjning".⁹ Carlbecks verksamhet för de sinnesslöa brukar skildras såsom en betydande pedagogisk pionjärgärning. I själva verket utförde hon i första hand en filantropisk insats för de sinnesslöa och visade ett gott praktiskt handlag vid skötseln av sin anstalt. I den debatt som fördes kring sinnesslöverksamheten i vårt land föreligger dock inga väsentliga inlägg från Carlbeck, vilket man kunde ha väntat med hänsyn till den roll som pionjär och nydanare inom sinnesslöverksamheten hon brukar tilläggas.¹⁰ Ett studium av tillgängliga mötesberättelser från de abnormskolemöten, i vilka hon deltog, visar att hon knappast gjorde några inlägg i diskussionerna, utan endast lämnade några mycket korta repliker, som i stort sett endast innebar instämmande i vad någon föregående talare redan sagt.¹¹ Hennes inlägg i övrigt inskränker sig till någon enstaka

⁹ Cit. efter: Odhner (1903), s. 53 f.

¹⁰ Se t.ex.: Blomberg (1934), s. 56 ff.

¹¹ Vid abnormskolemötet 1876 upptar Carlbecks korta inlägg endast sammanlagt en halv sida av de 42 sidor referat, som sinnesslösektionens förhandlingar fyller. [Abnorma skolans andra nordiska läraremöte — — — 1876, s. 88 o. 108 ff.] Även vid motsvarande möte 1884 finner man endast sammanlagt c:a en halv sida med yttranden av Carlbeck på de 116 sidorna med stenografiska upptagningar av diskussionsinläggen. [Abnormskolans tredje nordiske lærermøde — — — 1884, s. 377, 385 o. 392.] Det måste dock framhållas att Carlbeck under senare delen av sin levnad kämpade mot sjuklighet, som måhända gjorde att hon icke hade kraft att delta helhjärtat i diskussionerna vid de nyssnämnda tillfällena.

mindre tidskriftsartikel, som vill upplysa om arbetet vid hennes anstalt, och ett antal korta årsredogörelser.¹²

Föreningen för sinnesslöa barns vård. Ytterligare en pionjärinsats gjordes för de sinnesslöa barnen. Under hösten 1868 förbereddes i Stockholm bildandet av "Föreningen för sinnesslöa barns vård" (FSBV) bl. a. genom ett upprop i pressen.¹³ I detta ville man främst peka på de ekonomiska svårigheter som Emanuella Carlbeck hade att kämpa med. En insamling för att ekonomiskt stödja henne påbörjades i oktober 1868. Undertecknarna var professor N. G. Kjellberg, fil. dr Otto von Feilitzen, samt författarinnorna Thekla Knös och Sophie Leijonhufvud. I detta upprop angavs som närmaste mål "att i ekonomiskt hänseende bispringa M:ll Carlbeck, för att sålunda göra det möjligt för henne att fortfara med sin skola, men sedan, i den mån tillgångarna kunde medgiva 'att söka åstadkomma en verklig *Asyl för sinnesslöa barn*, ordnad efter de principer, som vid utlandets likartade anstalter befunnits lämpliga, dock med fästat avseende på vårt lands och vårt folks egendomligheter' ".¹⁴

FSBV höll sitt konstituerande sammanträde i maj 1869. Vid detta var av stiftarna prof. Kjellberg, fröken Leijonhufvud och fil. dr von Feilitzen närvarande samt dessutom några andra i välgörenhetssammanhang välkända nämligen "statsrådinnan af Ugg-las, justitierådinnan Olivecrona, medicinalrådet Sondén, kyrkoherde Grafström samt fröken Emanuella Carlbeck".¹⁵

Sedan föreningen konstituerat sig började den planera att grunda och driva en egen anstalt i Stockholm.¹⁶ I det sammanhanget blev den mest brännande frågan hur relationerna mellan FSBV och Carlbeck i fortsättningen skulle ordnas. Carlbeck hade under hela sin tid som anstaltsägare brottats med stora ekonomiska problem.

¹² *Nordisk Tidsskrift for — — — Aandssvageskolen 1883*, s. 99—107; *FSBV Å* (olika årgångar).

¹³ Se t. ex.: *Aftonbladet 19/9 1868*; *Dagens Nyheter 5/11 1868*; *Tidskrift för Hemmet 1868*, h. 5, bilaga.

¹⁴ *FSBV Å 1870*, s. 5. (Kurs. i orig.)

¹⁵ *FSBV prot. 26/5 1869*.

¹⁶ I Gävle förekom under åren 1868—69 en verksamhet som liknade FSBV. Tre damer i Gävle samlade in drygt 1400 rdr, vilka FSBV i Stockholm fick förvalta. Syftet med insamlingen var detsamma som FSBV:s att stödja Carl-

Föreningen däremot hade genom sin insamlingsverksamhet snart fått en relativt fast ekonomisk grundval. Dessutom var föreningens medlemmar i allmänhet välsituerade och kunde därigenom ge den ekonomisk stadga och garanti.¹⁷

I maj 1869 förelåg två alternativ för det fortsatta samarbetet mellan föreningen och Carlbeck. Föreningen skulle antingen överta Carlbecks anstalt och anställa henne som föreståndarinna, eller "framdeles som hittills" understödja hennes anstalt i mån av tillgångar och utan att ingripa i ekonomiska detaljer. Carlbeck tillfrågades och hon synes ha fått full valfrihet innan hon stannade inför det senare alternativet. För driften av hennes anstalt till 1 oktober följande år beräknades 1.000 rdr vara tillräckligt. Denna uppgörelse mellan föreningen och Carlbeck hade utformats som ett preliminärt avtal för att ge Carlbeck tillfälle att överväga frågan ytterligare.¹⁸ Därefter kunde föreningen ägna sitt huvudintresse åt de egna anstaltsplanerna.¹⁹

Vid oktobersammanträdet med föreningen samma år blev det preliminära avtalet mellan denna och Carlbeck slutgiltigt. Dessutom avsattes 2.000 rdr som förslagsanslag för "upprättande av en mindre Idiotskola i Huvudstaden".²⁰

beck. På samma sätt som FSBV öppnade den sedermera stiftade "Gefleborgs läns förening för sinnesslöa barn" en anstalt belägen i Hille norr om Gävle, men detta skedde inte förrän den 21 sept. 1874. Skolverksamheten upptogs den 25 nov. s. å. Gävle stad och Gävleborgs läns landsting övertog den betydligt utvidgade anstaltsverksamheten år 1898.

¹⁷ Föreningens skattmästare lär ha yttrat att FSBV "föresatt sig att alltid hava goda affärer". [*Stockholms-Posten 25/5 1870*.]

¹⁸ *FSBV prot. 26/5 1869*, § 6.

¹⁹ Vid nästa sammanträde konstaterades att kassan innehöll 8.491:80 rdr och till Carlbeck avsändes 1.892:26 rdr som bidrag. [*A. a. 30/9 1869*, § 1.] Märkligt nog omnämns icke detta eller något av de senare bidragen från FSBV till Carlbeck på något ställe av *Odhmer* (1903) eller *Sejer* (1945), vilka velat betona hennes pionjärråd och hårda kamp — inte minst ekonomiskt — för sin anstalt. Dock nämner Carlbeck själv detta stöd vid ett av de få tillfällen, då hon i skrift behandlat sitt arbete. [*Nordisk Tidsskrift for — — — Aandssvageskolen 1883*, s. 99—107.] Se även: *Melin* (1966), s. 22.

²⁰ *FSBV prot. 11/10 1869*, §§ 6 o. 7.

Arbetet inom FSBV för de sinnesslöa kan till en del ses som ett uttryck för "kvinnans både rätt och plikt att delta i det sociala arbetet för inre samhällsreformer" [Cit. i: *Leijonhufvud*, bd 1, (1923), s. 75.] I det avseendet finns en

De stadgar, som FSBV fastställde vid sitt sammanträde den 30 september 1869, klargör målsättningen för arbetet och hur detta mål skulle kunna uppnås.²¹ I den första paragrafen angavs FSBV:s ändamål vara att arbeta "för sinnesslöa barns uppfostran till medvetna och nyttiga medlemmar av samhället". Den betoning av nyttyosynpunkten, som förekommit hos många av de teoretiskt inriktade förespråkarna för sinnesslöskolan, finns således även med i föreningens stadgar. Enligt FSBV:s stadga upptog arbetsprogrammet som första punkt upprättandet av "en skola för sinnesslöa barn och fortfarande vaka över dess verksamhet". Föreningen skulle också "i mån av disponibla tillgångar lämna understöd åt andra sådana idiotskolor inom fäderneslandet, om vilka föreningen har sig bekant, att de på ett berömvärdt sätt motsvara sitt ändamål" samt "bland allmänheten söka sprida kännedom om de sinnesslöa barnens behov av vård, och om möjligheten av deras intellektuella, moraliska och fysiska uppfostran".

Denna stadgeparagraf visar tydligt att FSBV tänkte bli en ekonomisk stödorganisation även för övriga fullgoda anstalter, samtidigt som den skulle driva en egen anstalt med skola. Med de ledamöter som föreningen hade vid sin början, är det också sannolikt att dessa personer hade särskilda möjligheter att sprida en verkningfull propaganda till stat, kommuner och enskilda för att nya sinnesslöanstalter skulle inrättas. Stadgan visar även att det inte var ett genuint pedagogiskt intresse som ensamt drev fram föreningens verksamhet, utan att också det filantropiska inslaget var starkt: "Föreningen består av svenska män och kvinnor, som livade av kristlig barmhärtighet äro villiga att offra någon del av sitt arbete eller sina tillgångar för att befördra föreningens ändamål, och som genom styrelsen blivit kallade till ledamöter av föreningen".²² Stadgan förordnar även om att styrelsen inom sig

gemensam nämndare för Carlbeck och kvinnorna bland stiftarna av FSBV. Rosalie Olivecrona var liksom Carlbeck intresserad av Florence Nightingale och hennes arbete för sjukvård i fält [*A. a.*, s. 75 ff.] Författarinnan Sofie Leijonhufvuds (från december 1869 gift Leijonhufvud-Adlersparre) intresse för insatser av kvinnor på olika samhällsområden är välkänt. Bl. a. ägnade hon sig åt de fri- och aftonskolor, som inrättats i Stockholm. [*SFH III*, s. 152 ff.]

²¹ *Stadgan 30/9 1869* finns avtryckt i: *FSBV Å 1869*, s. 3 ff.

²² *Stadgan 30/9 1869*, § 3.

som funktionär även skall utse "inspektor för föreningens skola", vilket visar föreningens avsikt att pedagogisk verksamhet skulle förekomma i dess anstalt.²³

FSBV synes redan från början ha intagit en särställning bland dem som sysslade med sinnesslöverksamhet under detta arbetes begynnelsekedje, vilket torde ha berott på — som nyss påpekats — att föreningen lyckats erhålla en grupp framstående och inflytelserika personer som medlemmar och därmed skaffat sig en god ekonomisk bakgrund. På den senare punkten hade den intressanta relationer till Emanuella Carlbeck.²⁴

FSBV spelade rollen som samlande och likriktande kraft i den svenska sinnesslöverksamheten och detta var fallet alldeles speciellt under den första tiden av expansion och uppbyggnad, innan staten hade fått ekonomisk och administrativ kontroll över verksamheten.

I den serie av årsredogörelser som föreningen utgav från 1869/70 finns inte bara FSBV:s verksamhet redovisad utan även andra anstalter liksom under verksamhetsåret nytillkomna anstalter fick sina korta verksamhetsberättelser publicerade i årsredogörelsen från FSBV. Man bör givetvis uppfatta årsredogörelserna både som propagandamaterial utåt och som offentlig redovisning inför dem som stödde verksamheten, främst medlemmar och donatorer. För dokumentationen av den svenska sinnesslöverksamhetens utveckling under dess första decennier är dessa årsredogörelser av betydande värde.

²³ *A. a.*, § 21.

²⁴ De insamlingar som skett genom FSBV och motsvarande förening i Gävle avsåg i början att ge Carlbeck bidrag till hennes anstalt. Carlbecks andel hade till största delen tagits om hand av föreningens styrelse och beloppet skulle utbetalas "så snart en fast bostad för den [hennes anstalt] blivit beredd vare sig genom inköp av hus eller nybyggnad." [*FSBV styr. prot. 19/12 1871*, § 2.]

Vid nämnda sammanträde hade man också den grannliga uppgiften att avstyra Carlbecks planer på att köpa en egendom nära Södertälje. I klara ordalag meddelade FSBV:s styrelse att hon borde hålla sig kvar i Skövde trakten och icke ha planer på att grunda någon anstalt alltför nära föreningens anstalt. Denna sak berörs av Odhner mycket indirekt och inte på annat sätt än genom ett citat från Carlbeck: "Egendomar i närheten av Halmstad, Växjö, Norrköping och Södertälje hade tid efter annan utbudits och besetts ävensom flera sådana i Västergötland. Men än befunnos de ligga för nära vatten eller järnväg eller voro de på annat sätt olämpliga, än fattades skog för tillräckliga lek- och promenadplatser o. s. v." [Efter: *Odhner* (1903), s. 39.]

Även om de som grundade FSBV inte enbart hade en pedagogisk målsättning blev arbetet med de sinnesslöa barnen mycket snart pedagogiskt inriktat. I den årsberättelse som utkom 1871 redogjordes ingående för de första eleverna i FSBV:s anstalt. Den 2 maj 1870 anlände den första eleven och den 14 juni s. å. uppgick elevantalet till 6. I samband med detta uttalades att "därmed var första läxlaget bildat".²⁵

Denna formulering visar klart avsikten att de sinnesslöa skulle utsättas för pedagogisk påverkan. Den nämnda beskrivningen av skolans elever tog även sikte på att skildra såväl elevernas pedagogiska som fysiska status. Redan vid styrelsens första sammanträde utsågs kyrkoherden teol. dr Frithjof Grafström till inspektor för skolan.²⁶ Förhållandet att inspektor utsågs redan innan de första eleverna intogs ger ytterligare tyngd åt ett antagande att bedrivande av skolverksamhet för sinnesslöa var ett väsentligt syfte för FSBV. I protokollet talas visserligen hela tiden om "Idiot-skolan", men denna benämning behöver inte med absolut säkerhet innebära att det just rörde sig om en skola. Beteckningssystemet var vid den tiden inte enhetligt, vilket även visar sig när fler anstalter tillkom.²⁷

²⁵ FSBV Å 1871, s. 20 ff.

²⁶ FSBV styr. prot. 21/12 1869, § 4. Se även: FSBV Å 1870, s. 8

²⁷ Anstalternas benämning varierar och ger inte ensam något entydigt belägg för om pedagogisk verksamhet utgjort huvudsyftet eller ej. De första anstalterna kallades omväxlande för "barmhärtighetsanstalt", "asyl för sinnesslöa barn", "idiotem" men även "skola". [A. a. 1870, s. 4 f.] Verksamheten benämndes "vård och undervisning". En pionjärs insats kallas för "barmhärtighetsverk" och arbetet vid en av de första anstalterna säges gå ut på att "utveckla, stärka och förbättra, om man tager vara på de praktiska anlagen". [A. a. 1870, s. 10.] Någon tjänst som lärarinna fanns i allmänhet inte upptagen i personalförteckningen under de första åren, utan i stället förekom föreståndarinnan — som dock även kan ha haft vissa undervisningsuppgifter — jämte biträden.

Någon väsentlig förändring skedde inte heller fram till tiden då den första förteckningen över befintliga anstalter publicerades. Endast i fyra av anstaltsnamnen ingick då ordet skola eller avledningar därav ("skola för sinnesslöa barn", "idiotanstalts skolavdelning" (2) samt "idiotems skolavdelning"). Två anstalter lät beteckningen "uppfostringsanstalt" ingå i namnen. Beteckningen "idiotem" används endast av en anstalt. Den vanligaste benämningen var "idiotanstalt", vilken fem i nyssnämnda förteckning hade. [A. a. 1887, s. 52 f.]

En granskning av benämningarna av verksamheten ger inte något pålitligt

Redan vid ett sammanträde i september 1870 med anstaltens styrelse begärde Grafström "att en person med pedagogisk erfarenhet måtte utses för att med honom dela ansvaret för skolans inre verksamhet". Styrelsen biföll denna begäran. Grafström skulle själv skaffa en person med erforderlig kompetens, som skulle kunna fungera som inspektor tillsammans med Grafström.²⁸ Vid nästa ordinarie sammanträde introducerades två pedagogiska experter: F. Sandberg²⁹ och Ebba Gregersson.³⁰ Dessa skulle i första hand biträda vid anskaffningen av undervisningsmaterielen.³¹

En för verksamheten mycket väsentlig befattningshavare var givetvis anstaltens föreståndarinnan. Härtill antog styrelsen "made-moiselle Louise Törngren", varvid beslöts att om hon saknade erfarenhet från sinnesslövård skulle tillfälle beredas henne "att på föreningens bekostnad ofördröjligen besöka Idiothemmet i Skövde". Vistelsen där skulle få avpassas efter hennes behov av kunskaper om arbetet med de sinnesslöa.³²

Senast i april 1870 skulle hon dock vara i tjänst i Stockholm där anställningen skulle gälla i första hand ett år. Dels vittnar detta om att FSBV ansåg det ytterst angeläget att till sin skola knyta en lämplig kraft med viss utbildning för att effektivt kunna genomföra föreningens intentioner med sin anstalt. Dels avslöjas

stöd för någon slutsats om i vilken utsträckning anstalterna var pedagogiskt inriktade. I stället måste arbetet i anstalterna granskas — vilket skall ske längre fram i detta kapitel — för att man skall kunna bedöma i vilken utsträckning det rörde sig om pedagogisk verksamhet.

²⁸ FSBV styr. prot. 20/9 1870, § 4.

²⁹ Fredrik Sandberg (1833—1912) hade varit folkskolinspektör i Norrköping från år 1863 till 1870, då han utsågs till rektor vid småskoleseminariet i Stockholm. Han var även författare till läroböcker för folkskolan och blev 1882 kyrkoherde i Solna församling. [Uppsala ärkestifts herdaminne, bd 4 (1893), s. 402 f.; Lundgren (1910), s. 81 f.; Sörensen (1930), s. 90 ff.]

³⁰ Ebba Gregersson (1839—1909) var "en framstående stockholmslärarinna vid början av 1870-talet". Hon anställdes 1865 vid folkskoleseminariet i Stockholm. [SFH III, s. 153; Lundgren (1910), s. 88 f.]

³¹ FSBV styr. prot. 29/10 1870, § 7.

³² A. a. 9/3 1870, § 3.

Den första som styrelsen avsåg att anställa var fröken Fredrika Maule från Arboga. Hon tillhörde kretsen kring prof. W. Rudin. [Rudin (1922), s. 95.] Möjligen kan svag hälsa ha bidragit till att hon icke kunde tillträda föreståndarinnestjänsten. [FSBV styr. prot. 21/12 1869, § 3; A. a. 9/3 1870, § 2.]

härigenom föreningens beroende av pionjären Carlbeck, vilken då var den inom landets gränser, som hade största praktiska erfarenheten av arbete med detta klientel.

Å ena sidan var FSBV metodologiskt beroende av Carlbeck, men å andra sidan var hon, som nämnts, i sin tur i viss utsträckning ekonomiskt beroende av föreningen. Detta ömsesidiga beroende upphörde snart och föreningen intog snabbt gentemot myndigheter och allmänhet en självständig och ledande ställning.³³

Stat och landsting börjar lämna stöd

Arbetet för de sinnesslöa fick — som antytts — inte från början någon enhetlig prägel, utan man prövade på olika håll lämplig uppläggning av anstaltsverksamheten. Åtgärderna föranleddes inte endast av den växande insikten om möjligheterna att hjälpa dessa barn till en bättre tillvaro. Pionjärerna på området bidrog visserligen till att denna insikt nåddes, men vid sidan av religiösa, filantropiska, sociala, medicinska och pedagogiska motiv utgjorde även det ökande välståndet i vårt land en väsentlig faktor, som gav stat och i flera fall även landsting de materiella förutsättningarna för att lämna ekonomiskt stöd.³⁴ Dessa inskrifanden från det allmännas sida fick en avgörande inverkan på det fortsatta händelseförloppet. Arbetet för de sinnesslöa fick större tyngd och kraft när stat och landsting till en del övertog den ekonomiska bördan från dem, som varit pionjärer och vägröjare. Statsbidraget tenderade även att åstadkomma en viss likriktning av arbetet — under den första tiden inriktades åtgärderna på att omfatta endast s. k. bildbara sinnesslöa. Statsbidragets roll blev så väsentlig att det är motiverat med en period- eller skedesindelning, vars gränslinjer utgörs av förändringar i statsbidragsbestämmelserna.³⁵

³³ Detta skedde framför allt genom den utbildning av lärare och sköterskor som FSBV började med. Föreningens skola har "härigenom även kunnat verka såsom en förebild för de övriga idiotskolorna". [*FSBV i skrivelse den 29/9 1884 till K. M:t om statsbidrag*. Avtryckt i: *FSBV Å 1885*, s. 75 ff. Cit. a. a., s. 78.]

³⁴ Jfr Montgomerys resonemang kring tillkomsten av 1871 års fattigvårdsförordning. [*Montgomery (1934)*, s. 116 f.]

³⁵ För en utförligare redogörelse för statsbidragets storlek och villkor hänvisas till: *Petrén (1916 a)*, s. 3 ff.

Pionjärskedet. Under tiden t. o. m. 1878 kan arbetet med de sinnesslöa anses befinna sig i ett pionjärskede, under vilket enskilda initiativ prövades och staten endast i särskilda fall lämnade mindre bidrag till enskilda anstalter. Den första av dessa, som beviljades statsbidrag, var Carlbecks. Efter ett riksdagsbeslut 1870 utgick bidrag med 2500 kronor för 1871. Förspelet till detta utgjordes av en motion i första kammaren 1869 av häradshövding C. Hasselroth,³⁶ som föreslog att 500 kronor under tre år skulle utgå till anstalten i Skövde. Motionen avslogs trots att riksdagen uttalat sig positivt för någon form av stöd.³⁷ Vid 1870 års riksdag framlades en proposition i vilken föreslogs att ett bidrag om 100 kronor skulle lämnas för varje medellöst barn som var intaget i Carlbecks anstalt. Det föreslagna statsbidragets karaktär av fattigvårdande och filantropisk åtgärd framgår av att anslaget tänktes endast gälla medellösa barn. För de övriga skulle målsmän eller eventuellt hemkommunen erlägga anstaltsavgiften.³⁸

Statsutskottet ändrade vid sin behandling förslaget därhän, att antalet "frielever" (d. v. s. av medellöshetskategorien) bestämdes till två och med endast denna begränsning anslog riksdagen för år 1871 100 kronor för var och en av de 25 elever som då befann sig på anstalten.³⁹ 1873 års riksdag fick ta ställning till frågan om även Föreningens för sinnesslöa barns vård anstalt med 20 interner varav 4 var "frielever", skulle få bidrag med 2000 kronor. Riksdagen biföll förslaget om bidrag till både Carlbecks och FSBV:s anstalter.⁴⁰

³⁶ Carl Hasselroth (1812—1890) var ledamot av riksdagens första kammare 1866—1874. Vid tiden för motionen till förmån för de sinnesslöa barnen sysslade han med kommittéuppdrag som rörde fattigvården. Dels "Kommittén för utarbetande av nya förbättringar angående fattigvården i riket", vilken var i arbete under maj—september 1869 och dels den kommitté som utarbetade "Betänkande med förslag till förordning angående fattigvården i riket m. m.", vilken var i arbete november 1869—december 1870. [*Svensket porträttgalleri*, bd 25: 1 s. 138; *Thyselius (1896)*, s. 314 o. 319 f.]

³⁷ *FK prot. 1869*. Motion nr 28; *Statsutskottets utlåt. nr 39*, s. 17; *AK prot. 1869*, bd 2, s. 197 ff.

³⁸ *Riksd. 1870*: K. M:t prop nr 1. Anslaget uppfördes under "Åttonde huvudtiteln" avd. 9: "Fattigvården i allmänhet".

³⁹ *Riksd. 1870*: Statsutskottets utlåt. nr 28, pkt 41.

⁴⁰ *Riksd. 1873*: K. M:t prop nr 1, bil. 26 o. 27. Statsutskottets utlåtande nr 10.

Endast dessa två anstalter erhöll årliga statsbidrag ända till dess även Gävleborgs läns landsting understöddes med 1500 kronor enligt beslut av 1877 års riksdag.⁴¹ Först 1878 blev frågan om ett generellt anslag till landets sinnesslöanstalter aktuell. Ansökningarna om anslag hade ökat både till antal och storlek. Den myndighet vilken skulle yttra sig över ansökningarna var Sundhetskollégium, som föreslog att statsanslag generellt skulle utgå med 100 kronor till varje intagen vid sinnesslöanstalt. Ett villkor borde vara förknippat med erhållandet av detta anslag: Anstaltsvistelsen skulle syfta till att "genom undervisning och tjänlig sysselsättning" förbättra de sinnesslöa "och om möjligt göra dem till nyttiga samhällsmedlemmar". Denna grupp kallades vanligen "bildbara sinnesslöa". Övriga sinnesslöa, vilka vistades vid anstalt endast för vård — "obildbara sinnesslöa" — ansåg Sundhetskollégium inte böra få statsunderstöd. Vid denna bedömning gjordes paralleller med statens inställning till obotligt sjuka och fattiga vilka inte heller erhöll statsunderstöd.⁴²

Anstaltsskedet. Det beslut om "understöd åt uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn" som fattades 1878 markerade en övergång till ett nytt skede i utvecklingen av sinnesslöverksamheten. Efter som de flesta länsanstalter tillkom under den period som börjar 1879 kan detta skede kallas för anstaltsskedet, som sedan sträckte sig fram t. o. m. år 1904. Efter detta år gällde nya bestämmelser om statsbidrag, varigenom stödet för sinnesslöa ytterligare utvidgades.⁴³ Beslutet vid 1878 års riksdag innebar att ett extra anslag om

⁴¹ *Riksd. 1877*: Statsutskottets utlåt. nr 21, pkt 57 (s. 69—70). Statsutsk. hemställde även om avslag på Grafströms motion [*FK prot. 1877*: Motion nr 10] om en fördubbling av FSBV anslag om därtills 5.000 kronor.

Statsanslagen till sinnesslöanstalter undergick successivt mindre höjningar under de följande åren. Detta framgår av *Petrén* (1916 a), s. 62, bil. 1.

Att sinnesslöanstalterna tillerkändes statsbidrag först sedan arbetet där kunde bedömas som ändamålsenligt, kan nästan betraktas som ett slags "auktorisering". Statens försiktighet med utdelning av bidrag kan också lätt förklaras med den allmänna återhållsamhet som präglade de statsfinansiella åtgärderna vid den aktuella tiden. Det bör även observeras att bedömningen av arbetets resultat starkt påverkade avgörandet om statsbidrag var berättigat eller inte.

⁴² Efter: *Petrén* (1916 a), s. 5 f.

⁴³ *Petrén* har gjort en kronologisk uppräknning av vilka anstalter som tillkom

20.000 kronor lämnades för 1879, vilket sinnesslöanstalterna kunde få disponera som ett bidrag om 100 kronor för varje intaget barn, dock med vissa undantag.⁴⁴ Samtidigt skulle anstalterna bli föremål för inspektion i den omfattning som chefen för ecklesiastikdepartementet bestämde.

Sedan statsbidragsfrågan börjat få en allt gynnsammare behandling i riksdagen ökade landstingens benägenhet att grunda större länsanstalter för bildbara sinnesslöa i skolålder. År 1878 öppnades sådana anstalter för Östergötlands och Malmöhus' län, som de första länsanstalterna i vårt land. Sedan många nya anstalter upprättats under 1880-talet visade det sig att det anslag som beslutats 1878 och som sedan utgått oförändrat under de följande åren inte räckte till för att täcka alla ansökningar om bidrag. 1883 års riksdag höjde anslaget till 25.000 kronor att delas med 5.000 kronor till Johannesberg, 10.000 kronor till FSBV:s anstalt och resterande 10.000 kronor på övriga anstalter, vilka kunde få ett bidrag om 100 kronor per skolelev enligt de särskilda oförändrade villkor som formulerats i samband med det nämnda beslutet från 1878.⁴⁵ Redan vid 1884 års riksdag beslöt att denna särskilda kvotering av anslaget skulle upphöra. Detta utgick oförändrat med 100 kronor för varje skolelev, d. v. s. bildbar sinnesslö mellan 6 och 15 år. När en elev inte längre befann sig inom dessa åldersgränser upphörde statsbidraget att utgå.⁴⁶ Det kan dessutom noteras att anslaget var ett s. k. förslagsanslag och alltså fick överskridas. Det bidrag som FSBV:s anstalt erhöll var förknippat med vissa specialbestämmelser. Dessa hängde samman dels med att föreningen årligen skulle utbilda två lärarinnor och två sköterskor och dels med att föreningen skulle undervisa tio s. k. frielever bland de sinnesslöa.

fram t. o. m. år 1916. [*A. a.*, s. 63 ff., bil. 2 o. 4.] Om ett par anstalter och arbetshem av kort varaktighet inte medtas, finner man att under tiden 1879—1904 inrättades 17 anstalter för bildbara sinnesslöa i skolålder, 4 arbetshem (för äldre sinnesslöa) samt 6 asylor (för obildbara sinnesslöa).

⁴⁴ De viktigaste bestämmelserna var att eleverna inte fick vara under 6 år eller över 15 år, att inga sinnessjuka eller epileptiska barn fick intas i anstalten, samt att en elev som inte gjorde några framsteg eller inte var mottaglig för uppfostran skulle avvisas från anstalten. [*SFS 1878, bib. 23*, s. 4. Se även: *Petrén* (1916 a), s. 6.]

⁴⁵ *SFS 1878, bib. nr 38*, s. 2.

⁴⁶ *SFS 1884, bib. nr 33*, s. 3 f.; *SFS 1885, nr 30*, s. 1.

När frågan om höjda anslag började diskuteras under 1890-talet blev frågan om stöd för asyl- och arbetshem högaktuell. Ryttmästaren C. Ehrenborg⁴⁷ motionerade vid 1892 års riksdag i denna fråga, men ansåg även att anslaget till de bildbara borde göras betydligt större. Härigenom skulle landsting och kommuner bli mer villiga att ta på sig ansvaret för en utökning av anstalter med skolverksamhet. Dessutom pläderade motionären för arbetshem som skulle ta hand om de elever som inte redde sig efter anstaltsvistelsens slut. Vidare talade motionären för s. k. asyl- för de obildbara. I de arbetshem, som han förordat, kunde de elever, vilka inte klarade sig efter anstaltstidens slut, tas om hand. Asylerna skulle fylla samma funktion för sådana sinnesslöa, som inte kunnat undervisas i någon anstalt och självfallet inte heller kunde försörja sig själva som vuxna.⁴⁸

Ett mindre arbetshem hade redan 1878 öppnats i Stockholm, trots att sådana då ännu inte var statsbidragsberättigade.⁴⁹ År 1888

⁴⁷ Casper Ehrenborg var godsägare och f. d. yrkesofficer. Hans intresse i riksdagen för de sinnesslöa torde ha haft samband med att han var ordförande i styrelsen för Kristianstads läns sinnesslöanstalt, som öppnats 1886 i Hässleholm. [Om anstaltens öppnande se: *Lundin* (1963), s. 54 f.]

⁴⁸ *FK prot. 1892*. Motion nr 10.

Vid tiden för Ehrenborgs motion torde inte några asyl- ha funnits. Strömsholm hade haft en asylavdelning och Carlbeck lär åtminstone ha haft en liten asylavdelning ansluten som annex till sin anstalt. "Strengnäs idiot-hem" planerade under 1879 "en förändring av anstaltens organisation", vilken gick ut på att en grupp barn skulle börja undervisas. Från att ha varit enbart en asyl påbörjades från 1880 undervisning, varigenom anstalten även blev sinnesslöskola, som hade rätt till statsbidrag. [Strängnäsanstaltens redog. för år 1879 i: *FSBV Å 1880*, s. 22. Jfr *Petrén* (1916 a), s. 7 o. 38; *Schuldheis* (1907), s. 77.] De tankar som Ehrenborg framförde i sin motion kan ha påverkat den följande utvecklingen, då asylerna inordnades bland statsbidragsberättigade anstalter. Ehrenborgs motion ledde inte till något omedelbart resultat, särskilt inte beträffande asylerna, men arbetshemmen för sinnesslöa fick några år senare statsbidrag.

⁴⁹ Detta arbetshem låg vid Norrtullsgatan 27 i Stockholm och var upprättat av en syförening ledd av Louise von Feilitzen, maka till Otto von Feilitzen i FSBV:s styrelse. Arbetshemmet mottog sina första tre interner från föreningens skola. År 1881 utvidgades verksamheten och fick en särskild styrelse, vilken delvis hade personalunion med FSBV:s styrelse. [*FSBV Å 1882*, s. 21 ff.]. I flera framställningar påstås oriktigt att FSBV grundade arbetshemmet. [Se t. ex. *Petrén* (1916 a), s. 10; *Blomberg* (1934), s. 17.]

flyttades detta arbetshem till Rickomberga by utanför Uppsala. Samma år öppnade FSBV vid Norrtullsgatan i Stockholm ett arbetshem för kvinnliga f. d. elever. Ytterligare några få arbetshem tillkom under åren 1886—1888 (ett i Uppsala län samt två i Gävleborgs län).

Som en direkt följd av Ehrenborgs motion tillsattes i september 1893 en kommitté för att utreda bl. a. statsbidragsproblematiken i sinnesslöverksamheten. Till ledamot i denna utredning var Ehrenborg närmast självskriven och till övriga ledamöter utsågs kansli-rådet C. Kastman, rektorn vid Manilla dövstuminstitut, fil. dr O. Kyhlberg samt inspektören för sinnesslövärdnaden E. A. Grape. Bland de förslag som kommitterade framställde i sitt betänkande 1894 märktes främst krav på obligatorisk skolplikt, höjning av statsbidraget till samma nivå som för dövstumskolan (250 kronor) samt att arbetshem skulle få årligt statsbidrag med 100 kronor för varje intern under högst fem år. De obildbaras vård skulle staten stödja genom att bidra med 50 % av kostnaderna för byggnader avsedda för asylklientelet.⁵⁰

Som ett resultat av utredningens arbete och slutsatser fick 1897 års riksdag ta ställning till en proposition i saken.⁵¹ Kommitterades förslag följdes endast delvis. Förslaget rörande bestämmelser om skolplikt fick vila tills vidare. Benämningen "uppfostringsanstalter för andesvaga barn", som kommitterade föreslagit, accepterades inte, utan den skulle vara "uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn". Anslaget till skolelever höjdes, samtidigt som även arbets-hemselever skulle räknas till de statsbidragsberättigade. Vissa begränsningar föreskrevs, främst att s. k. "fallandesjuka" (epileptiker) skulle få statsbidrag endast om de vistades i särskilda anstalter för epileptiska sinnesslöa. De bidragsberättigade i sinnesslöskola måste vara i åldrarna sex till tolv år och dessutom bildbara. Anstalten skulle bestå dels av försöksavdelningen (provklassen), där eleverna fick stanna högst två år, och dels egentliga skolavdelningen, där de

⁵⁰ *Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning* — — — 1894, s. 4 ff.

En relativt utförlig sammanställning av remissyttrandena över betänkandet har gjorts av FSBV:s sekreterare (kapten O. von Feilitzen). [*FSBV Å 1895*, s. 72—83; *A. a. 1896*, s. 88—102.]

⁵¹ *Riksd. 1897*: Prop. nr 1. Ättonde huvudtiteln, s. 144 ff.

fick undervisning under högst sex år.⁵² Denna bestämmelse ville man mycket snart ändra, eftersom det många gånger visade sig svårt för ett barn att på den relativt korta tiden av två år hinna mogna tillräckligt för att kunna undervisas i den egentliga skolavdelningen. I stället stadgades år 1902 om en maximal skoltid och därmed statsbidragstid om åtta år, inom vilken vistelsen i försöksavdelning och skolavdelning kunde fördelas efter det enskilda barnets utvecklingstakt och andra faktorer som påverkade dess mottaglighet för undervisning. Bestämmelsen om statsbidrag till arbetshemselever under högst fem år visade sig även svår att följa, då många elever inte ens efter dessa fem år kunde reda sig utanför anstalten. Bidragstiden utsträcktes till sju år i avvaktan på en noggrannare utredning.⁵³ Denna utfördes av inspektören, medicinalrådet G. Schuldheis. Resultatet visade att många av de utskrivna icke kunnat bli självförsörjande utan råkat i olika svårigheter.⁵⁴ Med anledning av detta fattade 1904 års riksdag beslut om ett icke tidsbegränsat statsbidrag om 100 kronor per år för alla arbetshemselever, vilka genomgått sinnesslöskola.⁵⁵ Ett annat för den svenska sinnesslövdården mycket betydelsefullt riksdagsbeslut 1904 rörde de obildbara sinnesslöa, vilka härigenom f. f. g. kunde få åtnjuta statsunderstödd anstaltsvård.⁵⁶

Redan innan detta beslut fattades hade ett mindre antal asylor anlagts. Så tidigt som vid riksdagarna 1898 och 1899 hade prosten G. Hazén⁵⁷ motionerat om statsbidrag till asylerna. Motionerna

⁵² SFS 1897, nr 50, s. 14 ff.

⁵³ Riksd. 1902: Prop. nr 76; SFS 1902, nr 65.

⁵⁴ Riksd. 1904: Prop. nr 1. Åttonde huvudtiteln, s. 71 ff. (Schuldheis' utredning refereras på s. 76 ff.)

⁵⁵ SFS 1904, nr 33. Stadgan innehöll även en bestämmelse om generellt statsbidrag till alla arbetshemselever och utan de tidigare nämnda villkoren att de tidigare skulle ha genomgått sinnesslöskola och att bidraget kunde utgå endast under fem år.

⁵⁶ SFS 1904, nr 67.

⁵⁷ Johannes Gustaf Hazén (1849—1930) prost, kyrkoherde i Forsheda församling av Växjö stift valdes till riksdagsman 1894 av det gamla lantmannapartiet. Strängt konservativ och utan större förmåga till kompromissande hade han många gånger svårigheter att finna stöd för sina förslag i riksdagen. Han karakteriseras som "en av den samtida svenska kyrkans yppersta män" och som "en stor barna- och ungdomsvän". Hans intresse för de sinnesslöas villkor kan

avslogs och detta torde delvis ha berott på att motionären kopplat samman sitt förslag om statsbidrag till sinnesslöasyler med frågan om understöd för sinnessjuka som vårdades utanför anstalter (närmast avsågs hemvård). Sådana tankegångar var nya och kolliderade med den praxis man dittills tillämpat.⁵⁸

Medicinalstyrelsen som efter motionen 1899 fick riksdagens uppdrag att utreda frågan, hade givit stöd åt Hazéns åsikt att staten borde hjälpa de obildbara till sådan anstaltsvård.⁵⁹ 1904 års riksdag beslöt bevilja statsbidrag även till de obildbaras vård.⁶⁰

Utbyggnads- och differentieringsskedet. Denna förändring av statsbidragsstödet till de sinnesslöa var så väsentlig — inte minst ur differentieringssynpunkt — att det är skäl att betrakta tiden fr. o. m. år 1905 som ett nytt skede i den svenska sinnesslöverksamheten, vilket kan kallas utbyggnads- och differentieringsskedet.⁶¹ Innan statsbidrag också börjat utgå för de s. k. obildbara hade en viss villrådighet i många fall rått huruvida en viss elev hade varit tillräckligt bildbar för att anstalten skulle vara statsbidragsberättigad.⁶² Eftersom det vid den tiden inte fanns användbara metoder

möjliga återföras på att han var "en sann människovän, rättrådig, god och ömsint, framför allt mot armodets barn". [Växjö stifts herdaminne, bd 5, (1931), s. 17 ff.]

⁵⁸ AK 1898. Motion nr 53, FK prot. I:5, s. 7 f. AK prot. I:5, s. 19 f.

AK 1899. Motion nr 16. FK prot. II:19, s. 57 f. AK prot. II:17, s. 35.

⁵⁹ Utredningen publicerad i: Riksd. 1903: Kommittébetänkanden.

⁶⁰ Motiveringarna återfinns i: Riksd. 1904: 6:e huvudtiteln, s. 104—124.

⁶¹ Detta skede kan anses ha varat ända till 1945, då skolöverstyrelsen blev tillsynsmyndighet för sinnesslöskolorna och då externatskolorna aktualiserades på allvar.

Petrén lämnar en koncentrerad redogörelse för asylvårdens utveckling i vårt land fram till år 1915. Det framgår av denna att flera mindre asylor upprättades strax före sekelskiftet av enskilda samt föreningar, varigenom platsantalet uppgick till nära 150. Från 1905 ökade antalet asylvårdade sinnesslöa hastigt, så att platsantalet år 1915 uppgick till nära 1.000. Asylerna anlades dock inte alltid i anslutning till redan befintliga uppfostringsanstalter för sinnesslöa efter det danska mönstret, vilket medicinalstyrelsen önskat, varigenom s. k. fullständiga anstalter skulle ha uppkommit. [Petrén (1916 a), s. 38 ff.]

Ur Petréns kronologi, vilken sträcker sig t. o. m. 1916, kan hämtas att under åren 1905—1916 inrättades 4 anstalter för bildbara sinnesslöa i skolålder, 6 arbetshem samt 19 asylor. Dessutom nämns olika utvidgningar och utbyggnader av anstalterna. [A. a., s. 63 ff., bil. 2 o. 4.]

⁶² Se t. ex. a. a., s. 22 ff.

för intelligensmätning och det psykologiska vetandet var otillräckligt låg närmast till hands att företa en pedagogisk prövning av eleverna. I försöksavdelningen skulle läraren utröna om barnet på grundval av sina prestationer kunde tänkas tillgodogöra sig undervisningen i den egentliga skolavdelningen.

När efter riksdagsbeslutet 1904 statsbidrag började utgå även för s. k. obildbara, blev det ovan skisserade differentieringsproblemet sett enbart ur statsbidragssynpunkt mindre väsentligt att lösa. Trots detta kvarstod behovet av psykologiska undersökningsmetoder för svagt begåvade i skolpliktsålder, men nu främst av det skälet att man behövde göra en gränsdragning mellan sinnesslöskoleklientelet och hjälpskoleeleverna.

Beslutet år 1904 förbättrade sinnesslöskolornas arbetsförhållanden. Av närmast humanitära skäl hade dessförinnan en del obildbara fått vistas i skolavdelningar där de i statsbidragshänseende klassificerats som bildbara. När även de obildbara omfattades av statsbidrag kunde skolavdelningarna i större utsträckning än tidigare fyllas med elever, vilka hade förutsättningar att tillgodogöra sig den undervisning som meddelades. De obildbara kunde omhändertaras och placeras i asyler (vårdhem).

Anstaltsväsendets omfattning och frågan om skolplikt

Följande översikt kan ge ett begrepp om utvecklingen av anstaltsväsendet avsett för bildbara men icke epileptiska eller blinda sinnesslöa (s. 265 upptill).⁶³

Antalet bildbara sinnesslöa, som vårdades i epileptikeranstalter uppgick vid slutet av perioden till endast drygt etthundra, varav cirka en tredjedel var arbetshemselever.

Antalet intagna vid sinnesslöanstalter sammanhänger nära med frågan om skolplikt (undervisningsplikt) för sinnesslöa. I kommitté-

⁶³ Efter: *Petrén* (1916 a), s. 66, (bil. 3). För år 1922 uppges 1247 skolelever, 827 arbetshemselever samt 38 i kontrollerad familjevård. [*Allmänna svenska föreningen för vården om de sinnesslöa och fallandesjuka, årsber. 1922*, s. 31 f.]

Man måste dock ha i minnet att det verkliga antalet individer, som skulle ha behövt omhändertaras i ovannämnda anstalter, med säkerhet torde ha varit betydligt större än antalet verkligen intagna.

Vid slutet av åren	Antal skolelever	Antal arbetshemselever	Summa
1875	49	0	49
1880	119	8	127
1885	214	20	234
1890	349	55	404
1895	470	78	548
1900	529	151	680
1905	631	234	865
1910	824	315	1.139
1915	1.014	506	1.520

betänkandet från 1894 om de "andesvagas undervisning" påpekades att stadgandet från 1842 om obligatorisk undervisning för alla barn i skolålder först under senare år blivit aktuellt att tillämpa även på de "abnorma barnen". Genom brister i anstaltsorganisationen hade man länge lämnat dessa barns undervisningsproblem å sido, trots att "man nog länge insett, att särskilt för de abnorma barnen undervisning just är villkoret för en något så när mänsklig tillvaro".⁶⁴

Departementschefen uttalade att kommitténs grundsatser var "fullt riktiga" och att "skoltvång" var nödvändigt. Han kunde dock inte tillstyrka kommitténs förslag i frågan på grund av ekonomiska hinder för en sådan reform. Genom att beräkningarna av antalet sinnesslöa "är i hög grad svävande" ansågs kostnaderna svåra att beräkna på förhand. Departementschefen stödde dock tanken på ett ökat statsstöd till uppfostringsanstalter för sinnesslöa.⁶⁵ Några beslut om undervisningsplikt eller skolplikt för sinnesslöa fattades inte av riksdagen vid det tillfället.

För många av dem som arbetade inom sinnesslöanstalterna framstod frågan om obligatorisk skolgång för alla bildbara sinnesslöa

⁶⁴ *Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning* — — — 1894, s. 75.

De dövstumma barnen hade redan 1889 fått sin undervisningsplikt lagfäst och för de blinda gällde samma sak från år 1896.

⁶⁵ Departementschefens yttrande i: *Riksd. 1897: Prop. nr 1. Åttonde huvudtiteln*, s. 170.

som angelägen. Från 1904 hölls vid olika tillfällen "möten för vården om de sinnesslöa", då aktuella problem från arbetsområdet debatterades. Redan vid det andra mötet (1905 i Mariestad) togs saken upp. Mötet hann dock inte diskutera frågan. Den aktualiserades åter vid det tredje mötet (1907 i Eksjö). Mötet stödde oväntat nog inte förslaget om en vidare utredning av frågan genom en kommitté. I stället varnades för att tvinga de sinnesslöa till undervisning.⁶⁶

Vid det sjätte mötet (1915 i Stockholm) höll A. Petrén ett föredrag med rubriken "Bör sinnesslovården göras obligatorisk?" Han hävdade att "det enda rationella är väl dock att alla barn, som i intellektuellt hänseende stå så lågt, att det visat sig omöjligt för dem att tillgodogöra sig undervisningen i de vanliga skolorna, inklusive dessas hjälpklasser, böra intagas i sinnesslöskola (eller undervisas i sådan, som är externat)". Petrén ansåg också att enbart skolplikt (undervisningsplikt) för bildbara sinnesslöa i skolålder var otillräcklig och förordade anstaltsplikt, eftersom "det stora flertalet av även de bildbara sinnesslöa äro dock i behov av anstaltsvård för livet". Anstaltsplikten skulle vara värdefull genom att den hindrade sådana sinnesslöa som var i behov av fortsatt anstaltsvård från att bli "uttagna ur våra sinnesslöanstalter".⁶⁷ En kommitté tillsattes för att bereda frågan till nästa möte, som hölls redan nästa år i Mariestad. Kommittén hade till dess infordrat uppgifter om sinnesslovård och då särskilt upplysningar om skolplikt för sinnesslöa i olika västeuropeiska länder. Dessa visade "att tiden nu bör vara mogen för frågans lösning även i vårt land". Kommittén hävdade att utan skolplikt skulle många bildbara sinnesslöa aldrig "få någon undervisning och utbildning". Det sinnesslöa barnet borde få både den teoretiska utbildning "och framför allt den praktiska utbildning, som kan bibringas detsamma". Kommittén ville särskilt framhålla "den stora fördel anstaltsplikt för bildbara sinnesslöa barn — — — skulle medföra för den allmänna folkundervisningens skolor", eftersom de sinnesslöa "äro hindrande

⁶⁶ Förhandlingarna vid sjätte allmänna svenska mötet för vården om de sinnesslöa — — — 1915, s. 107 f.

⁶⁷ A. a., s. 101 ff. Se även: *Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet* 1905, s. 212 f.; A. a. 1907, s. 241 ff.

för densamma". Även om hjälpklasser fanns gällde samma omdöme, eftersom dessa var "ej sällan delvis upptagna av sinnesslöa, vilkas närvaro försvårar undervisningen för de egentliga hjälpklassbarnen". Sinnesslöundervisningen hade en fördel framför hjälpklassundervisningen i det att dessa senare elever efter skolgångens slut inte fick något stöd från det allmännas sida, medan sinnesslöskoleeleverna kunde kvarstanna som arbetshemselever eller komma i kontrollerad familjevård.

Anstaltsplikt för bildbara sinnesslöa och fallandesjuka sinnesslöa skulle enligt kommitterade föra med sig att särskilda anstalter måste tillskapas för vissa grupper sinnesslöa, såsom blinda sinnesslöa, epileptiska sinnesslöa och vanartade sinnesslöa. Av de fem diskussionsinlägg, som gjordes efter redovisningen av kommitténs betänkande, framgår att mötet biträdde tankegångarna i betänkandet. Mötet beslöt att en skrivelse skulle sändas till K. M:t med anhållan om dels utredning av frågan och dels förslag till riksdagen om "lag om obligatorisk undervisning och vård av bildbara sinnesslöa och fallandesjuka".⁶⁸

I februari 1918 motionerade folkskolinspektören E. Moberger, Visby, i riksdagen om skolplikt för sinnesslöa. När dessa avskildes från vanliga små- och folkskoleklasser ville man att de ändock skulle erhålla obligatorisk undervisning, varvid skolplikt även för sinnesslöa barn föreföll nödvändig.⁶⁹ Motionen resulterade i en riksdagskrivelse till K. M:t i vilken anhölls att K. M:t skulle framlägga förslag om obligatorisk undervisning för sinnesslöa barn. I skrivelsen framhölls att det var "av vikt, att frågan om sinnesslöa barns undervisning får en rationell lösning" samt att det "för hela vår folkundervisning" var "av största vikt" att sinnesslöa barn skiljas från den vanliga undervisningen då dessa ansågs "vålla ett både psykiskt pinande och tidsödande hinder i undervisningen av övriga barn". Även där hjälpklasser fanns "återkommer samma svårighet". Det enda riktigt ansågs vara "att de notoriskt sinnesslöa helt och hållet avskiljas från den vanliga undervisningen och bereds särskild undervisning". Grunderna för ett sådant avskiljande "böra

⁶⁸ Förhandlingarna vid sjunde allmänna svenska mötet för vården om de sinnesslöa — — — 1916, s. 18 ff.

⁶⁹ A. a.

garantera, att avskiljandet sker med sakkunskap och efter synnerlig sorgfällig prövning".⁷⁰

Frågan kom upp till behandling i statsrådet i maj 1920. Departementschefen refererade till både allmänna svenska mötets skrivelse 1916 och nyssnämnda riksdagsskrivelse. Efter en återblick på utvecklingen av anstalter för sinnesslöa i vårt land, uttalade han att det var "ur flera synpunkter önskvärt" att "anstaltsplikt för bildbara sinnesslöa nu kommer till stånd". Han tänkte därvid främst på fördelarna för "den allmänna folkundervisningens skolor" och att föräldrarna inte skulle kunna motsätta sig barns intagning på sinnesslöanstalt i de fall, då barnet skulle lida skada av att icke få anstaltsvård. Departementschefen hade även uppmärksammat behovet av särskilda anstalter för epileptiska sinnesslöa samt vanartade sinnesslöa.⁷¹

Som en följd av detta tillkallades fem sakkunniga, vilka redan i februari 1921 avlämnade sitt betänkande rörande anstalter för vanartade sinnesslöa. I detta föreslogs att statsanstalter skulle upprättas för sinnesslöa, som visat vanart eller affektlabilitet eller rymnings- och vagabonderingstendenser.⁷²

År 1914 hade i riksdagen väckts frågan om inrättande av en anstalt för "blinda med komplicerat lyte", dvs bl. a. blinda sinnesslöa. Utredningar hade tidigare gjorts rörande en sådan anstalt och då behovet visade sig vara stort fattade riksdagen beslut åren 1916 och 1919 om byggande av en dylik anstalt. Genom olika svårigheter och hinder kunde inte anstalten, vilken förlagts till Lund och som bestod av både skolhem och arbetshem, tas i bruk förrän under sommaren 1921.⁷³

⁷⁰ Riksd. 1918: Riksdagens skrivelse nr 230.

⁷¹ Statsrådsprot. avtryckt i: *Petrén* (1920), s. 228 ff.

⁷² Vid riksdagen 1921 föreslogs att anslag skulle ges till två anstalter — en för gossar och en för flickor — vilket förslag riksdagen biföll. I november 1922 utfärdades reglemente för statens uppfostringsanstalt för sinnesslöa. [*SFS* 1922, nr 525.] Samtidigt stadgades förbud att låta vanartade sinnesslöa vistas i vanliga anstalter för sinnesslöa [*SFS* 1922, nr 526.] Anstalten för vanartade gossar (Salbohed) öppnades i slutet av november 1922 och motsvarande anstalt för flickor (Vänersborg) togs i bruk i juli 1924 [*Petrén* (1948), s. 19.] Först år 1945 blev undervisning av bildbara sinnesslöa obligatorisk [*SFS* 1944, nr 477.]

⁷³ Även Drottning Sofias stiftelse (för bildbara sinnesslöa, blinda dövstumma samt obildbara blinda sinnesslöa) erhöll stöd för ett anstaltsbygge genom anslag beslutade vid 1920 och 1922 års riksdagar. [*Petrén* (1948), s. 13.]

Några drag ur det inre arbetet vid sinnesslöanstalterna

Det är som redan nämnts nödvändigt att något undersöka även utvecklingen av det inre arbetet vid anstalterna. Därmed avses i detta fall den undervisnings- och uppfostringsverksamhet som bedrevs, eftersom detta arbetes art visar i vilken utsträckning det rörde sig om pedagogisk verksamhet. I det föregående har nämnts att statsbidraget tenderade att styra utvecklingen vid anstalterna och att en skedesindelning skulle kunna göras efter bestämmelserna för utdelning av statsbidraget. Till följd av detta skall även i det följande den tidigare skisserade skedesindelningen följas.

Under pionjärskedet fanns endast några få anstalter, varför det är relativt enkelt att överblicka de insatser som gjordes, även om utförligare skildringar eller redogörelser saknas. Årsredogörelser och inspektionsberättelser är i huvudsak de enda källorna. Av stort värde är att FSBV i sin tryckta årsredogörelse även medtog kortare årsberättelser från övriga sinnesslöanstalter i landet.

De första praktiska försöken i Sverige med undervisning av sinnesslöa kunde naturligt nog inte omedelbart få den mest lämpliga inriktningen och utformningen, varför en tids "försöksverksamhet" vanligen kom att inleda verksamheten. De utländska förebilderna, vilka i det föregående redan något berörts, kunde inte direkt överföras till arbetet i vårt land. En väsentlig svårighet var hur man skulle utvälja de elever, vilka kunde anses bildbara och därmed lämpliga att undervisas. För den sistnämnda frågan spelade även målsättningen för verksamheten en viktig roll. Givetvis invercade om denna målsättning i första hand var pedagogisk eller social och filantropisk. Den sistnämnda målsättningen tog sig främst uttryck i att de sinnesslöa barnen sysselsattes och skyddades för omvärlden, medan en pedagogisk målsättning i första hand avsåg att barnen skulle ges vissa kunskaper och färdigheter, som de sedan skulle kunna använda för att bli "medvetna och nyttiga medlemmar av samhället".

Enbart den uppräknade av olika läroämnen, som görs i årsredogörelserna för flera anstalter, ger inte något klart besked rörande omfattningen av den teoretiska undervisningen. Ännu mindre kan denna ge underlag för ens en försiktig bedömning av fördelningen av undervisningstiden på teoretiska och praktiska under-

visningsämnen. En sådan bedömning av undervisningens innehåll är alltid svår att göra, så länge inte kursinnehållet närmare redovisats.⁷⁴ Timantalet enligt anstaltens läroplan kan dock ge vissa ledtrådar. I allmänhet synes — i de fall då en sådan kvantitativ fördelning överhuvud redovisats — timantalet ha fördelats ungefär lika mellan teoretisk och praktisk undervisning.

Dessutom måste man vid bedömningen av frågan huruvida verksamheten vid en viss anstalt hade en pedagogisk målsättning ta hänsyn till undervisningens svårighetsnivå, tillämpad undervisningsmetodik och urvalet av elever. Undervisning i praktiska ämnen i mer betydande omfattning kunde förekomma närmast av nödtvång då eleverna var svaga i teoretiska ämnen varvid praktisk verksamhet blev det enda tänkbara.

Utvecklingen till 1879

Sedan Carlbeck företagit sin tidigare nämnda studieresa till Köpenhamn 1867 insåg hon snart "att några av dem [de sinnesslöa i hennes anstalt] också kunde bibringas en del kunskaper". I september 1868 — två år efter det att anstalten öppnats — anställde hon den första lärarinnan. "Det gällde nu för henne såväl som för fröken Carlbeck själv, att leta sig fram och försöka i vad mån och på vad sätt undervisning bäst kunde bibringas dem. I början sysselsattes de mest med åskådningsövningar, läsning, handarbete, slöjd samt trädgårdsarbete".⁷⁵ De första undervisningsförsöken slog inte vidare väl ut och år 1870 gjordes ett nytt försök, som denna gång sköttes av "en gammal skollärare". Denne avbröt dock sin verksamhet redan efter några månader "förtvivlad över att ej lyckas fånga deras uppmärksamhet".⁷⁶ Inte heller kunde en ny

⁷⁴ Dessutom kan tilläggas att läro- och kursplaner inte nödvändigtvis alltid har sin fulla motsvarighet i den undervisningsverksamhet, som bedrivs i skolorna. Verkligheten kan m. a. o. vara förskönad i kursplanen. Vidare förelåg vissa olikheter anstalterna emellan, vilket den fortsatta framställningen skall försöka antyda.

⁷⁵ *Holmqvist* (1911), s. 82.

⁷⁶ *Odhner* (1903), s. 32.

Det nya och svåra undervisningsarbetet bland de sinnesslöa i kombination

lärarinna "medelst ljudmetod lära fyra av gossarna att läsa, om ock hennes milda, tålmodiga sätt lämpade sig bättre för sådana barn. Att sysselsätta barnen med åskådningsundervisning, de enklaste handarbeten såsom lapprispning, uppträdande av pärlor, korsstygnssöm m. m. samt vanliga småbarnslekar var det enda som visade sig möjligt då. En ung dam biträdde godhetsfullt med ledning härav några timmar dagligen. Huru någon sköterska den tiden stod ut, kan man förundra sig över".⁷⁷

Allt detta vittnar om en strävan hos Carlbeck att försöka ge sitt arbete med de sinnesslöa en pedagogisk inriktning. Detta ointetgjordes av att eleverna sannolikt haft en alltför låg intelligensnivå för att kunna tillgodogöra sig någon undervisning. Detta bottnade främst i att Carlbeck under de första anstaltsåren mycket starkt betonade den sociala och vårdande sidan av verksamheten. Därvid kunde hon inte i första hand beakta pedagogiska synpunkter vid valet av interner. Dessutom bör Carlbeck ha haft svårigheter med att avgöra vilka sinnesslöa, som skulle kunna dra nytta av undervisning.⁷⁸ Salomon har lämnat en kortfattad redogörelse för de barn som fanns i Carlbecks anstalt i januari 1869. Medianåldern för denna grupp kan beräknas till 15 år.⁷⁹

I sin inspektionsberättelse från 1869 nämner generaldirektör Magnus Huss om Carlbecks anstalt att den "utmärker sig för snygghet och ordning, och barnen behandlas med moderlig om-

med den generellt låga standarden på lärarna i folkskolan vid den tiden kan förklara varför denne "skollärare" inte lyckades med sina undervisningsförsök. [Om den låga standarden på folkskolans lärare se t. ex.: *SFH III*, s. 346 ff.]

⁷⁷ *Odhner* (1903), s. 32.

⁷⁸ Jfr hennes egen uppfattning om de fyra första eleverna. [Se *denna framst.* s. 248.]

⁷⁹ "Barnens antal är f. n. (Januari 1869) 8: Mauritz B. 17 år. Fadren bokhållare; Andreas R. 15 år. Fadren båtsman; Anna E. E. 16 år; John N. 12 år. Fadren präst; Eda W. 11 år, Fadren tjänsteman; Euphemia K. 15 år; Carl K. 17 år, Fadren lantbrukare; Emil E. 19 år. Fadren arbetskarl." [*Salomon* (1869), s. 71 f.] Det kan tilläggas att "John N." är identisk med Johan Odhner och "Eda W." var dotter till författarinnan Josephine Wettergrund, känd som signaturen "Lea".

Även i folkskolan förekom i många fall en försenad inskrivning vid den tiden, men eleverna stannade sällan kvar i folkskolan över konfirmationsåldern. Som elever i folkskolan skulle Carlbecks elever även med endast hänsyn till åldern ha haft en uppseendeväckande hög medianålder.

sorg, så väl med hänsyn till undervisning, som till vården av deras fysiska hälsa". 25 var intagna och 91 anmälda för intagning i anstalten, vilken betecknades som "mindre fullständig". Huss förklarade detta sitt omdöme med att den var "nyligen upprättad".⁸⁰ Huss nämnde även undervisning, vilket strider mot de nyssnämnda påståendena att denna inte hade lyckats. Han synes dock ha använt uttrycket undervisning i en vid bemärkelse, eftersom Huss i berättelsen följande år inte talade om undervisning utan om "flera förbättringar uti sätten för barnens vård och uppfostran". Fortfarande vårdades då 25 barn. Anstaltens konsulterande läkare "lämnar råd vid bestämmandet av dem bland inträdessökande som böra emottagas".⁸¹ I inspektionsberättelsen för år 1871 nämnes inte undervisning utan i stället talas om vård: "Resultaten synas ock uti ej så få fall varit gynnsamma, alldenstund åtskilliga av de vårdade blivit så förbättrade, att de återgått till hemmen med hjälplig förmåga att sköta sig själva och deltaga uti åtskilliga förrättningar".⁸²

För år 1871 talade Carlbeck själv om "ett framåtskridande i flera avseenden" och att "flera av barnen betydligt utvecklats i intellektuellt hänseende och visat sig mottagliga för undervisning vida mer, än man förut vågat hoppas".⁸³

Magnus Huss inspekterade i augusti 1872 åter "Idiothemmet i

⁸⁰ SOS K) *Helso och sjukvården II. Öfverstyrelsens för hospitalen underdåniga berättelse för år 1869, s. XIII.* Huss var tveksam om sin behörighet att inspektera Carlbecks anstalt: "Alldenstund denna anstalt icke tillkommit i den ordning högstberörda stadga [Nådiga stadgan angående sinnessjukas behandling och vård, den 5 mars 1858, (§ 23)] föreskriver, och det kan sättas i fråga, huruvida anstalter, ägnade åt vård och uppfostran av idiotiska barn, böra hänföras under denna stadgas bestämning 'vård- och kuranstalt för sinnessjuka', syntes tvivelaktigt, om det ålåg Ordens-Gillet att om densamma taga närmare kännedom". (Till Serafimerordensgillet insändes inspektionsrapporter från sinnessjukhusen och i några fall från 1870-talet även från inspektioner vid sinnesslöanstalter.) Men eftersom Ordensgillet av K. M:t anmodats 29/11 1869 att yttra sig i frågan om statsanslag skulle utgå till Carlbecks anstalt, ansåg sig Ordensgillet "böra lämna några närmare upplysningar", vilka Huss inhämtade vid sitt besök. [A. a.]

⁸¹ A. a. 1870, s. XIII.

⁸² A. a. 1871, s. XV.

⁸³ FSBV Å 1872, s. 28.

Skövde" och meddelade att anstalten hade "32 mer eller mindre sinnesslöa och sinneslösa till vård inom anstalten intagna". Av dessa var 17 manliga och 15 kvinnliga. Deras ålder varierade mellan 7 och 22 år. Carlbeck hade många expektanter vilket framgår av att Huss för år 1871 redovisade 52 anmälda och 10 nyintagna och under år 1872 var tre nyintagna av 30 anmälda. De intagna "voro från de flesta av rikets landskap" och dessutom fanns en från Finland. Personalen bestod av föreståndarinna, två lärarinnor, fyra lärare, sex sköterskor, en sömmerska samt en hushållerska och fyra pigor. Huss noterade också att Carlbeck fördelat de intagna på "tvenne särskilda byggnader" en för "snygga" och en för "osnygga". Om undervisningsverksamheten nämnde inte Huss något.⁸⁴

I en senare inspektionsrapport, vilken hänför sig till ett besök den 28 augusti 1873, meddelade Huss att det skett "ganska få förändringar — — — såväl till barnens undervisning som fysiska omvårdnad". Huss uttalade även att "en särdeles i ögonen fallande stillsamhet och ordning ägde rum inom anstalten, och att flera bland de vårdade förvärvat sig ganska så god förmåga att skriva och läsa innantill samt utföra åtskilliga handarbeten".⁸⁵

Carlbecks svårigheter att anställa lämpliga lärare tycks i stort sett ha varit övervunna 1872.⁸⁶ Om man vill undersöka omfattningen av undervisningen vid Carlbecks anstalt kan antalet intagna (32) jämföras med antalet undervisade i olika ämnen eller ämnesgrupper. För läroämnena läsning, skrivning, räkning, naturlära och biblisk historia rapporterades sju deltagare. Om dessa varit samma vid undervisningen i alla dessa uppräknade ämnen fram-

⁸⁴ I Serafimerordensgilletts arkiv finns några inspektionsrapporter (under-tecknade av Magnus Huss) från hans besök vid Carlbecks anstalt (då i Skövde) och FSBV:s anstalt i Stockholm. [Serafimerordensgilletts arkiv: Dossie 577, Hospitalsinspektionen 1859—1875.]

I inspektionsberättelsen av den 18/8 1872 hänvisade Huss till ett tidigare besök vid "Idiothemmet i Skövde" och berättelsen över detta besök. Dock har denna icke kunnat påträffas i RA.

⁸⁵ SOS K) *Helso- och sjukvården II. Öfverstyrelsens för hospitalen underdåniga berättelse för år 1873, s. XVI.*

⁸⁶ FSBV Å 1872, s. 28.

går inte av redogörelsen.⁸⁷ Korgflätning, mattvävning, halmflätning, snickeri, sömnad, strumpstickning, bandvävning och virkning sysselsatte ett antal elever, vilket för de olika slöjdarterna varierade mellan två och åtta. Dessutom redovisades fyra elever som icke kunnat motta något slag av undervisning. Det övervägande antalet elever undervisades således i praktiska ämnen. De kortfattade redovisningar, vilka gavs i ett antal redogörelser från hennes anstalt och vilka publicerades i FSBV:s årsberättelser, kan användas som underlag endast för en försiktig beräkning av andelen undervisningsbara elever under tiden t. o. m. 1878.⁸⁸

För eleverna i Carlbecks anstalt fördelar sig procenttalen för deltagandet i undervisningen i teoretiska ämnen som följer.⁸⁹

Enligt årsberättelsen	Procent
1872	22
1873/74	—
1875	20
1876	24
1877	29
1878	58

Tendensen i utvecklingen är att under de första åren förekom huvudsakligen praktisk verksamhet. Allteftersom procenten undervisningsbara ökade fick arbetet större prägel av pedagogisk verksamhet genom att fler elever kunde undervisas i teoretiska ämnen. Den

⁸⁷ *A. a.*, s. 29. Jfr den likartade utformningen av redovisningen av undervisningens omfattning i folkskolestatistiken från samma tid. [*SOS P) Folkundervisningen 1868*, s. XV ff.]

⁸⁸ Både i detta fall och vid liknande uppskattningar i det följande gäller att de osäkerhetsfaktorer, som spelar in i sammanhanget, är främst anstaltens bedömning av resp. elev (om den kunnat delta eller ej), liksom även formen för redovisning i årsberättelsen (endast ett angivande av antalen och icke en nominativ uppräknig). Det antal elever, som redovisades, innefattade även sådana som undervisats endast under en del av året. Genom detta förhållande kan å ena sidan antalet som under året vistats där överstiga antalet platser vid anstalten, vilket kan bidra till att höja procenttalen, men å andra sidan kan svaga nybörjare finnas med, vilket tenderar att sänka procenttalen.

⁸⁹ För tiden före 1872 och för verksamhetsåret 1873/74 lämnas inga uppgifter som kan användas för beräkning av procenten deltagande i teoretiska ämnen.

uppgång i procenttalen för dessa, vilken kan observeras för 1878, bör sammanhånga med beslutet s. å. om krav på bildbarhet hos de statsbidragsberättigade eleverna i sinnesslöanstalter.⁹⁰

T. o. m. redovisningsåret 1877 lämnades i SOS korta redogörelser för inspektionerna vid Carlbecks anstalt (liksom även FSBV:s anstalt). För både åren 1876 och 1877 påpekade Huss att 12 av de 38 intagna i Carlbecks anstalt "hava icke kunnat mottaga någon undervisning".⁹¹ Före 1876 förekom icke några sådana direkta påpekanden.⁹² De barn, som undervisades hos Carlbeck, sysslade med läsning, skrivning och handarbeten.⁹³ Det bör observeras att räkning icke alltid förekom, vilket inte var ovanligt vid anstalterna särskilt längre fram, eftersom räkning är ett krävande ämne med särskilda metodiska svårigheter.⁹⁴

Arbetet vid anstalten i Strömsholm synes inte ha präglats av pedagogisk verksamhet under 1870-talet i så hög grad. Årsredogörelserna från anstalten är dock långtifrån fullständiga i sin rapportering av verksamheten. År 1874 meddelades att av 14 sinnesslöa gavs 10 undervisning, vilka fick "läsa, skriva och räkna". Om dessa tio sades att "några hava gjort glädjande framsteg".⁹⁵

Ett år senare omtalades att tolv sinnesslöa var intagna och av

⁹⁰ *SFS 1878, bib. nr 23*, s. 4.

Jfr statsutskottets positiva uppskattning av Carlbecks arbete: 25 av 35 intagna sades vara "tillgängliga för någon grad av uppfostran eller undervisning". [*Riksd. 1878: Statsutskottets utlåtande nr 11, pkt 62*, s. 58.]

⁹¹ *SOS K) Helso- och sjukvården II. Öfverstyrelsens för hospitalen underdåniga berättelse för år 1876*, s. XV; *A. a. 1877*, s. XV. De uppgifter om antalet barn, som kunnat tillgodogöra sig undervisning, vilka lämnats av Huss resp. Carlbeck skiljer sig något. Detta kan förklaras med att Huss' uppgifter härrör från förhållandena vid inspektionstillfället, medan Carlbeck ger en årsöversikt. Dessutom kan inte Huss vid ett kort besök ha haft möjlighet att säkert fastställa bildbarheten, utan måste i hög grad stödja sig på subjektiva intryck och andrahandsuppgifter.

⁹² Frågan kan ha blivit mer aktuell för den inspekterande myndigheten sedan statsbidragsfrågan dragits upp 1877. Redogörelsen för inspektionen 1876 var dagtecknad i december 1877 och trycktes 1878. Motsvarande eftersläpning förelåg även beträffande berättelsen för 1877 (liksom även för föregående berättelser).

⁹³ *A. a.*, s. XV.

⁹⁴ Jfr t. ex. *Kruse (1921)*, s. 3 f. o. 7 ff.

⁹⁵ *FSBV Å 1874*, s. 40.

dessa undervisades fem i läsning, skrivning och räkning,⁹⁶ men redan i årsberättelsen från 1876 meddelades att det ofta var lönlöst med undervisningsarbetet, och att de flesta vid anstalten inte heller gavs någon undervisning.⁹⁷ Följande år rapporterades att 7 av 14 sinnesslöa fått teoretisk undervisning,⁹⁸ ytterligare ett år senare var denna andel 10 av 18 sinnesslöa.⁹⁹ Under de följande åren var andelen i teoretiska ämnen undervisade elever under 50 % och detta procenttal visade generellt en fallande tendens. Undervisningsverksamheten upphörde också snart, varför det icke är meningsfullt att försöka följa denna anstalts utveckling ytterligare under perioden. Det föreligger dock en viss likhet med Carlbecks anstalt genom den relativt stora andel av icke bildbara, som förekom särskilt sedan antalet dövstumma minskat.

För sinnesslöanstanlten i Gävle (Gefleborgs läns förening för sinnesslöa barns vård) och den pedagogiska situationen där vid slutet av vårterminen 1878 finns en sammanställning av de 19 sinnesslöa, som då fanns där.¹ Översikten ger inte besked om hur många av de sinnesslöa, som betecknades såsom mottagliga för teoretisk undervisning, utan i stället redovisas summariskt kunskapsnivån hos varje intagen. Om bedömningen skett på samma grunder som tillämpades vid övriga anstalter är icke möjligt att nu få klarhet i, men enligt en försiktig bedömning tycks alla de 19 intagna ha deltagit i teoretisk undervisning. Om två elever som intagits strax före terminsslutet våren 1878 räknas bort, tycks 13 av 17 undervisade ha lyckats tillgodogöra sig undervisningen väl (=71 %). Om denna bedömning görs frikostigare skulle resultatet kunna bli att 16 av 17 elever (94 %) var mottagliga för undervisning.

Den första undervisningsgruppen i FSBV:s anstalt omfattade åtta elever och hade en medianålder som uppgick till 13,5 år. Beskrivningen av dessa elever antyder att de utgjorde en grupp som samlats ihop utan att de dessförinnan kunnat underkastas någon nog-

⁹⁶ *A. a.* 1875, s. 39.

⁹⁷ *A. a.* 1876, s. 41.

⁹⁸ *A. a.* 1877, s. 34.

⁹⁹ *A. a.* 1878, s. 40.

¹ *A. a.* 1879, s. 34.

grannare bedömning med avseende på bildbarheten.² En social och filantropisk målsättning synes ha förelegat då föreningen antog sina första elever samtidigt som den pedagogiska målsättningen inte bara fanns med i stadgan utan även mycket snart fick praktisk betydelse. Undervisningen skulle påbörjas "skyndsammast" och av sättet att beskriva de intagna framgår den pedagogiska inriktningen.³ Redan i augusti 1871 utskrevs två av de åtta första eleverna (den ene blev sinnessjuk och den andre visade sig vara epileptisk). Dessutom hade de inte gjort så stora framsteg i undervisningen. Utskrivningen kan tolkas som en åtgärd för att homogenisera den lilla gruppen med avseende på visad förmåga att delta i arbetet, varigenom den pedagogiska sidan av arbetet accentuerades.⁴

I den första årsberättelsen redovisades kortfattat innehållet i undervisningen: "Dessa elever av en ålder från 10 till 18 år hava under den förflutna tiden blivit sysselsatte dels med de första elementerna i läsning, understödd av åskådningsundervisning, dels med mindre handarbeten och trädgårdsarbete, och hava de nästan alla för detta sistnämnda visat sig synnerligt benägna, under det att även hos några av dem flera framsteg redan på denna tid förnummits vid de intellektuella sysselsättningarna". Vidare påpekades att de sinnesslöa var särskilt mottagliga för musikaliska intryck. "Den olika art av idioti, som även här framträtt, har visat vida olika utsikter för framgång i bemödandet att göra dessa barn gagneliga för samhället, men det har dock av denna korta erfaren-

² De elever som intogs under tiden 2/5—14/6 1870 var (i denna ordningsföljd): gosse 17 år, flicka 14 år, flicka 16 år, två gossar (bröder) 13 resp. 9 år, gosse 12 år, flicka 16 år samt gosse 13 år. Det var f. ö. de båda sistnämnda som snart blev utskrivna. Av de sex förstnämnda eleverna kunde alla utom en bokstäverna, flertalet läste och stavade och ett fåtal kunde räkna något.

[*A. a.* 1871, s. 20 ff.] I a. a. ges en relativt utförlig beskrivning av dessa åtta första elever.

³ *A. a.* 1871, s. 28 f.

⁴ Kjellberg påpekade i sin första redogörelse om eleverna i föreningens anstalt att då denna öppnades "var det endast i mycket liten skala som det första försöket gjordes. De små tillgångarna tillät icke från början anlägga skolan efter någon stor plan, men även om tillgångar funnits, så saknades erfarenhet, och det var sålunda nödvändigt att helt få elever ingingo såsom första besättningen". [*A. a.* 1871, s. 20.]

het intygats, att, där ej sinnesslöheten framträder såsom fullkomlig stupiditet, möjlighet förefinnes att utveckla, stärka och förbättra, om man tager vara på de praktiska anlagen".⁵ Den nyssnämnda undervisningen i läsning hade det praktiska syftet att ge eleven nödvändiga läsfärdigheter för att kunna studera bibeln på egen hand. I detta avseende föreligger en klar parallell till den obligatoriska folkundervisningens syfte med läsundervisningen.

Den icke så homogena grupp av sinnesslöa, som från början vistades vid föreningens skola, ökade i antal och det förefaller som om problemen med gruppens heterogenitet hade ökat då det år 1872 uttalades: "Med det ökade antalet elever har allt flera arter av sinnesslöhet uppenbarat sig, bestående dels i oroligt lynne, dels i större oförmåga att tillägna sig den meddelade undervisningen".⁶

Huss avgav 1873 vitsordet att FSBV:s skola "vore ändamålsenligt ordnad, att föreståndarinnan med ihärdighet och berömvärd viljekraft synes ägna sig åt sitt ansvarsfulla kärlekskall och att barnen i allmänhet hade ett friskt och förnöjt utseende samt iaktogo stillsamhet och ordning".⁷

Huss besökte även i maj nästa år anstalten för att kontrollera användningen av statsbidraget. Han kallade sitt uppdrag att "besöka denna välgörenhetsinrättning" och konstaterade att "eleverna undervisas i de första elementerna av läsning, skrivning och teckning, varjämte de, alltefter olika fallenhet, sysselsätts med mindre handarbeten, trädgårdsarbete och åtskilliga yrken".⁸

Huss' beskrivning av undervisningen kan ställas mot den skildring av undervisningens omfattning i föreningens skola som lämnades i årsredogörelsen 1874. Elevantalet uppgick tydligen till 20.

⁵ *A. a. 1870*, s. 10. Den religiösa komponenten i verksamheten kom inte fram i denna beskrivning av kursinnehållet, men redan i den första årsberättelsen träffar man vid sidan om nyttoaspekten på även en klart religiös målsättning: Styrelsen hoppades "att den Guds välsignelse, som hägnat vårt arbete, fortfarande skulle följa oss och dessa arma, vilkas andliga utveckling först då av oss skall anses vara hunnen, när de själva i bönen kunna söka Herren. Kanske skola de ej alla komma därhän, men låtom oss då förena oss i det hoppet att Han ändock upptager dem i sin famn". [*A. a. 1870*, s. 12.]

⁶ *A. a. 1872*, s. 12.

⁷ *SOS K) Helso- och sjukvården II. Öfverstyrelsens för hospitalen underdåniga berättelse för år 1873*, s. XVII.

⁸ *Serafimerordensgilletts arkiv: Dossie 377. Hospitalsinspektionen 1859—1875.*

Undervisningen omfattade "innanläsning", biblisk historia och "huvudräkning" (i vilka ämnen 13 elever deltog), naturkunnighet (10), "skrivning på papper" och "skrivning på griffeltavla" (8), katekes, historia, geografi och räkning på tavla (6). I de båda övningsämnena som förekom (gymnastik och sång) deltog tjugo resp. sju elever. Antalet elever undervisade i olika handarbeten varierade mellan nio och en. För yrkesinriktade övningar redovisades fem grupper, vilka varierade i storlek från åtta (trädgårdsarbete) och till en (snickeri).⁹

I årsberättelsen från 1875 gavs en sammanfattning av undervisningsverksamheten.¹⁰ "I det stora hela har det gått framåt, ehuru det är tydligt att hos flera elever framstegen varit så små, att fråga väl kunnat uppstå om ej dessa, i överensstämmelse med anstaltens uppgift att vara uppfostrande och utvecklande, bort från skolan avlägsnas, enär deras vård mera tillhörde en asyl än en skola. Styrelsen har dock endast i yttersta nödfall, där ingen möjlighet till förbättring visat sig, velat vidtaga en sådan åtgärd, och därför har ej under året utskrivits någon till skolan anförtrodd elev."¹¹ Uttalandet vittnar om en önskan att av säkerligen främst pedagogiska skäl homogenisera undervisningsgruppen, men av humanitära skäl kunde denna önskan inte alltid uppfyllas. I kollisionen mellan en filantropisk-social och en pedagogisk målsättning kom den sistnämnda ibland till korta.

Någon uppdelning på olika klassavdelningar förekom inte från början. Först 1876 uttalade styrelsen för föreningens skola att "det alltmåra framträdande behovet av elevernas fördelning i tvenne klasser eller grupper har dock av styrelsen länge varit uppmärks-

⁹ *FSBV Å 1874*, s. 9 f.

Litet längre fram i samma årsredogörelse uttrycker styrelsen samma åsikt som Huss om att undervisningen borde göras mer praktiskt betonad: "Med den vunna erfarenheten, att dessa elevers utveckling främst måste riktas på tillgodogörandet av de praktiska anlagen, har styrelsen nu närmast framför sig behovet att åstadkomma mera omfattande övningar i praktiska färdigheter och yrken". [*A. a. 1874*, s. 12.]

¹⁰ Denna redovisning karakteriserades som "årliga bokslut över den behållna vinsten av det nedlagda arbetet". [*A. a. 1875*, s. 12.] Formuleringen anknyter påtagligt till det nyttotänkande, som t. ex. Sondén lanserade i sitt inlägg i *Hygiea* 1857.

¹¹ *FSBV Å 1875*, s. 12.

sammat och kommer så fort ske kan genom undervisningens fördelning på tvenne rum under särskilda lärarinnor att avhjälpas.¹²

Ur årsberättelserna kan material hämtas för en approximativ beräkning av andelen elever mottagliga för undervisning i föreningens anstalt under några år av denna period.¹³

För eleverna i FSBV:s anstalt fördelar sig procenttalen för deltagandet i undervisningen i teoretiska ämnen som följer:

Enligt årsberättelsen	Procent
1871	75
1872	65
1873/74	65
1875	70
1876	80
1877	74
1878	70

Tabellen visar att FSBV tydligen hade en påtagligt större andel än Carlbeck av elever, vilka tycks ha kunnat tillgodogöra sig undervisningen.

De knapphändiga uppgifter, som föreligger om verksamheten vid de första sinnesslöanstalterna, kan tolkas så att FSBV (och möjligen även föreningen i Gävle) hade en starkare tendens att medvetet inrikta arbetet mot skolverksamhet än de andra pionjärerna, Carlbeck inberäknad. Detta tog sig uttryck i att elevmaterialet sovrades hos FSBV — i den utsträckning detta av sociala och filantropiska skäl lät sig göra — så snart praktiska erfarenheter av arbetet börjat vinnas i någon vidare omfattning. Småningom fann man inom FSBV att ett särskilt omhändertagande i asyl var erforderligt för de sinnesslöa barn, vilka bedömdes som oförmögna att följa

¹² *A. a.* 1876, s. 12.

¹³ För år 1870 lämnas endast en allmänt formulerad uppgift om att eleverna "blivit sysselsatta dels med de första elementerna i läsning, understödd av åskådningsundervisning, dels med mindre handarbeten och trädgårdsarbete och hava de nästan alla för detta sistnämnda visat sig synnerligen benägna, under det att även hos några av dem flera framsteg redan på denna tid förnummits vid de intellektuella sysselsättningarna". [*A. a.* 1870, s. 10].

undervisningen men vilka dock av filantropiska och sociala skäl inte kunde avvisas från anstalten.

De övriga pionjärerna förefaller ha samlat en grupp sinnesslöa barn, vilka hade ett mycket påtagligt behov av omhändertagande. När det gällde Carlbeck fick hon — som redan nämnts — först efter en tid impulser att göra undervisningsförsök. Dessa gav icke tillfredsställande resultat förrän Carlbeck börjat arbeta mer planmässigt på att få interner som bättre kunde tillgodogöra sig undervisningen. Så småningom utvecklades hennes anstalt till att bli en skola, delvis genom trycket från de nya statsbidragsbestämmelserna fr. o. m. 1879.¹⁴ Det torde även ha framgått att arbetet med de sinnesslöa redan från början utvecklades på delvis olika vägar, beroende på varje anstalts egen målsättning.¹⁵

Ansatser för att ge det inre arbetet större likformighet

Inspektionen av anstalterna. Som redan nämnts beslöts 1878 om inspektion av sinnesslöanstalterna. Redan 1870 hade professor N. G. Kjellberg förordnats att ha tillsyn över alla sinnesslöanstalter, som uppbar statsbidrag, med undantag för FSBV:s anstalt i Stockholm. Från 1879 blev medicinalrådet O. F. Hallin inspektör för FSBV:s skola, medan Kjellberg kvarstod som inspektör för landets övriga statsunderstödda anstalter. Hallin fungerade som inspektör t. o. m. år 1888, då han avlöstes av professor E. Hjertström, som tjänstgjorde under åren 1889—1897 (inspektör enbart för FSBV:s anstalt). De övriga anstalterna inspekterades av professor Kjellberg t. o. m. 1890. Därefter var förste stadsläkaren i Gävle, E. A. Grape, inspektör för dessa anstalter till 1898, då han fick om hand till-

¹⁴ Se denna framst. s. 274 ff.

¹⁵ Vid abnormskolans tredje nordiska möte 1884 uttryckte J. A. Lippestad (Norge) tanken att anstalterna i allmänhet och generellt sett utvecklats sig antingen från asyl till asyl och skola eller från skola till skola och asyl. [*Abnormskolans tredje nordiske lævermode* — — — 1884, s. 317.] Om detta tillämpas på FSBV:s och Carlbecks anstalter kan man påstå att tendensen tycks ha varit att Carlbecks anstalt utvecklats enligt det första mönstret, medan föreningens följt det andra.

synen av samtliga sinnesslöanstalter i landet.¹⁶ Sedan Grape avlidit i juni 1900 förordnades medicinalrådet G. Schuldheis till inspektör. Från 1909 var docent Alfred Petrén inspektör.¹⁷

Det är frapperande att de inspektionsberättelser "över de med statsmedel understödda uppfostringsanstalterna för sinnesslöa barn och arbetshemmen för sinnesslöa" vilka publicerades under 1900-talet inte innehöll några redogörelser för den pedagogiska verksamheten vid anstalterna annat än i undantagsfall och den var då ytterst summariskt och ytligt behandlad. Schuldheis medgav i berättelsen för år 1905 att han icke var "pedagogiskt sakkunnig" och därför hade "i allmänhet undvikit att uttala mig vid mina inspektioner i annan mån än att jag framhållit angelägenheten av korta lektionsstunder och behovet av verkliga raster mellan varje lektion". I samma redogörelse meddelade Schuldheis även att han ansåg sig icke ha "anledning till annat än några allmänna reflektioner" rörande den pedagogiska verksamheten.¹⁸ Schuldheis ägnade knappt två av 73 sidor åt ett avsnitt rubricerat: "Dagordning, undervisning, läroämnen", vilket han ordagrant upprepade även i följande berättelse.¹⁹ I redogörelsen för åren 1907—1909, vilken författades av Petrén, nämndes icke något om den pedagogiska verksamhe-

¹⁶ Närmast av en tillfällighet finns en redogörelse av en utomstående iakttagare för hur en inspektion av en sinnesslöanstalt gick till år 1897. Signaturen "Gw." har skildrat Grapes besök vid Streteredsanstalten i början av oktober 1897.

"Sedan inspektören genomvandrat lokalerna och gjort sig underrättad om ett och annat till utrustningen hörande vidtog ett litet förhör med större delen av eleverna, som till antalet äro 46, och granskade deras slöjdarbeten, varjämte föreståndaren gav erforderliga upplysningar rörande så väl nuvarande som efter senaste inspektionen utskrivna och intagna elever." Eleverna förhördes en i sänder i korridoren utanför klassrummen. "Somliga syntes glada och belättna över de uppmuntrande ord, de erhöilo, andra voro skygga och apatiska och gåvo ej ett ljud ifrån sig". [FV 1897, nr 40, s. 409 ff.]

¹⁷ Petréns förordnande upphörde 30/6 1924.

Uppgifterna om inspektörerna är till en del hämtade ur Schuldheis (1907), s. 13 f.

Sammanhanget mellan sinnessjukvård och sinnesslöverksamhet accentueras av det förhållandet att inspektören för sinnesslöanstalterna oftast även var överinspektör för sinnessjukvården. Så var fallet från 1902. [Medicinalväsendet i Sverige 1813—1962, s. 44 f.]

¹⁸ Schuldheis (1907), s. 75 ff.

¹⁹ A. a., s. 102 f.; Schuldheis (1908), s. 28 ff.

ten.²⁰ År 1910 berörde dock Petrén mycket kortfattat "dagordning, undervisning och sysselsättning" vid anstalterna.²¹

Det är svårt att helt värja sig för tanken att man från medicinskt-psykiatriskt håll ibland önskade att helt få leda verksamheten vid sinnesslöanstalterna. Dels spelade den gamla tradition in, vilken placerat de sinnesslöa bland sinnessjuka och dels var inspektörerna för sinnesslöanstalterna läkare, delvis just på grund av den nämnda traditionen.²²

En pedagogisk inspektör tillsattes 1915, vilken skulle arbeta vid sidan av den medicinsk-psykiatriska inspektionen. Dennas ringa intresse för pedagogiska frågor blir mer lättförklarligt sedan en särskild fackpedagogisk inspektör tillsatts. Det är också möjligt att tillkomsten av denna inspektion påskyndades av det ovan nämnda svaga läkarintresset för pedagogiska frågor. Den först tillsatte pedagogiske inspektören var folkskollärare Nils Lundahl, vilken undervisat i hjälpklass i Lund under fyra år innan han blev lärare vid högre folkskolan där. Han hade sedan 1897 varit ledamot av styrelsen för Malmöhus' läns sinnesslöanstalt i Lund.²³ Den pedagogiske inspektören uppfattade tydligen sin uppgift så, att han borde arbeta för att undervisningen förbättrades och fick större likformighet över hela landet. "Efter förrättad inspektion har jag i allmänhet samlat lärarpersonalen, samtalat med dem om undervisningen och givit råd och anvisningar, där så varit behövt. På ett flertal anstalter har jag föreslagit inköp av ny undervisningsmateriel".²⁴

²⁰ Petrén (1910).

²¹ Petrén (1911), s. 34 ff. I den följande redogörelsen hänvisades till a. a. [Petrén (1912), s. 48 f.] I fortsättningen berörde inte Petrén undervisningen vid anstalterna [Petrén (1913); Petrén (1918).]

²² Då Petrén vid ett föredrag 1915 i Psykiatriska föreningen redogjorde för sinnesslövården i Danmark och Sverige, nämnde han att sinnesslöanstalterna i vårt land i allmänhet var "ganska små och av vilka ingen har den storlek, att det kunnat ifrågakomma, att en läkare är chef för densamma, utan förestås de olika anstalterna av pedagogiskt utbildad person". [Petrén (1916 b), s. 1054.]

²³ SFH IV, s. 210 f. (Uppgifterna i a. a. om den medicinska inspektionen är dock i stor utsträckning felaktiga.) Om Lundahl se även: Svenska folkskolans märkesmän, s. 111 ff.; Guttorp (1964), s. 91 f.

²⁴ Lundahls inspektionsberättelse för läsåret 1915/1916. [Folkskolöverstyrelsens arkiv: Handlingar till huvuddiariet. D 873/1916]. Inspektionsberättelserna för

Läroutbildningen och FSBV:s normalskola. Vid ett försök att skissera den inre utvecklingen inom de svenska sinnesslöanstalterna tilldrar sig FSBV:s anstalt i Stockholm huvudintresset. Den redan nämnda omständigheten att övriga sinnesslöanstalter i landet lämnade en redovisning av sin verksamhet i FSBV:s tryckta årsredogörelser pekar hän mot att föreningen uppfattat sin ställning att vara ledande och normgivande anstalt.²⁵ Rätt snart efter det att den påbörjat sin verksamhet kom också förfrågningar om utbildning av lärare och sköterskor för sinnesslöanstalter, vilket även detta visar att FSBV:s anstalt ansågs inneha en ledande ställning. Av mycket stor betydelse för föreningens utveckling i denna riktning och för den svenska sinnesslöverksamhetens vidare utveckling blev den lärare- och sköterskeutbildning, som påbörjades 1879 vid föreningens anstalt i Stockholm.²⁶ Två lärarinneelever och en sköterskeelev antogs för en ettårig utbildning.²⁷ Seminarieeleverna fick under den första terminen viss teoretisk undervisning av första lärarinnan och under den andra terminen av läraren vid blindinsti-

flera följande år var uttagna ur aktsamlingarna och har således icke gått att uppdriva. De som återfinns i arkivet är kortfattade och den ovan ref. är den mest omfattande av dessa (c:a 3 1/2 maskinskrivna sidor).

²⁵ Så t. ex. nämnde sinnesslöanstalten i Strängnäs FSBV:s skola som "huvudanstalten i Stockholm" i årsberättelsen 1880. [*FSBV Å 1880*, s. 22.] Chefens för ecklesiastikdepartementet uttalade 1897 att FSBV:s skola "tjänat till föredöme för åtskilliga av de i landet anordnade andesvagskolorna och har hittills på visst sätt betraktats såsom en normalskola på detta område". [*Riksd. 1897. Prop. nr 1. Åttonde huvudtiteln*, s. 173.]

²⁶ Redan fyra år tidigare hade ett försök med läroutbildning gjorts vid FSBV:s anstalt av föreståndarinnan där, Wilhelmina Lundell. Från november 1875 till "våren 1876" utbildades två lärarinnor, av vilka den ena anställdes vid anstalten. Då statsbidrag till denna utbildning inte beviljades lades verksamheten ned. [*FSBV Å 1876*, s. 13; *A. a. 1877*, s. 10.] I *SOU 1947: 69* nämns inte detta första försök med seminarieverksamhet.

²⁷ *FSBV Å 1880*, s. 4.

Även Carlbeck skall ha bedrivit läroutbildning vid sin anstalt. Hon påstod att hon blivit "anmodad att på Johannesberg föranstalta ett seminarium" med en tvåårig kurs för lärarinnor i sinnesslöskolor. Hon "avböjde städse detta förslag". Anledningen till detta var att hon — som hon själv uttalade — "ej ville hava mitt hem och mina skyddslingar till experimentalväld". Dock önskade hon utbilda redan examinerade folk- eller småskollärarinnor till lärarinnor vid sin egen anstalt och tänkte sig därvid att de skulle stanna kvar i tjänst där

tutet i Stockholm, G. A. Lyberg.²⁸ Utom dessa timmar utbildades eleverna " genom deltagande i både de intellektuella och praktiska sysselsättningarna vid skolan, dels såsom själva undervisande, dels såsom mottagande undervisning". Denna del av undervisningen preciserades av FSBV:s styrelse i början av 1879: "Läroinneeleverna sysselsättas 1) med åhörande av den teoretiska undervisningen i skolan; 2) med undervisning av första lärarinnan; 3) med åhörande av undervisning i folkskolan; 4) med deltagande i handarbeten; 5) med förande av journaler över vissa elever efter läkares anvisning."²⁹

Dessa lärare spreds till olika anstalter över praktiskt taget hela landet. Den uppläggning av undervisningen, som förekom vid FSBV:s skola blev härigenom normgivande för många sinnesslöanstalter. Även bedömningen av elevernas bildbarhet bör i viss utsträckning ha likriktats genom förhållandet att den praxis som tillämpades vid föreningens skola och seminarium överfördes till andra skolor med de utexaminerade lärarna.

under en längre tid. "Att lämna en person, vare sig lärarinna eller sköterska, som jag och barnen lärt hålla av och värdera, det tänkte jag mig såsom skadligt och som en obehövlig plåga". [Carlbeck enl. *Odhner* (1903), s. 51.]

Det bör nämnas att trots Carlbecks ambitioner att själv utbilda lärarkrafter till sin anstalt, anställde hon vid Johannesberg den ena av de två första lärarinnor, vilka utexaminerades från FSBV:s seminarium (i december 1879). (Hon hette Oktavia Wilkens.) [*FSBV Å 1880*, s. 4.]

En föreställning om att Carlbeck i betydande omfattning bedrev läroutbildning i egen regi förekommer — trots att endast FSBV och icke hon hade statsbidrag för detta. "Under C:s personliga ledning — — — utbildades många av dem, som sedermera blevo föreståndarinnor för de nyupprättade anstalterna." [*Svenska män och kvinnor*, bd 2, (1944), s. 13.] Den senare delen av detta citat skulle med betydligt större rätt kunna användas för att sammanfatta FSBV:s seminarieverksamhet. Detta kommer man fram till bl. a. genom ett studium av den sammanställning över utexaminerade lärarinnor och var dessa erhållit anställning, vilken gjordes sedan seminarieverksamheten pågått i tio år. [*FSBV Å 1889*, s. 7 f.]

²⁸ Lyberg undervisade seminarieeleverna 2 veckotimmar och skolbarnen 4 veckotimmar. [*FSBV styr. prot. 14/11 1879*, § 2.]

²⁹ *FSBV styr. prot. 31/1 1879*, § 12. Se även: *FSBV Å 1880*, s. 5. Om seminarieelevernas kvalifikationer för inträde känner man inte till så mycket. Dock påpekade FSBV:s styrelse 1882 att "sökande borde hava genomgått folkskolelärarinneseminarium, då hon ägde företräde vid platsens tillsättande, eller äga däremot svarande kunskaper". [*FSBV styr. prot. 8/5 1882*, § 6.]

I en återblick år 1889 konstaterades att utbildningen av seminarieeleverna skett "uti tvenne jämnlöpande kurser, en teoretisk och en praktisk". Den teoretiska kursen leddes under de första fyra åren av Lyberg och under de därpå följande tre åren av Hans Danielsson, folkskollärare i Katarina församling, Stockholm. Skolans föreståndarinna Thorborg Rappe³⁰ övertog 1886 den teoretiska undervisningen, "vilken numera [1889] egentligen består uti föredrag över sinnesslöhetens art och dess hos olika individer växlande former. Den praktiska kursen består uti handledning i allt vad som hör till barnens vård och undervisning, övnings- och provlektioner uti alla vid skolan förekommande undervisningsämnen, kurser uti snickeri, träsnideri, korgmakeri, halmflätning, vävnad och knyppling".³¹

I stadgarna från 1886 för "seminariet vid skolan för sinnesslöa barn i Stockholm" talades om en "provårskurs" avsedd "att bringa den särskilda utbildning, som anses erforderlig för att vinna anställning såsom lärare vid idiotskola". Som inträdeskrav sattes småskollärarexamen eller "däremot fullt svarande kunskaper". Det teoretiska innehållet i kursen var "allmän pedagogik och metodik, idiotpedagogikens teori och historia med särskilt avseende på den svenska idiotundervisningens utveckling, samt de allmänna grunderna för hälsoläran tillämpad på barnåldern". Den praktiska kursen omfattade "såväl åhörande av undervisningen på idiotskolans olika stadier, som även meddelande av undervisning, dels till övning, dels till prov. Lärare-eleven skall därjämte deltaga i lärjungarnas undervisning i handarbete och gymnastik, samt i deras tillsyn under fritiderna". Dessutom ålåg det lärareelev "att genom praktisk handläggning förvärva övning i skötersketjänst vid idiotskolan".³²

³⁰ Ragnhild Thorborg Rappe (1832—1902) anställdes av FSBV 1878 som föreståndarinna för föreningens skola, men lämnade denna tjänst 1891 för att främst ägna sig åt föreningens seminarium. De anteckningar som Rappe gjorde för sin undervisning vid seminariet utgavs 1903 i bokform genom FSBV:s styrelses försorg. Åtgärden hade börjat förberedas långt tidigare, vilket framgår av: *FSBV styr. prot. 16/10 1897*, § 8; *A. a. 31/10 1901*, § 2; *A. a. 23/1 1902*, § 14; *A. a. 5/12 1902*, prot. bil.

³¹ *FSBV Å 1889*, s. 7.

³² *FSBV styr. prot. 2/12 1886*, § 6, bilagan. Se även: *FSBV Å 1886*, bil. 2.

Thorborg Rappe utövade ett betydande inflytande på seminariets verksamhet. Hennes föredrag och lektioner vid seminariet utgavs posthumt 1903, varigenom hon kom att sätta sin prägel på seminariets undervisning även under ytterligare många år. Hennes bok "blev seminariets egentliga lärobok" under lång tid.³³ Rappe hävdade bestämt att i sinnesslöundervisningen hade läraren en långt betydelsefullare ställning än läkaren.³⁴ Ett medicinskt inflytande hade ju redan från början velat göra sig gällande, genom att ända till 1915 enbart läkare var inspektörer för verksamheten. Delvis berodde läkarnas stora inflytande på att de i början antogs ha de största kunskaperna om det abnormklientel, som de sinnesslöa utgjorde.

Rappe betonade att även sinnesslölärare borde ha kännedom också om de normala barnens utveckling och undervisning.³⁵ Men hon avvisade bestämt tanken att placera normala barn tillsammans med sinnesslöa för att de sistnämnda skulle stimuleras av de normalas närvaro.³⁶

Från 1898 skedde en fördubbling av elevintagningen i seminariet. Årligen utexaminerades fyra lärarinnor efter två års studier. En reviderad undervisningsplan tillämpades från januari 1898.³⁷ Exa-

³³ *Blomberg* (1934), s. 65.

³⁴ *Rappe* (1903), s. 38.

³⁵ *A. a.*, s. 40.

³⁶ *A. a.*, s. 83.

³⁷ "Undervisningen, som fördelas på 2 år, skall vara dels praktisk, dels teoretisk och omfatta:

Den praktiska kursen: Deltagande i barnens skötsel och vård; undervisning och övning i att handleda barnen vid handarbete, vävnad och slöjd; undervisning i tillskärning och tillverkning av barnens kläder; kännedom om undervisningsmaterielen; undervisning i bokhålleri; gymnastik; undervisning i hushållsgöromål.

Den teoretiska kursen: Undervisning i kristendom, svenska språket och hälsolära; grunddragen av fonetiken med särskild hänsyn till idiotundervisningen; det elementära av psykologien och pedagogiken; undervisning om sinnesslösas vård, om allmänna orsaker till och yttringar av idioti samt om sinnesslösas karaktärs- och själsegenskaper; överblick av idiotvårdens utveckling i Sverige och i utlandet; idiotvårdens mål och anordning. Översikt av läroplaner för idiotskolor samt kännedom om dessa skolors organisation och förvaltning ävensom om gällande författningar angående idiotvården i riket; skriftliga uppsatser över ämnen tillhörande sinnesslösas undervisning; övning i att leda barnens undervisning i olika ämnen." [*FSBV Å 1898*, s. 4.]

mensbetyget skulle innehålla vitsord om insikter i kristendom, modersmålet, allmän undervisningslära samt "läran om sinnesslöas vård, undervisning och uppfostran". Vidare skulle vitsord meddelas om färdighet i handarbete, gymnastik samt "över undervisningskicklighet och över förmågan att vårda barnen och i övrigt leda deras uppfostran, samt över flit och uppförande under den tid, elev tillbragt vid seminariet".³⁸

Timplaner och lärokurser i FSBV:s seminarium redovisades utförligt i årsberättelsen 1913. Under läsåret 1912—1913 förekom i första årskursen totalt 974 lektionstimmar. De teoretiska ämnena (kristendomskunskap, pedagogik och modersmålet) upptog 89 timmar, kvinnlig slöjd 350, träslöjd och borstbinderi 130, huslig ekonomi, gymnastik och musik 153 samt hospitering i övningsskolan 62 timmar. Därtill kom praktisk undervisning i kvinnlig slöjd och kindergartensarbeten, som omfattade 160 timmar samt träslöjd 30 timmar. I andra årskursen upptog timplanen 748 timmar. Pedagogik och metodik, läran om sinnesslöas vård, undervisning och uppfostran, kristendomskunskap samt hälsovårdslära omfattade 131 timmar. Träslöjd, gymnastik och musik ägnades 108 timmar. Hospitering i övningsskolan förekom under 160 timmar och praktisk undervisning i skolan med eller utan omedelbar ledning bedrevs under 349 timmar.

I pedagogik förekom i första årskursen föreläsningar över pedagogikens historia samt studium av den till svenska nyss översatta Bang: "Uppfostrans och skolans historia". Under andra årskursen behandlades "allmän undervisningslära". Undervisningen i psykologi följde i huvudsak Arcadius: "Om uppfostrans föremål" från 1899. "Läran om sinnesslöas vård, undervisning och uppfostran" omfattande historik och läroplansöversikt samt kännedom om gällande författningar och hur anstalterna var organiserade och förvaltade. Vidare förekom en "allmän översikt av de sinnesslöas karaktärssjälegenskaper" samt "undervisningens mål och anordning". Dessutom behandlades "sinnesslöhetens begrepp, indelning, orsaker och profylax. Sinnesslöhetens symptom. Sinnesslöhetens olika for-

³⁸ Kungl. brev 24/3 1898, (tillh. FSBV styr prot. 1898). Se även: FSBV Å 1899, s. 6.

mer: mongolism, kretinism o. s. v. Om talverktygen och sätten för språkljudens frambringande. Talrubbingar."³⁹

I årsberättelsen 1916 gavs åter en redovisning av timplanen och lärokurser för seminariet. Enligt denna hade första årskursen 3 1/2 veckotimme i teoretiska ämnen, 21 veckotimmar i praktiska ämnen och 6 veckotimmar hospitering, undervisningsövningar etc. I andra årskursen fördelade sig dessa verksamheter med resp. 5 1/2, 7 1/2 och 14 veckotimmar. Undervisningen i psykologi och pedagogik omfattade allmän psykologi och meddelades genom föreläsningar "med Schulstad-Halls lärobok i psykologi som underlag".⁴⁰ Som lärare i ämnet fungerade med. lic. Alfhild Tamm. Hon hade även introducerat "intelligensprövningar med övningsskolans barn i huvudsaklig överensstämmelse med Binet-Simons metod". I årskurs 2 förekom "allmän undervisningslära" samt (liksom även i årskurs 1) "bilder ur pedagogikens historia". Där infördes även det till timantalet största teoretiska ämnet benämnt "sinnesslöas vård, uppfostran och undervisning" vilket omfattade 3 1/2 veckotimmar. Genom Tamms medverkan vid undervisningen i detta ämne verkar det ha fått en viss medicinsk betoning.⁴¹

Folkskolestyrelsen fastställde den 22 maj 1917 seminariets förslag till timplan och kursplan. Därvid hade statsbidraget sammankopplats med ett villkor att folkskolöverstyrelsen skulle få övervaka seminariets verksamhet. Det godkända förslaget överensstämde mycket nära med den nyss berörda planen från 1916.⁴² Timplanen

³⁹ FSBV Å 1913, s. 5 ff.

⁴⁰ I denna lärobok förekom ett kapitel om abnorma barn, vilket inte var vanligt i sådana läroböcker vid den tiden. Man kan även konstatera att de nyssnämnda läroböckerna i psykologi vid FSBV:s seminarium även förekom vid folkskoleseminarier vid denna tid. Gunnar Berlin har lämnat en översikt av läroböcker vid sex svenska seminarier åren 1900—1960. [Berlin (1965), s. 312 ff.] Dock har bl. a. oriktigheter även tryckåret för norska 1:a upplagan av Schulstads arbete angivits felaktigt. Det rätta är 1910. Vid FSBV:s seminarium användes en svensk översättning av B. Rud. Hall från 1915.

⁴¹ FSBV Å 1916, s. 4 ff.

Kursplanen meddelar om detta ämne bl. a.: "Sinnesslöhetens orsaker och anatomiska underlag. Sinnesslöhetens fysiska och psykiska symptom. Sinnesslöhetens indelning. Sinnesslöhetens behandling ur medicinsk synpunkt. Medicinsk-pedagogisk behandling av talrubbingar." [A. a., s. 6 f.]

⁴² Timplanen har återgivits i: FSBV Å 1918, s. 5. Den företer dock av

från 1917 bibehölls sedan i stort sett oförändrad under ett par decennier.

En betydelsefull roll i seminarieverksamheten spelade i fortsättningen Tamm genom sin undervisning i psykologi, sin introduktion av intelligenstestningen, sin undervisning om talfelsbehandling samt sin insats för att utbygga lärarnas elevanteckningar (de s. k. personalakterna).⁴³

Även om det inte har direkt samband med FSBV:s seminarieverksamhet kan här nämnas ett beslut vid femte allmänna svenska sinnesslövärdsmötet 1910. Som ett utslag av "praktiskt pedagogiskt intresse" bestämdes då utgivande av "en barnpsykologi till sinnesslövärdens tjänst". Uppdraget gick till två fackpedagoger: f. folkskolinspektören J. Ambrosius och docenten Axel Herrlin. Den sistnämnde blev redan året därpå professor i psykologi och pedagogik i Lund och kunde därigenom inte delta aktivt i arbetet. Målsättningen för detta var "att genom sammanfattning och prövning av erfarenheter från sinnesslöanstalterna vinna en allsidig kännedom om de sinnesslöas bildbarhet, till hjälp för strävandet att bringa till stånd en allt ändamålsenligare undervisning". Som ett led i detta borde man undersöka "de sinnesslöas psykiska naturell", för att man skulle kunna få underlag för "undervisningens planläggning och organisation". Därvid skulle man endast "uppdraga vissa riktlinjer, som angiva undervisningens innehåll och fortgång".⁴⁴

Emellertid dröjde det ända till 1920 innan hela undersökningen blev publicerad och den hade då inte sådan utformning att de olika skolorna kunde använda den som handledning för undervisningens uppläggning och normalisering. Inte heller synes den ha

okänd anledning ett par mindre avvikelser från den som fastställdes i: *Kungl. brev 22/5 1917*.

⁴³ Tamm författade sedermera (1925) en "kortfattad vägledning att använda vid utbildningen av lärare för sinnesslöa och andra psykiskt abnorma barn". [Tamm (1925).] I avsnittet "Själssjukdomar" stöder sig Tamm på Emil Kræpelin, vars inflytande då ännu gjorde sig gällande inom psykiatrin. Tamms arbete för att utöka personalakterna bör i någon mån ha påverkats även av Kræpelins välkända betonande av kasuistiken.

Tamms inflytande på lärarutbildningen torde ha bidragit till att förstärka de tidigare nämnda strävandena till medicinsk styrning av sinnesslöverksamheten.

⁴⁴ *Ambrosius (1919—1920)*, s. 3 ff.

kommit till direkt användning i undervisningen vid FSBV:s seminarium. Men genom att den publicerades i SAF:s skriftserie nådde den däremot många inom folkskolan verksamma.⁴⁵

Den inre utvecklingen från 1879

Den fortsatta utvecklingen av det pedagogiska arbetet i sinnesslöanstalterna skall — i den utsträckning det är möjligt med hänsyn till de knapphändiga uppgifter, som finns att tillgå — skisseras i det följande. De sidor av arbetet, vilka skall studeras, är fördelningen av teoretiskt och praktiskt inriktad undervisning, läsordningen med tidsfördelningen mellan olika läroämnen och grupper av läroämnen. Exempel skall lämnas på vilka uppsättningar av läroämnen som förekommit. Slutligen skall differentieringen av eleverna beröras: frågan om andelarna "bildbara" och "obildbara" sinnesslöa ävensom de intagnas fördelning på skolhem, arbetshem och asyl.

Någon enhetlig och riksgiltig undervisningsplan för sinnesslöskolorna existerade inte före 1921.⁴⁶ Varje anstalt försökte att planera sin verksamhet efter sina egna förutsättningar och ambitioner. Läkaren vid FSBV:s anstalt i Stockholm (Lovén) påpekade 1886 att det förelåg brist på enhet och plan i arbetet med de sinnesslöa. Han ansåg att den omständigheten att varje landsting för sig grundade egen anstalt med skola, arbetshem och asyl skulle leda till en olycklig splittring av resurserna, vilket i sin tur förde med sig kostnadsökningar och försämringar jämfört med ett system, där olika landsting samverkade i större anstaltsenheter.

Lovén hävdade, att staten borde ta hand om "idiotvården" på samma sätt som sinnesslövården och genom lagstiftning förordna om vad staten och vad kommunen skulle svara för. Han föreslog, att kommunerna skulle upprätta skolor på samma sätt som för folkundervisningen, medan staten borde driva asyl och arbetshem samt utöva tillsyn av skolorna.⁴⁷

⁴⁵ *Ped. skr.* 90—91.

⁴⁶ År 1946 fastställdes f. f. g. en riksgiltig undervisningsplan: "Provisorisk undervisningsplan för sinnesslöskolorna".

⁴⁷ *FSBV Å 1886*, s. 30 ff.

Det var som redan nämnts inspektionen av anstalterna samt FSBV:s lärarutbildning, vilka kunde tänkas påverka utvecklingen av arbetet i riktning mot större enhetlighet. Den följande framställningen är ett försök att presentera några exempel på hur de nyss nämnda praktiska problemen i anstalternas pedagogiska verksamhet kunde lösas.

Perioden 1879—1904. På grund av att de sinnesslöa i många fall hade svårigheter att tillgodogöra sig teoretisk undervisning blev avvägningen mellan teoretisk och praktisk verksamhet tidigt en väsentlig fråga. Å ena sidan kunde de teoretiska ämnena överbetonas, varvid antalet sinnesslöa, som kunde följa undervisningen, naturligt nog blev litet. Å andra sidan kunde den praktiska verksamheten, som bestod av trä- och textilslöjd samt yrkesinriktad verksamhet, tendera att dominera arbetet. Därvid riskerade man samtidigt att anstaltens uppgift som skola mer eller mindre skymdes bort, så att den närmast blev ett arbetshem eller en vårdanstalt med sysselsättning av de intagna som huvuduppgift.⁴⁸

Under perioden blev det allt tydligare att den praktiskt inriktade verksamheten var mer ändamålsenlig än undervisning i teoretiska ämnen. Carlbeck meddelade dock inte något om den saken i de årsredogörelser, som publicerades i FSBV:s årsberättelse. Från FSBV:s anstalt rapporterade O. F. Hallin i sin inspektionsberättelse år 1879 att "eleverna göra de största framstegen i handarbeten, hantverk och slöjder eller i allmänhet i praktiska arbeten". Beträffande den teoretiska undervisningen hävdade Hallin att "även undervisningen i skolämnen har i viss mån krönts med framgång,

⁴⁸ Denna avvägning var givetvis beroende av vilket elevmaterial som sinnesslöanstalten hade att arbeta med. Frågan diskuterades år 1876 vid abnormskolans andra nordiska möte. Otto von Feilitzen påpekade vid detta tillfälle att beträffande undervisningsarbete fanns två vägar att välja, "den ena förande till uteslutande utveckling av de möjliga intellektuella förmögenheterna, den andra till övervägande odling av de praktiska anlagen. Dock ansåg tal. att alltid vid detta slags uppfostran en ensidighet i förra hänseendet vore vida menligare än i det senare, och att man i alla hänseenden bör utveckla de praktiska anlagen hos idioten, även om man ej kan hoppas att någonsin ställa honom i jämnbredd med i andliga förmögenheter bättre lottade arbetare i samhället." [*Abnorma skolans andra nordiska läraremöte 1876*, s. 86.]

om ock den intellektuella utvecklingen i berörda avseende alltid stannar på en lägre ståndpunkt än hos normalt bildade individer". Hallin pekade på ytterligare ett resultat av vistelsen: "Den goda ordning som är rådande inom anstalten och den ömma omvårdnad, som eleverna där åtnjuta, inverka dock alltid fördelaktigt på barnens utveckling i sedligt avseende, varigenom de bliva bättre dånade för det allmänna livet, än om de saknat förmånen av vistelsen inom en dylik anstalt".⁴⁹

År 1882 konstaterades i redogörelsen för arbetet i FSBV:s anstalt att "undervisningen i skolan har fortgått efter samma plan, som under föregående år". "Skolans årsuppvisning" hade givit "samma erfarenheter som tillförne, nämligen att det är på det praktiska området som dessa barn kunna föras längst framåt".⁵⁰

Att den teoretiska undervisningen under en tid i början av verksamheten hade överbetonats i FSBV:s anstalt framgår av ett uttalande från skolans inspektor då han ansåg att "föreningen må dock kännas vid sina fel och misstag; det var en tid, då hon kanske satte den teoretiska undervisningen nog högt på sitt program".⁵¹

De resultat, som vunnits i undervisningen, hade inte uppfyllt förväntningarna. Därför hade en omprövning av FSBV:s undervisningsprogram blivit nödvändig. Inte minst gjorde förhållandet att FSBV:s skola genom seminarieverksamheten närmast var en normalskola det nödvändigt att där ha kursplaner och undervisning av relevant natur.

Vid andra anstalter t. ex. Östergötlands läns landstings "uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn" fann styrelsen redan under andra läsåret att "det varit märkbart, att eleverna, nästan utan

⁴⁹ Utdrag ur inspektionsberättelsen är publicerade i: *FSBV Å 1880*, s. 16 f. Hallin vidhöll sitt omdöme även följande år. [*A. a. 1881*, s. 14.]

⁵⁰ *A. a. 1882*, s. 3.

Den målsättning som sinnesslöskolan hade vid sina första försök — att göra eleverna arbetsdugliga och självförsörjande — lyckades man inte praktiskt genomföra i full utsträckning. Som en följd av detta förhållande ville man tydligen nu överlåta denna målsättning till de arbetshem som föreslogs bli inrättade.

⁵¹ "Berättelse vid Föreningens för sinnesslöa barns årssammankomst den 31 mars 1883, afgifven af A. W. Staaff, skolans Inspektor." [*I: A. a. 1883*, s. 13 ff.]

undantag, haft mera håg för handarbeten och praktisk verksamhet än för rent intellektuell sysselsättning". Ett förhållande i vilket styrelsen "trott sig finna en anvisning, åt vilket håll anstalten bör huvudsakligen rikta sin verksamhet".⁵²

Praxis utvecklades så att teoretisk undervisning (kunskapsämnen) bedrevs på förmiddagarna, medan praktisk undervisning (s. k. färdighetsämnen och undervisning av yrkesinriktad natur) förlades till eftermiddagarna.

Först år 1886 meddelade Carlbeck något närmare om hur undervisningsverksamheten vid anstalten var organiserad. I den s. k. läskolan meddelades den teoretiska undervisningen. Arbetet där började med en halvtimmes bön kl. 1/2 9 och pågick mellan 9 och 12 med en halvtimmes rast kl. 10. Carlbeck har inte lämnat några detaljer från den praktiska verksamheten, som bestod av handarbeten, slöjd och deltagande i de dagliga sysslorna vid anstalten. Av gammal tradition ända från början av Carlbecks anstaltsverksamhet stadgades att "i stället för bestämda lästerminer fortgår undervisningen året om, med uppehåll en och annan vecka eller något längre, då vila vore behövlig".⁵³

Tre år senare gav Carlbeck en mer utförlig redogörelse för arbetstiderna vid Johannesbergsanstalten: "Läsningen fortgår efter gemensam bön med anstaltens samtliga alumner mellan 8—1/2 9 f. m., från kl. 1/2 9—10 f. m., med rast kl. 9.15, med skolans 3 högre klasser; kl. 10—1/2 11 f. m. mellanmål, kl. 1/2 11—12 f. m., med rast kl. 11.15, med skolans 3 högre klasser, kl. 3—4 e. m. åskådningsövningar med förberedande klassen, kl. 3—1/2 5 sysselsättas de övriga eleverna med arbete, en del å slöjdsalen och borstbinderiet, en annan i handarbetskolan och vävsalarna och en tredje med utearbete, kl. 5—6 fortsättes arbetet å de olika lokalerna".⁵⁴

⁵² A. a. 1880, s. 55.

⁵³ A. a. 1886, s. 16.

Vid Carlbecks anstalt förekom i början icke några ferier, utan de intagna skulle befinna sig året runt i anstalten. Sommaren 1879 "var för första gången ferier i skolan". [FSBV Å 1880, s. 19.] Detta bör ha bidragit till att ge verksamheten starkare prägel av skola. Tydligt var det dessa korta uppehåll som Carlbeck kallat för ferier några år tidigare.

⁵⁴ A. a. 1889, s. 35.

Vid en inspektion av FSBV:s anstalt i Stockholm konstaterade O. F. Hallin att "undervisningen i skolan fortgår från slutet av augusti till slutet av maj trenne timmar under förmiddagen med 1/2 timmas uppehåll. I yrken och slöjder undervisas gossarna 4 timmar och i handarbeten flickorna 3 timmar å helgfria eftermiddagar". Hantverks- och trädgårdsarbeten samt slöjd pågick även under sommaren.⁵⁵

De uppgifter som föreligger från övriga anstalter visar att praxis tycks ha utvecklats så, att teoretisk undervisning förekom under c:a 2 timmar (3 å 4 lektioner) på förmiddagar och praktisk verksamhet under c:a 2 1/2 timmar på eftermiddagar.⁵⁶

De kunskapsämnen som redovisas är under denna period oftast de som förekom i folkskolan. Ibland meddelas endast att undervisning förekommit i "vanliga skolämnena".⁵⁷ I vissa fall utelämnas dock räkning när undervisningsämnena nämns.⁵⁸

Från Sofielundsanstalten framhölls, att åskådningsundervisningen var viktig.⁵⁹ Vid Malmöhus' läns anstalt fanns åtta lärare anställ-

⁵⁵ A. a. 1881, s. 14.

⁵⁶ Några exempel på detta kan anföras: "Anstalten för sinnesslöa barn" i Gävle hade på förmiddagarna tre c:a 45 minuter långa lektioner. Lika lång tid ägnades åt "handarbete" under eftermiddagarna. [A. a. 1889, s. 39.] En liknande fördelning av kunskaps- och färdighetsämnena förekom även i "Vermalands idiotskola". [A. a. 1892, s. 55.] Vid "Uppsala läns idiotanstalt" prövades under dess första verksamhetstid en variant för att kunna lösa lärarfrågan. Under 1888 meddelades undervisningen "endast ett par timmar på eftermiddagarna av lärarinnan vid Trefaldighetsförsamlingens närbelägna småskola". Redan följande år anställdes dock en examinerad lärarinna (Axeline Olson) från FSBV:s seminarium. Man kunde då förlägga undervisningen till förmiddagarna. [A. a. 1889, s. 51.] Malmöhus' läns anstalt i Lund meddelade att "arbetstiden i skolan är fördelad emellan kl. 9 f. m. och kl. 1 middagen, med 1/2 timmes gymnastik och 1/2 timmes rast emellan arbetstimmarna. Eftermiddagen är ägnad åt handarbete, som fortgår från kl. 3 till 5." [A. a. 1882, *bih.*, s. 7.]

⁵⁷ T. ex. Kristianstads läns anstalt [FSBV Å 1899, s. 89] och Stretered (Göteborg) [A. a. 1899, s. 95.]

⁵⁸ T. ex. FSBV. [A. a. 1899, s. 7.]

⁵⁹ A. a. 1903, s. 53.

I en skrivelse till FSBV pläderade Carl Kastman för en konkret undervisning. En "modell" eller "plansch" borde användas om man inte kunde visa föremålet självt. Läraren borde "hava kännedom om och tillgång till lämplig undervisningsmaterial samt förstå att använda den på ändamålsenligt sätt". [Carl Kastman till FSBV 2/4 1903. (Tillhör FSBV styr. prot. 1903).]

da för knappt femtio barn, vilket antyder att där bedrevs undervisning med små undervisningsgrupper.⁶⁰ Sannolikt var undervisningen inriktad mot kunskapsämnen och hade en relativt ambitiös målsättning. Någon helt säker slutsats kan dock inte dras beträffande detta.

Från FSBV:s anstalt lämnas inte någon närmare redogörelse för omfattningen av undervisningen i varje enskilt ämne utan endast det antal elever, som deltagit meddelas. I stort sett var folkskolans vanliga kunskaps- och färdighetsämnen medtagna och dessutom några slöjdarter.⁶¹

En överslagsberäkning av andelen elever, som deltog i teoretiska ämnen, visar att den i runda tal uppgick till två tredjedelar. Denna andel bibehölls under flera år från 1879.

Redan 1879 meddelade Carlbeck i redogörelsen för arbetet vid Johannesbergsanstalten att "undervisning i läsning och andra skolämnen kunnat meddelas åt ett större antal barn än förut". Detta berodde både på att de intagna "betydligt utvecklats" och att "de flesta av de nyintagna barnen deltaga i undervisningen". Undervisningen bestod av läsning, skrivning, räkning, "m. fl. skolämnen".⁶² Givetvis förekom även praktiska ämnen.

Urvalet undervisningsämnen i Carlbecks anstalt anslöt sig nära till vad som förekom i folkskolan vid samma tid.⁶³

⁶⁰ FSBV Å 1899, s. 72.

⁶¹ "Innanläsning, ljudning, biblisk historia, katekes, svensk historia, geografi, naturkunnighet, rättskrivning, välskrivning i bok, dito på tavla, ritning, sång, gymnastik". Bland handarbetena fanns: "sömnad, virkning, knyppling, bandvävning, strumpstickning, mattflätning, spånflätning". Vid "verkstäderna" hade undervisning bedrivits i: "Skrädderi, skomakeri, korgmakeri, snickeri". [A. a. 1880, s. 6 f.] Även i följande årsberättelse förekom samma ämnen. [A. a. 1881, s. 4 f.] Man bör lägga märke till att räkning saknas i förteckningen över läroämnen. Styrelsen ville tydligen i slutet av 1881 åstadkomma en förbättring av undervisningen då den uttalade: "Med anledning av det ofullständiga skick, varuti skolans undervisningsmateriel sig befunde uppdrogs åt sekreteraren att uti till Chefen för ecklesiastikdepartementet ställd ansökan anhålla om tillstånd att på enahanda villkor, som beviljas folkskolorna få lösa erforderlig undervisningsmateriel". Man ville även tillskapa "en boksamling vid skolan". [FSBV styr. prot. 4/11 1881, §§ 4 o. 5.] Framställningen till ecklesiastikdepartementet bifölls. [A. a. 14/1 1882, bil. t. prot.]

⁶² FSBV Å 1880, s. 19.

⁶³ "Undervisningsämnena äro såsom förut [kurs. här]:

År 1886 var de av Carlbeck anställda lärarna "1 examinerad folkskolelärarinna och 2 småskolelärarinnor". För slöjdundervisningen fanns en slöjdlärare, vilken samtidigt var trädgårdsmästare, anställd. I handarbete undervisade de två nyssnämnda småskolelärarinnorna samt några ur vård- och biträdespersonalen.⁶⁴ En annan omständighet, som pekar mot att Carlbeck strävade efter en ökad inriktning mot pedagogisk verksamhet, är att hon i början av 1885 begärde att skolavdelningarna skulle ställas under överinseende av Mariestads skolråd.⁶⁵

Vid Östergötlands läns landstings sinnesslöanstalt, som öppnats hösten 1879, hade under första läsåret 15 barn fått undervisning.

1. Kristendom. Biblisk historia, mest muntlig undervisning, samt för de mer försigkomna något av Luthers lilla katekes. 2. Modersmål. Innanläsning efter ljud- och skrivläsemetoden. Skrivning av ljudtecken dels efter föreskrift, dels efter föresägning; avskrivning, rättskrivning efter föresägning samt brevskrivning. 3. Räkning. Huvudräkning samt räkning på tavla till och med de tre första räknesätten i enkla tal. 4. Historia. Muntliga berättelser. 5. Geografi. Efter karta. 6. Naturlära. Muntlig undervisning. 7. Teckning och välskrivning. 8. Sång och gymnastik. 9. I sammanhang med gymnastiken må *leken* blott nämnas. Den övervakas på rasterna av 2 å 3 sköterskor, vartill på söndagarna och stundom även annars tillkommer en lärarinna. Slöjdundervisningen var 9 gossar deltagit, har meddelats i snickeri efter Nääs' och rektor Palmgrens metod, i träsnideri, svarvning, bokbinderi samt knyting av hängmattor". I "handarbetsskolan" hade undervisning bedrivits i vävning och sömnad. I trädgårdsarbete "hava samtliga eleverna mer eller mindre deltagit, somliga till verkligt gagn för hemmet genom inbesparande av annan arbetskraft". [A. a. 1886, s. 16 f (Kurs. i orig.)]

Följande år meddelade Carlbeck även något om framstegen i resp. ämne. "Biblisk historia" hade i kristendomsämnet meddelats "i allmänhet med framgång i alla klasserna". "Goda framsteg" och "märkbar framgång" rapporterades för olika moment i modersmålet. Historia, geografi och naturlära i de båda högre klasserna "med framgång". Beträffande räkning meddelades att "blott få visa intresse för detta ämne, men dessa hava förkovrats tillfredsställande". Åskådningsövningar hade bedrivits i "Skolans båda nedre klasser med värderik inverkan på barnens utveckling". I färdighetsämnena rapporterades över lag goda framsteg. [A. a. 1887, s. 34 f.]

Vid nästa tillfälle som en uppräknings av undervisningsämnena vid Johannesbergsanstalten görs (1892) saknas räkning. [A. a. 1892, s. 24. Jfr Landabl (1893), s. 10 ff.]

⁶⁴ FSBV Å 1886, s. 17.

⁶⁵ A. a. 1886, s. 19.

Denna omfattade "sådana läroämnen, som ligga inom småskolans område, såsom stavning, innanläsning, skrivning, huvudräkning, åskådningsövningar och biblisk historia samt sång". I dessa ämnen hade eleverna "i mån av deras uppfattningsförmåga fått mer eller mindre delta". Olika former av slöjd hade även förekommit "såsom stickning, linnesömnad, skrädderi, nätbindning, halmflätning, förfärdigande av mattor m. m.". Vid årsavslutningen framkom att eleverna "i allmänhet vunnit ej obetydlig utveckling så väl i intellektuellt avseende som i yttre hyfsning".⁶⁶

Från "Malmöhus' läns idiotanstalt vid Lund" meddelades 1886 att "skolans arbetsordning upptager vanliga skolövningar enligt folkskolans metod, omväxlande med handarbete och gymnastik" vartill även kom sång. Den teoretiska sidan av undervisningen synes i detta fall vara starkast betonad. Skolans 30 elever var fördelade på fem klasser. Två av dessa kunde uppdelas på två avdelningar. Föreståndarinnan, fyra lärarinnor och en sköterska var sysselsatta med undervisning.⁶⁷ Man kan anta att den teoretiska undervisningen betonades, eftersom många lärarkrafter var verk samma bland så få elever.

Från FSBV:s anstalt rapporterades inte direkt att eleverna fördelats på olika undervisningsgrupper, men antalet (mellan 30 och 40) tillsammans med det förhållandet att föreståndarinnan och två lärarinnor förutom vissa timlärare var sysselsatta i undervisningsarbetet visar klart att eleverna var uppdelade på olika grupper.⁶⁸ Ett rimligt antagande är att eleverna därvid sorterats efter framsteg och förmåga att tillgodogöra sig undervisningen.

Vid Carlbecks anstalt hade sedan början av år 1880 eleverna varit uppdelade på tre avdelningar ("förberedande avdelningen", "lägre avdelningen" samt "högre avdelningen").⁶⁹ Efter några år började dessa avdelningar att kallas resp. första, andra och tredje klassen. Dessa tre klasser utgjorde den s. k. lässkolan, vilken meddelade teoretisk undervisning samt slöjd. Därtill kom den s. k. handarbetsskolan, i vilken undervisning gavs i vävnad och sömnad

⁶⁶ *A. a. 1880*, s. 22 ff.

⁶⁷ *A. a. 1886*, s. 39.

⁶⁸ *A. a. 1880*, s. 18 ff.

⁶⁹ *A. a. 1881*, s. 45.

(åt både pojkar och flickor). Dessutom rapporterades deltagande i olika praktiska sysslor vid anstalten.⁷⁰

Från sinnesslöanstalten i Lund meddelades att elevantalet var "bestämt till 30 av båda könen, som samtliga erhålla undervisning". Dessa var "fördelade i 4 avdelningar, av vilka den första utgör en förberedande klass för de nyinkomne, som undervisas av en bland sköterskorna". Föreståndarinnan och de två lärarinnorna undervisade i de övriga tre avdelningarna.⁷¹ Några år senare var eleverna fördelade "i 5 klasser, av vilka 2:ne arbeta på 2 avdelningar".⁷² En liknande fördelning av eleverna förekom vid många anstalter. Sålunda hade t. ex. Smålands idiothem två skolklasser samt en "förberedande klass".⁷³

De nya statsbidragsbestämmelserna år 1897 förde inte med sig några väsentliga förändringar i fråga om elevernas uppdelning på olika undervisningsgrupper eller klassavdelningar.⁷⁴

FSBV synes ha strävat efter att arbeta med sådana sinnesslöa, vilka tänktes kunna tillägna sig undervisningen. Detta framgår bl. a. av en "läkarerapport för år 1879".⁷⁵ Den översikt rörande

⁷⁰ *A. a. 1886*, s. 16.

⁷¹ *A. a. 1882, bib.*, s. 6 f.

⁷² *A. a. 1886*, s. 39.

⁷³ *A. a. 1891*, s. 44.

Ecklesiastikdepartementet lämnade för 1893 uppgiften att som genomsnitt för alla sinnesslöanstalter fanns 1 lärare för 7 elever. [*Riksd. 1897: Prop. nr 1. Åttonde huvudtiteln*, s. 146.]

⁷⁴ År 1898 hade Carlbeck sina elever indelade i tre klasser, vilket f. ö. hade förekommit där redan under flera år tidigare. [*FSBV Å 1899*, s. 61 f.] Vid anstalten i Strängnäs var eleverna fördelade på provklass och egentlig skolavdelning med tolv resp. åtta elever. [*A. a. 1899*, s. 65.] Anstalten i Söderköping konstaterade, att "skolan numera är indelad i provklass, den egentliga skolavdelningen samt en arbetsklass". [*A. a. 1899*, s. 70.] Arbetsklassen torde ha varit avsedd för de barn, vilka hade svårigheter att tillgodogöra sig undervisning i kunskapsämnen och därför huvudsakligast fick syssla med slöjd i olika former.

Carlbeck hade 91 elever år 1901, vilka var fördelade på ett provklasstadium som omfattade två avdelningar samt fem klasser i den "egentliga skolan". De anställda lärarna utgjordes av en folkskollärare, tre småskollärare, fyra lärarinnor i kvinnlig slöjd samt en lärare i vart och ett av ämnena slöjd och korgmakeri. [*A. a. 1903*, s. 48 f.]

⁷⁵ I denna nämns bl. a. att "de framsteg, 1879 års lärjungar gjort, hava i allmänhet varit av glädjande art. Till en del har detta lyckliga förhållande sin

elevernas framsteg, som lämnades, visade dock att detta ideal i fråga om elevurval ännu icke helt uppnått. Rörande elevernas framsteg meddelades:⁷⁶

	Skolkunskaper		Arbetskicklighet	
	Inga eller små framsteg	Större framsteg	Inga eller små framsteg	Större framsteg
gossar (27)	11	16	10	17
flickor (11)	3	8	1	10
Summa (38)	14	24	11	27

I 1880 års inspektionsberättelse från FSBV:s anstalt uttalade O. F. Hallin att "anstaltens ändamål är att till intagning emottaga sinnesslöa barn för att meddela sådana, vilka i mer eller mindre mån efter föregående kort försökstid (icke överstigande ett år) anses bildbara, undervisning dels i folkskolan tillhörande ämnen, dels i handarbete och vanliga hussysslor".⁷⁷

Lovén anförde i en bilaga till FSBV:s årsberättelse 1886 vissa synpunkter på arbetet vid FSBV:s anstalt. Han påpekade bl. a. att drygt en tredjedel av de intagna under tiden fram till 1885 egentligen borde ha vårdats vid asyl för obildbara.⁷⁸ Anledningen till att detta förhållande rådde angavs vara att "man icke har hjärta att utskryva de intagna obildbara sinnesslöa barnen efter en kort skolvistelse, alldenstund det endast undantagsvis finnes möjlighet att skaffa 'asylbarn' plats å ett idiotasyl". Fortfarande gällde att strävandena efter differentiering av eleverna, som var önskvärd av pedagogiska skäl, hindrades av barmhärtighetsskäl. Ytterst in-

grund däri, att man, såvitt möjligt varit, med ledning av tillgängliga handlingar, undvikit att i skolan intaga sådana sinnesslöa barn, vilka icke äro lämpliga för skolans ändamål och plan." [A. a. 1880, s. 14.]

⁷⁶ A. a. 1880, s. 15. (Även i: A. a. 1882, s. 20.)

⁷⁷ A. a. 1881, s. 14.

⁷⁸ Man kan undra hur detta omdöme från inspektören överensstämmer med de bedömningar av hur stor andel av de intagna som deltog i teoretisk undervisning, vilka lämnats i det föreg. (Se *denna framst.* s. 280.) Det är dock två olikartade frågor. Den ena aktualiserar hur stor andel av de intagna som tycktes vara mottagliga för något slag av undervisning. Den andra frågan tar upp hur stark teoretisk betoning, som lades på undervisningsverksamheten eller m. a. o. hur stor andel de teoretiska ämnena upptog av undervisningstiden.

verkade naturligtvis den brist på vårdresurser som förelåg. Lovén pläderade för att inte bara asyl- och skolor för sinnesslöa skulle upprättas utan också arbetshem i vilka f. d. skolelever skulle kunna ges arbete och skydd.⁷⁹ Carlbeck hade inte enbart bildbara sinnesslöa intagna. Hon rapporterade att av totalt 37 intagna vid början av år 1879 och 38 vid motsvarande tidpunkt 1880 tillhörde 12 "de egentliga vårdpatienterna".⁸⁰

Vid olika tillfällen framkom att vid flera anstalter gjordes ansträngningar för att sovra bland de intagna i avsikt att upprätthålla kravet på bildbarhet.⁸¹ Mot slutet av 1880-talet rapporterades från "Smålands idiothem" att "styrelsen något strängare än förut nagelfarit med beviljande av inträde för nya elever och i regeln fordrat som villkor för inträde sannolik bildbarhet i en eller flera riktningar hos den sökande, vilken åtgärd visat det allra gynnammaste inflytande på undervisningens framgång inom anstalten". Detta visade sig också genom att samtliga intagna barn kunnat delta i undervisningen.⁸² Vid "Stockholms läns idiotanstalt" var ännu ett stycke in på 1890-talet endast cirka hälften av de intagna barnen bildbara eller "tämneligen" bildbara.⁸³ Under sådana omständigheter är det klart att den filantropiska och sociala sidan av verksamheten tenderade att överflygla den pedagogiska.

⁷⁹ A. a. 1886, bilagorna, s. 27 f. (bil. 4).

⁸⁰ A. a. 1880, s. 18 ff.

Ännu i början av 1885 tillhörde 12 interner "den egentliga asylvården". Mot slutet av året flyttades sex av dessa till en ny lokal c:a 7 km från huvudanstalten, medan de övriga utskrevs. [A. a. 1886, s. 15.] Carlbecks strävan att omhänderta inte bara bildbara hade tydligen förmått henne att under många år behålla obildbara vid sin anstalt, men de förändrade statsbidragsbestämmelserna försvårade detta.

⁸¹ Se t. ex. betr. Carlbeck: A. a. 1882, s. 26; A. a. 1884, s. 18. FSBV: A. a. 1881, s. 3; A. a. 1884, s. 4; A. a. 1885, s. 4; Smålands idiothem: A. a. 1885, s. 65 f.; A. a. 1886, s. 44.

⁸² A. a. 1889, s. 46 f.

Några år senare hade klagomål framförts mot anstaltens styrelse för att den till intagning valde ut de "något så när förståndiga" till elever och lämnade "de mest och djupast vanlottade" utan anstaltsvård. Styrelsen rekommenderade inrättande av asyl för de mest efterblivna och ville inte släppa sin intagningsprincip, vilken klart visar den pedagogiska syftningen med anstaltens verksamhet. [A. a. 1894, s. 74 f.]

⁸³ A. a. 1894, s. 98.

I den cirkulärskrivelse, som utsändes år 1885 av FSBV till landsingen och de landstingsfria städerna framställdes en nyanserad målsättning för sinnesslöverksamheten samtidigt som arbetshemens roll för uppnåendet av detta mål poängterades.⁸⁴

Vid årsmötet med FSBV i mars 1887 betonades vikten av att det inrättades både asyls "för de arma, som dels i följd av oemottaglighet av någon utveckling ej kunna vid idiotskolorna få kvarstanna eller ock såsom överåriga eller epileptiska ej där kunna emottagas" och arbetshem "för beredande av arbetsfält för de idioter, vilka i skolorna kunnat inhämta verklig arbetsduglighet."⁸⁵ A. Grape klagade i sin inspektionsrapport från 1891 över att det vid Malmöhus' läns anstalt förekom en tendens att låta elever stanna kvar i skolan även sedan de passerat skoltiden på grund av att arbetshem saknades där.⁸⁶ Stockholms läns anstalt Hammarby ansåg 1900 att "tillgången på bildbara sökande har fortfarande varit ringa". Av de elever, vilka blivit utskrivna från anstalten, hade hälften blivit detta på grund av "oförmåga att tillgodogöra sig undervisningen".⁸⁷ Detta visar en strävan efter att endast bildbara skulle placeras i undervisningsgrupper. Sofielundsanstalten meddelade att "det tills vidare åtminstone endast är ett fåtal av barnen, som kunna komma i fråga vid undervisningen".⁸⁸

⁸⁴ I skrivelsen framhölls att man inte kunde kräva av skolorna att de skulle ge eleverna tillbaka "egenskaper och förmögenheter, som redan under den allra första utvecklingsperioden gått förlorade, och man må ej begära att de abnormala barnen genom anstaltens inverkan skola ombildas till normala". Däremot "kan och vill" skolan "tillvarataga och utbilda de anlag, som möjligen kunna finnas kvar hos det abnormala barnet, och sålunda ej blott bereda dessamma en mera mänsklig tillvaro, utan även giva det förmåga att med eget arbete förvärva eller åtminstone bidra till sitt uppehälle". Detta mål — menade man — skulle lättare kunna uppnås om arbetshem inrättades. [*A. a. 1885*, s. 89.]

⁸⁵ *A. a. 1887*, s. 1.

⁸⁶ *A. a. 1891*, s. 42 f. "Som förhållandena nu gestalta sig förvandlas anstalten mer och mer genom omständigheternas tvång till ett arbetshem för överåriga elever på bekostnad av dess första och egentliga uppgift. Det vore en oberäknelig skada om detta höga mål skulle i minsta mån förfelas av en skola, som på idiotanstaltens rangskala står så högt som denna." [*A. a. 1891*, s. 43.]

⁸⁷ *A. a. 1900*, s. 41.

⁸⁸ *A. a. 1900*, s. 23.

Malmöhus' läns anstalt gjorde 1903 en återblick på de 25 verksamhetsår som förflutit och under vilka 186 elever varit intagna. Av dessa hade 40 utskrivits som obildbara, medan för de övriga undervisningen bidragit till att 64 kunde läsa rent innantill, 53 skriva, 20 skriva efter diktamen, 10 uttrycka sig i skrift och 32 räkna utöver talserien 1—10. Av dessa sistnämnda 32 kunde 7 elever tre av räknesätten i hela tal och en elev därtill division. Fyra hade lärt sig decimalbråk, regula de tri samt procenträkning. Någon kunskap i historia, geografi och naturlära hade 59 elever.⁸⁹

Frågan huruvida skolhemmen skulle kompletteras med både arbetshem och asyls skyntade också i årsredogörelserna. Vid Strete-redsanstalten önskade man "ordna det så, att anstalten skulle omfatta både skola, arbetshem och asyl".⁹⁰ Vid Carlbecks anstalt fanns alla dessa tre delar av en "fullständig anstalt".⁹¹

FSBV meddelade 1903 "att förhållandet mellan antalet 'läraktiga' och 'icke läraktiga' småningom ändrats därhän att det endast är ett fåtal som måste utskrivs såsom obildbara. Till detta förhållande bidrager naturligtvis i främsta rummet den utgallring, som numera äger rum vid inskrivningen av barn, men det torde även bero på att genom större erfarenhet vunnits en bättre insikt om huru även hos mindre utrustade kan framlockas en viss mottaglighet för undervisning."⁹² Detta oitat sammanfattar väl den utveckling av det inre arbetet i anstalterna, som skedde fram till 1905.

Diskussionen av det inre arbetet i 1894 års betänkande. Sinnesslöverksamhetens problem och målsättning diskuterades tämligen ingående i det redan nämnda kommittébetänkande, som avlämnades 1894. Betänkandet bör ha bidragit till att anstalterna i viss utsträckning försökte styra sin verksamhet i den riktning som detta antydde.

Kommitterade betonade att "målet för undervisningen — när denna tages i sin vidsträcktaste omfattning — är i skolan för andesvaga väsentligen dessamma som i den allmänna folkskolan".⁹³ På

⁸⁹ *A. a. 1903*, s. 70 f.

⁹⁰ *A. a. 1899*, s. 95.

⁹¹ *A. a. 1899*, s. 61.

⁹² *A. a. 1903*, s. 6.

⁹³ Utredningen fortsätter: "Den har nämligen till syfte att rikta barnens vilja

grund av de sinnesslöa barnens "oförmåga att göra sig boklig undervisning i någon större utsträckning verkligt till godo", ansåg kommitterade, att "det för deras kommande liv är synnerligen viktigt, att de redan under skoltiden förvärva så stor arbetskicklighet som möjligt". Av denna anledning borde i sinnesslöskolan "större utrymme givas åt de praktiska arbetena än i den allmänna folkskolan".⁹⁴ Samma läroämnen som i folkskolan borde dock förekomma i sinnesslöskolan. Kommitterade ansåg att liksom kristendoms-kunskap var huvudämnet i folkskolan, borde det även vara det i sinnesslöskolan.⁹⁵ Kommitterade konstaterade, att undervisningens mål och medel var desamma både i sinnesslöskola och folkskola, men att skillnaden låg i lärokursens omfattning. Bland praktiska ämnen ansåg kommitterade jordbruksarbete vara särskilt lämpligt och rekommenderade alla anstalter att skaffa sig ett jordbruk för undervisningsändamål.⁹⁶

De kommitterade påpekade, att de sinnesslöa barn som var "otillgängliga för alla själsbildande inflytelser" borde inte placeras i sinnesslöskolor, utan "böra överlämnas till asylerna för att erhålla

till det goda och befästa den däruti, att meddela dem sådana insikter och färdigheter, som ingå i den allmänna folkbildningen, att öva dem i sådana praktiska arbeten, som för deras utbildning och framtida verksamhet äro av synnerlig betydelse, samt att genom och under detta främja en allsidig utveckling av deras själs- och kroppskrafter." [*Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning* — — — 1894, s. 81.]

⁹⁴ "Det senare slaget av arbete [praktiskt arbete] har därjämte visat sig vara ett ovärderligt medel för själskrafternas utveckling i rent formellt avseende, vilket måste vara ett av huvudsyftena för den ifrågavarande skolans verksamhet, så vitt hon nämligen vill giva de barn, som åt henne anförtros, en sådan uppfostran, att de, sedan de lämnat skolan, kunna reda sig på egen hand, så mycket möjligt är med hänsyn till deras säregna beskaffenhet". [*A. a.*]

⁹⁵ "Kristendoms-kunskapen bör vara den medelpunkt, omkring vilken skolans övriga läroämnen grupperas. All undervisning bör hava till syfte att väcka och utveckla ett sant kristligt liv, vartill ju och hör att i de timliga angelägenheterna vara så dugande och nyttig, som förhållandena kunna medgiva". [*A. a.*, s. 81.]

Man kan jämföra kommitténs ståndpunkt med Carlbecks mycket optimistiska uppfattning av möjligheterna att undervisa de sinnesslöa i kristendom. [*Se denna framst.* s. 249.]

⁹⁶ *Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning* — — — 1894, s. 82 ff.

det skydd och den vård, varav de äro i så stort behov". Kommitterade hävdade, att bildbarheten inte kunde avgöras på förhand, utan en särskild prövning måste utföras. Att det var de kommitterades mening att en pedagogiskt utbildad person skulle utföra denna bedömning av bildbarheten framgår av att denna prövning enligt kommitterade "måste äga rum i uppfostringsanstalten" och i den där befintliga provklassen. Efter provtiden, vars längd kunde tänkas variera starkt för de olika fallen, kunde man avgöra vilka såsom obildbara skulle utskrivas och vilka som kunde uppflyttas till den egentliga skolavdelningen.

Kommitterade menade, att "till följd av barnens olika begåvning och deras ofta ensidiga inriktning kan och bör ej någon klassindelning med bestämt avvägda kurser förekomma". I stället rekommenderades fri flyttning.⁹⁷

Undervisningen borde vara upplagd så att "en nödig växling" mellan "bokliga sysselsättningar och övningar i praktiska arbeten" åstadkoms och så att "ej någon ensidig riktning åt det ena eller andra hållet framkallas".⁹⁸ De kommitterade menade dock att "de praktiska anlagen i första hand böra ses till godo och, i den mån intelligensen visat sig svag, större utrymme lämnas åt det praktiska arbetet".

Kommitterade hävdade, "att några allmängiltiga, detaljerade föreskrifter för undervisningen" inte kunde ges, utan den borde vara individuell. Detta följde som en slutsats ur konstaterandet att undervisningen måste anpassas till sinnesslöhetens ursprung eller uppkomst i de enskilda fallen. Kommitterade ansåg tydligen, att alla sinnesslöa var varandra olika och menade att "ju mer individuell den [undervisningen] blir, ju bättre resultat medför den".⁹⁹

⁹⁷ De "grupper eller klasser" vilka bildats av barn, "som med hänsyn till begåvning och utveckling stå varandra närmast", borde inte vara "fasta utan rörliga, så att det barn, som tillhör en grupp eller klass i ett ämne, kan tillhöra en annan i ett annat". [*A. a.*, s. 84 f.]

⁹⁸ "De undervisningsämnen, som böra förekomma i denna avdelning (egentlig skolavdelning), äro: kristendoms-kunskap, talövningar, läsning, skrivning, räkning, åskådning-undervisning, med ämnen hämtade från naturkunnigheten och geografin, historiska berättelser, teckning, sång, gymnastik, åtskilliga slag av handarbeten, hantverk, hushålls-sysslor ävensom, efter vederbörande skolstyrelsens beprövande, trädgårds- eller andra lämpliga jordbruksarbeten." [*A. a.*, s. 85.]

⁹⁹ *A. a.*, s. 85f.

Kommitterade berörde även hur stora skoldistrikt som borde tillskapas och därvid hur stora anstalterna borde få bli. Inom utredningen fanns förespråkare både för små och för stora anstalter.¹ Som en kompromiss föreslog utredningen, att "varje landstingsområde eller stad, som ej i landsting deltagar, skall för sig utgöra ett skoldistrikt, med rättighet för landstingsområde eller dylik stad för ordnande av gemensam undervisning av andesvaga förena sig med ett eller flera andra sådana områden eller en eller flera dylika städer till ett skoldistrikt".²

Perioden 1905—1921. Uppläggnings- och undervisningsverksamheten undergick inga större förändringar under perioden.³ År 1905 gjorde G. Schuldheis några reflexioner kring utfallet av den teoretiska och den praktiska undervisningen vid sinnesslöanstalterna i landet. Han konstaterade att den "teoretiska undervisningen i allmänhet" innefattade "dels ämnen, om vars verkliga innebörd de sinnesslöa svårligen kunna vinna någon föreställning, dels ämnen som ligga alltför mycket utom elevernas egen synkrets". Schuldheis menade även att "den praktiska nyttan av den teoretiska undervisningen i de flesta fall är ganska ringa" på grund av de små kunskaperna även "i de mest elementära ämnena, läsning, skrivning och räkning". Det försvar från anstalterna för teoretisk undervisning, vilket Schuldheis refererade till, gick ut på att denna verksamhet roade barnen och stimulerade deras fantasi samt hade "en stor allmänt uppfostrande betydelse". Schuldheis menade att

¹ I betänkandet påpekades särskilt att de stora anstalterna "lämnar vida bättre tillfälle till den noggranna klassificering av barnen, som allmänt anses utgöra själva kärnpunkten i en god andesvagundervisning, emedan endast därigenom varje barns individuella behov kan tillgodoses, än en skola med ett mindre antal barn, så vida nämligen icke i denna senare lärarnas antal bleve oproporionerligt stort, varigenom kostnaderna skulle än ytterligare betydligt ökas". [A. a., s. 90.]

² A. a., s. 91.

³ Detta kan man finna vid studium av årsredogörelser från olika sinnesslöanstalter, t. ex.: *Redogörelse för verksamheten vid Johannesberg läsåret 1912—1913*, s. 4 ff.; *A. a. arbetsåret 1920—1921*, s. 7 f.; *Redogörelse från Smålands Sinnesslöanstalt Nannylund*, s. 4 f.; *Uppfostringsanstalten för sinnesslöa barn å Stretered. Redogörelse för läsåret 1920—1921*, s. 5 ff.; *FSBV Å 1918*, s. 10 ff.; *A. a. 1920*, s. 6 f. Om Johannesberg se även: *Holmquist* (1916), s. 30 ff.

"den praktiska undervisningen lämnar lyckligtvis mera direkta och påtagliga resultat".⁴

Schuldheis' översikt visar även att anstalterna, med endast få undantag, liksom förut undervisade i teoretiska ämnen under förmiddagarna och i praktiska ämnen samt yrkesinriktad verksamhet under eftermiddagarna. Barnen var som tidigare vanligen uppdelade på dels en försöksavdelning, vilken i vissa anstalter kunde vara delad i "två läxlag" och dels "den egentliga skolavdelningen". I den sistnämnda kunde barnen delas upp i ett varierande antal undervisningsgrupper, varvid "elevernas olika framsteg och utvecklingsgrad" skulle beaktas. I försöksavdelningen bedrevs "huvudsakligen förberedande övningar". Den teoretiska undervisningen i skolavdelningen "torde i allmänhet följa folkskolans kurser, vanligen minimikursen, men eljest så långt sig göra låter".

Det bör även nämnas att eleverna fortfarande fick hjälpa till med vanligen förekommande sysslor vid anstalten. De kvinnliga eleverna arbetade såsom "biträde i köket, diskning, städning m. m.", medan de manliga sysslade med "arbete i trädgård och jordbruk, samt stall och ladugård där tillgång därtill finnes, även som vedsågning och -huggning, vatten- och vedbärning, yttre renhållning etc."⁵

Schuldheis hade även observerat att "å de mindre anstalterna undervisningen i allmänhet ger mindre goda resultat än å de större". Han kunde ge en plausibel förklaring till denna iakttagelse: Vid de mindre anstalterna medgav inte det låga elevantalet att så många klassavdelningar anordnades. "Det är under sådana omständigheter tydligen icke möjligt att sammanföra eleverna i grupper av någorlunda jämgoda element, och för en tillräckligt

⁴ *Schuldheis* (1907), s. 76 f.

Misstanken att man under första tiden lade an på färdigheter och prestationer, som kunde visa möjligheterna att undervisa sinnesslöa, bekräftas av Schuldheis' kommentar att "under de första åren av sinnesslöanstalternas verksamhet torde konstfärdigheten i vävning varit ännu mer uppdriven och prov härpå alldeles särskilt uppfattats och anförts som bevis på vad man hade åstadkommit och kunde hoppas av sinnesslös uppfostran i allmänhet". [A. a., s. 77.]

Se även: *Ambrosius* (1919—1920), s. 6 ff. o. 212 ff.

⁵ *Schuldheis* (1907), s. 102 f.

långt gående individualisering av de olika fallen räcka varken lärarinnans krafter eller tid".⁶

Han uttryckte även sin förvåning över att konfirmation av sinnesslöa förekom och att målsmännen betraktade konfirmationen som ett slutmål för de sinnesslösas utbildning. Han ansåg, att den omständigheten att "konfirmationen av sinnesslöa överhuvudtaget förekommer måste ju väcka förvåning, men detta förhållande har jag icke ansett mig hava anledning att befatta mig med i egenskap av inspektör".⁷

Han hävdade, att "orsaken till att omvårdnaden om de obildbara sinnesslöa sålunda hittills [1905] nått en så ringa omfattning och i så väsentlig mån fått stå tillbaka för omsorgen om de bildbara är utan tvivel i viss mån de oförväntat goda resultat man vann vid undervisningen av de senare och de stora förhoppningar man därför i början fästade vid denna gren av sinnesslövärderna".⁸

A. Petrén gav i sin redogörelse 1910 för inspektionen av sinnesslöanstalterna några synpunkter på klassificeringen av sinnesslöa som bildbara eller obildbara. Han ville tydligen vidga bildbarhetsbegreppet, då han önskade betrakta som bildbar "envar, som är mottaglig för moralisk fostran och kan lära sig praktiskt arbete, även om han (vare sig på grund av bristande talförmåga eller ensidig utveckling av intelligensen) icke ens är i stånd att lära sig läsa". Petrén stödde sig därvid på sin åsikt att "en sinnesslöskolas egentliga uppgift, förutom den moraliska fostran, enligt mitt förmenande bör vara den att göra de sinnesslöa så praktiskt dugliga och socialt nyttiga som möjligt, oavsett huru mycket av teoretiska kunskaper de förmå inhämta". Petrén uttalade sympati för de anordningar som prövats på några håll för att dela upp nybörjarna,

⁶ A. a., s. 76.

⁷ "För dessa [de sinnesslösas målsmän] ter sig utan tvivel konfirmationen såsom ett slutmål för de sinnesslösas utbildning, såsom ett slags mogenhetsbetyg, som ställer de sinnesslöa på samma nivå som normala ynglingar och flickor samt anses förläna dem samma kompetens till arbete och självförsörjning som de normala äga. Och även om konfirmationen uteblir har man säkerligen alltför stora anspråk och förväntningar på resultatet av den utbildning som kommit de sinnesslöa till del å uppfostringsanstalterna för sinnesslöa." (Kurs. i orig.) [A. a., s. 78.]

⁸ A. a., s. 138.

så att de elever, vilka icke kunde tillgodogöra sig teoretisk undervisning överfördes till en "arbetsskoleavdelning", där de undervisades "huvudsakligast i praktiska ämnen". "Att på detta sätt söka utveckla *varje* befintligt anlag synes mig riktigare än att såsom obildbar utskriva en elev endast av den anledningen, att han 'icke kan bibringas några bokliga kunskaper'".⁹

Petrén höll fast vid sin inställning i denna fråga även 1916. Om fördelningen av teoretisk och praktisk verksamhet vid anstalterna meddelade han då, att undervisningstiden var ungefär lika fördelad mellan dessa, "men man har dock synbarligen hos oss (i jämförelse med Danmark) lagt ner allt för stor vikt vid undervisningen i teoretiska ämnen och elevernas framsteg uti dessa".¹⁰

En liknande ståndpunkt i denna fråga intog N. Lundahl i sin inspektionsberättelse i september 1916: "Den viktigaste delen av de bildbara sinnesslösas uppfostran och undervisning gäller emellertid det praktiska arbetet. Flera barn, som ej göra framsteg vid den bokliga undervisningen kunna med framgång övas i handslöjder." Dock ville han inte helt bortse från den teoretiska undervisningen utan menade att en "brist vid undervisningen av de sinnesslöa barnen är otvivelaktigt, att någon läsebok — läroböcker torde ej vara behöfliga — utarbetad med särskild hänsyn till dessa barns egenart och utveckling, ej är tillgänglig. Det vore synnerligen önskvärdt, om denna brist bleve avhulpen."

Lundahls önskan att anstalterna skulle placera eleverna i undervisningsgrupper, vilka var så homogena som möjligt med avseende på visade framsteg i undervisningen, avspeglas i hans beklagande av att "icke överallt ha barnen med hänsyn till sin utveckling varit ordnade i klasser, där sådant varit möjligt. Vid de mindre anstalterna, där endast en eller två lärarinnor sköta undervisningen, låter det sig ju ej göra." Lundahl hade i "flera av de större anstalterna" föreslagit "rörliga klasser, där sådan anordning ej förut varit vidtagen". Denna anordning förklarade han med att "samma ämne förekommer samtidigt för olika avdelningar. En lärjunge, som i den avdelning det (sic!) tillhör ej har förmåga att följa

⁹ Petrén (1911), s. 21. (Kurs. i orig.)

¹⁰ Petrén (1916 b), s. 1056.

med undervisningen i ett ämne, kan då erhålla undervisning i detta ämne i en lägre klass".¹¹

Betonandet av den praktiska verksamheten antyder att den första tidens pedagogiska optimism börjat dämpas eller rentav svänga över mot pessimism. Det tidigare i detta kapitel antydda mönstret för utvecklingen utanför Sverige beträffande sinnesslö-anstalterna tycks ha förekommit även i vårt land. Denna utveckling kom att accentueras mer efter 1921 och förekom då även i samband med eugeniska frågor. A. Petrén var en mycket verksam pådrivare beträffande dessa.

*

I detta kapitel har konturerna av tillkomsten och utvecklingen av undervisningen för sinnesslöa (särskolor) antytts i avsikt att belysa de möjligheter till undervisning av sinnesslöa barn i skolåldern som förelåg. I det föregående kapitlet visades att man på en del håll inom folkskolan sökte sörja för undervisning av sådana barn. Sedan anstaltsväsendet för sinnesslöa börjat byggas ut minskade tydligen behovet av insatser från folkskolans sida för de allra svagast begåvade och i stället kunde folkskolan koncentrera sig på de mindre svagt begåvade eleverna. I det följande kapitlet återstår att skildra utvecklingen av differentieringsarbetet bland de svagt begåvade eleverna inom folkskolan på några orter.

¹¹ Lundahls inspektionsberättelse för läsåret 1915/1916. [*Folkskolöverstyrelsens arkiv: Handlingar till huvuddiariet. D 873/1916.*]

V. Differentieringsfrågan vid 1900-talets början och tillkomsten av hjälpklasser

Differentieringsfrågan blev mer aktuell i Sverige under början av 1900-talet. Det tidigare nämnda läroverksbeslutet år 1904 bidrog särskilt till att diskussionen kring folkskolans ställning i undervisningsväsendet åter tog fart. Differentieringsfrågan kom att sammankopplas med detta problem. Även impulser från utlandet stimulerade intresset för en uppdelning av folkskolans elever på olika linjer. Främst kom det tyska s.k. Mannheimsystemet att väcka debatt,¹ men också de ansatser till liknande uppdelning av folkskolans elever i Danmark och Norge som förekom togs upp till granskning. Även i Sverige gjordes inlägg både för och mot att försök med linjedelning av eleverna i folkskolan skulle göras.

Mannheimsystemet

Mannheimsystemet fick sitt namn efter staden Mannheim, i vilken en ny skolorganisation började införas vid sekelskiftet. "Stadtschulrat" (skolinspektör) Anton Sickinger lade i ett betänkande 1899 fram en första plan för skolväsendets omorganisation i viss riktning och räknas som Mannheimsystemets upphovsman. Bak-

¹ Sofie Rifbjerg hävdar att först sedan Mannheimsystemet blivit känt tog arbetet med särklasser för svagt begåvade (= hjälpklasser) fart. [*Rifbjerg (1953), s. 32.*] Omdömet gäller visserligen mycket generellt och om europeiska förhållanden allmänt, men torde ha tillämpning även på utvecklingen i Sverige. Diskussionen kring Mannheimsystemet hade även i vårt land betydelse för hjälpklassväsendets utveckling.

grunden till reformsträvandena var att stadens folkskolor led av organisatoriska brister, vilka hade påpekats i en rad cirkulär och inspektionsrapporter ända från 1870-talet. I dessa talades bl. a. om kvarsittning, som medförde att många elever inte nådde fram till den högsta klassen eller de högsta klasserna, om överdimensionerade kursplaner samt om elevernas ojämnhet i åldershänseende. Det framhölls även att mer bemedlade familjer inte ville sända sina barn till folkskolan, vilket uppfattades som en brist hos denna.²

Sickinger ansåg att man visserligen kunde minska kvarsittningen genom att inskränka kursplanernas omfattning eller m. a. o. inrätta dessa efter de medelmåttigas behov och härigenom förändra undervisningsförhållandena. Sickinger hävdade dock att detta inte var någon verklig reform, eftersom de välbegåvade härigenom skulle få en sämre behandling samtidigt som de svagt begåvades situation i stort sett skulle förbli oförändrad. Den obligatoriska skolan skulle dels "inte fordra mera av individen än han enligt sina naturliga förutsättningar kan prestera" och dels "att individen, den rikt begåvade lika väl som den klen begåvade, i skolan skall lära sig att arbeta med uppjudande av hela sin kraft".³ Sickinger menade också att "man måste taga hänsyn till barnet självt. Graden av dess prestationsförmåga är den enda säkra och lämpliga indelningsgrunden".⁴ Sickinger ansåg att då folkskolan var skyldig

² *Sickinger* (1904 a), s. 13 ff.

Eftersom Sickingers första förslag aldrig blev praktiskt genomfört eller prövat skall detta inte närmare refereras här.

³ *Olofsson* (1905), s. 24 f. *Sickinger* (1904 a), s. 96 f.

⁴ Planer på att differentiera folkskolans elever efter deras skolprestationer förekom redan innan Sickinger framträdde. Så t. ex. presenterade skoldirektören Hermann Richard Seyfert i Marienthal (Bez. Zwickau) år 1891 sin uppfattning att "individuella olikheter är erfarenhetsmässigt för handen" och han menade att det var "utopiskt att tro att alla människor är lika både i fråga om arten och graden av den andliga bildningen [der geistigen Bildung]". "De välbegåvade måste från en bestämd tidpunkt avskiljas från de svagare [den Schwächeren] och var och en av de båda grupperna måste behandlas var för sig". [*Seyfert* (1891), s. 11 f.] Seyfert diskuterade tidpunkten för en sådan differentiering och stannade för början av femte skolåret. [*A. a.*, s. 17.] Med hänsyn till skolbarnens prestationsförmåga ("in Rücksicht auf die Leistungsfähigkeit der Schüler") borde eleverna delas upp i tre avdelningar (högre, mellersta och lägre). En prövning ["Prüfung"] skulle utgöra grund för indelningen. [*A. a.*, s. 22.]

att motta alla barn av en viss ålder, blev härigenom elevgruppen mycket brokigt sammansatt.⁵ "Det enskilda barnets prestationsförmåga är ett resultat av många oförklarliga och obekanta faktorer. De viktigaste torde vara: naturliga anlag, flit samt förhållandena i hemmet".⁶ Sickinger stödde sig även på Herbart genom att referera till hans uttalande att skolan borde organiseras så att "åt varje lärjunge kan beredas den för honom lämpliga undervisningen".⁷

I april 1900 framlade Sickinger sitt andra organisationsförslag, som tillkommit efter bl. a. diskussioner med lärarkåren. Den väsentligaste punkten i detta förslag var att vid sidan av ett "Hauptklassensystem" (= normalklasser) tänktes även några andra slag av klasser inrättade: a) Hjälpklasser för sjukligt svagt begåvade barn ["Hilfsklassen für die krankhaft schwach begabten (geistig zurückgebliebenen) Kinder"]. b) S. k. repetitionsklasser ["Wiederholungsklassen"] för elever, vilka hade så svag begåvning att de blivit kvarsittare under något av de fyra första skolåren. Dessa repetitionsklasser tänktes också under vissa timmar idka avdelningsläsning på skilda tider, varvid den svagaste hälften av eleverna skulle bilda den ena gruppen. c) S. k. avslutningsklasser ["Abschlussklassen"] för de elever, som vid uppnående av övre gränsen för skolåldern inte hunnit genomgå alla årskurser. Dessa elever skulle under ett eller två år få en avslutning i de ämnen, som var viktigast för det praktiska livet.⁸

I oktober 1901 förelåg för Mannheims skolväsende alla erforderliga beslut i frågan. Under läsåren 1901—1905 infördes systemet successivt och huvudsakligen i enlighet med Sickingers förslag. Skolan fick härigenom en huvudklasserie om sju eller åtta klasser

⁵ Sickinger uppmanade läsaren att göra sig en föreställning "von der Verschiedenartigkeit der Leistungsfähigkeit der in der einheitlichen Volksschule wahllos zusammengewürfelten Elemente." [*Sickinger* (1904 a), s. 47.]

⁶ *Olofsson* (1905), s. 31 f.; *Sickinger* (1904 a), s. 47 f.

Sickinger använde här uttrycket "Bildungsfähigkeit", vilket Olofsson överlät till "prestationsförmåga". "Bildungsfähigkeit", men främst "Leistungsfähigkeit" användes av Sickinger för att beteckna det som på svenska kallas prestation (förmåga) vid utförande av skolarbetet.

⁷ *Olofsson* (1905), s. 4; *Sickinger* (1904 a), s. 87.

⁸ *Olofsson* (1905), s. 54; *Sickinger* (1904 a), s. 102 ff.

"för bättre begåvade barn" inkluderande en ev. avgångsklass för de elever som inte hann igenom alla åtta klasserna inom sin skolålder. Dessutom fanns en fem- eller sexårig repetitionsklasserie eller befodringsklasserie "för mindre begåvade eller av annan anledning efterblivna barn". Även där kunde en avslutningsklass inrymmas. Den tredje linjen omfattade hjälpklasssystemet, vilket var fyra-klassigt och avsett "för sjukligt mindre begåvade barn". Dessutom tänktes en "idiotanstalt" bli anordnad för de allra svagast begåvade barnen.⁹

Kännedomen om Mannheimsystemet ökade till en del genom att det blev föremål för en ingående presentation och diskussion vid den första internationella kongressen för skolhygien, som hölls i Nürnberg 4—9 april 1904. Mannheimsystemet synes ha anknutits till allmänna skolhygieniska frågor, där bl. a. överansträngningsproblemet förekom. Redan under förra seklet spekulerades åtskilligt kring förekomsten av överansträngning bland läroverkets elever.¹⁰

⁹ Olofsson (1905), s. 63 ff.; Sickinger (1904 a), s. 123 f. o. 144.

Olofsson använde i sitt arbete "begåvade" där Sickinger själv talade om "besser befähigte" resp. "minder befähigte Schüler". Befähig har inte bara betydelse av "begåvad" utan även av "kompetent" eller "skicklig". Den sistnämnda betydelsen ansluter sig väl till Leistungsfähigkeit = prestationsförmåga.

I fortsättningen kom en oklarhet att vidlåda diskussionen i Sverige genom att "begåvning" infördes vid sidan av "prestationsförmåga". Om man talat om skolbegåvning hade missförstånden kunnat bli färre.

År 1926 gjorde Sickinger en kortfattad återblick på Mannheimsystemet. Han redogjorde även för dess spridning och inverkan under 25 år på differentieringsarbetet i olika länders folkskoleväsende. [Sickinger (1926).] Att Mannheimsystemet syftade till att differentiera eleverna efter visade prestationer i skolarbetet "(Lern- und Arbeitsfähigkeit)" framgår tydligt. [A. a., s. 5.] Klart är också att Sickinger uppfattat att det ökande psykologiska vetandet skulle kunna ge bidrag till arbetet med differentiering av eleverna. [T. ex. a. a., s. 13.]

Willy Heinecker har lämnat en översikt av Mannheimsystemet och litteraturen rörande detta. Den skandinaviska litteraturen har dock blivit något ofullständigt uppräknad. [Heinecker (1913).]

¹⁰ I Sverige hade arbetsförhållandena och arbetsbördan i läroverket blivit föremål för en intensifierad kritik under 1860- och 1870-talen. Invändningar restes mot att arbetstiden var för lång och att tiden för nattsömn härigenom blev för kort. I läroverksstadgan 1878 förekom f. f. g. en föreskrift om anställande av skolläkare vid alla läroverk. [SFS 1878, nr 53, § 124.] Denna föreskrift stannade i stor utsträckning på papperet, vilket bidrog till att Axel Key gjorde en ingående undersökning av arbetsförhållanden och hygien i läro-

Alltefter det folkskolan utbyggts även kvalitativt och successivt blivit mer krävande torde överansträngningsproblemet ha fått ökad aktualitet även i folkskolan.

Vid Nürnbergkongressen föreläste Sickinger vid sitt första framträdande den 7 april över ämnet "Organisation grosser Volksschulkörper nach der natürlichen Leistungsfähigkeit der Kinder".¹¹ Sickinger har vid ett senare tillfälle kallat detta för "en redogörelse för den undervisningshygieniska reformen i Mannheims folkskola".¹²

Folkskollärare Gustaf Bergh från Stockholm, vilken deltog i kongressen, redogjorde för dess arbete i en serie artiklar i Sv Ltg.¹³ I den fjärde av dessa återgav han detta Sickingers föredrag. Enligt referatet hade Sickinger yttrat att "ett rätt avpassat arbete, kroppsligt såväl som andligt, är det värdefullaste medel, som givits människan för utbildande av hennes organ till full hälsa och arbetsduglighet".¹⁴ För mycket arbete ledde till överansträngning, medan för litet försvagade arbetsförmågan "vilket är liktydigt med en nationell förlust".

Sickinger menade att det arbete som eleverna måste prestera i undervisningen borde "stå i full överensstämmelse till förhandenvarande arbetskraft". Klasskollektivet förededde dock "de mest mångfaldiga skiftningar i andlig mottaglighet och arbetsförmåga".

verken. [Key (1885).] Från 1892 stadgades om obligatorisk skolläkare vid läroverken. [SFS 1892, nr 124, § 124.]

Folkskolans kvalitativa expansion bör ha givit ökad aktualitet år problemet även i folkskolan. A. E. Goldkuhl utgav 1882 "Handledning i skolhygien". I detta arbete föreslog han bl. a. att skolläkare skulle tillsättas även i folkskolan. [Goldkuhl (1882), s. 118 f.] Göteborg anställde sina första skolläkare för folkskolan 1895 och synes ha varit först i landet med detta. [Herlitz (1961), s. 108.] Stockholms folkskolor fick, som nämnts, sina första "undersökningsläkare" 1898, vilka skulle undersöka nyinskrivna och vaka medicinskt över skolan. (Georg Hellström var f. ö. en av dessa undersökningsläkare.)

[Se även: SOU 1947: 11. Utredning och förslag rörande vissa socialpedagogiska anordningar inom skolväsendet, s. 19 f.]

¹¹ Sickinger (1904 b).

¹² Sickinger (1904 a), s. V.

¹³ Sv Ltg 1904, nr 14, s. 286 f.; nr 15, s. 295 ff.; nr 16, s. 313 f.; nr 18, s. 366 f.; nr 30, s. 629 ff.; nr 44, s. 923 ff.

¹⁴ "Arbetsduglighet" var Berghs översättning av "Leistungsfähigkeit", vilket ord Sickinger torde ha använt i sin föreläsning. Jfr Sickinger (1904 b), s. 6.

Folkskolans uppgift vore att "inom en strängt begränsad tid fostra till arbetsduglighet". Inte bara den högre skolan utan även folkskolan var tvungen att tänka sig en differentiering av elevmaterialet. Sickinger refererade till den statistik som visade att endast knappt hälften av folkskolans elever undgått kvarsittning "och sålunda erhållit en i möjligaste måtto harmonisk utbildning".¹⁶ De många elever som blivit kvarsittare en eller flera gånger lämnade skolan "med en stympad och otillräcklig skolbildning". Det ansågs som ännu allvarligare att eleverna lämnade skolan "utan vana vid ett intensivt, flitigt och samvetsgrant arbete" vilket skulle vara "den kostligaste frukten av en rationell skoluppfostran".¹⁶

Den enda möjligheten att kunna ge alla elever i folkskolan en rationell uppfostran var att "mer än hittills i möjligaste mån tillgodose det individuella behovet". För den skull borde anordnas en bildningsväg för elever, vilka var genomsnittliga eller däröver, en annan bildningsväg för elever under medelmåttan ("unter Mittel leistungsfähigen") och vissa andra elever som genom yttre förhållanden "icke fullt kunde tillgodogöra sig undervisningen" samt en tredje bildningsväg avsedd för psykiskt efterblivna ("krankhaft schwach begabten Kinder"). De fördelar som skulle vinnas med denna differentiering av eleverna var dels i "psykiskt-hygieniskt avseende" och dels i "fysiskt-hygieniskt avseende". Dessa fördelar var "mindre klasser och mera erfarna lärare", minskning av kursplanens omfattning och anpassning av undervisningens tempo resp. hjälp åt de svaga eleverna genom måltider i skolan, skolbad och feriekolonier.¹⁷

Den föreslagna tredelningen av folkskolans elevunderlag skulle inte kräva "några som helst extra ekonomiska uppoffringar från kommunernas sida såsom exempel från Mannheim visa", vilket Gustaf Bergh hävdade i sitt referat av Sickingers anförande. I Mannheim hade reformen fungerat "till allmän belåtenhet" och till detta hade både anställningen av skolläkare och stödet från lärarnas sida bidragit. Lärarna hade enligt referatet alltmer kommit fram till att före Mannheimsystemet hade undervisningen "schablo-

¹⁶ *A. a.*, s. 8 ff.

¹⁶ *A. a.*, s. 17.

¹⁷ *A. a.*, s. 23 f. Se även Berghs referat i: *Sv Ltg 1904*, nr 18, s. 366 f.

niserats", vilket inte kunde försvaras inför den moderna psykologien, "som alltmer pekar hän mot individualisering".¹⁸

Sickinger höll ytterligare ett föredrag om Mannheims skolväsende vid Nürnbergkongressen. Han uppehöll sig därvid ingående vid de organisatoriska detaljerna i Mannheimsystemet, men påpekade också att "vi i Mannheim är ingalunda av den åsikten, att den av oss beträdda vägen för att förverkliga kravet på en natur-enlig organisation av ett stort folkskoleväsende är den enda möjliga eller är den bästa". Det var invändningarna mot principen om differentiering som han ville motbevisa.¹⁹

Skolläkaren i Mannheim Dr med. Julius Moses föreläste vid kongressen över ämnet "Das Sonderklassensystem der Mannheimer Volksschule". Han anlade medicinska synpunkter på differentieringsfrågan och påpekade därvid att särklassanordningarna i Mannheim "visat sig vara lika hygieniskt gynnsamma som de pedagogiska företräden, särklassanordningarna medfört", Moses ansåg också att det traditionella "enhetligt uniformerade skolsystemet" inte bara hade pedagogiska nackdelar utan det medförde även "svåra hygieniska missförhållanden". Han syftade tydligen då på den i skolorna förekommande kvarsittningen, vilken i denna betydelse innebar extra undervisning och läsning under raster etc., som "från hygienisk ståndpunkt måste anses absolut förkastliga". Moses anslöt sig till tanken att "för de barn, som så att säga stå på gränsen mellan de efterblivna och de fullt normala, måste inrättas ett system av klasser". I dessa skulle eleverna ges en undervisning "som motsvarar deras egenart och andliga utveckling". Mannheimsystemets stora företrädare ur hygienisk synpunkt låg enligt Moses just i dessa särklasser.²⁰

¹⁸ *A. a.*, s. 367.

Bergh talade dock även om "differentiering av elevmaterialet efter anlag och begåvning". [*A. a.*]

¹⁹ *Sickinger (1904 a)*, s. 123 ff. Cit. *a. a.*, s. 138.

²⁰ *Sv Ltg 1904*, nr 44, s. 924; *Moses (1904)*, s. 24 ff.

I *Sv Ltg* nämndes inte att Moses på ett flertal ställen i sitt föredrag — så som det återges i *a. a.* — betonat att vid sidan av den experimentella psykologien bidrog "den snabbt fortskridande utvecklingen av hjälpskoleväsendet" till att fästa uppmärksamheten vid ytterligare möjligheter att gruppera eleverna i folkskolan. [*A. a.*, s. 7 ff. o. 12 f.] Moses bemötte även de invändningar av

Planer på differentiering inom folkskolan i Norge och Danmark

Även i Norge och Danmark hade planer förekommit att differentiera eleverna i folkskolan med avseende på deras prestationer i skolarbetet.

Vid nordiska skolmötet 1895 hade — som tidigare nämnts — överläraren John Søyland uppträtt som talesman för att folkskolan skulle få utgöra bottenskola. Sådana strävanden förde med sig en anpassning av folkskolans kurser efter kraven från de mottagande högre skolorna på kunskaper hos eleverna. Med sikte på detta ville bl. a. Søyland ge åtminstone en del av eleverna en mer omfattande undervisning, genom att differentiera eleverna efter "ydelses-evne". Detta ord har samma betydelse som prestationsförmåga (= Sickingers "Leistungsfähigkeit"). I Tønsbergs folkskolor, där Søyland blivit inspektör, hade försök i denna riktning påbörjats 1898.²¹ Överlärare J. Nicolaisen blev en energisk motståndare till dessa differentieringsförsök och i en artikelserie 1898 granskade han kritiskt de linjedelningsplaner som förekommit. Nicolaisen motsatte sig inte särklasser för "de abnormt svagt begåvade" eleverna, eftersom dessa borde betraktas som sjuka. Differentiering av övriga, såväl mer som mindre begåvade, skulle icke medföra någon fördel.²²

I januari 1903 väckte Søyland åter denna diskussion till liv. Søyland anknöt till Nicolaisens artikelserie från år 1898, men kom fram till rakt motsatt resultat mot dennes.²³ Nicolaisen betecknade

social natur, som rests mot differentiering av folkskolans elever: "Man muss sich hier von einem falsch verstandenen demokratischen Gefühle emanzipieren". [A. a., s. 34.]

²¹ Søyland har redogjort för dessa försök i: *Beretning om det 9. nordiske skolemode 1905*, s. 481 ff. Se även *denna framst.* s. 323.

²² Fridtjov Berg har lämnat en inte helt objektiv resumé av vad som inträffade i differentieringsfrågan under åren närmast kring sekelskiftet. [Sv Ltg 1905, nr 14, 285 ff.; nr 15, s. 307 ff. Även i: *Berg* (1922), s. 73 ff. Nicolaisens artikelserie citeras utförligt och refereras i: *a. a.*, s. 79 ff.] Berg fogade en liten norsk-svensk ordlista till sin artikel i: *Sv Ltg 1905*, nr 15, s. 309 f. Bl. a. översatte han *evne* med "anlag, förmåga" och skapade härigenom möjlighet att kunna tala om förmåga och skolprestationer parallellt med anlag och begåvning. Detta bidrog inte till att skapa klarhet i debatten utan snarare till att Sickingers idé missuppfattades på många håll.

²³ *Norsk skoletidende 1903*, nr 5, s. 70 f.; *A. a. 1902*, nr 6, s. 85 ff.

Søylands förslag som i hög grad skadligt och han önskade att läsaren skulle försöka sätta sig in i hur det kunde kännas för de elever, vilka fick stämpeln "undermålig" satt på sig. Redan i tioårsåldern skulle ju enligt Søyland de "mindre arbetsdugliga" avskiljas till särskilda klasser. Nicolaisen vidhöll sina åsikter från 1898 om att det var en väsentlig förutsättning för ett lyckligt samhällsliv att mer eller mindre "begavede" (begåvade) kunde acceptera varandra. Han betonade skolans fostrande uppgift och ansåg att den inte skulle vara en tävlingsbana, där det var viktigast att eleverna nådde så långt som möjligt.²⁴

I Norsk skoletidende förekom 1904 en osignerad artikel med rubriken "Mannheimerfolkeskolens inndeling efter arbeidsevne". I denna meddelades huvudpunkterna i Mannheimsystemet.²⁵ Efter några månader följde en mer utförlig redogörelse för "Mannheimer folkeskolereformen eller deling af eleverna efter deres naturlige arbeidsevne". Artikeln var ett utdrag ur ett föredrag i Kristiania lærerforening den 28 oktober 1904. Den förut nämnda Nürnbergkongressen refererades och Sickinger sades ha hållit "ett lysande föredrag, som blev mottaget med stort bifall i synnerhet av lärarna". Det framhölls i Norsk skoletidende att "organisationen har tre linjer", nämligen en för "mycket svagt begåvade barn (våra särklasser)", en annan för "mindre begåvade och av yttre orsaker efterblivna elever" samt en tredje för "bättre begåvade barn". Den rikliga förekomsten av åskådningsmateriel framhölls liksom det förhållandet att Mannheimsystemet dragit uppmärksamheten till sig även utanför Tysklands gränser "och som torde utgöra vår förebild under lång tid för våra ansträngningar att genomföra tanken på en rättvis *enhetsskola*".²⁶

Vid ett möte med "tilsynsudvalgene" (skolnämnderna) vid Kristianias folkskolor i mars 1905 diskuterades ingående om barnen skulle fördelas på klasserna "efter deras naturliga förmåga (evne). Läraren Otto Grenness, som studerat Mannheimsystemet, hade kallats dit för att ge en beskrivning av detta. Efter "en skarp debatt" beslöts med 25 röster mot 8 att "på grund av ärendets pedagogiska

²⁴ *A. a. 1903*, nr 7, s. 97 f.

²⁵ *A. a. 1904*, nr 27, s. 449 f.

²⁶ *A. a. 1904*, nr 45, s. 759 f. (Kurs. i orig.)

natur, och då det är svårt att bedöma reformens räckvidd, bör f. n. intet avgörande träffas i frågan".²⁷

Kristiania lärerforening avslutade vid ett sammanträde i april 1905 sina diskussioner kring möjligheterna att dela upp eleverna "efter deras naturliga arbetsförmåga". O. Grenness hade vid ett tidigare sammanträde framhållit att ett betydande antal elever lämnade Oslos folkskolor efter skolpliktstidens slut utan att ha nått högsta klassen och därför inte fått en avslutad undervisning. Lärarföreningen beslöt uttrycka som sin önskan att särskilda parallellklasser skulle upprättas i årskurs 4—7. Dessa klasser skulle ge den avslutande undervisningen åt elever, vilka avgick från skolan före sjunde och sjätte årskurserna. Mötesbestyrelsen skulle senare författa en framställning i saken och inlämna denna skrivelse till skolstyrelsen.²⁸

I Köpenhamn tillsattes under hösten 1900 en kommitté, vilken skulle granska undervisningsplanerna för stadens folkskolor.²⁹ Det bör nämnas att ledamöterna bestod av femton valda representanter för rektorerna, lärarna och lärarinnorna; fem för varje personalgrupp. Kommittén behandlade klassindelning, undervisningsämnen, timplan och undervisningsplan.

Kommittén fann att undervisningsplanen på många punkter ställde för stora krav på eleverna och att man därigenom hade för litet tid till fördjupning i undervisningsstoffet. Kommittén pekade på att det var olikheter inte bara i elevernas begåvning ("evner") och flit utan i väsentlig mån även i hemförhållandena, som spelade in för elevernas prestationer i skolan. "Denna olikhet i barnens undervisningsbetingelser" föranledde kommittén att överväga möjligheterna till en uppdelning av eleverna, vilken "kunde bli till gagn för alla och råda bot för de svårigheter, som vi nu dagligen har för ögonen".

²⁷ *A. a.* 1905, nr 10, s. 158.

²⁸ *A. a.* 1905, nr 15, s. 231.

²⁹ Problemet med efterblivna barn i Köpenhamns folkskolor hade diskuterats den 11 dec. 1898 i "Pædagogisk Selskab" i Köpenhamn. Inledare och talesman för att de svagt begåvade skulle ges särundervisning var "Kommuneskole-Inspektør" H. Rolsted, som även medverkade vid tillsättandet av den ovan nämnda kommittén från år 1900. [*Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet* 1899, s. 38 ff.]

Bland flera olika förslag till en sådan differentiering av eleverna stannade kommittén för ett, vars upphovsman var rektor V. F. Hassager. I detta betonades att kvarsittningsproblemet skulle kunna reduceras om man efter tredje skolåret fördelade eleverna på två linjer. Huvuddelen av eleverna skulle fortsätta i A-klasser under fyra år, medan ungefär en tredjedel gick tre år i B-klasser. I de sistnämnda klasserna var kursplanen begränsad, undervisningsstoffet tillrättalagt och fordringarna avpassade efter barnens förmåga.

Kommittén föreslog att antalet veckotimmar skulle vara lika för båda linjerna, men med vissa förskjutningar mellan ämnena varigenom på B-linjen timantalet skulle ökas i modersmålet, räkning och skrivning och minskas i naturlära, naturhistoria, geografi och historia.³⁰

I februari 1904 publicerade Sv Ltg ett referat av betänkandet och betecknade detta som "ett uppseendeväckande skolförslag".³¹ Signaturen "Fr." lämnade i några nummer av Sv Ltg ett kommenterande referat av Köpenhamnsförslaget. Förf. ansåg att "för svenska folkskolans lärare kunde den nämnda B-linjen kanske lätt föra tanken tillbaka till de minimikurser, bedrövliga i åminnelse, vilka man på flera håll ävlats att införa, även om skolgången och barnens begåvning samt kursförhållanden i det stora hela varit goda". Förf. ville dock visa "att något liknande här icke föreligger".³² I två följande artiklar presenterades undervisningsämnen, kursplaner och timfördelning.³³ Förf. ställde sig positiv till "det långsammare framåtskridande" och de "upprepade förevisningar av

³⁰ *Betænkning afgiven af den til Revision af Undervisningsplanen for Kjøbenhavns Kommuneskoler nedsatte Kommission, 1902, s. 3 ff. o. 46 ff.*

H. Rolsted har vid första svenska hjälpklassläraremötet 1910 redogjort något för tankegångarna bakom förslaget, för de tidigare, misslyckade försöken med hjälpklasser i Köpenhamn samt för de hjälpklasser och "Förderklassen", vilka inrättades där 1910. [*Protokoll vid första svenska hjälpklassläraremötet i Stockholm den 7 och 8 augusti 1910, bil. 5.*]

Protokollet finns i: *Folkskoledirektionens i Stockholm arkiv: Folkskolinspektionens arkiv.*)

³¹ *Sv Ltg* 1904, nr 5, s. 91.

³² *A. a.* 1904, nr 8, s. 159.

³³ *A. a.* 1904, nr 9, s. 179 f.; nr 11, s. 219.

verkliga föremål", som kunde ske på B-linjen varigenom "ett mera gediget bildningsresultat" uppnåddes.³⁴

Differentieringsfrågan vid nordiska skolmötet 1905

Vid det nionde skolmötet i Köpenhamn 1905 ventilerades frågan om indelning av eleverna efter deras undervisningsbetingelser. "Vice-skoledirektør" (bitr. skolinspektör) H. Rolsted från Köpenhamn inledde diskussionen. Han gav först en historisk bakgrund till försöken i Köpenhamn att fördela eleverna efter deras förmåga (evner) och andra förutsättningar för undervisningen. I Köpenhamn fanns under 1800-talet vid sidan om de allmänna folkskolorna privata folkskolor, vilka meddelade undervisning mot betalning. Så småningom skedde den förändringen att standarden på de allmänna folkskolorna började stiga varigenom de framgångsrikt kunde konkurrera med de privata folkskolorna. De allmänna folkskolorna hade naturligt nog ambitionen att ge eleverna en så gedigen och omfattande undervisning som möjligt. Främst berodde detta på att många bland skolans elever var sådana som kunde ha gått i privat folkskola, men i stället sökt sig till de allmänna folkskolorna. Genom att sådana elever började förekomma där, hade undervisningen blivit mer krävande för alla elever. Till följd av detta uppkom kvarsittning, eftersom inte alla barn kunde uppfylla de krav som skolan ställde. Det var enligt Rolsteds mening inte rimligt att ställa samma krav på de elever, vilka måste förvärvsarbete vid sidan av skolarbetet och kom från trångbodda hem, som på sådana barn, vilka kom från välbärgade hem. När kursplanerna under 1890-talet diskuterades i Köpenhamn hade skolledningen och enstaka lärare uttalat sig för en differentiering av eleverna. Förhållandet att ett stort antal elever lämnade skolan

³⁴ *A. a.* 1904, nr 11, s. 219.

Fridtjuv Berg uttalade sig senare i frågan om "A-barn och B-barn" i Köpenhamn i en serie artiklar i *Sv Ltg* under 1905, men han hade inte alls samma accepterade inställning till linjedelningsförslaget som signaturen "Fr.". [*A. a.* 1905, nr 17, s. 348 ff.; nr 19, s. 387 ff.; nr 33, s. 456 ff. Publ. även i: *Berg* (1922), s. 86—114.] Frågan tas upp senare i denna framställning.

utan att ha genomgått samtliga klasser bidrog till att man börjat uppmärksamma brister i skolans organisation.

Rolsted hävdade att parallellavdelningarna inom varje årskurs borde meddela olika omfattande kurser och att eleverna skulle placeras i de olika avdelningarna efter sina möjligheter att tillgodogöra sig undervisningen. För "de allra svagast begåvade barnen" hade en sådan lösning prövats i utlandet och i begränsad omfattning även i Danmark i samband med att särskilda skolor eller klasser inrättats för de svagast begåvade eleverna. I Köpenhamn hade dessa klasser blivit kallade "hjälpklasser", vilket var "en ren översättning av det tyska Hilfsschulen". Från 1900 fanns sådana klasser i Köpenhamn för drygt 1 % av folkskolans elever.

Rolsted granskade tanken på differentiering av eleverna ur elev-, lärar- och föräldrasynpunkt och fann att fördelarna med en sådan anordning klart övervägde över nackdelarna.³⁵

J. Søyland, som redan praktiskt prövat differentiering under några år hävdade i sitt inlägg att försöken i Tønsbergs folkskolor varit i princip av samma natur som de i Mannheim, och dessutom gjorts två år tidigare än dessa. Han ansåg att resultaten varit lika goda i Tønsberg som i Mannheim.³⁶ Søyland tillbakavisade all kritik mot försöken med differentiering och hävdade att undervisningen kunde differentieras efter "de olika elevernas arbetsförmåga" inte bara i större folkskolor. Detta kunde uppnås även i mindre skolor om läroböckerna förändrades så att stoffet indelades koncentriskt för elevernas olika "förmåga och anlag" ("Evner og Anlæg"). Allt stoff kunde finnas i samma lärobok, men de olika kursomfången kunde markeras med olika stilsort, menade Søyland.

³⁵ *Beretning om det 9. nordiske skolemøde 1905*, s. 473 ff.

³⁶ Anledningen till att försöken i Tønsberg avbröts var främst att norska Kirke- og Undervisningsdepartementet vägrade att godkänna den undervisningsplan, vilken utarbetats i Tønsberg och som skulle ha erbjudit eleverna olika omfattande läroplaner beroende på elevernas möjligheter att inhämta kunskaperna. I departementets skrivelse i november 1902 framhölls att anordningen i Tønsberg innebar att i en och samma folkskola infördes "två undervisningsplaner, en för mer och en för mindre begåvade barn. För en och samma folkskola må enligt departementets åsikt endast gälla en undervisningsplan". [*A. a.*, s. 484 f.]

Han tog avstånd från en enhetlig undervisning för alla elever i folkskolan.³⁷

Folkskollärarinnan Torborg Bäckström från Stockholm gjorde ett inlägg rubricerat "Indelning av folkskolans lärjungar efter deras undervisningsbetingelser". Hon stödde sig på Kræpelins och Meumanns uttalanden att eleverna borde grupperas "efter det arbete, de presterar i skolan". Mannheimsystemet skulle enligt hennes mening förverkliga detta önskemål. Hon lämnade även en kort redogörelse för Mannheimsystemet.³⁸

Bäckström bemötte den kritik mot Mannheimsystemet som framkommit. Kritikerna hävdade att "orsakerna till det kläna uppfostringsresultatet" i folkskolan inte låg hos barnet utan berodde på i huvudsak tre omständigheter utanför barnet: a) "Den mot barnanaturen stridande undervisningsmetoden", b) "De stora klasserna" samt c) "De för stora fordringarna". Bäckström menade att "genom ingen metod — den må vara aldrig så naturenlig — kan den stora skillnaden i arbetsförmåga mellan lärjungarna någonsin upphävas". Beträffande klasstorleken ansåg hon att "skillnaden i arbetsförmåga individerna emellan" var "i de små klasserna ett lika så stort hinder som i de stora klasserna". Om läraren anpassade sin undervisning "efter de svaga barnens fattningsförmåga" skulle denne "icke på samma gång fullt utnyttja de bättre begåvades arbetskraft". Bäckström hävdade att om man minskade kursplanen så att "även de mindre begåvade lärjungarna" kunde uppfylla kraven var detta ett lika stort fel som att anpassa undervisningen "efter de bättre begåvades arbetsförmåga". Hon delade åsikten att "det spelar inte så stor roll i livet, huru mycket kunskaper en människa har, utan att en persons duglighet mera beror på utvecklingen av anlag och krafter". Men hon ansåg att det var "just genom undervisningen, som denna utveckling sker i skolan — *uppfostran i skolan går huvudsakligen genom undervisningen* — och därför får man blott till en viss gräns pruta av på fordringarna".

³⁷ A. a., s. 481 ff.

³⁸ Bäckström påpekade att hon haft stöd för sin framställning hos: Enderlin, M., Zur Mannheimer Schulreform. I: Die Deutsche Schule s. 137—149 o. 201—215.

Bäckström trodde att "tanken på de faror — såväl pedagogiska som sociala" som kunde föreligga var den viktigaste orsak till motståndet mot Mannheimsystemet. De pedagogiska betänkligheterna skulle främst bero på föreställningen att om de svaga eleverna avskildes skulle de "komma att sakna den eggelse till arbete, som utgår från de bättre begåvade". Häremot anförde Bäckström att svagt begåvade elever i en odifferentierad klass förlorade "självförtroendet och i följd därav viljan att arbeta". Hon vittnade om att överallt där hon sett särskilda "klasser för svagt begåvade barn" hade hon iakttagit att "barnen arbeta, och de se glada ut". Av de sociala skälen mot Mannheimsystemet brukade i regel främst betonas att "de sociala motsatserna skulle ytterligare skärpas". Mot detta anförde Bäckström att hon i skolor anordnade enligt Mannheimsystemet iakttagit att "barn från de olika slagen klasser leka tillsammans under rasterna, gå med varandra till och från skolan samt umgås med varandra utom skolan". Snarast skulle differentieringen bidra till att minska de sociala motsatserna. På många håll i Tyskland hade lärarföreningar uttalat sig för denna form av differentiering liksom även "en av ledarna för det socialdemokratiska partiet" i Zürich.³⁹ Bäckström anförde att ett vänsterparti i Tyskland, "Volkspartei" i sitt skolprogram krävde att folkskolan borde vara bottenskola, att obligatoriska fortsättningskolor både för gossar och flickor infördes åtminstone till det 18:de levnadsåret samt att särskilda klasser upprättades "för mindre begåvade och abnorma barn".⁴⁰

Ännu ett inlägg som stödde tanken på differentiering, lämnades av "kommunelærer" (folkskollärare) Karl Jørgensen från Köpen-

³⁹ Av mötesberättelsen framgår inte helt klart om Bäckström citerade denne eller själv uttalade: "Den skenbart demokratiska tanken: *samma undervisning för alla lärjungar av samma ålder* leder i praktiken skeppsbrott på olikheten i arbetskraft individerna emellan, vare sig denna olikhet är en följd av ärvda anlag eller en följd av den sociala miljön. Men vilja vi giva åt varje lärjunge den hans natur motsvarande, i intellektuellt och moraliskt avseende nödiga bildningen, då blir den vanliga demokratiska uppfostran orättvis och odemokratisk, emedan den icke räknar och icke *kan* räkna med de individuella anlagen, och sålunda gynnar den bättre begåvade lärjungen till skada för den mindre begåvade". (Kurs. i orig.)

⁴⁰ Beretning om det 9. Nordiske Skolemøde 1905, s. 486 ff. (Kurs. i orig.)

hamn. Denne skisserade ett linjedelningssystem, vilket starkt påminde om Mannheimsystemet, men han hade även placerat in mellanskolan i systemet.

Jørgensen hävdade att med ett sådant system skulle alla elever kunna göra stadiga och jämna framsteg allt efter sin förmåga och han menade att det knappast skulle dröja länge förrän man allmänt i städerna började utnyttja den fördel som ett mer omfattande skolväsende hade genom att man där kunde differentiera eleverna.⁴¹

I den följande diskussionen gjordes det första inlägget av J. Nicolaisen. Han ansåg att en differentiering av barnen, sådan den presenterats vid mötet, kunde försvaras "om det var en arbetsgivare, som ville skaffa sig största möjliga utbyte av barnens arbete." Men en sådan uppdelning av barnen kan icke rekommenderas om man är uppfostrare ("opdrager"), då man i stället bör se till att varje barn får största möjliga utbyte av sitt arbete.

Fridtjuv Berg ville endast avskilja de abnorma barnen men inte dela upp de normala. Det skulle enligt hans mening i första hand bli de fattiga barnen, som hamnade i klasserna för svaga elever, och han ansåg att man i Sverige icke borde öka de sociala olikheterna ytterligare.

De flesta som yttrade sig var för tanken på differentiering och endast en tredjedel var tveksamma eller direkt mot. Frånsett Berg stödde alla övriga svenska debattörer tanken på differentiering: Torborg Bäckström, läroverksadjunkt J. W. Åkermark (Göteborg) folkskollärare G. Bergh (Stockholm) och folkskolinspektör A. L. Wennström (Lund).⁴² Mötet gjorde inte något uttalande i frågan.⁴³

Mannheimsystemet och differentieringsproblemet under debatt i svensk lärarpress

FV fann sig i början av år 1905 ha anledning att argumentera för en linjedelning enligt Mannheimmodellen i den svenska folk-

⁴¹ *A. a.*, s. 495 ff. (Kurs. i orig.)

⁴² *A. a.*, s. 499 ff.

⁴³ *A. a.*, s. 503.

skolan.⁴⁴ Sv Ltg replikerade att den "alltid varit uppenbar motståndare till idéerna om den egentliga folkskolans uppdelning i parallella linjer". Dessa idéer skulle enligt tidningen endast vara "gångare av den gamla dödfödda idén om 'minimilinj', vilken sannerligen icke återväcktes till liv endast genom omkostymring, vare sig i svensk eller tysk dräkt". Tidningen ansåg att den enda acceptabla differentieringsgrunden var "den naturliga åtskillnaden mellan barndomsålder och övergångsålder". På detta förhållande skulle differentieringen mellan folkskolan och dess överbyggnader grundas. En annan differentieringsgrund "ligger ock i den naturliga åtskillnaden mellan normala och abnorma barn". Däremot var en uppdelning på tre linjer (för "de bäst begåvade", "de minst begåvade" och "de medelmåttigt utrustade") "en ren konstruktion". Sv Ltg hävdade att alla sådana projekt måste stupa på den omständigheten att det inte fanns någon lärare eller myndighet "som förmår sortera normalt utrustade 7—12-åringar i särskilda begåvningsstyper".⁴⁵ Sv Ltg ville tydligen inte diskutera den relativt lättlösta frågan om prestationshomogenisering utan önskade i stället dra uppmärksamheten till det betydligt mer svårösta problemet att differentiera eleverna efter deras olika begåvningsstyper d. v. s. efter kvalitativa olikheter. Med de dåtida testpsykologiska kunskaperna var frågan olöslig.

FV replikerade att "just för att folkskolan skulle kunna bli bottenkola eller nationalskola i vidsträcktaste mening, ha vi

⁴⁴ *FV 1905*, nr 5, s. 72 f.

⁴⁵ *Sv Ltg 1905*, nr 6, s. 108.

Artikeln var osignerad, men senare framkom att Fridtjuv Berg författat detta och de följande inläggen i serien artiklar om Mannheimsystemet och differentieringen i folkskolan.

Hur Fridtjuv Berg såg på frågan om prestationshomogenisering eller begåvningshomogenisering framgår av diskussionsinlägg, som han gjorde i Stockholms folkskollärareförening 24/9 och 26/11 1904. Vid båda tillfällena diskuterades Mannheimsystemet med Torborg Bäckström som inledare (se *denna framst.* s. 337 ff.) och Berg gjorde sina inlägg i anslutning till dessa föredrag. Berg hade uppfattat skillnaden mellan de båda principerna för homogenisering. En differentiering med skolprestationerna som grund skulle medföra en mängd examina och prov. Berg skildrade "examensväldets" vådor och menade att det begränsade psykologiska vetandet icke möjliggjorde en begåvningsdifferentiering. [*Fridtjuv Bergs arkivalier*, vol. 61 o. 62.]

omfattat idén om folkskolans uppdelning i linjer". Tidningen hävdade att alla tidigare strävanden att göra folkskolan till botenskola hade misslyckats och menade att risk förelåg för att folkskolan skulle skjutas åt sidan av realskolor, flickskolor, samskolor och privatskolor så att hela folkskolan blev "alltmer en fattigskola med en enda stor minimikurs". Folkskolans lärokurs var f. ö. enligt tidningen "i mångt och mycket ej annat än en minimikurs". Med "12—13-årsåldern som differentieringsgrund för folkskolan" skulle barnen i åldrarna 9—12 år sorteras av de ovan nämnda högre skolorna. FV erinrade Sv Ltg om "att den förutnämnda differentieringsgrunden redan inom folkskolan är undergrävd". "Nu står emellertid frågan om hjälpklasser eller hjälpskolor för mindre begåvade barn över allt på dagordningen. Men vad är dessa hjälpklasser annat än en linje inom folkskolan?" FV menade att om det gick att "särskilja mindre begåvade barn från mera utrustade — idioter är det ej fråga om" vore det "väl icke värre konststycke att inom folkskolan" låta barnen över genomsnittsnivån övergå till en särskild bildningslinje än att placera dem i läroverk.⁴⁶

Sv Ltg ansåg att FV:s inlägg till väsentlig del endast var "uttryck för en något nervös och irriterad stämning". Sv Ltg ville också jämföra situationen då "läraren har framför sig 30 à 40 barn" eller lika många "individualiteter, efter vilka han måste söka avpassa sin undervisning, så långt han nämligen det förmår" med lärarnas svårigheter att i verkligheten lyckas med "individualiseringens svåra konst". Denna borde läraren försöka "i fall han ej ville fastna i schablon". Mannheimsystemets förespråkare sades "ivrigt och högljutt förklara sig åsyfta en individualiserande undervisning" men "i själva verket kräva raka motsatsen", eftersom de "utgå ifrån den föreställningen, att det bland normala barn egentligen icke skulle finnas mer än tre slags individualiteter (individualitetstyper?), till vilka skolan behövde ta hänsyn: de bäst begåvade, medelmåttorna och de sämst utrustade, skilda huvudsakligen genom kvantiteten av den sorts begåvning, som bestämmer betygen vid läxförhör och kursexamina". Sv Ltg menade att "det är en fullständig illusion, då linjesystemens förfäktare tro sig

⁴⁶ FV 1905, nr 7, s. 108 f. (Kurs. i orig.)

vara fiender till en schabloniserande undervisning: denna är tvärtom *deras praktiska ideal*".

Beträffande urvalet av elever till läroverk och privatskolor menade Sv Ltg att "differentieringsgrunden ligger i öppen dag: det är den ekonomiskt-sociala", vilken tidningen ville "under inga villkor vara med om att införa i folkskolan". I stället framhöll tidningen "den naturliga åtskillnaden mellan normala och abnorma barn". Hjälpklasserna var avsedda för abnorma barn och tidningens stöd för införandet av dylika klasser grundades på att den "städse på det varmaste förordat" alla yrkanden från lärarkåll om "avskiljande ur den allmänna folkskolan av alla slags abnorma barn samt beredande åt dessa av en inkom för dem lämpad uppfostran".⁴⁷

FV återkom till frågan och påpekade att anhängarna av en linjindelning i folkskolan ingalunda underlät att ta hänsyn till elevernas "personliga, individuella olikheter" utan i stället ville man genom en sådan uppdelning av eleverna komma ifrån att arbeta med grupper "på 40 à 50, där lärjungarna i avseende på begåvning växla i en skala från 1—100" för att i stället få en undervisningsgrupp "där växlingen är blott hälften eller kanske ännu mindre". Sv Ltg:s framställning av frågan betecknades som "med förlov sagt en ren dikt och tillkommet blott i syfte att förvilla allmänheten".⁴⁸

I det följande numret citerade FV Otto Salomons uttalande från 1891 rörande frågan om alla elever i folkskolan skulle läsa s. k. genomsnittskurser. "Det är icke en pedagogiskt riktig åsikt, ty det är moraliskt orätt, att Anders skall betala med sin utveckling, vad Peter har vunnit". Tidningen ville göra en parallell mellan en politisk åskådning, som ville utjämna inkomster mellan individerna, och folkundervisningen. "På ett ungefär likartat sätt ter sig den nutida folkundervisningen: lika genomsnittskurser för alla intill 12 à 13 års ålder, samma lärobok i händerna på den rikt som den svagt utrustade lärjungen". FV erkände att ekonomiska och sociala villkor "spela en ganska framstående roll vid befolkningen av de allmänna läroverken", men även andra faktorer före-

⁴⁷ Sv Ltg 1905, nr 8, s. 157 f. (Kurs. i orig.)

⁴⁸ FV 1905, nr 9, s. 145.

kom. Tidningen fortsatte: "Att inom folkskolan upprätta en särskild bildningslinje för folkskolans bättre begåvade lärjungar utan hänsyn till deras sociala villkor är just ägnat att motverka den högre allmänbildningens monopoliserande åt de i ekonomiskt avseende lyckligare lottade klasserna och befrämja den ståndscirkulation, varom Torsten Rudenschöld så mycket och så varmt talade om under förra seklets mitt".⁴⁹

I ytterligare en artikel hävdade FV att Sv Ltg ändrat attityd till hjälpklasserna. Från att ha varit starkt negativ hade tidningen blivit positiv. Denna ändrade inställning måste döljas och detta skulle ha skett genom att Sv Ltg ändrat sin benämning från "i intellektuellt avseende bristfälligt utrustade barn" till "abnorma barn". FV påminde om att såväl repetitionslinjen som hjälpskolan inom Mannheimsystemet "avse båda mindre begåvade barn, ehuru av olika grad. Idiotanstalter stå i Tyskland liksom hos oss utom folkskolans rämärken". FV ansåg det "rent av orättfärdigt att icke giva våra barn den bästa möjliga utbildning. Nu ha vi tillfälle, men det kan en gång bli för sent."⁵⁰

I sina artiklar i Sv Ltg berörde Berg även frågan om de psykiskt efterblivna barnen i folkskolan. Han framhöll att Sickinger ansåg att det endast förelåg en gradskillnad mellan svagt begåvade och "förståndssvaga (svagsinnade)" barn. För sin del hävdade Berg att det fanns en artskillnad mellan dessa båda kategorier barn. De förra var själsligt normala medan de senare var själsligt abnormalt. Denna skillnad var enligt Bergs mening "axiomatisk", men trots detta hade "mycken oklarhet varit rådande". Orsak härtill skulle ha varit att "dårhusläkarna" sysslat med det själsligt abnormalt och "skolmännen" studerat det själsligt normala, samt att "mellan psykiatri och pedagogik fanns under långliga tider knappast någon förbindelse". Småningom hade man emellertid upptäckt "en alldeles särskild artgrupp av barn, utgörande en mellanlänk mellan de fullt idiotiska och de fullt normala", vilka skulle kallas "bildbara andesvaga". Särskild undervisning för dem tillkom, enligt Berg, genom att dels folkskolan avskilde de minst bildbara och att dels idiotanstalterna avskilde de mest bildbara.

⁴⁹ A. a. 1905, nr 10, s. 155 ff.

⁵⁰ A. a. 1905, nr 11, s. 170 ff

Han ansåg att man under 1900-talets första år också i viss mån börjat få objektiva metoder för att kunna undersöka det "sjukliga själslivets yttringar".⁵¹

Sv Ltg tog än en gång upp differentieringsfrågan och Mannheimsystemet. Under sommaren 1905 publicerades en rad artiklar författade av Fridtjuv Berg. I dessa upprepade han att "vad som grundlägger [även det normala] barnets individualitet är dock icke huvudsakligen begåvningens grad utan framför allt dess art". Berg varnade för "ett rent intellektualistiskt åskådningssätt", varigenom man skulle bli benägen att betrakta en skolklass som "en oorganisk, 'homogen', 'åtskillnadslös' massa, som kan klyvas och utskiftas och åter sammanfogas allt efter behag". Berg ansåg att en klass var "ett *samhälle i smått*", som inte kunde brytas sönder genom omplaceringar. De lärare som sysslade "uteslutande med barnens 'prestationer' och graderingen därav" skulle inte uppmärksamma detta och inte heller inse att "barnens individualitet blir mindre utvecklad genom läxpreparationer och läxförhör än genom det samliv och samarbete, som bör känneteckna en klass och genom vilken de olikartade personliga gåvorna kunna långt bättre komma till sin rätt än genom våra mest utpekulerade klassificeringssystem".⁵²

I en senare artikel framhöll Berg: "Individualiseringen vinnes icke genom linjefördelning utan genom undervisningens inre omgestaltning. För billigare pris står den ej att erhålla".⁵³ Berg angrep även de tidigare nämnda differentieringsplanerna i Köpenhamn och Søylands försök i Norge. Men främst riktade han sitt angrepp mot Mannheimsystemet. Han hävdade därvid att avskiljandet av "sömliga normala barn till en minimilinjé" var en ny tanke i Sverige, medan man i Tyskland "av gammalt varit van att sortera folkskolans normala barn efter föräldrarnas ställning dels i socialt, dels i kyrkligt hänseende". Berg menade att Mannheimsystemet med dess fördelning av eleverna på olika linjer hade "kuggningen" som praktisk utgångspunkt. Inte heller kunde Berg godkänna att Sickinger tagit Herbart till stöd för Mannheim-

⁵¹ Sv Ltg 1905, nr 12, s. 246 f.

⁵² A. a. 1905, nr 24, s. 497 f. (Kurs. i orig.)

⁵³ A. a. 1905, nr 25, s. 518.

systemet, utan hävdade att "med Herbarts auktorietet är det nu längesedan ohjälpligen slut även inom Tyskland, och detta icke minst på det skolorganisatoriska området".⁵⁴

I sin fortsatta kritiska genomgång av Mannheimsystemet ville Berg karakterisera Sickinger som "en energisk man med betydande agitatorisk prestationsförmåga", som "under de senaste åren ivrigt arbetat på att vinna erkännande åt sitt system". Berg menade att vissa värdefulla anordningar såsom t. ex. hjälpklasserna och vissa skolsociala åtgärder, vilka Sickinger velat sammankoppla med Mannheimsystemet, "eftersträvats och förverkligats" även på de håll "där man icke haft en tanke på Mannheimsystemet". Sickinger hade strävat efter att sammanställa hjälpklasserna med de s. k. befodringsklasserna för att "de senare helt oförmärkt och oförskyllt få åtskilligt med av de förras berömmelse". Berg trodde inte heller att föräldrar till "barn med prestationer under normalmåtten" var helt nöjda med att dessa placerades i befodringsklasser eller avslutningsklasser. Trots Sickingers försäkringar att intet missnöje visats över en sådan placering kunde Berg anföra uttalanden från lärare i Mannheim, vilka antydde motsatsen.

Berg ansåg att "givet är, att lärare måste betrakta dessa klasser med ganska blandade känslor", eftersom enligt hans mening Sickinger icke varit logisk då han hävdade att om hjälpklasser inrättas måste även befodringsklasser anordnas för de svagare barnen. Bristen i logik låg enligt Berg i den stora olikheten mellan att "skilja mellan normala och abnorma barn efter arten av deras själsförfattning" och att "skilja normala barn efter graden av deras skolprestationer".

Berg nämnde att "en från lärarehåll framkommen huvudinvändning" mot Mannheimsystemet var att om detta åstadkom homogena klasser "så skulle de svagare barnen komma att sakna den eggelse, som de duktigares föredöme alltid utgör". Som motargument till detta hade anförts att "de svagare känna det andliga avståndet allt för stort, medan det däremot kan öva sin verkan, sedan genom lärjungematerialets sortering efter skolprestationerna

⁵⁴ *A. a.* 1905, nr 27, s. 560 ff. De två följande artiklarna publicerades i: *a. a.* 1905, nr 29, s. 599 ff. o. nr 31, s. 640.

nämnda andliga avstånd blivit i möjligaste grad minskat". Berg hävdade att i befodringsklasserna skulle — alldeles som Sickinger själv sagt — "samlas en ytterst brokig skara" beroende på att eleverna i dessa klasser hamnat där på grund av en mängd olika orsaker. Berg betonade särskilt att befodringsklasserna bildade "skarpt utpräglade fattigklasser" beroende på att "sociala missförhållanden i hemmet" i stor omfattning bidrog till placeringen. Han menade att dessa klasser bildade "ett slags sump, i vilket alla barn, som 'lidit skeppsbrott', kunna samlas. Sedan huvudklasserna sålunda blivit befriade från den 'hämsko' eller 'barlast' som de svagare utgjort, kan läraren där så mycket mer odelat ägna sig åt de duktigares skolmässiga uppdrivande i högsta möjliga grad". Beträffande barnen i befodringsklasserna kan läraren "inskränka undervisningens bredd och träna lärjungarna uteslutande i 'det summariska', 'det mest väsentliga' ". Berg karakteriserade detta som "sannerligen icke något pedagogiskt ideal, men måhända kan det på vissa ställen bland många onda ting tyckas vara det minst onda".

Berg betonade att Sickinger vid bedömningen av Mannheimsystemet hade som huvudsynpunkt "den skoltekniska, rent förvaltningsmässiga". Sickinger skulle ha uppfattat sin funktion närmast "som disponent för en stor industriell drift, som har barnen till 'material' samt efter dettas sortering producerar av varje sort de bästa varor" och för att uppnå detta "måste man gripa till 'pedagogisk stor-drift' ".⁵⁵

Dessa tidningsartiklar nådde en stor del av folkskollärarna i vårt land och bör ha påverkat deras ställningstagande i den aktuella frågan. Trots Sv Ltg:s inlägg förekom opinionsyttringar till förmån för en linjedelad folkskola vid olika tillfällen. Därvid kom ibland även frågan om hjälpklasser att aktualiseras. Särskilt var diskussionen livlig i Göteborg där Mannheimsystemet togs upp i flera olika sammanhang. Även i Stockholm diskuterades denna fråga.⁵⁶

⁵⁵ *Sv Ltg* 1905, nr 31, s. 640 f.

Bergs båda artikelserier i *Sv Ltg* år 1905 är publicerade i: *Berg* (1905). På nytt tryckta i: *Berg* (1922), s. 55—168.

⁵⁶ I serien *Pedagogiska skrifter* utgivna av Sveriges allmänna folkskollärary-

Hjälpklasserna börjar lanseras

Överlärare Jöns Franzén i Lund hade sommaren 1904 företagit en studieresa till Danmark och Tyskland för att "taga kännedom om de klasser och skolor, som man i Köpenhamn och Tyskland inrättat för sådana barn, vilka äro bildbara men dock icke i stånd att följa den vanliga undervisningen i folkskolan". Utdrag ur hans reseberättelse publicerades i Sv Ltg. Franzén betonade starkt det neuropatologiska tillståndet hos eleverna i hjälpklasserna och refererade till "experimenten och undersökningarna inom hjärnfysiologien". Dessa hade visat att genom lämplig verksamhet för sådana barn kan "t. ex. vissa intercentrala ledningsbanor", vilka ursprungligen saknats, "skapas och växa fram". Vissa undervisningsämnen (gymnastik, teckning och slöjd) kunde sätta hjälpklasslevers "senso-motoriska nervsystem i verksamhet". Den som hade "svaga iakttagelser och klen uppfattning, tarvar en särskild övning av sinnena" och till associationer och abstraktioner odugliga måste få sina "associationscentra" utvecklade genom "fullständiga, noggranna, livliga och ofta upprepade åskådningar", liksom även språkfel måste tränas bort.

Franzén omtalade att man i regel börjat med en enstaka hjälp-

förenings litteratursällskap trycktes 1905 ett arbete av Sickinger "Mannheimersystemet i sin nuvarande gestaltning" (övers. av F. Bjerkén) som nr 35. Nr 34 i serien utgjordes av Olofsson, Karl: "Mannheimersystemet. En redogörelse." Häfte 35 Sickinger synes ha färdigställts före häfte 34 Olofsson. Det förstnämnda häftet trycktes 1905, medan det sistnämnda har tryckåret 1906, även om 1905 förekommer på omslaget i båda fallen. Häftena är inte identiska även om vissa delar av innehållet överensstämmer ordagrant. Samma trycksats har dock av allt att döma ej använts trots att samma tryckeri anlitats för båda häftena. Sedermera utgavs ytterligare ett häfte, vilket även det försågs med nr 35: "Olofsson, Karl, Rörelsens pedagogiska betydelse". I "Svensk bokkatalog" finns av häftena med nr 35 endast Olofssons arbete upptaget. Sickingerhäftet förekommer inte där. I förteckningarna över utkomna häften på omslaget till Pedagogiska skrifter förekom "Sickinger, A., Mannheimersystemet" i häftena 47—81, men det var Olofssons arbete, som åsyftades.

Av allt att döma indrogs häftet 35 Sickinger strax efter dess tryckning, och är nu mycket svåråtkomligt.

I SAF:s centralstyrelsens protokoll finns ingen antydning om ingripanden i saken. Räkenskaper eller andra dokument som kan avslöja bakgrunden till det som ovan redogjorts för har icke kunnat påträffas av förf.

klass, men dessa hade på större orter utvecklats till "ett särskilt skolsystem, en skola för sig med 4, 5 å 6 uppåtstigande klasser". zén vara benämningar av vilka "ingen med rätta kan taga anstöt". Namnet var lämpligt även för att i dessa klasser gavs "hjälp åt På mindre orter hade bara en eller två klasser inrättats, men varje klass bestod då av "två eller tre olika avdelningar". Benämningen av dessa klasser hade enligt Franzén berett vissa svårigheter, eftersom en förklenande benämning inte hade någon "tilldragande inverkan på föräldrarna", vilka därigenom inte ville "sända sina barn i en sådan klass, där de kanske för hela sitt liv erhålla en stämpel av mindrevärdiga". Hjälpskola eller hjälpklass ansåg Franzén, så att de bliva nyttiga och lyckliga människor, hjälp åt hemmen, åt folkskolan, åt sambället." Franzén påpekade att överallt där han studerat hjälpskolor var deras uppgift "att förhjälpa barnen till en sådan utveckling att de kunna försörja sig själva och konfirmeras".

Intagningen i hjälpklass skedde i regel endast vid början av läsåret. Läraren anmälde till skolans rektor vilka elever, som inte kunde flyttas upp efter två år i lägsta klass, och han bifogade därvid sådana uppgifter om barnen, som var av värde för bedömningen av en ev. hjälpklassplacering. Skolans rektor yttrade sig sedan i ärendet, varefter hjälpskolans rektor prövade eleverna. Denne avgjorde därefter placeringen "dock ofta i samråd med skolläkaren". I hjälpklasser intogs inte "idioter, blinda, döva, dövstumma, vanartade" eller elever som var "efterblivna" på grund av "försummad skolgång" eller "övergående sjukdom", liksom inte heller "i högre grad epileptiska" barn.

Lärarna i hjälpklasserna borde ha "grundlig psykologisk kunskap och stor pedagogisk skicklighet". Dessutom krävdes "en god kropps-konstitution" samt "ett obegränsat mått av kärlek och tålamod".⁵⁷

Någon månad senare införde även FV ett referat av Franzéns reseberättelse, vilket nära anslöt sig till versionen i Sv Ltg.⁵⁸

Hjälpklasserna diskuterades i FV under hösten 1905. Överlärare

⁵⁷ A. a. 1905, nr 1, s. 2 ff. (Kurs. i orig.) En följande artikel i: A. a. 1905, nr 7, s. 131 ff.

⁵⁸ FV 1905, nr 6, s. 85 ff.

Axel Blomqvist, Stockholm, hade författat en artikelserie kallad "Från en rundresa på kontinenten", vilken infördes i tidningen. I sin sjunde artikel i serien nämnde Blomqvist hjälpskolan i Mannheim. Han slog också fast att man utan svårighet kunde vara överens om att "barn, som äro så svagt begåvade, att de närma sig gränsen för idiotism, böra skiljas från normalt utrustade barn". Det var dock enligt hans mening tveksamt "om folkskolan för närvarande i vårt land kan åtaga sig ett så svårt och grannliga värv" som undervisning av "sådana abnorma barn", vilka borde "få en efter deras ståndpunkt och behov lämpad undervisning och vård". Blomqvist betonade att utbildningen av lärare för dessa barn borde inhämtas genom "praktisk övning under en erfaren pedagogs ledning" och inte enbart "genom studier av litteraturen eller genom auskulterande i dylika skolor, vore det än Mannheim". Han underströk vikten av att man inte enbart skulle "inrätta undervisningen efter barnens ståndpunkt och behov utan även att lämna barnen övrig vård, om hemmet — såsom oftast är fallet — visar sig oförmöget att rätt fylla sin uppgift härvidlag".

Blomqvist menade att hjälpklasserna strängt taget "ej borde räknas till Mannheimsystemet", men han ansåg att i detta system var "differentieringsprincipen mera tilltalande än vår vanliga klassindelning med därtill hörande kugg- och kvarsittaresystem". Mot Sickingers tillämpning av denna princip i Mannheim hyste Blomqvist dock betänkligheter. Han menade att en "varsam och hänsynsfull differentiering av lärjungarna i folkskolan" skulle kunna "väl motiveras och försvaras" ur "såväl pedagogiska och hygieniska som moraliska synpunkter" om barnantal och "andra yttre förhållanden" medgav detta. Blomqvist påpekade att man överdrivit både för- och nackdelarna med Mannheimsystemet och han ville tydligen inta en moderat medlande hållning i frågan om för eller mot.⁶⁰ I en följande artikel återkom Blomqvist till differentieringsfrågan. Man borde företa "en varsam differentiering" vid de skolor "där det fanns flera parallellklasser". Men om Mannheimsystemets alla möjligheter skulle utnyttjas, som man börjat göra i Mannheim, kunde man "göra sig skyldig till ödesdigra miss-

⁶⁰ *A. a.* 1905, nr 36, s. 577 f.

tag" och komma att "skadligt oroande inverka på undervisningen".⁶⁰

Blomqvist råkade i polemik med Torborg Bäckström om den lämpligaste utbildningen för hjälpklasslärare. Bäckström trodde att Blomqvist inte önskade hjälpklasser, eftersom det "inom folkskolan saknas lärarekrafter, som äro särskilt utbildade för undervisning av abnorma barn". Vidare trodde hon att Blomqvist önskade anstaltplacering för de efterblivna barn, som i annat fall kunde gå i hjälpklass. I den sistnämnda frågan anförde Bäckström att anstaltsvistelsen "tager barnet ifrån livet och dess viktiga inflytande, så att förhållandena ute i livet bliva främmande för barnet". Därtill var kostnaderna för ett barn i anstalt flera gånger högre än för ett i hjälpklass. Rörande utbildningsfrågan anförde Bäckström att "intresse för saken och kärlek till barnen" var det man måste "sätta över allt vad fackbildning heter utan att förbise det stora värdet av denna".⁶¹ Blomqvist menade att även om han hävdade betydelsen av en både praktisk och teoretisk utbildning, så hade han inte med sitt krav velat nedvärdera lärarkåren eller påstå "att de nuvarande lärarinnorna i hjälpklasserna sakna läggning och fallenhet för det ansvarsfulla kallet". Han hade heller inte velat uttala sig mot upprättande av hjälpklasser.⁶²

Tillkomsten av hjälpklasser i Stockholm

Torborg Bäckström höll vid Stockholms folkskollärareförenings möte den 24/9 1904 ett föredrag om Mannheimsystemet. Hon karakteriserade frågan "om gruppering av folkskolans barn efter undervisningsbetingelser (Leistungsfähigkeit)" som en fråga vilken i olika europeiska länder under de senaste tio åren i större utsträckning än någon annan "sysselsatt den pedagogiska världen, i synnerhet den del därav, som är intresserad för folkskolan". Torborg Bäckström anmärkte med stöd av bl. a. en återblick på de närmast föregående tio åren att "i själva verket äro hjälpskolor det första

⁶⁰ *A. a.* 1905, nr 39, s. 630.

⁶¹ *A. a.* 1905, nr 37, s. 592 f.

⁶² *A. a.* 1905, nr 38, s. 609.

steget till en gruppering av lärjungarna efter deras arbetsförmåga". Hjälpsskolornas verksamhet skulle ha bidragit att skapa intresse för den pedagogiska patologien och till att lärarna i hjälpsskolan börjat tänka på att gruppera även de elever vilka befann sig i skiktet närmast ovanför hjälpklass eleverna.

Torborg Bäckström talade om tre vägar till en "avslutad skolbildning" som Mannheimsystemet erbjöd. Dels "en bildningsväg för medel- och välbegåvade lärjungar", dels en undervisning för de elever "vilkas arbetskraft är under medelmåttan" på grund av "klen begåvning", sjukdom, inflyttning eller andra yttre omständigheter och dels "en bildningsväg för andligt efterblivna barn". Hon betonade kravet på att "av pedagogiska, etiska och sociala orsaker" ingen olikhet mellan de nämnda tre elevkategorierna skulle få märkas. De borde t. ex. undervisas i samma skolhus.

Torborg Bäckström berörde även de politiska aspekterna på elevdifferentieringen. Självfallet kunde det starkaste motståndet förväntas från radikalt håll. Hon insåg att frågan varit högaktuell i Mannheim, som var "särskilt rik på socialdemokrater", men hon hade där förvånad kunnat höra och se "många bevis på att dessa i M. äro 'skolans bästa vänner' ". Hon framhöll att socialdemokraterna i Mannheim insett att "lika rätt för alla" inte måste innebära att alla barn måste få samma undervisning utan att det i stället betyder att "varje barn har möjlighet att i skolan få en utbildning, som motsvarar dess förmåga av mottaglighet och arbete".⁶³

⁶³ Stockholms folkskollärareförening prot. 24/9 1904, § 2. Ref. i: FV 1904, nr 41, s. 662 f.

Som ett indicium på att Torborg Bäckström läst en av Sickinger under sensommaren 1904 utgiven bok [*Sickinger* (1904 a)] kan anföras att hon enligt tidningens referat avslutade sitt föredrag med ett citat från Herbart (till stöd för differentiering). Detta citat återfinns i: *A. a.*, s. 98. Det verkar mindre sannolikt att Torborg Bäckström läst Herbarts *Pädagogische Schriften*, utan betydligt mer sannolikt att hon tagit del av Sickingers nämnda arbete.

Trots att Stockholms folkskollärareförening utgjorde en kretsörening inom SAF blev Torborg Bäckströms föredrag presenterat i Sv Ltg på ett sätt som visade att tidningen hade en kritisk inställning till detta. FV hade inte refererat den diskussion som följde på föredraget. Detta gjorde däremot Sv Ltg och på ett sådant sätt att Bäckström författade en replik, som infördes i nästa nummer av tidningen under rubriken "Fria ord". [Referatet i: *Sv Ltg* 1904, nr 39, s. 838 f. Bäckströms inlägg i: *A. a.* 1904, nr 40, s. 859.]

Fridtjuv Berg, som yttrade sig i den följande diskussionen, ville enligt Sv Ltg inte att man redan då barnen var sju år skulle dela dessa "i mer eller mindre begåvade". Han ansåg att huvudanledningen till att man i Mannheim känt sig tvungen att genomföra en differentiering av folkskolans elever var "allt för stora klasser och för högt uppskrivade fordringar". Berg antog att eleverna i ett skolsystem med olika linjer för sin inplacering skulle måste "oupphörligt underkastas förhör och prov, vilket från pedagogisk sida sett vore alldeles förkastligt". Berg kritiserade särskilt de s. k. förberedelseklasserna (vilka förde vissa elever till högre skolor) och han hoppades "att hela systemet snart skulle visa sig oanvändbart i skolans tjänst".

Gustaf Bergh påpekade i sitt inlägg svårigheterna att göra en fullt rättvis fördelning av eleverna på de olika linjerna. Han ansåg Mannheimsystemet vara alltför invecklat för oss. Dock ansåg Bergh att något "måste göras för att ordna frågan om de s. k. kvarsittarna". Han påstod att upp till 35 % av en klass kunde bestå av sådana.⁶⁴ "Genom införandet av de föreslagna särklasserna för efterblivna ansågs dock den nämnda olägenheten komma att i hög grad minskas". Folkskollärareföreningen bordlade frågan till ett senare sammanträde.⁶⁵

Torborg Bäckström kände sig som nämnts uppfordrad till en snabb replik på referatet. I denna klagade hon över att "endast invändningarna mot Mannheimsystemet medtagits, däremot icke vederläggningarna av dessa, d. v. s., att mitt inlägg i diskussionen helt enkelt ignorerats". Hon bemötte ett par av dessa invändningar då hon framhöll att skolbarnen i Mannheim inte redan vid sju års ålder delades upp i mer eller mindre begåvade, att prov och flyttning skedde endast en gång per år och att hjälpklassernas material utgjordes av abnorma barn och var endast ca 1 % av totala elevantalet. Med hänsyn till denna låga procent kunde inte hjälp-

⁶⁴ Gustaf Bergh hade genom sina tidigare inlägg i Sv Ltg tagit ställning i frågan och uppträdde härigenom naturligtvis som en — låt vara moderat — talesman för Mannheimsystemet.

Enligt folkskolestatistiken för Stockholm fanns icke någon klass med ens tillnärmelsevis 35 % kvarsittare åren 1903 och 1904. I Berghs egen klass förekom icke någon kvarsittare. [*Sthlm ö.styr. fsk. ber.* 1903 o. 1904.]

⁶⁵ *Sv Ltg* 1904, nr 39, s. 838 f.

klasserna i någon större omfattning bidra till att avhjälpa det kvar-sittningsproblem, som Bergh pekat på. I stället skulle repetitions-klasserna kunna göra nytta i det sammanhanget. Hon slutade: "Och äro icke i själva verket dessa klasser för normala svaga barn (re-petitionsklasser) just, vad man här i Stockholm tänkt sig under namnet särklasser?"⁶⁶

Stockholms folkskollärareförening fortsatte debatten ett par må-nader senare. Även vid detta tillfälle inledde Torborg Bäckström, som talade för att undervisningen måste individualiseras för att ge goda resultat. I folkskolan kunde denna individualisering inte ske på annat sätt än "att vi skaffa oss klasser, som ha individuell ka-raktär, d. v. s. omfattar barn med ungefär samma undervisnings-betingelser". Detta skulle åstadkommas genom Mannheimsyste-met "och det är därför som detta mottagits med sådan allmän hänförelse". Den erfarenhet man gjort i Tyskland och Schweiz an-såg Bäckström vara "odelat gynnsam".

Gustaf Bergh förordade en differentiering av eleverna så att skol-arbetet för alla elever blev i enlighet med reglementet för Stock-holms stads folkskolor: "en god förberedelse till det arbete, som vidtager efter skoltiden slut". Bergh ville dock inte försöka uppnå detta med hjälp av Mannheimsystemet. Han framhöll, liksom tidi-gare Fridtjuv Berg, att Mannheimsystemet "hade sin väsentligaste grundorsak i för stora klasser och för vittomfattande lärokurser". I stället borde man "i skilda klasser" samla de elever, som vid ter-minssluten inte tycktes kunna följa undervisningen. I dessa skulle de "erhålla en alldeles särskild, för dem avpassad undervisning". Föreningen gjorde inte något uttalande i frågan.⁶⁷

Överstyrelsen för Stockholms folkskolor beslöt i december 1904 att redan vid början av vårterminen 1905 inrätta ett antal klass-avdelningar av hjälpklasskaraktär. Som tidigare nämnts hade lärar-kåren uttalat sig för särskilda klassavdelningar för psykiskt efter-blivna barn. Folkskolinspektören C. G. Bergman hade med anled-ning av att frågan tagits upp av överstyrelsen fått tillstånd till en studieresa, som omfattade Kristiania, Norrköping, Göteborg och

⁶⁶ *A. a.* 1904, nr 40, s. 859.

⁶⁷ *Stockholms folkskollärareförening prot. 26/11 1904*, § 1. Ref. i: *Sv Ltg* 1904, nr 48, s. 1015.

Hamar.⁶⁸ Från Torborg Bäckström inhämtades kännedom om de erfarenheter som framkommit vid försök med specialundervisning i ett antal tyska städers folkskolor. Folkskolinspektören önskade inte förorda en fullständig reforminriktning mot Mannheimsyste-met eller något annat mönster, utan ville att hans förslag endast skulle "betraktas som ett första försök att avhjälpa de största olägenheterna" samtidigt som vissa erfarenheter skulle vinnas om bästa sättet att omhänderta de svagt begåvade barnen. I Stock-holms folkskolor fanns enligt inspektören många barn som var svagt begåvade. Dessa fick folkskolan icke avvisa "under nuva-rande förhållanden här i Stockholm" och inte heller "de så gott som fullkomligt obildbara". Genom att FSBV:s skola i Stockholm hade så få platser och dessutom upptog elever även utanför Stock-holm belastades stadens folkskolor även av sinnesslöa elever. Hell-ströms undersökning hade också bestyrkt detta förhållande.

Bergman hävdade att de psykiskt efterblivna i folkskolan "sakna i regel icke bildbarhet", men deras undervisning måste göras annor-lunda än för normala barn. Den dagliga undervisningstiden måste vara kortare, eftersom dessa barn tröttnas fortare av skolarbetet. Undervisningen måste vara mer konkret än för andra barn, vilket skulle kräva mer åskådningsmateriel. Slöjd ansåg Bergman vara ett "särdeles lämpligt och viktigt undervisningsämne". Barnantalet bor-de i dessa specialklasser uppgå endast till hälften av normalklasser-nas. Någon yttre skillnad mellan specialklassernas elever och övriga barn skulle inte göras.

Överstyrelsen fattade beslut i enlighet med det förslag i åtta punkter som folkskolinspektören framlämnat: Redan under nästa termin skulle några klassavdelningar bildas. Högst tolv barn skulle få ingå i varje klass. Dessa skulle bestå av elever som under två till sex terminer åtnjutit undervisning utan att göra några märk-bara framsteg. Resp. överlärare skulle tillsammans med skolläkaren undersöka om en elev skulle överflyttas till denna specialundervis-ning, men om dessa båda var oense skulle inspektören avgöra sa-ken. Undervisningen skulle omfatta högst fyra timmar om dagen och med längre raster än annars var brukligt. Ingen yttre skillnad

⁶⁸ *Sthlm ö.styr. fsk prot. 25/4 1904*, § 19. Bergmans reseber. ref. i: *Sv Ltg* 1904, nr 22, s. 463.

skulle göras mellan dessa barn och övriga elever i folkskolan. Den särskilda undervisningsmateriel som behövdes för undervisningen skulle anskaffas. "Till lärarinnor" (!) i dessa klasser skulle utses de som kunde anses lämpliga och som dessutom frivilligt anmält sig till sådan tjänstgöring.⁶⁹

Överstyrelsens beslut hade tillkommit som ett resultat av dess övertygelse om att de psykiskt efterblivna folkskoleelevernas pedagogiska situationen måste förbättras. De förnämsta drivkrafterna till detta torde ha varit lärarnas opinionsyttring vid det redan tidigare nämnda ombudsmötet i mars 1904 samt folkskolinspektörens uttalande och förslag till lösning.⁷⁰

År 1905 inrättades 5 hjälpklasser i Stockholms folkskolor med 52 elever, vilka utgjorde 0,2 % av totalantalet elever. Under de tre följande åren fanns resp. 7, 9 och 11 hjälpklassavdelningar med sammanlagt resp. 75, 107 och 140 elever. Procenten hjälpklass elever utgjorde resp. 0,3, 0,4 och 0,6.⁷¹

⁶⁹ *Sthlm ö. styr. fsk. prot. 16/12 1904, § 11.*

⁷⁰ Sv Ltg presenterade nyheten som delvis tillkommen genom folkskollärarkårens initiativ. Sv Ltg talade om att "under den mångåriga strid, som folkskollärarekåren fört mot de s. k. minimikurserna, har från dess sida upprepade gånger betonats, att man i stället livligt önskade upprättandet av specialklasser för det slags *abnorma* barn, som blivit benämnda 'förståndssvaga' eller 'psykiskt efterblivna' ". Sv Ltg erinrade om de båda framställningar i frågan som förekommit från lärarhåll och menade att beslutet om hjälpklasser var "ett vackert bevis på samarbete mellan skolstyrelse och lärarekår". [*Sv Ltg 1904, nr 51, s. 1082 f.*]

Som redan nämnts i ett föregående kapitel kunde s. k. "särskild undervisning" ges åt vissa elever i Stockholms stads folkskolor. Ansökningarna med påteckning om beslut av folkskolinspektören finns bevarade för åren 1903—1904 och 1907—1911 (åren 1905—1906 var borttagna ur dossieren). Före 1905 kan flera fall av "psykisk efterblivenhet" påträffas, men från 1907 utgjordes de särskilt undervisade av elever med tuberkulos, "danssjuka", "allmän svaghet" etc. och i endast enstaka fall "intellektuell efterblivenhet". [*Sthlms folkskole-direktions arkiv. Uppgifter om särskild undervisning 1903—1911.*]

⁷¹ Efter bearbetning av uppgifter i: *Sthlm ö. styr. fsk. ber. 1905 o. ff.* De första hjälpklasserna kunde i vissa fall bli sämre lottade än normalklasserna. Som exempel på detta kan anföras ett beslut om att en nyinrättad hjälpklass fick läsa 13.15—16.15 sedan en normalklass disponerat lokalen på förmiddagen. [*Sthlm ö. styr. fsk. ped. utskottet prot. 9/10 1907, § 4.*]

I fortsättningen skedde den kvantitativa utvecklingen av hjälpklasserna enligt följande:⁷²

År	Antal hjälpklassavd.	Antal elever i hjälpklass	Procent hjälpklass elever av hela antalet elever i folkskolan
1910	16	219	0,9
1912	22	337	1,3
1914	26	408	1,3
1916	25	406	1,3
1918	28	436	1,4
1920	32	463	1,5

År 1910 nämndes att "någon särskild kursplan har för dessa klasser ej kunnat uppgöras, utan söker man taga ledning av de vanliga klassernas kurser, men med de modifikationer både i läroinnehåll och undervisningsätt, som barnens psykiska efterblivenhet kräver". I första hand betonades inte "de särskilda kunskaperna" utan man ville "främja dessa psykiskt svaga barns allmänna utveckling och söka göra dem så praktiskt dugliga som möjligt för livet". Olika handarbeten spelade en stor roll och utom vanlig slöjd förekom korgflätning, modellering och skolköksövningar.⁷³

I årsberättelsen för läsåret 1919—1920 meddelades att "under läsåret hava vissa åtgärder vidtagits i syfte att åstadkomma en fastare organisation av hjälpklasserna och arbetet i desamma". Från ht 1919 började man att sammanföra hjälpklasserna "till ett fåtal skolor i syfte att möjliggöra elevernas uppdelande på undervisningsavdelningar med så vitt möjligt enhetliga årskurser". För att kunna "tillämpa mer enhetliga principer för barns avskiljande till

⁷² *A.a. 1910 o. f.* Endast vartannat år har införts i tab., vilket bör ge en tillräcklig bild av utvecklingen.

⁷³ *Sthlm ö. styr. fsk. ber. 1910, s. 128.*

Redogörelser från enskilda lärare i hjälpklasserna rörande genomgångna lärokurser under 1909 finns bevarade. Det föreligger dock stora variationer i lärarnas utförlighet och beträffande kursernas omfattning. [*Stockholms folkskolor. Folleskoleinspektionens arkiv: Handlingar ang. undervisningen (Dossier med påskriften: "Hjälpklassernas kurser").*]

hjälpklass" överflyttades fr. o. m. vt 1920 "samtliga undersökningar av till hjälpklass anmälda barn" provisoriskt från skollärkarna till "en specialist på detta område, doktor Alfhild Tamm, vilken därjämte med barnen företagit intelligensmätningar".⁷⁴

Alfhild Tamm har redovisat hur hon gick till väga vid uttagningen av hjälpklass elever i Stockholm läsåren 1920—1921 och 1921—1922. Med "Binet och Simons testserie av år 1911" undersökte hon samtliga de 165 resp. 103 barn, vilka anmäls till överflyttning till hjälpklass.⁷⁵

Undersökningen under läsåret 1920—1921 gav till resultat bl. a. att Tamm ansåg sig kunna fördela 90 av de elever, vilka anmäls till hjälpklass på grupperna "icke efterblivna" eller "obetydligt efterblivna". Av dessa intogs endast 11 resp. 16 i hjälpklass. Olika anledningar utanför intelligensresultatet bidrog till detta: "psykopati" (1), "svårighet för läsning och skrivning" (8), "stamning + stark nervositet" (1), "lomhårdhet + psykopati" (2), "relativt hög IÅ [intelligensålder], men dålig i de egentliga intelligens testen" (1) och "höggradig kroppslig klenhet" (4). Bland de elever för vilka Tamm icke tillstyrkt hjälpklassplacering dominerade å andra sidan i gruppen "obetydligt efterblivna" egenskapen "dåligt uppförande, lättja".⁷⁶ Huvudintrycket blir att de elever, för vilka Tamm tillstyrkte hjälpklassplacering, underpresterade i skolarbetet. Då intelligensdefekten inte var så påtaglig kunde andra faktorer påverka

⁷⁴ *Sthlm ö. styr. fsk. ber. 1919—1920*, s. 40 f.

⁷⁵ Redan 1910 började Tamm utföra försök med intelligensmätningar på normala skolbarn för att utpröva en svensk testserie på grundval av Binet-Simons prov från år 1908. Sedermera använde hon versionen från 1911. [Tamm (1923), s. 49 f.] Någon standardisering kan det inte ha varit fråga om. G. A. Jæderholm utarbetade senare en "svensk modifikation av Binet et Simons metod för avsondring av hjälpklassbarn". [Jæderholm II (1914), s. 227—268.]

Jæderholm undersökte och lämnade utlåtande om "barn, som anmäls till hjälpklass" vid åtminstone något tillfälle direkt till folkskolinspektionen i Stockholm. [Stockholms folkskolor. Folkskoleinspektionens arkiv: Handlingar ang. undervisningen. Utlåtande från G. A. Jæderholm 26/4 1914.]

Jfr även Jæderholms synpunkt att undervisningen för hjälpklassbarn endast skulle vara "graduellt skild från den normala" och inte "artschild". [Förhandlingarna vid sjätte svenska mötet för vården om sinnesslöa — — — 1915, s. 93 ff.]

⁷⁶ Tamm (1923), s. 49 ff.

bedömningen. Intelligenstestningen gällde i stor utsträckning som en kontroll av den pedagogiska bedömningen. Skolprestationerna var fortfarande den huvudvariabel efter vilken behovet av särundervisning bedömdes. För gränfallen behövde Tamm ytterligare information före ställningstagandet till hjälpklassplacering. De fynd som Tamm gjorde bland de undersökta barnen pekar även mot att hon strävat efter en psykiatrisk bedömning av dem.

Till läsåret 1920—1921 hade en särskild undervisningsplan för hjälpklasserna utarbetats och börjat tillämpas. Hjälpkolan omfattade sex årskurser och det förutsattes "i regel" att den elev som skulle börja i första årskursen av hjälpklasserna "tillhört normalklass under minst ett år".⁷⁷ Timplanen för hjälpklasserna i Stockholm från 1920 har följande utseende:⁷⁸

Ämnen	Antal lektionstimmar i klass (årskurs)					
	I	II	III	IV	V	VI
Kristendomskunskap	2	2	2	2	2	2
Modersmålet:						
Tal- och läsövningar	6	7	6	6	5	5
Skrivning	3	3	3	4	3	3
Räkning	3	4	4	4	4	4
Hembygdsundervisning	2	2	3	—	—	—
Geografi o. naturkunnigh.	—	—	—	3	3	3
Historia	—	—	—	1	1	1
Arbetsövningar	2	2	2	—	—	—
Teckning	—	—	—	1	1	1
Sång	—	—	—	1	1	1
Gymnastik med lek	2	2	2	2	2	2
Slöjd	4	4	4	6	8a)	8a)
Summa	24	26	26	30	30	30

a) För flickorna 4 tim. slöjd och 4 tim. hushållsgöromål.

⁷⁷ *Sthlm ö. styr. fsk. ber. 1920—1921*, s. 14.

⁷⁸ *Stockholms stads folkskolor. Undervisningsplaner för folkskolan — — — samt hjälpklasser läsåret 1920—1921*, s. 37.

I timplanen kan man lägga märke till att språklära och geometri inte finns med i ämnesbenämningarna. Geografi och naturkunnsighet har sammanslagits i hjälpklasserna. För gymnastik med lek har "och idrott" utslutits. Vid en jämförelse mellan kursplanen för normalklasserna och hjälpklasserna kan man lägga märke till att de senare är betydligt avkortade och tydligen avsedda att innehålla enbart det nödvändigaste kunskapsstoffet.⁷⁹ I kursplanen hade lämnats "jämförelsevis mycket utrymme för praktiskt arbete, slöjd och hushållsgöromål". I kursplanen upptogs inte några specificerade moment för övningsämnen utan de fanns endast i den timplan, som var fogad till kursplanen. Planen hade även bringat "ordning och reda i det förut alltför oreglerade arbetet i hjälpklasserna".⁸⁰

Differentieringsdiskussionen i Göteborg

Differentieringsdiskussionen i Göteborg var mer omfattande och mångfasetterad än i Stockholm och sannolikt även på andra håll. Den började tidigt i Göteborg och hade där i väsentlig utsträckning en direkt anknytning till strävandena att stärka folkskolans ställning i skolsystemet, samtidigt som diskussionen även anknöt till redan nämnda praktisk-pedagogiska överväganden om hur de svagt begåvade folkskoleeleverna borde behandlas.

Göteborgs skolförening sammanträdde i slutet av april 1904 för att diskutera läroverksfrågan. Inledaren, folkskollärare Per Holmén, hävdade bl. a. att en lösning i den av utskottet och regeringen föreslagna riktningen skulle "lända folkskolan till skada och förfång". Folkskolan skulle förlora den bästa delen av sitt elevmaterial till realskolan och härigenom skulle inflytelserika kretsar i kommunerna bli mindre intresserade av folkskolan och dess angelägenheter. Många medborgare skulle med endast de vanliga folkskolekunskaperna känna sig hindrade i sina framtidsmöjligheter och kanske emigrera ur landet. "Klassmotsatser" skulle öka och "fåtalet" skulle gynnas "på flertalets bekostnad".⁸¹

⁷⁹ A. a.

⁸⁰ *Sthlm östyr fsk. ber. 1920—1921*, s. 14.

⁸¹ *Gbg skolfören. prot. 29/4 1904*, § 2.

I ett föredrag vid Göteborgs skolförenings sammanträde den 28 maj 1904 presenterade folkskolläraren Karl Åkesson ett förslag rörande folkskolans ställning i undervisningsväsendet sedan 1904 års beslut i läroverksfrågan utfallit så negativt för folkskolans vidkommande. Det var tydligt att när förhoppningarna om att folkskolan skulle bli bottenskola denna gång inte infriats, ville folkskolans talesmän åstadkomma något annat, som kunde förbättra folkskolans ställning. Det rörde sig då om försök att åstadkomma påbyggnader på folkskolan, vilka skulle leda fram till en allmänt medborgerlig bildningsexamen.

Egentligen hade Åkesson presenterat huvuddragen av sitt förslag redan tre veckor tidigare, då han var diskussionsinledare i Göteborgs folkskolläraresällskap. Där framhöll Åkesson den svåra situation som folkskolan råkat i efter beslutet i läroverksfrågan. Han ansåg dock att ställningen inte var alltför brydsam om folkskolan kunde utvecklas så att den kunde uppta tävlan med de nya skolformerna. Folkskolan borde i mosvarande årskurser kunna ge ungefär samma kunskapsmått som realskolan, "annars komma folkskolans mera begåvade elever att övergå antingen till läroverk eller privatskola". Åkesson ville lösa detta problem genom att "upprätta parallellklasser för de bättre begåvade och flitigare eleverna". Från tredje årskursen i den egentliga folkskolan borde sådana klasser finnas inrättade. Om den högre avdelningen av folkskolan gjordes treklassig, skulle man enligt Åkessons åsikt "nog på de 5 åren medhinna ungefär detsamma som i realskolan på 6". Om folkskoleväsendet kunde höjas på detta sätt "skulle vi få behålla de bättre begåvade lärjungarna, förtroendet för folkskolan skulle växa, och folkskolan skulle slutligen kunna bli bottenskola". Åkessons anförande mottogs med starka applåder och efter en livlig diskussion stödde läraresällskapet "den av hr Åkesson föreslagna reformen". En kommitté tillsattes för att driva fram en diskussion av frågan i Göteborgs skolförening "före denna [maj] månads utgång". De närvarande uppmanades att "bearbeta opinionen" i frågan.⁸²

⁸² *Gbg fsk.lär.sällsk. prot. 7/5 1904*, § 6. Åkesson inledde med ett anförande över frågan: "Hur bör folkskolan organiseras för att dess bättre begåvade lärjungar må bli i tillfälle att avlägga realskolexamen?"

Göteborgs folkskolläraresällskap var en sammanslutning, vilken bildats i april

Vid folkskolläraresällskapets möte prövade Åkesson tydligen sina idéers slagkraft på kollegorna. Som nyss nämnts följde ett sammanträde i Göteborgs skolförening tre veckor senare. Inga referat syntes till i lärarpresen från sammankomsten i folkskolläraresällskapet, medan däremot diskussionen i skolföreningen uppmärksammades, särskilt i Åkessons eget organ FV.

Vid sammanträdet i Göteborgs skolförening skulle följande fråga behandlas: "Är det önskvärt, att beträffande folkskolans organisation sådana reformer genomföras, att dess bättre begåvade lärjungar bli i tillfälle att erhålla samma bildningsmått, som realskolan avser att bibringa, och, om så är, vilka åtgärder böra vidtagas för att få ett dylikt önskemål förverkligat i Göteborg?"

Åkesson påpekade i sitt anförande att den nytillkomna realskolan uppträdde "såsom en öppen konkurrent till folkskolan" och skulle, om inte åtgärder vidtogs i tid, "nu och framdeles tappa ur folkskolan dess bästa blod och detta i mer än ett avseende". Realskolan skulle komma att bli den skola vilken "alla inom samhället, som vilja skänka sina barn den bästa medborgerliga bildning" skulle komma att intressera sig för. Särskilt skulle detta vara fallet med dem som hade "de bästa ekonomiska resurserna". Härigenom skulle den beslutade läroverksformen åstadkomma "en ökning i de burgnare klassernas intresse för de allmänna läroverken, under det samtidigt ett minus uppstår i intresset för folkskolan". Åkesson ansåg att även de beslutade terminsavgifterna skulle bidra till att "i ganska avsevärd mån hindra ej så få begåvade barn ur medelklassen att begagna realskolan". Åkesson hävdade att folkskolan i det läget hade möjlighet att "bjuda en ersättning för, vad medelklassen ställdes i utsikt att förlora". Om folkskolan kunde göra detta skulle medelklassen börja intressera sig för folkskolan "och härmed vore icke litet vunnet". Elevmaterialet från medelklassen var "oftast av god beskaffenhet" vilket borde föranleda folkskolan att ta vara på "tillfället att stå till tjänst". Förhållandet att ett "ej så ringa antal begåvade lärjungar aldrig kommer att in-

1901 och som till medlemmar hade lärare i första och andra lönegraderna vid Göteborgs folkskolor, d. v. s. de yngre lärarna. [A. a. 10/4 1901 (konstituerande sammanträdet).]

träda i något allmänt läroverk" var i sammanhanget av intresse för folkskolan. Dessa elever borde ur nationell synpunkt inte behöva gå miste om en fortsatt undervisning, som folkskolan dock f. n. inte kunde ge. Åkesson ansåg att folkskolan måste slå in på nya vägar för att kunna "i verklig mening bliva nationalskola" och tillbakavisa de påstående som under riksdagsbehandlingen av läroverksfrågan "ljudit snart sagt i korus" om att folkskolan icke dög att ersätta någon av läroverkets klasser. För Åkesson tycktes det ur alla synvinklar önskvärt att folkskolans bättre begåvade elever kunde ges samma kunskaper som realskolans elever. Detta skulle kunna ske genom att de bättre begåvade eleverna erhöi särundervisning på en s. k. A-linje. Åkesson påpekade att man kunde hysa betänkligheter inför en sådan uppdelning av eleverna, men han framhöll att detta redan skedde genom att "ett ganska stort antal" av eleverna lämnade folkskolan för att börja allmänna läroverk eller privatskolor. Det skulle icke vara farligare att fördela elever inom folkskolan på olika linjer inom denna. För att denna uppdelning skulle kunna göras med så få misstag som möjligt borde den inte ske redan efter första klassen i egentliga folkskolan utan i stället efter andra klass. Härigenom skulle visserligen uppstå ett års tidsförlust, men detta ansåg Åkesson uppvägas av elevernas större mognad och av att de inte, som realskolans förstaklassister, behövde läsa om stora delar av folkskolekursen. A-linjen skulle härigenom innebära att i två årskurser i egentliga folkskolan skulle parallellklasser med dels A-linjens klasser och dels de vanliga folkskoleklasserna finnas. De tre övriga årskurserna kunde förläggas inom folkskolans s. k. högre avdelning. I Göteborg hade röster redan höjts för att denna skulle utökas från två till tre år i likhet med vad som skett i Malmö och Norrköping. Åkesson hävdade att en treårig påbyggnad var absolut nödvändig för att A-linjens elever skulle kunna uppnå samma kunskaper som realskolans. Han ansåg det otänkbart att folkskolan, som den då var organiserad, skulle kunna tävla med realskolan "ens i de vanliga skolämnen" och underförstått ännu mindre i fråga om språkundervisningen. Den enda lösning som Åkesson kunde tänka sig var "folkskolans uppdelning i linjer". Han betonade starkt att den föreslagna A-linjen krävde en god grund och inte fick föra med sig att standarden i den egentliga folkskolan sänktes. A-linjen skulle självfallet

följas av endast ett mindretal av eleverna. "De medelmåttigt begåvade" elevernas behov borde också tillgodoses med undervisning utöver minimikurser. "Man höjer icke folkskolans anseende genom att kringskära dess kurser och slå ned fordringarna på lärjungarnas kunskaper till det minimala". Då skulle en stark misstro till folkskolan skapas.

Åkesson fick starkt stöd under den livliga diskussion, som följde och omfattade ett 40-tal inlägg. Det ansågs väsentligt att Åkessons förslag genomfördes för att "folkskolan skall gå framåt i den rätta riktningen" och för att folkskolan därigenom skulle komma "närmare målet att bli bottenskola till gymnasiet. Genom ett naturligt urval komme klassmotsatserna att mildras". Åkessons förslag karakteriserades som "ett uppslag till bottenskoletankens förverkligande". Man hade, sades det, dittills tagit för mycket hänsyn till medelmåttorna bland eleverna och t. o. m. lämpat undervisningen efter de minst begåvade "som ej föra kulturen fram".

Det uttalande, som mötet antog, sammanfattade Åkessons här nyss refererade åsikter.⁸³ Åkesson har själv senare karakteriserat sammanträdet och diskussionen med att "den 28 maj 1904 ingalunda var en av Skolföreningens minsta dagar".⁸⁴

I skrivelsen från skolföreningen till folkskolestyrelsen i Göteborg betonades de bättre begåvade elevernas behov av andra kurser än de medelmåttigt begåvades. Många lärare sades ha varit bekymrade över att "folkskolans lärjungar icke komma i åtnjutande av den undervisning, som med hänsyn till deras olika begåvning är den gagneligaste". Detta skulle bero på att lärokurserna varit tillrättlagda för de medelmåttigt begåvade eleverna, "vadan de klenare

⁸³ *Gbg skolfören. prot. 28/5 1904*, § 3 (innehåller uttalandet och diskussionsreferatet).

⁸⁴ *Göteborgs skolförening 1874—1924* (1924), s. 98 ff. Citatet i a. a., s. 100.

Det kan vidare framhållas att Åkesson uppträtt i Göteborgs skolförening, vilken var Göteborgs-kretsen av SAF och ej av SFV, vars ledning Åkesson tillhörde. Sedan februari 1901 var Gbg skolfören. en krets-förening inom SAF. [*Göteborgs skolförening 1874—1924* (1924), s. 32 f.] FV återgav Åkessons anförande in extenso, medan Sv Ltg omnämde mötet helt kort och endast återgav resolutionsförslaget. Detta upptog endast en spalt, under det att utrymmet i FV var nästan tio gånger större. [*FV 1904*, nr 22, s. 350 ff.; *Sv Ltg 1904*, nr 22, s. 463 f.]

utrustade icke nöjaktigt kunnat tillägna sig de föreskrivna kurserna". Å andra sidan hade andra elever visat "så stor förmåga och flit" att de skulle ha kunnat skaffa sig betydligt större kunskaper än vad skolan förmått ge dem. Vidare påpekades att det "på det tydligaste påvisats" att då alla elever inom ett visst stadium i folkskolan skulle undervisas efter en och samma lärokurs, kunde läraren inte ta full hänsyn till elevernas olika förmåga att inhämta kunskaperna. Av samma skäl kunde folkskolan icke "tillfredsställa skilda samhällsklassers berättigade krav på folkskolan". I skrivelsen hävdades att det varken från pedagogisk eller social synpunkt kunde vara riktigt att "konstruera upp genomsnittskurser, som anses skola lämpa sig för barn med den mest olika intelligens, för svagt och rikt begåvade barn såväl som för medelmåttigt utrustade". I fortsättningen berörde skrivelsen inte de svagt begåvades pedagogiska situation, utan ägnade sig enbart åt frågan om inrättande av "en särskild bildningslinje" (A-linje) för "folkskolans bättre begåvade lärjungar", varvid man refererade till planer i denna riktning i Köpenhamn.

I skrivelsen betonades samhällets och nationens intresse av att "alla våra intellektuella och materiella resurser" tillvaratogs och att var och en av folkskolans elever "kommer på den plats i samhället, där hans särskilda begåvning bäst främjar det allmännas väl". Skrivelsen återgav därefter de tankegångar som Åkesson presenterat vid Göteborgs skolförenings sammanträde och som här nyss refererats.⁸⁵

Efter bordläggning remitterade folkskolestyrelsen skrivelsen till pedagogiska avdelningen,⁸⁶ vilken diskuterade frågan ingående och beslöt avstyrka skolföreningens framställning i frågan. Skolinspektören skulle på grundval av den förda diskussionen författa ett förslag till yttrande.⁸⁷

⁸⁵ Den 22/9 1904 inlämnades till Göteborgs allmänna folkskolestyrelse den skrivelse, om vilken beslut hade fattats vid det nyss refererade majmötet i Göteborgs skolförening. Skrivelsen var undertecknad av föreningens styrelse men dessutom av bl. a. Karl Åkesson. [*Gbg fsk. st. prot. 1904*, bil. 151.] Skrivelsen publ. i: *FV 1904*, nr 39, s. 631 ff.

⁸⁶ *Gbg fsk. st. prot. 28/9 1904*, § 21; *A. a. 12/10 1904*, § 17.

⁸⁷ *Gbg fsk. st. ped. avd prot. 16/11 1904*, § 5.

Vid det följande sammanträdet endast en vecka senare behandlades skolinspektörens förslag, men efter "överläggning härom beslutade Avdelningen att yttrandet skulle avfattas i enlighet med Lektor Laurins mening".

Pedagogiska avdelningen lämnade ett utförligt avstyrkande på framställningen från Göteborgs skolförening. Avdelningens första invändning var att man inte borde kopiera realskolan redan innan den organiserats och innan några av de olägenheter som skolföreningen angivit förekommit. Om realskolan blev en alltför övermäktig konkurrent till folkskolan "så måste man söka åstadkomma en ändring". Avdelningen ansåg också att inte ens under den förutsättningen borde en "omorganisation av en stor del av folkskolan till likhet med realskolan" ifrågakomma, utan folkskolan borde utvecklas i en annan riktning "så att den kan tillgodose andra bildningsbehov". Vissa elevers "utveckling både i karaktär och intelligens" kunde tänkas främjas bäst genom annan verksamhet än teoretiska studier. Omfattande sådana kunde lätt ge eleverna "den falska föreställningen, att arbetet t. ex. i verkstaden är någonting lägre och underordnat."

Till dessa invändningar fogade avdelningen även en av ekonomisk art. Den nya linjen skulle inte bara åsamka staden "betydliga kostnader", utan betydligt allvarigare var att "förslaget innebär ingenting mindre än att kommunen skulle för egna medel åtaga sig att upprätta realskolor". Staten hade tidigare åtagit sig denna ekonomiska börda och kommunen borde låta bero därvid.

Pedagogiska avdelningen föreslog "att Skolföreningens skrivelse icke för närvarande föranleder någon åtgärd från Folkskolestyrelsens sida".⁸⁸

Folkskolestyrelsen följde pedagogiska avdelningens avstyrkande med undantag av att den utslöt ett uttalande om anknytningen mellan folkskolan och realskolan.⁸⁹

⁸⁸ A. a. 23/11 1904, § 3.

⁸⁹ Gbg fsk.st. prot. 30/11 1904, § 2.

Göteborgs folkskolestyrelse hade i slutet av år 1904 vägrat att föreslå inval av en folkskollärare i styrelsen. Den folkskollärare det gällde var Karl Åkesson. Denne lät i FV införa en artikel med rubriken: "Pedagogiskt kätteri". I artikeln polemiserades över omständigheterna kring det förhindrade invalet av

Sv Ltg kommenterade beslutet och ansåg sig icke kunna "principiellt instämma vare sig med Göteborgs skolförening eller med pedagogiska avdelningen inom Göteborgs folkskolestyrelse". Tidningen beklagade att frågan icke blev granskad och diskuterad "under samverkan av folkskolestyrelse och lärarekår". Sv Ltg nämnde också differentieringsarbetet inom folkskolan i Mannheim.⁹⁰ Därmed anknöts öppet frågan om A-linje i Göteborg till diskussionen om Mannheimsystemet.

Någon A-linje blev inte heller senare införd med det syfte, som Åkesson avsett, utan debatten svängde över till att enbart beröra de svagt begåvade elevernas avskiljande till särskilda klasser. I det avseendet sammanhänger diskussionen med de överväganden kring minimikurserna, som förekommit redan i slutet av förra seklet.

Göteborgs pedagogiska sällskap tog upp Mannheimsystemet vid ett möte i november 1904, då läroverksadjunkt J. V. Åkermark lämnade en "åskådlig och innehållsrik redogörelse" för detta. Han ville inte närmare gå in på frågan om Mannheimsystemet var lämpligt för svenska förhållanden, men ansåg att principen borde tas till vara. Två förutsättningar måste dock vara uppfyllda, nämligen dels att det fanns "verkliga skolhygienici, som samverkade med skolans styrelse och föreståndare" och dels att lärarna var övertygade om att elevdifferentiering var nödvändig samtidigt som även "skolhygieniska uppgifter" intresserade dem.

Föredraget skall ha mottagits med "livligt bifall". I den efterföljande diskussionen uttalade samtliga tillfredsställelse över att frågan tagits upp. Därvid skall även ha påpekats att ansatser till

Åkesson. Tidningen hävdade att Åkessons plädering för en A-linje inom folkskolan var huvudorsaken till folkskolestyrelsens ståndpunkt i valfrågan.

Göteborgs folkskolestyrelse skulle enligt FV hysa "en så panisk fruktan" för det pedagogiska kätteriet som förslaget om inrättande av en A-linje skulle innebära "att den icke vågar bland sig upptaga dess upphovsman samt vägrar att inlåta sig på tillsättande av en kommitté för det viktiga spörsmålets utredning". FV påpekade att folkskolestyrelsen dock kunde "fördraga bland sig" lektor P. G. Laurin, som offentligt uttalat att en överbyggnad till folkskolan borde leda till samma mål som realskolan. Tidningen polemiserade även mot folkskolestyrelsen med anledning av att den avslagit framställningen från Göteborgs skolförening om inrättande av en A-linje inom folkskolan.

[FV 1904, nr 50, s. 809 f.]

⁹⁰ Sv Ltg 1904, nr 52, s. 1110.

differentiering av eleverna på parallellavdelningar med skolprestationer som grund redan tidigare förekommit i Göteborg.

J. Grimberg betonade nödvändigheten av "något slags fördelning av de olikartade barnen inom folkskolan". Karl Åkesson framhöll att redan i 1889 års normalplan fanns en ansats till differentiering genom dess bestämmelse om minimikurs. A. R. Åkerlund hävdade att de stora klasserna hindrade en individualiserande undervisning. P. G. Laurin undrade hur man i Mannheim kunde skilja eleverna åt så tidigt som skedde. "Barnens återförande från särklassen till normallinjen vore en dunkel punkt i Mannheimsystemet". Inledaren hävdade att "delningen av barnen vore till stor del en läkarefråga". Man behövde inte dra sig för en placering i särklass eftersom eleven lätt kan komma tillbaka till normalklassen.

Förslaget att tillsätta en kommitté, som ytterligare skulle utreda frågan, bordlades. Mötet gjorde inte något uttalande, men man föreföll dock enig på vissa punkter: För att Mannheimsystemet skulle kunna bli funktionsdugligt "krävdes först och främst, att skolläkareinstitutionen — — — kraftigt utvecklades". Skolklassernas storlek måste minskas väsentligt och dessutom krävdes att klasserna med mindre begåvade elever säkert kunde förses med "hängivna lärarekrafter, som ej tröttnade". Mannheimsystemets idé "förtjänade beaktande" och åtminstone vissa delar av organisationen borde kunna prövas i vårt land. "Sällskapet enades om att förklara den svårutredda frågan vilande".⁹¹

Laurins intresse för den föreslagna A-linjen torde också ha legat bakom den motion, som han avlämnade i Göteborgs allmänna folkskolestyrelse vid sammanträdet den 25 januari 1905. I motionen föreslog Laurin bl. a. att en parallellinje inrättades, där undervisningen var "mindre teoretisk och mera praktisk". Han framhöll att frågan om hur folkskolan "bättre än hittills kan tillgodose sina lärjungars olika anlag" var aktuell. Ju högre ålder eleverna hade desto större var behovet att specialisera undervisningen, eftersom elevernas olikheter framträdde tydligare vid ökande ålder. Laurin konstaterade att det var "olämpligast att blott bjuda en undervisning åt alla", när eleverna genomgått den egentliga folkskolan

⁹¹ Sv Ltg 1904, nr 46, s. 965 ff.; FV 1904, nr 46, s. 750.

och ville fortsätta med något slag av vidare studier. För den egentliga folkskolans vidkommande ansåg han att frågan om "en särlinje för de mera begåvade" inte var mest väsentlig, utan hävdade att det fanns en åtskillnad som var "vida viktigare att taga hänsyn till", nämligen olikheten mellan barn som trivdes med och stimulerades av folkskolans nuvarande arbetssätt och barn som "behöva något väsentligt annat". Laurin intresserade sig för de sistnämnda, vilka "på grund av hela sin läggning eller de förhållanden, under vilka de leva, ej kunna få något verkligt intresse för skolarbetet". Skolans uppgift att ge arbetsvana och arbetsglädje kunde fullgöras på annat sätt än genom "bokläxan". Laurin tänkte sig att vissa elever skulle få skolarbetets tyngdpunkt förlagd till praktiska ämnen i stället för till teoretiska. Han tänkte sig dock att bildningsnivån för de elever som var ointresserade och obegåvade för teoretiska ämnen inte skulle "bliva lägre, än den nu är i folkskolan". Laurin rekommenderade praktiska försök och betonade att övergången till den nya linjen borde vara frivillig.

Laurins motion utmynnade i en hemställan att folkskolestyrelsen "ville låta verkställa utredning dels om den högre avdelningens organisation och förvandling till treårig, dels om upprättande i den egentliga folkskolan av en parallellinje för de barn, som behöva en mindre teoretisk och en mera praktisk undervisning". Folkskolestyrelsen behandlade motionen vid sitt januari-sammanträde och remitterade den senare till pedagogiska avdelningen.⁹²

Laurins motion utlöste kommentarer i både FV och Sv Ltg, men de var icke samstämmiga. FV tyckte att "idén om folkskolans uppdelning i linjer går som en röd tråd genom hela motionen", Motionären karakteriserades som icke djärv, men "i allt fall på rätt väg". FV stödde sig på Laurin för att åter plädera för en uppdelning i olika linjer av folkskolan.⁹³ Sv Ltg gav Laurin sitt ore-

⁹² Gbg fsk.st. prot. 25/1 1905, § 13 o. bil. 13; A. a. 1/3 1905, § 9.

Laurins förslag bordlades i fortsättningen upprepade gånger i folkskolestyrelsen och dess pedagogiska avdelning. Över huvud taget skapade förslaget en viss oklarhet och förvirring i differentieringsdiskussionen i Göteborg. Hans förslag avsåg att tillgodose en differentiering efter olika arter av begåvning. Ytterst torde inte psykologiska överväganden ha legat bakom utan snarare sociala.

⁹³ FV 1905, nr 5, s. 72.

serverade stöd beträffande hans förslag om olika påbyggnader på folkskolan. Dessa förslag betecknades som "så djupt grundade i ett verkligen förefintligt behov, att man måste önska dem största möjliga framgång". Tidningen var lika positiv till detta, som den var negativ till Laurins förslag om differentiering redan i den egentliga folkskolan, innebärande att eleverna fördelades på en praktisk och en teoretisk linje.⁹⁴

Laurin medverkade vid Göteborgs skolförenings sammanträde den 3 april 1905, då han talade över ämnet: "Bör en mera praktisk undervisning försökas i folkskolan?" Han bemötte även de spekulationer som FV haft om syftet med hans inlägg om praktisk linje inom folkskolan. Därvid framkom att hans förslag icke hade något att göra med Mannheimsystemets linjedelning.

Talaren hävdade att folkskolan strävat efter att "likna den lärda skolan efter måttet av sina krafter. Man har velat göra folkskolan jämbördig med den lärda skolan". Laurin ansåg detta vara felaktigt eftersom man i högre skolor velat stödja reformsträvanden, som gått ut på att minska läsåmnens timantal och läxläsningens omfattning för att övningsämnen skulle få större plats. Laurin hävdade att dessa reformsträvanden var "alldeles obeaktade eller rättare föraktade av folkskolan" och att folkskolan ännu skulle stå kvar "på den lärda examensskolans gamla ståndpunkt". Genom att utöka tiden för det praktiska arbetet i skolan skulle man höja bildningsnivån, eftersom eleverna då kunde hinna tillgodogöra sig undervisningen bättre och utvecklas mer självständigt.

Den av Laurin föreslagna särlinjen med mer praktisk verksamhet var icke avsedd för svagt begåvade barn, utan placeringen där skulle ske efter målsmans val. Laurin betonade att frågan om särskild undervisning för över- eller underbegåvade elever "är och bör vara fullkomligt skild" från den fråga han tagit upp. I diskussionen förekom bl. a. att Laurin "uttalade sin sympati för Mannheimsystemet", samtidigt som han "synnerligen bestämt" motsatte sig "en ifrågasatt bildningslinje för bättre begåvade barn". J. V. Åkermark påpekade inkonsekvensen i detta och pläderade för att försök med Mannheimsystemet borde göras. Den övervägande delen av deltagarna i mötet var motståndare till Laurins förslag.⁹⁵

⁹⁴ Sv Lit 1905, nr 6, s. 107.

⁹⁵ Gbg skolfören. prot. 3/4 1905, § 3. Ref. i: FV 1905, nr 15, s. 236 f.

I sin kommentar uttalade FV att Laurins förslag inte erbjöd något framtidsperspektiv eftersom det medförde "en avsevärd nedprutning i kunskapsfordringarna". Tidningen anförde även sociala skäl mot förslaget. Detta kunde verka så, att de fattiga barnen kunde komma att tränas "för ett tidigare inträde i industrialismens tjänst".⁹⁶

Även det nyssnämnda sammanträdet i Göteborgs skolförening, då Laurin medverkade, hade föregåtts av ett möte i Göteborgs folkskollärarsällskap. Då diskuterades "Lektor Laurins senaste motion i Folkskolestyrelsen". Folkskollärare J. Holmén inledde diskussionen och karakteriserade förslaget om en praktisk linje i folkskolan som "tämmligen oklar". Lärarkåren borde inte obetingat gå in för Laurins förslag, då det skulle behandlas i skolföreningen, ansåg Holmén, utan man borde fordra en allsidig utredning även av Mannheimsystemet. "Särskilt borde utredas vad som kan göras för de mindre begåvade. Vore lektor Laurins förslag syftande på dessa, vore det ett gott förslag, dikterat av människokärlek". Om förslaget kunde "vridas så" vore det "ett gott förslag, men i annat fall innebure det ingalunda 'en ljusning'".

I diskussionen ställde sig Karl Åkesson tveksam till förslaget att de "mindre begåvade" skulle ges mer praktisk verksamhet. Fale Schöldéen pekade på svårigheterna att dela upp eleverna på olika linjer. Detta skulle kunna bli onödigt om storleken på klasserna minskades betydligt och om "man finge många svaga barns timmar" (d. v. s. extra undervisning). På detta replikerade Åkesson att han "hade funnit att svaga-barns timmarna vore humbugstimmarna".⁹⁷

Som nyss nämnts fick alla senare klart för sig att Laurin med sin motion inte avsåg att lansera någon linjedelning av Mannheimmodell. I stället torde anhängarna inom folkskollärarkåren till en sådan linjedelning ha haft anledning att betrakta Laurins förslag som ett konkurrerande förslag. Laurins förslag gick till pedagogiska avdelningen, vilken beslöt att frågan skulle behandlas "i samband med frågan om särklasser i folkskolan".⁹⁸

⁹⁶ A. a.

⁹⁷ Gbg fsk.lär.sällsk. prot. 4/3 1905, § 4.

⁹⁸ Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 20/9 1905, § 7.

Mannheimsystemet diskuteras i Göteborg

Linjedelningsdiskussionen i Göteborg fick ny fart den 2 december 1905, då Mannheimsystemet diskuterades vid ett sammanträde mellan lärarpersonalen i folkskolan och skolstyrelsen. På programmet förekom endast ett överläggningsämne: "Vore det önskvärt, att försök i enlighet med Mannheimsystemets grundsatser anställdes vid Göteborgs folkskolor?" Diskussionsfrågan hade utformats av Karl Åkesson, vilken ju även varit talesman för Mannheimsystemet vid flera tidigare tillfällen. Han höll inledningsanförandet, som utmynnade i följande förslag om uttalande från lärarpersonalens sida: "Då den mannheimska skolreformen innesluter flera möjligheter för folkskolans utveckling, anser lärarepersonalen för sin del, att ett försök i enlighet med denna reforms grundsatser bör företagas vid Göteborgs folkskolor."

I inledningsanförandet framhöll Åkesson att Mannheimsystemet såvitt han kände till just i Göteborg omfattats med större intresse än på något annat håll i vårt land. Åkesson gav en sammanfattning av Mannheimsystemet och nämnde att i det ursprungliga förslaget hade Sickinger även haft med en fjärde linje, avsedd för de bäst begåvade och flitigaste eleverna. Denna linje skulle ha inrättats fr. o. m. femte skolåret och t. o. m. det åttonde i folkskolan. Åkesson ansåg att denna linje "var till sin idé jämbördig med den A-linje, som för något år sedan var ifrågasatt härstädes". För Åkesson hade moståndet mot Mannheimsystemet verkat "rent av gåtligt". Antingen berodde detta på okunnighet och fasthållande vid någon doktrin eller på "avgjord fiendskap till folkskolans utveckling".

Åkesson ansåg att Mannheimsystemets fördelar låg i öppen dag. Folkskolans "hela bildningsnivå" skulle höjas "i betydlig mån". Genom att de minst begåvade eleverna avskiljs kan undervisningen i högre grad tillgodose "de bättre och medelmåttigt begåvades utveckling". Kvarsittarna och de svagast begåvade, vilka betecknades som "vanliga allmänningssklassers sorgebarn", skulle bli "föremål för en särskild omvårdnad och kunna därför här få slumrande anlag väckta och spirande sådana att skjuta starkare fart samt framför allt få en smula självförtroende, i det att de under en

kärleksfull vård lära sig förstå att de också duga till något i livet. Kvarsittning undviks."

Då Åkesson bemötte vissa av invändningarna mot Mannheimsystemet polemiserade han mot åsikten att de välbegåvade eleverna skulle ha ett välgörande inflytande på sina sämre begåvade kamrater. Tvärtom skulle klimatet för tävlingar vara bättre i differentierade klasser. Sådana klasser var inte jämnstrukna utan det skulle finnas "tillräckligt spelrum för en nyttig tävlan, alldenstund nyanseringarna i de olika individernas begåvning äro särdeles skiftande". Differentiering skulle närmast främja barnens tävlan och dessutom "hindra de bättre utrustade lärjungarna att nedsjunka i dåsighet, en fara, som det nuvarande skolsystemet icke är främmande för."

Åkesson ansåg att "det vore högst önskvärt" att försök i enlighet med Mannheimsystemets grundsatser finge företas vid Göteborgs folkskolor "naturligtvis med nödiga modifikationer". Främst ville han minska antalet elever i de olika linjernas klasser.

Slutligen ville Åkesson peka på "några särskilda omständigheter, som tala för ett dylikt försök". Främst bland dessa satte han att "undervisningen för de psykiskt efterblivna är icke ännu på ett rationellt sätt ordnad". Åkesson refererade till de undersökningar som företogs i Stockholm 1899 och 1900 för att utröna hur många psykiskt efterblivna som fanns bland skolbarnen (Hellströms undersökningar). Åkesson föreslog att en undersökning borde göras "kanske av sakkunnig läkare" även i Göteborg.

Försök med Mannheimsystemet borde göras för att se om inte kvarsittningen skulle kunna undvikas genom förbättring av skolorganisationen. Kvarsittningen i Göteborg ville han karakterisera som "icke så ringa" men dock icke av "oformliga dimensioner". Åkesson presenterade en tablå över fördelningen av kvarsittare på olika stadier och skoldistrikt i staden. Totalt förekom enligt denna 124 kvarsittare i småskolan och 519 i egentliga folkskolan. Till dessa siffror skulle även läggas 20 kvarsittare i särklasserna (mellanklasserna) samt 19 kvarsittare i avsöndringsskolan. Dessutom borde man även tänka på att ett betydande antal elever årligen avgick enligt §§ 47 och 48. Deras antal år 1904 angavs av Åkesson till 249 resp. 1.649.

Det första debattinlägget gjordes av skolinspektör Ambrosius,

som framhöll att det inte var något nytt att man nu börjat tala om "att arbeta på att höja folkskolan". Ambrosius vittnade om att redan då han tillträdde som skolinspektör hade problemet hur folkskolan skulle förbättras diskuterats.

Ambrosius önskade deklarerat att han betraktade det från många håll framställda yrkandet om särskild undervisning för barn "som alls icke kunna tillgodogöra sig undervisningen i en vanlig skolklass" som "utan tvivel" behjärtansvärt. På denna punkt bekände Ambrosius att överensstämmelse förelåg mellan honom och "Mannheimsystemets förfäktare". Men därför var det enligt hans mening inte självklart att man måste följa Mannheimsystemet, som delade folkskolan "i ett stort antal bildningslinjer". Ambrosius ville där- efter påvisa vilka åtgärder som vidtagits inom Göteborgs folkskolor i syfte att tillgodose de svagt begåvade skolbarnens undervisning. Först nämnde han ersättningsskolorna.⁹⁰ Dessa ansåg han uppenbart "peka i viss mån i samma riktning som de nämnda särklasserna". Ambrosius påminde också om "tre särskilda klasser här i Göteborgs folkskolor för svagt begåvade barn". I de tre klasserna (= mellanklasserna) hamnade barn "som icke kunnat genomgå småskolan utan blivit kvarsitare där". Han tillade också att i dessa klasser undervisades barn som var så efterblivna "att de ofta i själva verket äro att betrakta som sinnesslöa".

Ambrosius erinrade även om det sammanträde mellan folkskolestyrelsen och lärarkåren, som hölls i juni 1894.¹ Diskussionen då ledde till ett uttalande att särskilda undervisningstimmar för efterblivna barn borde anordnas i större utsträckning än tidigare. Genom att småskolan fick "vissa undervisningsstunder" för efterblivna elever genomfördes detta i viss utsträckning. Han nämnde ferieläsningen, vilken skulle verka i samma riktning som extraläsningen och kunde vara välgörande för barn som varit sjuka under någon tid av terminen.

Ambrosius framhöll att införandet av terminskurser hade nära

⁹⁰ Ambrosius torde i sitt yttrande ha kallat dessa *fortsättningsskolor*. I utskriften av det stenografiska protokollet har en ändring skett till *ersättningsskolor*. Sannolikt har ändringen gjorts vid den granskning av protokollet, som varje debattör hade rätt till beträffande sitt eget inlägg.

¹ Se denna framst. s. 206 ff.

sammanhang med dessa företeelser, särskilt då ferieläsningen. Terminskurserna skulle vara av värde, eftersom man härigenom slapp kvarsittning under ett helt år. Han ville inte godta Åkessons siffror över kvarsittningen och framhöll att kvarsittningen i Göteborg tycktes vara mindre än på de platser i Tyskland som man refererat till. Ambrosius trodde att de höga kvarsittningssiffrorna påverkat Sickinger när han skapat sitt skolsystem. Endast omkring 60 % av eleverna skulle på vissa orter i Tyskland genomgå de normala kurserna, medan motsvarande tal för Göteborg var omkring 80 % vid slutet av vårterminen 1905.

Ambrosius riktade invändningar mot Mannheimsystemets grundläggande tanke att eleverna i en klass bör stå på ungefär samma bildningsgrad eller äga samma prestationsförmåga. Anhängarna av Mannheimsystemet tänkte att genom detta skulle varje klass få "en s. k. individuell karaktär". Ambrosius hävdade utan närmare motivering att "denna grundsats är psykologiskt och pedagogiskt oriktig". Han menade att undervisningen borde i möjligaste mån anpassa sig efter varje lärjunge, särskilt beträffande "uppfostrans etiska sida". Ambrosius ansåg att Mannheimsystemet fäste sig ensidigt vid undervisningen, där noggrant fixerade kurser skulle inläras, "men förbiser hänsynslöst andra lika viktiga sidor av uppfostran".

Ambrosius påpekade att det måste finnas en kursplan för varje årskurs, men de "böra icke vara uppskrivade till ett onaturligt maximum, få icke heller vara nedbragta till magra minimikurser". De nya kursplanerna för Göteborgs folkskolor skulle ha utformats så, att "de lämpa sig för medelåldern i varje klass".

Därav följde icke — ansåg Ambrosius — att de blivit "schablonmässiga genomsnittskurser". Tvärtom borde en god lärare vid undervisningen anpassa sina fordringar i förhållande till de enskilda elevernas "förmåga i olika riktningar". Ambrosius ville särskilt betona att en och samma elev kunde ha en god matematisk begåvning, men ha en dålig språklig begåvning och omvänt. Han frågade sig hur man skulle sortera dylika begåvningar enligt Mannheimsystemet. "Det ligger något skevt i att säga, att man skall sortera dem efter prestationsförmågan". Detta skulle bero på att den individuella begåvningen skiljer sig till arten medan "Mannheimsystemet sorterar efter graden och efter en yttre måttstock".

Genom exempel ville Ambrosius visa hur en lärare, "som har god vilja härtill, som gör sig möda och nedlägger kärleksfull omsorg på sitt arbete" kunde anpassa sin undervisning "efter lärjungarnas begåvning i olika riktningar utan hinder därav, att det finnes en klasskurs". Detta skulle särskilt vara fallet beträffande "språkundervisning, räkning, religionsundervisning". Ambrosius vittnade om att han, då han var seminarieadjunkt, själv prövat att i matematikundervisningen planera undervisningen så, att "den svagare lär sig det grundväsentliga" medan "den som har lättare för matematik, får litet svårare uppgifter". Klasskurser borde enligt Ambrosius' uppfattning tillämpas så individuellt som möjligt, men det gav läraren större besvär, eftersom han då måste lära känna sina elever noggrant och bruka sitt omdöme. Ambrosius skärpte tonen, då han fastslog "att det är en osund riktning om lärarna slå in på den bogen, att de fordra allt av organisationen men sätta ned fordringarna på sig själva".

Med småskola av b-form som exempel fastslog Ambrosius att även tämligen heterogena klasser kunde ge goda resultat. Av detta borde man finna att "resultatet beror i långt mindre grad på de skoltekniska anordningarna och på de yttre formerna än på omsorgen och den levande andan och den inplanterade goda viljan att komma fram". Mannheimsystemet skulle "synda svårt" i fråga om undervisningens anpassning efter "individualiteterna", eftersom Mannheimsystemets försök att skapa "skolklasser med individuell karaktär" inte skulle betyda annat än införandet av en "schablonmässig undervisning, där samma obevekliga linjal lägges på alla". Genom detta kunde undervisningen bli mekaniserad och schablonmässig.

Sedan Ambrosius sålunda berört kursinnehållet och undervisningen övergick han till att diskutera "förhållandet mellan lärare och lärjungar". Han talade för att det borde vara ett personligt förhållande mellan dem och ville likna läraren vid "en god och kärleksfull fader, lärarinnan en ömsint och förståndig moder". Under sådana betingelser visar eleverna tillgivenhet och förtroende gentemot sin lärare. Ambrosius ville beklaga de elever, som måste avskiljas från sin klass på grund av bristande förmåga att följa undervisningen. Han tecknade i bjärta färger hur dessa elever skulle få "främmande kamrater, där de kanske mötas av köld och

likgiltighet". I stället borde samhörighetskänslan inom en klass bevaras i så stor utsträckning som möjligt. Även i de bäst organiserade privatskolorna hade man inte några helt homogena klasser, utan där tog man hänsyn till klassamhörigheten och personliga förhållanden.

Om eleverna enligt Mannheimsystemet redan vid 7—9 års ålder skulle sorteras i "mer begåvade och mindre begåvade eller efter undervisningsbetingelserna, som det heter" kunde detta icke ske utan risk för godtycke. "Man riskerar åtminstone detta, ty man kan icke fastställa begåvningsstyper. Odesdiga misstag kunna lätt begås". Ambrosius granskade också påståendet att de svagare begåvade skulle lida skada av att undervisas tillsammans med mera begåvade. "Detta påstående kan innehålla en [överstruket: viss] sanning", men inte lika generellt, som Mannheimsystemets författare velat göra gällande.

Mot slutet av sitt anförande lämnade Ambrosius några kritiska synpunkter på Mannheimsystemets s. k. repetitionsklasser. Han ansåg att de skulle "göra tjänst som ett slags avstjälpningsplats för mycket olikartade barn". Svagt begåvade, begåvade men lata, från andra orter inflyttade, tidigare sjuka liksom även hörsel- eller synskadade barn skulle placeras där. Dessa elevkategorier kunde enligt Ambrosius knappast räknas som lika begåvade. "Repetitionsklassernas barn offras för att skapa en gynnsammare situation — som man menar — för A-klassens barn".

Ambrosius hävdade också att återflyttningarna från repetitionsklasserna blir vanskliga, eftersom eleverna under alla förhållanden blir efter i studierna i förhållandet till sin ursprungliga klass. Särskilt ville Ambrosius framhålla den olägenhet, som bestod i föräldrarnas motstånd mot en förflyttning till repetitionsklassen "såvida det icke är fråga om sådana barn, vilkas efterblivenhet är mycket stor". Han tog avstånd från försöken att locka barn till dessa klasser genom att ge dem socialpedagogiska fördelar såsom bespisning, skollovskolonier etc. Detta skulle inte höra till den pedagogiska organisationen och om behov av sådana förmåner förelåg skulle dessa utsträckas till samtliga elever.

Ambrosius frågade sig till slut om det inte fanns "lämpliga utvägar att minska de obestridliga olägenheterna av kvarsittning". Han pekade på tre utvägar: För det första borde "vanartiga och

sedligt försummade" elever avskiljas, vilket också skedde i Göteborg. För det andra borde sinnesslöa "uppfostras i särskild anstalt". Han påpekade att detta gjordes i Göteborg, "men inte i den utsträckning som borde ske". Dock ansåg han Göteborg stå före Stockholm i det avseendet. För det tredje borde särklasser inrättas "för sådana barn, som äro så efterblivna i sin utveckling att de, utan att kunna räknas som sinnesslöa dock icke kunna tillgodogöra sig undervisningen i någon för dem passande vanlig skolklass". Detta var just beskrivningen på de mellanklasser, som redan inrättats i Göteborg, vilket också Ambrosius påpekade. Han tillade dock att "när vi komma så långt, att alla sinnesslöa blivit avskilda, då kunna dessa klasser bättre organiseras och flera skapas i olika distrikt av staden." Ambrosius slutade sitt inlägg med att åter fördöma Mannheimsystemet och manade att inte "kasta bort" fördelarna av goda och varaktiga kontakter mellan lärare och elever "för ett raffinerat och hänsynslöst linjesystem".

Det långa inlägget från Ambrosius klargjorde skolinspektörens inställning i frågan. Han hade inte tidigare yttrat sig i anslutning till de diskussioner som hållits i Göteborg kring Mannheimsystemet, men vid behandlingen av frågan om en A-linje vid Göteborgs folkskolor i skolstyrelsen och dess pedagogiska avdelning hade dock skolinspektörens hållning i differentieringsfrågan skymtat.

Skolinspektörens invändningar bemöttes senare av Åkesson, vilken betonade att det just var "kärlekens princip", som gjort att man i Mannheimsystemet ville låta barn, som hotades av kvarsittning, få "en undervisning, som motsvarar deras krav". Klasserna för sådana barn ansåg han icke vara "avstjälpningsklasser". Han ställde sig skeptisk till Ambrosius' påstående att de redan befintliga särklasserna i Göteborg skulle motverka kvarsittning och andra missförhållanden. Som stöd presenterade han kvarsittningsstatistiken för småskoleklasserna. Åkesson anförde kraftiga argument mot påståendet att Mannheimsystemet skulle innebära en stor frekvens av flyttningar av elever mellan olika läraravdelningar med täta lärarbyten som följd. Han sade rent ut att "man söker pådikta Mannheimsystemet en del olägenheter och förbiser så olägenheterna i nuvarande system".

Åkesson framhöll bestämt att man måste göra en åtskillnad mel-

lan det nu diskuterade Mannheimsystemet och den uppdelning av eleverna i bättre och sämre som avstyrktes vid allmänna svenska folkskollärarymötet 1893. Då var det minimikurserna som diskuterades, vilka "icke alls" förekom i Mannheimsystemet, Åkesson ansåg att det var nödvändigt att "söka åstadkomma en skolans uppdelning i linjer"² i en så stor stad som Göteborg. Privatskolornas ovillighet att dela upp sina elever på olika linjer kunde Åkesson inte ge någon förklaring till, men antydde att arbetsförhållandena där inte var desamma som i folkskolan.

Åkesson instämde i Ambrosius' påpekande att lärarens arbete var väsentligare än skolans organisatoriska uppläggning, i det han erkände "att organisationen är av sekundär betydelse. Men organisationen spelar dock en mycket stor roll. Ty en god organisation främjar undervisningen". Åkesson framhöll samtidigt att om man yrkar på reformer i organisationen innebär detta icke att man vill "nedsätta kraven på lärarna". Han antog att lärarna även i fortsättningen "ville utföra ett samvetsgrant arbete".

Ambrosius och Åkesson var debattens huvudagerande och de två poler kring vilka övriga anföranden kretsade. Ambrosius saknade nästan helt stöd i sin kamp mot Mannheimsystemet. Den ende mer betydande anhängaren var folkskollärare Emil Kristensson.³ Denne syntes ha accepterat tesen att Mannheimsystemets uppkomst berodde på "otillfredsställelse med de nuvarande skolförhållandena". Han ville även påstå att "största delen av bildningsresultat som vinnas äro nära nog värdelösa", men han ansåg sig dock inte kunna bevisa påståendet, fast han gjort erfarenheten att barnen "i lyckligaste fall endast vinna en tom ordkunskap, som kvarlämnar

² Citatet återges efter det justerade protokollet, där en ändring skett i förhållande till utskriften av det stenografiska protokollet. Åkesson synes ursprungligen ha yttrat: "— — — söka åstadkomma en gradering av barnen". Denna formulering torde ha verkat olämplig just i samband med 1893 års diskussion, då ju det mindre passande i en "gradering av barnen" nämndes i argumenten mot minimikurserna och eftersom just olikheten mellan diskussionerna 1893 och 1905 framhöllits.

³ Emil Kristensson blev senare socialdemokratisk riksdagsman. Han hade 1904 anonymt utgivit skriften "Vår seminarieundervisning", vilken innehöll stark kritik mot undervisningen där. [SFH IV, s. 236; Ohlander (1923 b), s. 199.]

en ganska liten behållning". Kristensson talade för en mer konkret undervisning, men han menade att det inte var sådant som Mannheimsystemet ville åstadkomma. Barnens självständiga experimenterande för att de skulle vinna egna erfarenheter kunde åstadkommas både med och utan Mannheimsystemet.

Barnens olika prestationsförmåga ville Kristensson "mången gång" härleda från att "de lida brist på sund och tillräcklig föda", men detta kunde inte avhjälpas genom linjedelning. Mannheimsystemet skulle komma att mötas av misstro "från de många tusen hemmen, vars barn befolka folkskolan". Kristensson utsade klart att vid ett införande av Mannheimsystemet "torde det visa sig, att det kör oss bort från möjligheten att göra folkskolan till botten-skola".

Åkesson replikerade senare i diskussionen att Mannheimsystemet visserligen mött misstro "särskilt från socialdemokratiskt håll". Sedan försöken givit gynnsamma resultat "försvann misstron och förvandlades i tillit till dr Sickingers reform".

Utom Kristensson ställde sig även folkskolläraren A. G. Svensson kritisk till Mannheimsystemet. Detta gjorde han till en del på grund av att han hade sett "huru olika begåvningarna äro" och instämde på den punkten i Ambrosius' argumentation. Svensson tycks i stor utsträckning ha tagit fasta på tanken att Mannheimsystemet kunde skärpa klassmotsättningarna i samhället och anlade politiska synpunkter liknande dem, som Kristensson anförde. Svensson motsatte sig dock inte att försök gjordes med Mannheimsystemet, men hyste inte stora förhoppningar om framgång för sådana försök.

Av de övriga nio, som yttrade sig i frågan, stöddes Åkesson av sju. Bland dessa visade folkskollärarinnan Klara Jonsson stort intresse för Mannheimsystemet.⁴ Hon gjorde en jämförelse mellan

⁴ Klara Jonsson hade pläderat för Mannheimsystemet i Göteborgs skolförening, där hon talade om "Feriekurserna i Jena". I Jena hade Sickinger framträtt och föreläst om Mannheimsystemet. Rein hade f. ö. vid samma tillfälle i Jena berömt Sickingers system. Vid skolföreningens sammanträde 21/10 1905 omnämnde Klara Jonsson "de Sickingska principerna, vilka jag för min del anser goda och beaktansvärda och för närvarande de enda, genom vilka idealet folkskola som botten-skola kan tänkas låta sig förverkligas". [FV 1905, nr 43, s. 690.] I Gbg skolfören. prot. 21/10 1905, § 5 lämnas inte något referat, utan

de protester som "många framstående skolmän" avgivit då folkskolan organiserades i årskurser och de invändningar som nu riktades mot att organisera folkskolan efter Mannheimsystemets modell. Hon hävdade att då klassundervisningen var ny ägnade sig lärarna huvudsakligen åt de bättre begåvade eleverna, vilka också kunde lämna skolan "med i allmänhet ganska god underbyggnad". De svagt begåvade däremot "fingo sitta, ej sällan flera år, i samma klass". Hon ansåg att när detta missförhållande upptäcktes försökte man lösa problemet genom att sänka fordringarna och därigenom få med så många som möjligt upp genom klasserna. Det sistnämnda skulle även vara ett kännetecken på lärarens duglighet. Hon ansåg att "slitet med de svaga" hade nått sin kulmen. Hon pekade på Mannheimsystemets grundidé om "folkskolans differentiering byggd på barnens prestationsförmåga" som en lösning på detta pedagogiska problem och förnekade att Mannheimsystemet kunde avvisas med argument från psykologien. Klara Jonsson ville varmt förordas "ett försök med särklasser för de svagare, övertygad som jag blivit om dess psykologiska berättigande, om nödvändigheten av att på ett naturligt sätt utveckla varje barns arbetsförmåga utan överansträngning och utan att ge de begåvade tillfälle till allt för stor lättja".

Mot slutet av debatten yttrade sig även ledamoten av Göteborgs allmänna folkskolestyrelse, e. o. hovrättsnotarien Erik Mellgren. Han synes ha försökt inta en medlande hållning mellan Mannheimsystemets förespråkare och motståndare. Han fann att diskussionen belyst frågan "på sådant sätt, att man ovillkorligen måste med största intresse följa Mannheimsystemets vidare utveckling", men samtidigt ansåg Mellgren att man inte borde "ställa sig blind för de invändningar, som gjorts mot systemet i principiellt avseende".

Mellgren erkände att det alltid stått klart för honom att "den

där nämns endast att Klara Jonsson höll "ett medryckande föredrag" om Mannheimsystemet.

Vid Göteborgs stifts tredje folkskolläramöte 14—16/8 1906 framträdde Klara Jonsson med ett föredrag över samma ämne. [Göteborgs stifts tredje folkskolläremöte — — — 1906, s. 21—37.]

Klara Jonsson fick senare (1910) ett resestipendium för att studera hjälpundervisningen i Leipzig och Mannheim. [Ohlander (1923 b), s. 156; Ohlander (1956), s. 47.]

största tungan på undervisningen i en klass är den större eller mindre procent svagt begåvade barn, som däri finnas". Han ansåg att frågan om åtgärder för att de svagast begåvade barnen "må erhålla mera valuta av sin skolgång" krävde en snar lösning. Han föreslog att folkskolestyrelsen borde försöka anordna en lämplig undervisning "för denna egendomliga typ av barn, som tyvärr icke är sällsynt". Mellgren menade att om man var enig om att något borde göras för de svagt begåvade, skulle man inte behöva tvista om Mannheimsystemet. Det vore i stället bättre att fästa sig vid "själva saken" och erkänna att något borde göras "för de svagare begåvade barnen".

Ambrosius fick slutrepliken i ett kort anförande, där han påpekade att han redan påvisat "att flera mycket starka skäl tala för inrättandet av särklasser för vissa grupper av barn". Han framhöll åter att de barn, som borde hänvisas till dylika klasser "vore sådana, som äro så efterblivna, att de utan att kunna räknas som sinnesslöa dock icke kunna göra sig till godo undervisningen i någon av de normala klasserna", Ambrosius påpekade även sitt uttalande "att särklasser borde inrättas på ett mera framskridet stadium än vi nu har". Ambrosius betonade att han därmed inte hade förordat Mannheimsystemet, som var "ett mycket invecklat system".

Sedan 15 inlägg hade gjorts av 12 talare antogs "med acklamation" Åkessons förslag till uttalande om att försök med Mannheimsystemet borde företas vid Göteborgs folkskolor.

Hjälpklasser införs i Göteborg

Protokollet från det nyss refererade sammanträdet inlämnades till folkskolestyrelsen, som remitterade ärendet till pedagogiska avdelningen för yttrande.⁵ Samtidigt skulle avdelningen yttra sig över ett förslag från Ambrosius om införande av s. k. hjälpklasser, som denne inlämnat till folkskolestyrelsen. Denna PM från Ambrosius förefaller vara en argumentssamling mot alla förslag till linje-

⁵ *Gbg fsk.st. prot. 31/1 1906, § 14 o. bil. 11.*

delning i folkskolan, som presenterats i Göteborg vid den tiden.⁶ Ambrosius talar i sina memoarer om ett förslag som han "hade i beredskap".⁷

I sin PM nämnde Ambrosius både lärarkårens framställning om försök i enlighet med Mannheimsystemets grundsatser och lektor Laurins motion i folkskolestyrelsen om en särskild bildningslinje för de barn som behövde en mindre teoretisk och i stället mer praktisk utbildning. Till dessa förslag ville Ambrosius lägga sitt eget om "inrättande av hjälpklasser, för vissa barn". Anledningen till att Ambrosius velat behandla dessa ärenden i ett sammanhang var att de berörde "samma organisationsfråga, undervisningens anpassning för lärjungarnas olika behov".

Ambrosius medgav att olägenheter uppstår då "undervisningen är densamma för alla barn i folkskolans klasser, så att alla genomgå samma lärokurser, så långt de förmå, och att alldeles lika fordringar gälla för uppflyttning till högre klass". Den mest påtagliga olägenheten ansåg Ambrosius vara "det tämligen stora antalet kvarsittare", i all synnerhet om de suttit kvar mer än ett år. De procenttal för kvarsittningen i årskurserna 1—3 i egentliga folkskolan, som Ambrosius presenterade, varierade för gossarna mellan 13 och 15 samt för flickorna mellan 11 och 13. Den viktigaste uppgiften var att försöka ordna en särskild undervisning för de barn, som "icke förmå följa med undervisningens normala fortgång".

Om lärarkårens uttalande från december 1905 sade Ambrosius att han inte kunde tillmäta detta "en sådan betydelse, att det skulle vara uttryck för en allmän och på närmare kändedom grundad övertygelse om Mannheimsystemets förträfflighet, utan uttalandet torde snarare innebära, att man vill göra ett experiment för att se, hur det skulle utfalla". Ambrosius var övertygad om att "grundvalen för Mannheimsystemet är oriktig i det avseendet, att allt för stor vikt lägges ensidigt på den teoretiska undervisningen och på noggrant fixerade klasskurser, under det att de lika viktiga

⁶ Ambrosius' PM var dagtecknad den 20/2 1906 och innehåller många ändringar, som Ambrosius egenhändigt gjort. Bl. a. har "skolklasser för vissa barn" genomgående ändrats till: "hjälpklasser för vissa barn".

⁷ *Ambrosius (1930), s. 75.*

etiska och praktiska sidorna av uppfostran förbises vid barnens fördelning i klasser och linjer”.

För ”något äldre barn, som äro mindre begåvade eller av andra orsaker icke förmå följa med undervisningens fortgång” och till följd av detta blivit kvarsittare i första eller andra årskursen av egentliga folkskolan borde enligt Ambrosius ”ytterligare hjälpklasser inrättas”. Han jämställde tydligen de redan befintliga mellanklasserna med hjälpklasser. Ambrosius ansåg det lämpligt att försöksvis och under den första tiden endast avskilja elever från andra årskursen i egentliga folkskolan till nyinrättade hjälpklasser. Till en början skulle det — enligt Ambrosius’ mening — vara för tidigt att avskilja elever redan från första årskursen i egentliga folkskolan. Dessutom skulle man då få alltför många klassavdelningar av hjälpklastyp. Att uppskjuta övergången till hjälpklass till tredje årskursen i egentliga folkskolan fann Ambrosius vara ”alldeles för sent” och ansåg behovet ”vara mest trängande” i andra årskursen.

Ambrosius lämnade förslag om inrättande av fyra sådana hjälpklassavdelningar med beräknat elevantal om 28—30 i varje avdelning. Elevantalet kunde ”måhända anses väl högt”, men i början borde man försöka med det föreslagna huvudsakligast av kostnads-skäl. Till dessa hjälpklasser skulle inte hänvisas sinnesslöa barn, utan de övriga kategorier av elever, som inte kunde undervisas i normalklass enligt den uppräknade som Ambrosius nyss gjort.⁸

Ambrosius sammanfattade sitt avståndstagande till Mannheimsystemet med att detta grundade sig på ”en teori, vars sanning är mycket omtvistad” samt med att systemet krävde ”en idelig sortering av barnen, icke efter arten av deras begåvning utan efter deras faktiska prestationer av vissa kunskaper efter noggrant fixerade klasskurser”. Detta sistnämnda karakteriserade han som ”ett tyranniskt och hänsynslöst förfarande”.

Som en kontrast till Mannheimsystemet och alla de nackdelar

⁸ Ambrosius föreslog 24 veckotimmar för de nyinrättade hjälpklasserna: ”kristendoms-kunskap 5, modersmålet 7, räkning 4, geografi 1, historia 1, naturkunnighet 2 (åtminstone i den högre årsklassen), välskrivning 2, sång 1, teckning 1 timmar i veckan”. Beträffande slöjdundervisning förekom tillägget: ”Slöjdtimmar kunde förläggas till klockan 4—6 eftermiddagen.”

som Ambrosius anfört mot detta lanserade han sin egen plan att ”från de normala skolklasserna avskilja sådana barn, som icke kunna till eget gagn undervisas i dessa klasser, men som genom bristande förmåga och tröghet draga ned undervisningen till en lägre nivå”. Genom ett sådant förfaringssätt torde ”den fördel, som skulle vinnas genom Mannheimsystemet” kunna uppnås ”på ett enklare och mera praktiskt sätt”. Ambrosius refererade till sina studiebesök i Stockholm, Köpenhamn och Kristiania, där särskilt de i Stockholm ”på försök nyligen inrättade hjälpklasserna för mindre begåvade eller av andra orsaker efterblivna barn” apostroferades.

Ambrosius ansåg sig kunna urskilja fem grupper av elever, vilka ”alls icke kunna undervisas i normalklasser eller icke till gagn för sin utveckling kunna i sådana klasser undervisas”. Dessa var ”psykiskt abnorma eller sinnesslöa”, ”mindre begåvade” vilka inte kunde dra nytta av undervisningen i normalklass men ”dock äro i stånd att tillgodogöra sig en för dem lämpad undervisning”, ”lata och slarviga barn, som kommit så långt efter sina flitigare kamrater, att de icke bör sitta kvar i en normalklass”, ”efterblivna i följd av sjuklighet” och slutligen ”till staden inflyttade från ogynnsamt ställda skolor”.

Beträffande de ”psykiskt abnorma och sinnesslöa” ansåg Ambrosius att det var ”en oavvislig fordran, att de skola avskiljas och uppfostras i särskild anstalt”. Han räknade med att ”i den närmaste framtiden” skulle ”inga barn, som rätteligen böra räknas till de sinnesslöa, framdeles behöva undervisas i Göteborgs folkskolor, där de nu äro till stort hinder för de normalt utvecklade barnen”. Bland ”de mindre begåvade barnen” ansåg Ambrosius att man kunde finna ”många grader av mottaglighet och förmåga”. Man borde särskilt uppmärksamma de elever som efter tre år i småskolan inte kunde flyttas upp till egentliga folkskolans första årskurs. ”Ett sådant barn är antingen psykiskt abnormt, eller ock är det sent utvecklat”. En ”skolman” och en läkare borde tillsammans undersöka en sådan elev för att försöka fastställa om det var ”sent utvecklat” men icke psykiskt abnormt.⁹ Om så var fallet

⁹ Ambrosius meddelar att han sedan 1900 undersökte ”alla barn, som förmodades vara sinnesslöa och anmäldes av överlärarna”. Under åtta år examinerade Ambrosius ”inmot ett hundratal”. Han uppger att hans undersökning,

kunde barnet — om det erhöill en särskild för dess behov lämpad undervisning under ett år — ”på detta stadium i skolan” sannolikt föras ”upp i jämnhöjd med närmast högre klass” (första årskursen i egentliga folkskolan). Ambrosius föreslog också vissa föreskrifter för överflyttning till hjälpklass. Dessa gick i sina huvuddrag ut på att läraren då hjälpklassundervisning ifrågasattes skulle hos överläraren anmäla eleven till sådan undervisning. Läraren skulle därvid avge ett skriftligt yttrande samt en utredning om ”de kända omständigheter, som antagas hava menligt inverkat på barnets utveckling”. Skolläkaren skulle inkopplas ”då sjuklighet antages vara orsak eller en av orsakerna till barnets oförmåga”. Inspektören var den som i sista hand skulle ”på lämpligaste sätt anordna undervisning för barnet”. Det talades också om att när ett hjälpklassbarn

”som endast avsåg bildbarheten” utfördes enligt ”en metod, som jag är efter år reviderade”. Genom denna undersökning kompletterade Ambrosius läkareundersökningen, eftersom han funnit att ”läkarens omdöme angående bildbarheten var mindre säkert, vanligen lydande på en låg grad av mottaglighet för undervisning”. Ambrosius ansåg ”att de sinnesslöa böra undersökas även av en skolman, om han äger härför erforderlig psykologisk kunskap”. [Ambrosius (1930), s. 74.]

Ambrosius har lämnat en kortfattad redogörelse för sin undersökningsmetodik:

”Dessa undersökningar utfördes av mig under en följd av år, då barn anmäldes av Göteborgs folkskolestyrelse till intagning i sinnesslöanstalten Stretted. Det lilla undersökningsschema, som härvid på försök användes, antogs kunna avgöra alternativet bildbar eller obildbar och upptog följande punkter.

1. Namn, föräldrars och syskons namn, bostaden. 2. Talet. Någorlunda begripligt eller otydligt eller blott enstaka ord. 3. Benämna föremål och omtala deras användning. Vid detta prov användes endast föremål, som vid tillfället visades för barnet, t. ex. en kniv, en blyertspenna, en flaska, ett vattenglas, en slant, en mössa. 4. Uträtta sysslor i hemmet, gå ärenden, t. ex. till en butik, hitta vägen hem, lust och förmåga att leka. 5. Talföreställningar. Provet utfördes så, att barnet fick försöka att räkna föremål t. ex. slantar eller räkna knapparna i tröjan.

Ifall barnet undervisats i skola, prövades även, om det kunnat lära sig något liter läsa eller skriva.” [Ambrosius (1919—1920), s. 22.]

Den kände göteborgsläraren fil. dr L. G. Sjöholm (f. 1877), som anställdes vid Göteborgs folkskolor redan strax före sekelskiftet, har uppgivit för förf. att Ambrosius torde ha använt en serie kunskapsfrågor som undersökningsmetod.

förbättrats eller utvecklats så att det kunde tillgodogöra sig undervisningen i ”för dess ålder lämplig normalklass, bör det till sådan klass överflyttas”. Vidare påpekade Ambrosius att det fanns elever med ”normal eller åtminstone medelmåttig fattningsgåva”, vilka genom vanförhet eller kronisk sjukdom inte kunde inställa sig i skolan. För dessa borde ”utan tvivel enskild undervisning anordnas, såsom hittills en och annan gång skett”. Ambrosius nämnde att han ”under en följd av år i ett stort antal skolklasser anvisat särskilda lektionstimmar, 1 till högst 4 timmar i varje klass, för undervisning åt sådana barn i ämnen, där de äro efterblivna”. Han hävdade att anordningen ”visat sig vara nyttig men icke tillräcklig samt dessutom förknippad med vissa svårigheter” av skolorganisatorisk natur. Ambrosius meddelade att han ”av detta och andra skäl” på senare tid lanserat en typ av halvtidsläsning då han ”på vissa timmar” delat ”skolklasserna i tvenne grupper, vilket ju förstärker undervisningens verkan, då endast halva antalet barn är tillstädes”. Han ansåg att sådana anordningar borde bibehållas även om härigenom inte hjälpklasser blir överflödiga ”men kunna möjligen verka, att endast ett mindre antal sådana behöver inrättas”.

Därefter övergick Ambrosius att behandla Laurins motion om en praktisk bildningslinje inom folkskolan. Denna ansåg Ambrosius syfta till ”en gruppering av normalt begåvade lärjungar i folkskolan men icke efter graden utan efter arten av deras begåvning”. Han ansåg att motionen avsett endast normalbegåvade barn, men den hade dock ett samband med frågan om hjälpklasser. Om det för de svagt begåvade inrättades hjälpklasser ”kunna de normalt begåvade barnens behov av den bästa undervisning tillgodoses på helt annat sätt än hittills varit möjligt”. De normalbegåvade skulle bli ”hjälptra framåt, då de barn, som genom tröghet och bristande förmåga verka hämmande på undervisningen, avskiljas”. Det fanns då anledning anta ”att en uppdelning även beträffande de normalt begåvade skall visa sig vara mindre behövlig”.

Ambrosius hävdade även att den skillnad, vilken Laurin velat göra mellan ”övervägande teoretiskt begåvade och barn med övervägande praktisk läggning, som sakna teoretiskt intresse, är ganska svävande och torde vara svår att bestämma”. Ambrosius menade att det var mycket vanligt att barn, vilka var duktiga i teoretiska

ämnen, även var det i praktiska, t. ex. teckning och slöjd. De barn åter, "som äro håglösa och tröga i det praktiska arbetet, äro vanligen lika litet intresserade för de bokliga läroämnena". Hans erfarenhet var att "de flesta barn i den ålder, varom här kan vara tal", visade sig vara "tämmligen obestämda till sin läggning, vare sig åt det teoretiska eller praktiska hållet". Ambrosius kritiserade också Laurins tanke att föräldrarna borde få välja om barnen skulle gå den praktiska eller den teoretiska linjen. Det föreföll Ambrosius sannolikt att "föräldrarna skulle komma att likställa den praktiska linjen med en skola för dumma barn, som icke duga mycket till i läsning". Det skulle ha varit rimligare om lärarna finge utvälja barn till resp. linje, men Ambrosius trodde att lärarna då skulle välja mindre begåvade barn till den praktiska linjen "emedan knappast någon annan grund för avgörandet kan utfinnas".

Huvudskälen för Ambrosius' avstyrkande av Laurins motion var att antingen skulle en "subjektiv mening angående barnens anlag och läggning" ligga till grund för barnens placering på resp. linje, eller också "kommer avgörandet att ske efter barnens framsteg, flit och förhållande i hemmet, vilka underlätta eller försvåra barnens skolarbete". Detta skulle bli "något helt annat än den praktiska linje, som motionären åsyftat".

Ambrosius föreslog folkskolestyrelsen besluta att de tre befintliga mellanklasserna utökades med ytterligare en, att fyra hjälpklasser med övergång från andra årskursen i egentliga folkskolan inrättades, att bestämmelser för elevers förflyttning till hjälpklass utfärdades, att (ytterligare) läkare anställdes, som skulle undersöka alla barn som anmäldes till särskild undervisning samt att enskild undervisning ordnades för barn med sjukdom eller lyte, som inte kunde delta i den vanliga undervisningen.

Ambrosius hade i sin PM medgivit att lärarnas krav på åtgärder för att avskilja de svagt begåvade var berättigat. Men detta var samtidigt det enda slag av differentiering, som Ambrosius kunde gå med på. Mannheimsystemet framställde han som ett komplicerat, orättvist och olämpligt system, som man inte borde befatta sig med. Sitt eget förslag om inrättande av hjälpklasser ville han presentera som ett projekt, vilket tillvaratog Mannheimsystemets

fördelar (!) och samtidigt gav en enkel lösning av problemet med de svagt begåvade eleverna.¹⁰

Pedagogiska avdelningen beslöt "efter en långvarig överläggning" att tillstyrka inspektörens nyss refererade förslag om hjälpklasser. Avdelningen ansåg att hjälpklasser borde inrättas i föreslagen omfattning, men hade även tillstyrkt fyra hjälpklasser, till vilka övergång kunde ske från första årskursen i egentliga folkskolan. Mot denna utökning reserverade sig ledamoten Mellgren, som ville stödja inspektörens förslag.¹¹ Samtidigt stödde avdelningen inspektörens avstyrkande av försök med Mannheimsystemet. Vid omröstningen i folkskolestyrelsen segrade Ambrosius' förslag.¹² Därmed hade principbeslut om inrättande av hjälpklasser fattats och kravet på försök med Mannheimsystemet avvisats. Vid följande sammanträde i folkskolestyrelsen beslöt om vissa detaljer, bl. a. att inspektören skulle författa lärokurser och timplaner "att försöksvis tillämpas under nästa läsår".¹³

Styrelsen antog också de föreskrifter som inspektören föreslagit för överflyttning av barn till hjälpklass.¹⁴

¹⁰ *Gbg fsk.st. prot. 1906, bil. 97*. Publicerad i: *FV 1906*, nr 12, s. 197 ff. Av Ambrosius' utlåtande har även publicerats delar, vilka omfattar frågorna kring Mannheimsystemet och hjälpklasserna men ej Laurins förslag, i: *Gbg allm. fsk.st. ber. 1907*, s. 37—43.

¹¹ *Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 21/3 1906*, § 2.

¹² *Gbg fsk.st. prot. 25/4 1906*, § 5.

¹³ Lärokurser och timplan återges i: *Gbg fsk.st. ber. 1907*, s. 76—78.

¹⁴ Föreskrifterna kom att lyda: "1. Då det sättes i fråga, att ett barn skall hänvisas till hjälpklass eller annan särskild undervisning, skall barnets lärare till överlärare avgiva skriftligt yttrande om barnets behov av sådan undervisning, därvid utredning skall lämnas, i vad mån barnet kunnat följa med undervisningen i skolan, samt angående de kända omständigheter, som antagas hava menligt inverkat på barnets utveckling. 2. Då sjuklighet antages vara orsak eller en av orsakerna till barnets oförmåga eller svårighet att följa med undervisningen i sin klass, skall sådant barn undersökas av skolläkaren, som skall lämna intyg om resultatet av undersökningen. 3. Samråd mellan överläraren samt en lärare och en lärarinna, som av skolinspektören anmodas att häri deltaga. 4. Sedan överläraren till skolinspektören ingivit skriftlig anmälan med alla upplysningar och intyg, äger denne att på lämpligaste sätt anordna undervisning för barnet. När sådant barn vunnit den förbättring till hälsa eller utveckling, att det anses kunna göra sig till godo undervisningen i för dess ålder lämplig normalklass, bör det till sådan klass överflyttas." [*Gbg fsk.st. prot. 1906, bil. 97* samt a. a. 30/5 1906, § 3.]

Laurins förslag om en praktisk bildningslinje inom folkskolan blev inte lika snabbt avfärdat som frågan om försök med Mannheimsystemet.¹⁵ Folkskolestyrelsen remitterade Laurins motion till pedagogiska avdelningen, vilken beslöt att frågan skulle behandlas "i samband med frågan om särklasser i folkskolan".¹⁶ Som redan nämnts yttrade sig Ambrosius över Mannheimsystemet och Laurins motion vid ett och samma tillfälle. Då pedagogiska avdelningen behandlade Ambrosius' förslag om hjälpklasser bordlades Laurins motion.¹⁷ Först i december 1906 yttrade sig pedagogiska avdelningen om "en praktisk parallellinje i folkskolan". Avdelningen föreslog att försöksundervisning skulle bedrivas "till att börja med" i två småskoleklasser "i syfte att utröna, i vad mån läxläsningen i vissa ämnen kunde och borde inskränkas och om barnens andliga och fysiska utveckling kunde bättre än nu tillgodoses".¹⁸

I sitt yttrande anförde pedagogiska avdelningen bl. a. att "man bedömer undervisningens värde icke efter det resultat, som kan uppvisas vid ett förhör, utan efter den förmåga av och lust för eget arbete, som man lyckats meddela barnen." Den nya undervisningsplanen för Göteborg betecknades vara ett "framsteg i riktning mot en mera rationell undervisningsmetod".¹⁹ Pedagogiska avdelningen talade för "varsamma reformer" och ansåg att försöken ej borde få leda fram till nya parallellinjer inom folkskolan.²⁰ Skolstyrelsen återremitterade ärendet till pedagogiska avdelningen för "utförligare yttrande". Efter yrkande av Laurin och votering tillfogade folkskolestyrelsen ett uttalande om "önskvärdheten av, att försöksundervisning i den av avdelningen antydda riktningen komme till stånd".²¹

¹⁵ Möjligen kan det förhållandet ha inverkat att förslagsställaren var ledamot av både folkskolestyrelsen och den pedagogiska avdelningen, vilket han var t. o. m. utgången av år 1906.

¹⁶ *Gbg fsk.st. prot. 1/3 1905*, § 3. *Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 20/9 1905*, § 7.

¹⁷ *A. a. 21/2 1906*, § 3; *A. a. 21/3 1906*, § 3.

¹⁸ *A. a. 12/12 1906*, § 3; *Gbg fsk.st. prot. 1906, bil. 322*.

¹⁹ En ny undervisningsplan för Göteborgs stads folkskolor hade blivit färdig redan under år 1905, men genom svårigheter att få den fastställd av domkapitlet trädde den i kraft först med läsåret 1907—08. [*Gbg fsk.st. ber. 1907*, s. 26 ff.]

²⁰ *Gbg fsk.st. prot. 1906, bil. 322*.

²¹ *Gbg fsk.st. ped. avd. prot. 23/1 1907*, § 2. (forts.)

I folkskolestyrelsens årsberättelse för år 1907 lämnade Ambrosius en redogörelse för hjälpklassernas dittillsvarande verksamhet och resultat. Han sammankopplade hjälpklassernas tillkomst helt med lärarkårens framställning om försök med Mannheimsystemet vid Göteborgs folkskolor.²² Det förhöll sig sannolikt så att Ambrosius inför trycket från lärarhåll om differentiering av eleverna upptog kravet på differentiering av det svagaste och mest svårarbetade elevklientelet, något som ju f. ö. även ingick i Mannheimsystemets plan. Ambrosius' påstående i sina memoarer att han 1905 redan arbetat i tio år på att organisera något slag av hjälpklasser i folkskolan²³ får till stor del betraktas som en efterkonstruktion. Årsberättelsen låg i tiden omedelbart efter de aktuella händelserna och bör kunna anses återge verkligheten mest korrekt.

I en redogörelse 1907 meddelade Ambrosius att benämningen "hjälpklasser"²⁴ hade valts "för att därmed beteckna, att de barn, som i dessa klasser mottagas, skola hjälpas att övervinna de svårigheter, som hindrat deras utveckling, och möjligen bringas därhän, at de skulle kunna taga sig fram utan denna särskilda hjälp". Han ansåg att det var angeläget att hjälpklasserna inte fick något "ned-sättande särmärke", som gjorde att de fick mindre gott anseende eller blev fruktade.

Vid början av läsåret 1906—1907 var 4 hjälpklasser inrättade "närmast under folkskolans första klass", d. v. s. de gamla mellanklasserna hade blivit hjälpklasser. Dessutom fanns två hjälpklasser "närmast under folkskolans andra klass", vilket tydligen visat sig lämpligare då beslutet skulle genomföras praktiskt, än folkskolestyrelsens beslut om hjälpklasser "med övergång från folkskolans

Frågans vidare handläggning framgår inte klart av protokollen: I januari 1907 tillsattes en beredning, men sedan föreligger inga protokollförda beslut i saken. För frågan om hjälpklassernas utveckling är dock ärendets fortsatta handläggning av ringa intresse.

²² *Gbg fsk.st. ber. 1907*, s. 37.

²³ *Ambrosius (1930)*, s. 71 ff.

²⁴ Ambrosius har velat tillskriva sig förtjänsten av att beteckningen hjälpklasser kom att användas. [*A. a.*, s. 73.] I själva verket var den en direkt översättning av det tyska ordet Hilfsklassen. Beteckningen hjälpklasser användes redan innan Ambrosius år 1905 talade om hjälpklasser. Detta torde även ha framgått av det föregående i denna framställning.

andra klass". Under läsåret hade 71 elever undervisats i första årskursen av hjälpklassen och 33 i den andra. Elevantalet var således lägre i dessa klasser än i vanliga folkskoleklasser. Från första hjälpklassårskursen flyttades 41 elever till första årskursen i egentliga folkskolan, 20 överfördes till "högre hjälpklasser" medan 10 blev kvar. Den andra hjälpklassårskursen innehöll tydligen ett mer svårarbetat elevmaterial eftersom inga överflyttningar till normalklass förekom vid läsårets slut, utan 32 övergick till den tredje hjälpklassårskursen, medan en elev placerades i avsöndrings-skolan.

Under läsåret 1907—1908 förekom sex avdelningar av första hjälpklassårskursen, med ett elevantal av resp. 88, 33 och 39. Ambrosius uttryckte förvåning över det låga antalet elever, vilket han förklarade med att eleverna "till största delen höra till de mindre begåvade, som icke ansetts kunna behållas kvar i en normalklass", medan de övriga grupper av barn (lata och slarviga, sjukliga, och från vissa andra skolor inflyttade) "för vilka hjälpklasserna äro avsedda, ha endast till ringa del kommit dit". Han ansåg det märkligt att så få barn anmälts till den andra hjälpklassårskursen, eftersom det fanns många kvarsittare i folkskolans andra klass och lärarna vid diskussionen av Mannheimsystemet hävdade att alla kvarsittare i regel skulle överflyttas till särklass. Även till den första hjälpklassårskursen borde fler barn ha anmälts och Ambrosius menade att det skulle bli nödvändigt "att nedlägga ännu större omsorg på uttagningen av barn till hjälpklasserna, så att de, som behöva hjälpen, få den och komma dit i rätt tid". Han tänkte då särskilt på "de sjukliga och fysiskt svaga barnen, som nu kanske arbeta i normalklasserna, mer än de orka". Han räknade härvidlag på stöd från skolläkareinstitutionen, när den började arbeta.

Ambrosius påpekade även att eleverna i hjälpklasserna inte — som man från början tänkt sig — i stor utsträckning undervisades i hjälpklassen under ett läsår för att sedan återgå till normalklass och endast förlora ett läsår. I stället övergick många av eleverna i första årskursen av hjälpklasserna till dessas andra årskurs. Till största delen av humanitära och icke av pedagogiska skäl lät Ambrosius många av eleverna i hjälpklass gå kvar och flyttas upp med sin egen klass. Han sade sig "erfarit, att dessa barn haft gagn

härav", men samtidigt kan han inte förneka att de barn, som flyttades till normalklass, "ha förmått göra sig undervisningen till godo". Ambrosius ansåg att han inte redan efter två läsår kunde avgöra vilket förfaringssätt som var bäst, utan menade att man borde fortsätta att pröva sig fram. "I alla händelser bör det icke gå i den riktningen, att ett barn, då det en gång blivit försatt i hjälpklass skall år efter år ovillkorligen fortsätta i sådana klasser till skolålderns slut".

Ambrosius hävdade att om de barn, som placeras i hjälpklass "icke äro alltför intellektuellt defekta, vilket hittills stundom varit fallet", skulle de på två hjälpklassårskurser kunna hinna utvecklas så, att en tredje årskurs av hjälpklass icke skulle behöva finnas inrättad.

Ambrosius ansåg att lärarinnornas intresse för "denna säregna uppfostringsuppgift" skulle öka om de fick behålla sina elever i två läsår och icke behöva lämna dem efter endast ett. Småskollärarinnor sades vara särskilt lämpliga, eftersom brister i läsfärdigheten ofta förekom hos hjälpklass eleverna, men även folkskollärarinnor borde intressera sig för undervisning i hjälpklass, eftersom "här behövs de bästa krafter, som skolan har att tillgå". Slutligen anförde Ambrosius att "den välsignelse, som hjälpklasserna skänka åt de barn, som där undervisas, bör skattas högt". Anordningen gagnade även normalklasserna genom att "de normalt begåvade och i gynn-sammare förhållanden uppväxande barnen kunna bättre tillgodoses, då de svaga och efterblivna avskiljas". Om hjälpklasserna anlätades i full utsträckning ansåg Ambrosius att denna verksamhet kunde "bidraga till hela skolans höjande".²⁵

De tidigare nämnda mellanklasserna tycks någon tid ha funnits kvar parallellt med de nyinrättade hjälpklasserna. Ambrosius meddelade i en inlaga till folkskolestyrelsen i juni 1907 att vid början av läsåret 1906/07 "visade det sig att en av de tre först existerande småskoleklasserna för svagt begåvade barn kunde indragas". Ambrosius hävdade att "då framdeles alla psykiskt abnorma barn skola kunna intagas i uppfostringsanstalten å Stretered, bör detta slag av skolklasser försvinna". Men han menade också att det torde finnas några barn, som behövde undervisning i sådan klass ytter-

²⁵ Gbg fsk.st. ber. 1907, s. 72 ff. (bil. G).

ligare ett år. Han hemställde därför att en eller två av "dessa klasser" skulle bibehållas under det följande läsåret. Folkskolestyrelsen beslöt i enlighet med Ambrosius' förslag.²⁶ Ett år senare beslöt styrelsen att indra de två återstående "småskoleklasserna för svagt begåvade" vid läsårets slut. Samtidigt fattades beslut om tolv hjälpklasser.²⁷

I årsredogörelsen från 1907 publicerades "lärokurser och timplan", som försöksvis skulle tillämpas under läsåret 1907—1908. Arbetet hade tillkommit sedan Ambrosius haft överläggningar med hjälpklasslärarinnorna.²⁸ Timplanen 1907 för hjälpklasserna i Göteborg hade följande utseende:

	I kl.	II kl.	III kl.
Kristendomskunskap	4	4 1/2	4 1/2
Modersmålet	9	7	7
Räkning	4	4 1/2	4 1/2
Geografi	1	1	1
Svensk historia	—	1	1
Naturkunnighet	—	1	1
Välskrivning	1	1	1
Teckning	1	1	1
Sång	1	1	1
Slöjd eller handarbete	3	4	4
Summa	24	26	26

Timplanens vägledande och icke föreskrivande karaktär blir ännu klarare av ett uttalande några år senare: "Naturligtvis bör vid undervisningen i dessa klasser ännu mindre än i övriga skolavdelningar vikten läggas vid de särskilda kunskaperna, utan strävar man så mycket mer att främja dessa psykiskt efterblivna barns allmänna utveckling". På grund härav rekommenderas "individuell behandling av varje barn och till följd därav stor rörelsefrihet för

²⁶ Gbg fsk.st. prot. 12/6 1907, § 13; A. a. 1907, bil. 167.

²⁷ A. a. 27/5 1908, § 11.

²⁸ Gbg fsk.st. ber. 1907, s. 76 ff.

läraren". Ingen "i detalj bestämd kursplan" har följts. Folkskoleinspektör Rurik Holm, som efterträtt Ambrosius 1908, hade tillsammans med hjälpklasslärarna vid flera tillfällen diskuterat arbetssättet och planlagt "arbetet i allmänna linjer".²⁹ År 1911 förelåg en ny kursplan ("arbetsplan") för hjälpskolan.³⁰

Timplanen 1911 innehöll följande:

Hjälpklass (årskurs)	1	2	3	4
Kristendomskunskap	3	3 1/2	4	4
Modersmålet	9	7	7	7
Räkning	4	4 1/2	4	4
Naturk. och geografi	2	3a)	3a)	3a)
Historia	—	1	1	1
Välskrivning	1	1	1	1
Teckning	1	1	1	1
Summa	20	21	21	21

a) Varav teckning 1 tim.

Inte oväntat tenderade båda dessa läroplaner att kopiera normalplanen från 1900 både i fråga om timplan och kursinnehåll. Givetvis lades vikten vid enkelt och lättfattligt lärostoff, men det var inte småskolekurser som lästes utan i stället avkortade och förenklade folkskolekurser. I hjälpklasskurs 1 fanns visserligen inslag av elementa från småskolekursen, men detta förefaller naturligt med hänsyn till att eleverna flyttats till hjälpklass efter upprepade misslyckanden att tillgodogöra sig småskolekursen. Den mest påtagliga förändringen i hjälpklassläroplanen 1911 var att en lärokurs för fjärde hjälpklassen tillkommit. Fortfarande skulle dessa kursplaner utgöra riktpunkt för undervisningen, som kunde modifieras efter elevmaterialets beskaffenhet. Undervisningsplanen för hjälpklasserna betecknades som "ett allmänt program för under-

²⁹ A. a. 1910, s. 17.

³⁰ A. a. 1911, s. 45 ff.

Kursplanen var "utarbetad av en kommitté av hjälpklassernas lärarinnor. [A. a. 1911, s. 45.]

visningen på de olika stadierna — — — vilket kommer att tjäna till ledning vid arbetet.”³¹

Slöjd och handarbete upptogs inte i kursplanerna, men förekom i timplanen från 1907. Timplanen från 1911, vilken presenterats ovan, har här extraherats ur kursplanen. Slöjd, handarbete och (från läsåret 1910—1911) skolköksundervisning förekom hela tiden.³² Efter 1919 års undervisningsplan för landets folkskolor blev det aktuellt med en revision av kursplanen för Göteborgs hjälpklasser.³³

Hjälpskoleväsendet i Göteborg byggdes successivt ut och den kvantitativa utvecklingen skedde enligt följande:³⁴

År	Antal hjälpklass- avdelningar	Antal elever i hjälpklass	Procent hjälp- klasselever av hela antalet ele- ver i folkskolan
1910	14	228	1,3
1912	16	264	1,5
1914	16	267	1,4
1916	17	283	1,4
1918	21	343	1,8
1920	22	384	2,0

Medianantalet elever för dessa klasser låg vid 16—17. I början var endast några av klasserna av B¹-form (d. v. s. två olika årskurser läste samtidigt i samma lokal och med samma lärarinna), medan övriga var av A-form (d. v. s. alla elever tillhörde samma årskurs). En förskjutning skedde under perioden så att mot slutet

³¹ *A. a.* 1911, s. 21.

I "allmänna bestämmelser" för kristendomsämnet hette det: "Nämnda kurser böra tjäna läraren som ledning vid undervisningen, dock med rätt och skyldighet för läraren att anpassa dem efter barnens fattningsförmåga." [*A. a.* 1911, s. 47.]

³² *Ohlander* (1956), s. 20.

"Handarbeten av olika slag spela i hjälpklasserna stor roll." [*Gbg fsk.st. ber.* 1911, s. 21.]

³³ *Ohlander* (1956), s. 22.

³⁴ Efter bearbetning av uppgifter i: *Gbg fsk.st. ber.* 1910 o. f.

ungefär hälften av klasserna var av B¹-form.³⁵ Detta berodde sannolikt på att man var angelägen om att inrätta hjälpklass vid så många folkskolor som möjligt i staden. Härigenom slapp man centralisera undervisningen av de hjälpklassmässiga eleverna till endast vissa skolor.

Differentieringsdiskussionen i Norrköping

År 1903 debatterade Norrköpings folkskolläraryörening problemet med kvarsittning under rubriken: "Om nedflyttning i folkskolan". Folkskollärare Per Martelius inledde diskussionen och framhöll att "nedflyttning" kunde vara en lämplig åtgärd för elever som "blivit efter, men ej behöva hänvisas till särklass" samt att det inte låg något nedsättande i kvarsittning, som för att bli "verkligt gagnande" borde ske i tid. I diskussionen hävdade överlärare Måns Nelander att i de klasser "där sinnesslöa och mindre begåvade barn avskiljas för att hänvisas till särklasser" skulle inte någon kvarsittning behöva förekomma. Folkskolläraryörens Jänny Olsson ansåg att det fanns olägenheter med kvarsittning och önskade i stället särskild tid för särundervisning. Hon ville "i större utsträckning än hittills hänvisa svaga barn till de s. k. minimiklasserna". Folkskolinspektör J. Bager-Sjögren "trodde att man möjligen skulle kunna utsträcka systemet med minimiklasser. Särundervisning förekomme enligt talarens mening redan och borde ej utsträckas". Frågan bordlades till följande möte.³⁶

Det dröjde dock ända till nästa år innan frågan åter diskuterades inom föreningen. Folkskollärare Hjalmar Lindén påpekade att kvarsittningen minskat under de senaste femton åren och var betydligt lägre i Norrköping än i Malmö (2,8 resp. 6,5 % år 1900). Folkskolläraryörens Matilda Ahlander förordade en linjedelning med olika kurser och fordringar. Hon hänvisade till de försök i den vägen som gjorts i Köpenhamn och Gävle. Hennes tankegångar avvisades dock av två kollegor: Johan Hylander "varnade för att avskilja en 'underklass' i folkskolan från en 'överklass' därstädes".

³⁵ *A. a.*

³⁶ *Norrköpings folkskolläraryörening prot.* 25/4 1903, § 3.

Måns Nelander menade att tanken att dela upp barnen efter begåvning "vore farlig och stridande mot all sund pedagogik, och mot densamma skulle hela Sveriges lärarekår (folkskol-) resa sig". Jänny Olsson sade sig gilla en indelning i A- och B-grupper av klassens elever i vissa ämnen. En sådan differentiering inom klassens ram skulle ge möjlighet att anpassa undervisningen till "de klen utrustades minimala fattningsgåva". Mötet antog en resolution som framhöll att kvarsittningen gav vissa fördelar åt de barn "som blivit efter men ej behöva hänvisas till särklasser". Kvarsittningen borde dock företas i tid.³⁷

Vid ett sammanträde i Norrköpings folkskollärareförening i februari 1906 diskuterades frågan: "Om särklasser i småskolan". Småskollärarinnan Paulina Svensson inledde och framhöll genast att "det nu icke vore frågan om minimiklasser med avkortade kurser utan om särklasser för de barn, som på grund av oförmåga att följa med i vanlig klass eljest måste bli kvarsittare". Hon menade att den enda möjlighet som fanns var att göra de mest efterblivna till kvarsittare, vilket dock inte var till någon nytta för dem och endast belastade den mottagande lärarinnan. Bäst vore "att man för dessa barn inrättade särklasser, i vilka undervisningen kunde anpassas efter deras särskilda behov". Inledaren bemötte även de vanliga invändningarna mot särklasser: Så t. ex. menade hon att talet om att samvaron med bättre begåvade stimulerade de svagt begåvade var felaktigt. I stället utövade de välbegåvade "ett tryck på de senare, under vilket dessa förtvinade". Även extraläsningen avvisades eftersom detta innebar att "ytterligare anstränga dessa barn". Beträffande risken att begå misstag vid överflyttning till särklass var denna lika stor vid beslut om kvarsittning. Paulina Svensson framställde även ett resolutionsförslag, enligt vilket mötet skulle uttala att det ansåg "skolans utveckling med nödvändighet kräva, att särklasser anordnas i småskolan".

I diskussionen hävdade folkskollärarinnan Hulda Rosengren att särklasser borde anordnas "även för 1sta och 2dra klasserna i folkskolan". Paulina Svensson fick ett starkt stöd för sina åsikter, men Måns Nelander ville inte veta av någon uppdelning av skolan i särskilda linjer. Folkskollärare Konrad Östling menade att

³⁷ A. a. 27/2 1904, § 3.

man borde akta sig för att särklassen skulle få prägeln av "straffklass".

Småskollärarinnan Anna Nilsson talade för kvarsittning i vissa fall och i andra fall stödundervisning beroende på i vilket skolämne bristerna i kunskaper förekom. Behovet av särklass var nu mindre, hävdade Anna Nilsson, eftersom "nu funnes en särskild klass för de sinnesslöa". Med detta syftade hon givetvis på stadens externatklass.

Skolinspektör Bager-Sjögren menade att Paulina Svensson "målade allt i för mörka färger". Han antydde att klassernas storlek verkligen var i högsta laget, men ansåg även bestämt att fordringarna på eleverna i småskolan var för högt uppdrivna. Han ville också erinra om att början till särklasser redan gjorts år 1900 "genom inrättande av en klass för sinnesslöa barn". Det fel som vidlådde denna klass var att den hette "Klassen för sinnesslöa eller Idiotklassen", varför Bager-Sjögren menade att man måste vara försiktig med flyttning av elever dit. Han ansåg även att det utom sådana barn som borde placeras i särklass även fanns "många, för vilka behövdes icke blott särklasser i småskolan utan en hel linje — en minimilinje". Han menade att i det omtalade Mannheimsystemet "funnes dock en grundtanke att taga vara på". För att frågeställningarna skulle hinna klarna föreslog han att ärendet skulle bordläggas. Detta blev också föreningens beslut.³⁸

I december samma år förekom åter frågan. Skolinspektören framhöll ånyo i sin inledning att "särskilt två kategorier av barn beredde svårigheter: moraliskt defekta samt intellektuellt och fysiskt vanvårdade och efterblivna". Han menade att hänvisningen till särklass "berodde i många fall på bristande vård i hemmet och ej på bristande intelligens. I den mån, vi erhöle en effektiv barnavård, minskades därför behovet av särklasser". Inspektören redogjorde också för Mannheimsystemet, vilket han förklarade sig icke vara någon vän till. Förslaget om särklasser i småskolan ville Bager-Sjögren bestämt avvisa och menade att beträffande särklasser i egentliga folkskolan visade kvarsittningsstatistiken i Norrköping "att de ej vore synnerligen av behovet påkallade, varjämte de bland föräldrarna voro särdeles impopulära". Kvarsittning — sär-

³⁸ A. a. 10/2 1906, § 4.

skilt då bara en terminskurs skulle läsas om — ansåg han vara "ett mindre ont än linjefördelning".

Senare under diskussionen framhöll Bager-Sjögren att de barn som inte kunde följa med, borde få bli kvarsttattare. "Hjälpte ej detta, borde de sändas till sinnesslöanstalter". Han ansåg inte att "den nu befintliga särklassen skulle strykas", utan hans avvisande hållning till särklasser "berodde till stor del på föräldrarnas motvilja för desamma".

De flesta inläggen i den följande diskussionen stödde en utvidgning av särklassanordningarna. Önskemål om särklasser på småskolestadiet hade — som redan visats — framförts redan vid februarisammanträdet. Nu gällde diskussionen särklasser parallella med den egentliga folkskolans första och andra årskurs. Flera talare framhöll fördelarna med särklassplacering jämfört med kvarsttning "då det gällde av en eller annan anledning efterblivna barn". Det påpekades även att särklasser var "en här redan befintlig institution, som under de senaste åren blivit förbisedd, men vilken vi ha att utveckla".

En besökande lärarkollega från Gävle, "herr Ehlin", redogjorde för de s. k. A- och B-klasserna i Gävle.³⁹ De senare av dessa klasser hade inrättats för barn, som börjat arbeta vid sågverken redan under sin skolpliktstid, då "man av dessa barn givetvis ej kan fordra lika mycket, som av de andra". Ehlin kunde inte rapportera några klagomål från barnens föräldrar eller missnöje från dessa elever.⁴⁰

Det betonades även i diskussionen att det "ej alls" var fråga om Mannheimsystemet utan om särklasser, vilka "om dessa ansågs lämpliga borde de naturligtvis nu användas i större utsträckning än år 1878 [!]". Det talades om "andesvaga" elevers behov av en

³⁹ Eric Emanuel Ehlin (f. 1873), anställd som ordinarie folkskollärare i Gävle 1898 [Gustafsson (1904, s. 195)]. Om A- och B-linjerna i Gävle se: Lundén (1942), s. 255 f.

⁴⁰ Detta var naturligtvis en differentiering som visserligen vilade på ådagalagda skolprestationer, men det var i detta fall inte intellektuella brister, som i första hand påverkade skolprestationerna. Det var snarast den förkättrade "fattigskolelinjen", som på detta sätt hade framträtt i Gävle. Ehlin's redogörelse syftade tydligen endast till att framhålla det ringa motståndet mot särklasser av det ena eller andra slaget.

grundlig undervisning så att "de elementära begreppen bleve fullt tydliga" och det ansågs att de borde flyttas dit "de bäst passa dvs till särklasser".⁴¹

Diskussionen visade att det inom lärarkåren fanns en stark majoritet för att svagt begåvade elever skulle avskiljas till särklasser i en ökad omfattning. Dessutom framgår det att beteckningen *särklasser* inte användes på entydigt sätt, utan debattörerna lät särklass ibland betyda klasser för sinnesslöa och ibland klasser för hjälpklassmässiga elever.

Det dröjde länge innan beteckningen "hjälpklass" officiellt användes i Norrköping. Som tidigare nämnts fick Cederbergs klass och dess paralleller endast en beteckning "m" i årsredogörelserna och dessa talar om "särklasser".

Ännu i årsredogörelsen för 1920 markeras dessa klasser endast med den diskreta beteckningen "m" och benämns inte hjälpklasser, trots att detta namn börjat användas på många håll redan vid sekelskiftet.⁴² Differentieringen av svagt begåvade elever till särskilda klasser var från början helt accepterad i Norrköping, vilket bidrog till att inga uppsplitande diskussioner kring differentieringsfrågan förekom där. En väsentlig förklaring till detta var de goda relationer mellan lärarkår och skolledning som rådde. Detta omtalas i bl. a. en minnesskrift över Norrköpings Folkskollärareförening 1862—1912: "Städse har ett gott samförstånd präglat förhållandet mellan lärarekår, skolstyrelse och inspektörer. I icke ringa grad har detta föredömliga förhållande mellan på skolans område samverkande krafter tillsammans med myndigheternas frikostighet gentemot skolan bidragit till utvecklingen av ett folkskoleväsende så gott som något i Sveriges land."⁴³

⁴¹ *Norrköpings folkskollärareförening prot. 8/1 1906*, § 3.

⁴² I årsredogörelsen 1924/25 nämns att "fyra klasser särundervisning av efterblivna barn ha under året varit inrättade". I anslutning till detta används beteckningen "hjälpklasser" f. f. g.: "Förutom dessa klasser för särundervisning å folkskolans högsta stadium har funnits en hjälpklass för efterblivna småskolbarn, vilken omhänderhafts av småskollärarinnan Karin Nilsson". [*Norrköpings folkskolor årsber. 1924/1925*, s. 24.]

⁴³ *Norrköpings folkskollärareförening 1862—1912*, (1912), s. 24.

Det kan också tilläggas att folkskolinspektören I. A. Lyttkens inträdde som medlem i Norrköpings folkskollärareförening i december 1877, vilket väckte visst upseende. [*A. a.*, s. 16 o. 46 f.] Hans medlemskap kan tas som ytterligare

Differentieringsarbetet i Norrköping framstod med en så idealisk skollledning aldrig som en åtgärd, vilken kunde syfta till nedskärningar i folkundervisningen och kunde därför helhjärtat accepteras av lärarkåren.

Särundervisningen i Norrköping bedrevs med relativt stora klassavdelningar jämfört med hjälpklasserna i t. ex. Göteborg och Stockholm. I början av 1900-talet kunde vid något tillfälle förekomma 36 elever och under flera år var det aldrig under 25 i Norrköpings särklasser. Sedan ytterligare två klassavdelningar inrättats från läsåret 1917—1918 sjönk det genomsnittliga elevantalet i särklasserna till omkring 20. Elevantalet m. m. för vissa år fr. o. m. 1902 framgår av följande översikt:⁴⁴

År	Antal särklassavdelningar	Antal elever i särklass	Procent särklasselever av hela antalet elever i folkskolan
1902	2	64	1,6
1904	2	53	1,2
1906	2	69	1,6
1908	2	61	1,4
1910	2	58	1,3
1912	2	57	1,2
1914	2	59	1,3
1917 ^a)	2	48	1,0
1918	2	54	0,9
1920	4	102	1,9

a) Årsber. för år 1916 är icke publicerad och har ej anträffats i skolrådsprot.

Någon särskild kursplan för särklasserna har icke påträffats utan den ordinarie tim- och läroplanen torde ha modifierats beträffande innehåll och omfattning så att den lämpat sig för de elever, vilka undervisats i särklasserna.⁴⁵

belägg för det goda samarbetet mellan olika inom skolväsendet i Norrköping verksamma.

⁴⁴ *Norrköpings folkskolor årsber. 1902 o. f.*

⁴⁵ T. ex. publicerades tim- och läroplan för småskolan och folkskolan i: a. a. 1905, s. 18—38. Dock nämns icke särundervisningen där.

Differentieringsdiskussionen och tillkomsten av hjälpklass i Visby

Vid sammanträdet med lärarkåren i maj 1902 framlades skolrådets planer på att använda lektionstimmar, som insparats i folkskolavdelningens första klass under höstterminen, till s. k. hjälpundervisning. Det var inte någon för Visby originell lösning utan man hade även på en del andra håll praktiserat extra undervisning till långsamt lärande elever.⁴⁶ Den föreslagna anordningen avstyrktes dock av lärarna "av principiella skäl".⁴⁷

Hjälpundervisningen togs åter upp två år senare vid ett sammanträde med skolrådet och lärarpersonalen. Bland överläggningsfrågorna fanns då bl. a. dessa: "2:o a) Bör s. k. *hjälpundervisning* beredas åt de skolans lärjungar, vilka i sina lärostycken icke kunna eller icke vilja följa med sina i klassen varande mera begåvade och flitigare kamrater? b) Om sådan undervisning anses nödig — huru bör denna lämpligast anordnas?"

Frågorna rörande hjälpundervisning remitterades till det särskilda sammanträde, som enligt gällande folkskolestadga kunde hållas mellan överlärare — eller som i Visby skolföreståndare — och lärarkår.⁴⁸ Denna sammankomst hölls drygt en vecka senare. Lärarna delade sig därvid i två grupper. Den ena ville att hjälpundervisning skulle anordnas som särskild undervisning under "tre till fyra halvtimmar i veckan av skolans ordinarie lästid". Den andra gruppen lärare ville att "särskilda avdelningar, s. k. särklasser med en för dem avpassad undervisning" skulle inrättas. Det framhölls vidare att elevantalet i klasserna måste hållas "inom rimligare gränser än vad i allmänhet för närvarande vore fallet i våra folk- och småskolor". Detta för att kunna inskränka antalet kvarsittare så mycket som möjligt och därmed samtidigt minska antalet elever som avgick enligt stadgans § 47 ("med minimibetyg"). Dessutom skulle det måttliga elevantalet möjliggöra för läraren att tillgodose de individuella anlagen hos eleverna.⁴⁹

⁴⁶ Se t. ex. *denna framst.* s. 209 ff.

⁴⁷ *Visby skolr. prot. 1902*, § 52.

⁴⁸ *Visby skolr. prot. 1904*, § 48 (17/5 1904). (Kurs. enl. understr. i orig. prot.)

⁴⁹ *Visby distrikts folk- och småskolor 1904*, s. 6 f.

Skolföreståndaren lämnade vid ett skolrådssammanträde senare en redovisning av vad som förekommit vid sammanträdet med lärarna. Majoriteten bland dessa hade uttalat sig för "upprättandet av s. k. särklasser". Skolrådet fattade dock intet beslut i frågan.⁵⁰

I årsredogörelserna för Visby distrikts folkskolor redovisas fr. o. m. läsåret 1896/97 antalet elever "i skolor för abnorma barn". Fram till 1910 års början fluktuerar de rapporterade antalen mellan en och fem.⁵¹ Fr. o. m. redovisningen för kalenderåret 1900 meddelas dessutom vilka anstalter som anlåtats. Med hjälp av dessa uppgifter kan konstateras att från detta år redovisas endast dels en sinnesslö t. o. m. 1907 och dels en "fallandesjuk" (epileptisk) sinnesslö t. o. m. 1906. Fr. o. m. 1908 fanns tre sinnesslöa placerade vid anstalten Ekhagen. Genom omläggning av redovisningen i årsredogörelsen kan utvecklingen inte följas längre än t. o. m. år 1909.

Inte förrän 1907 togs frågan om undervisning av de svagt begåvade eleverna åter upp. Vid sammanträde mellan skolråd och lärarkår i maj aktualiserade skolföreståndare Ljungberg frågan om "undervisning åt efterblivna och svagt begåvade barn". Enligt hans förslag skulle undervisningstiden i småskolans första klass inskränkas "under de första läsmånaderna" med en timme om dagen eller från vanligen fyra till tre timmar om dagen. En successiv ökning av timantalet skulle sedan ske, så att timantalet i slutet av andra terminen helt överensstämde med reglemente och läroplan. De insparade timmarna skulle fullgöras av "vederbörande lärarinna" på så sätt att denna "skulle hava att meddela enskild undervisning åt efterblivna barn inom klassavdelningen".⁵² Flertalet lärare ville att undervisningstid borde frigöras för särskild undervisning "åt de på grund av svagare begåvning eller av annan anledning efterblivna barnen inom avdelningen".⁵³

⁵⁰ *Visby skolr. prot. 1904*, § 76. Enl. årsredogörelsen konstaterades att "ärendet ännu inte syntes vara för avgörande moget". [*Visby distrikts folk- och småskolor 1904*, s. 7.]

⁵¹ Läsåret 1896/97 (2), kalenderåren 1897 (3), 1898 (2), 1899 (4), 1900 (5), 1901 (4), 1902 (5), 1903 (3), 1904 (3), 1905 (4), 1906 (2), 1907 (1), 1908 (3), 1909 (4). [*A. a. 1896/97 ff.*]

⁵² *Visby distrikts folk- och småskolor 1907*, s. 6.

⁵³ *Visby skolr. prot. 1907*, § 68 samt bil. 57.

Skolrådet gillade principen med extra undervisning åt dessa barn, men menade att denna borde anordnas på ett organisatoriskt enklare sätt än det föreslagna. Skolrådet beslöt föreslå församlingarna bestämma att "lärotiden i småskolans 1:sta årsklass måtte från och med instundande läsår från 24 till 22 timmar i veckan inskränkas och ingen dag i veckan uppgå till mera än fyra timmar". Resp. lärare skulle meddela "enskild undervisning åt efterblivna barn inom klassavdelningen" motsvarande det antal timmar som undervisningen avkortats.⁵⁴

I december 1909 fattade skolrådet ett beslut rörande "den till stadens och Södervärns småskolor hörande säravdelningen". Skolrådet beslöt i enlighet med ett förslag från tillsyningsmannen för klassen, konsistorienotarien Josef Norrby-Söderström, att intagning av elever i avdelningen skulle ske endast en gång per år. Vid läsårets slut skulle prövning för uppflyttning till småskolan göras i närvaro av tillsyningsmannen och skolföreståndaren. Skolläkaren, bataljonsläkare Karl Bolin⁵⁵ hade föreslagit sig själv till sakkunnig vid uttagning av elever till säravdelningen. Skolrådet beslöt också att skolläkaren "hade att undersöka de till överflyttning till denna avdelning föreslagna lärjungarna innan sådan överflyttning skedde".⁵⁶

Skolläkaren fick redan i april 1910 ta ställning till frågan om en gosse, vilken återinflyttat till skoldistriktet, skulle anses som sinnesslö eller kunna hänföras "till bildbara barn". I det förra fallet skulle gossen hänvisas till sinnesslöanstalten Ekhagen, där länet förfogade över platser. I det andra fallet skulle skolrådet besluta om placering i Visby.⁵⁷

Biskop von Scheele var en flitig förslagsställare kring de svagt begåvade barnens pedagogiska problem. I oktober 1910 föreslog

⁵⁴ *A. a. 1907*, § 85.

⁵⁵ Karl Niklas Bolin (1859—1916) var under några år provinsialläkare i Klintehamn och blev 1895 bataljonsläkare i Visby. Från 1910 och till sin död var han regementsläkare vid Gotlands infanteriregemente. Det är möjligt att Bolins intresse för och kunskaper om svagt begåvade barn ökats genom att han hade "ärligen kortare förordnanden som hospitalsläkare". [*Sveriges läkarehistoria, fjärde följd, bd 1*, (1930), s. 294.]

⁵⁶ *Visby skolr. prot. 1909*, § 177.

⁵⁷ *A. a. 1910*, § 51.

han att antingen skulle en utredning göras om "den nuvarande anordningen för undervisningen av distriktets mindre begåvade och efterblivna barn kunde anses tillfredsställande" eller ett förslag avlämnas om hur denna på mest ändamålsenliga sätt skulle kunna ordnas.⁵⁸ Den kommitté som tillsattes lämnade i augusti 1912 ett förslag till åtgärder. Innan dess gjordes en annan framstöt i frågan.

Lärarkåren i Visby skoldistrikt synes ha utgjort en pådrivande faktor när det gällde anordnandet av särskild undervisning för svagt begåvade elever. Detta är naturligt eftersom det rörde sig om en praktisk-pedagogisk fråga, som blivit alltmer problematisk i takt med folkskolans kvantitativa och kvalitativa expansion, vilket redan tidigare betonats i denna framställning. Det var just lärarkåren, som mötte detta problem på nära håll och som även hade att försöka lösa det på lämpligaste sätt. För lärarna framstod det som naturligt att differentiera eleverna i olika grupper efter skolprestation.

När det vid ett sammanträde i maj 1911 mellan skolrådet och lärarkåren inte förelåg något förslag till diskussionsämne föreslog folkskollärare P. J. Gerdén att lärarkåren skulle diskutera frågan om "lämpligaste sättet att anordna undervisning för distriktets mindre begåvade och efterblivna barn". Problemet var f. ö. mycket aktuellt, då den nyssnämnda kommittén, som tillsatts i oktober året innan, arbetade med frågan. Protokollet sammanfattade diskussionen: "Under den härom förda överläggningen framhölls önskvärdheten utav att den nuvarande säravdelningen måtte i sin egenskap av hjälpklass för här ovan omförmälda barn ["mindre begåvade barn"] fortfarande bibehållas — men icke, såsom för närvarande vore fallet, utgörande en avsöndringsklass för andesvaga eller idioter — och så anordnas, att den i avseende på lokal och den yttre organisationen i övrigt bleve med närmast jämförliga klassavdelningar på småskolestadiet likställd, genom vilken anordning klassens nuvarande 'särmarke' komme att försvinna".⁵⁹

Den nyssnämnda kommittén avgav i juni 1911 ett förslag i frågan, vilket överensstämde med lärarkårens önskingar. Skolrådet tog fasta på de sammanfallande åsikterna i frågan och beslöt

⁵⁸ A. a. 1910, § 150.

⁵⁹ A. a. 1911, § 64. Se även; *Visby distrikts folkskolor 1911*, s. 3 f.

att "sagda avdelning skulle i sin nuvarande egenskap av avsöndringsklass för andesvaga barn indragas och i dess ställe en *hjälpklass* för mindre begåvade och efterblivna, men i övrigt normala barn upprättas och så anordnas, att den komme att utgöra en parallellavdelning av småskolans 1sta årsklass med omkring 15 lärjungar". Denna avdelning skulle inrymmas i lämplig folk- eller småskolebyggnad och således icke placeras helt avskild från den övriga folkskolan. Den lärarinna som undervisat "i den förutvarande säravdelningen" skulle flyttas över till "den nyupprättade klassavdelningen".⁶⁰

I fortsättningen synes regementsläkare Bolin ha utgjort högsta sakkunskap vid uttagning till denna hjälpklass, eftersom skolrådet beslöt att Bolin skulle "såsom skolans läkare för framtiden alltid i det första rummet avgiva utlåtande i fråga om lärjunges överflyttande till nämnda hjälpklass".⁶¹ Detta förhållande skulle ha kunnat ryda på att det huvudsakligast gällde sinnesslöa barn, vars abnormitet var så påtaglig att det varit motiverat att åsidosätta den pedagogiska expertis, som fanns bland lärarna — eller efter den tidens sätt att se hos folkskolans lokala ledning — och i stället handlägga dessa frågor som ett medicinskt-psykiatriskt ärende. Det är dock fullt klart att Visby vid den tiden hade möjligheter att differentiera undervisningen av sina svagt begåvade skolbarn genom placering antingen i hjälpklassen eller vid sinnesslöanstalten. Skolrådet hade vid vissa tillfällen anledning att överväga lämpliga åtgärder mot föräldrar till sinnesslöa barn. Vissa av dessa nekade nämligen att sända dessa barn till sinnesslöanstalt på fastlandet. Då skolplikt för dylika barn ännu inte fanns, kunde skolrådet inte företa sig annat än att göra framstötter till K. M:t om att bestämmelser rörande skolplikt för sinnesslöa borde införas lagstiftningsvägen.⁶²

En kommitté bestående av lektorn fil. dr E. Lindskog, stiftsnotarien Josef Norrby Söderström, regementsläkaren K. Bolin,

⁶⁰ *Visby skolr. prot. 1911*, § 93. (Kurs. enl. understr. i orig. prot.) Beteckningen på denna klass blev f. ö. fr. o. m. ht 1911 "I l" [*Visby distrikts folkskolor 1911*, s. 13.]

⁶¹ *Visby skolr. prot. 1911*, § 186.

⁶² A. a. 1912, § 9.

skolföreståndaren O. N. Ljungberg samt läroverksadjunkten, fil. dr J. O. Klintberg avlämnade ett utlåtande till skolrådet dagtecknat den 9/8 1912 rörande frågan om undervisningen av svagt begåvade folkskoleelever d. v. s. elever i den egentliga folkskolan. Kommittén konstaterade att de barn som inte kunde följa undervisningen var av två skilda kategorier "antingen normala med *underhållig begåvning* eller ock *bildbara sinnesslöa*". Kommittén konstaterade vidare att för de förstnämnda var "nyligen här i Visby upprättad en s. k. *hjälpklass*, som dock blott omfattar småskolestadiet". Den andra kategorien barn placerades vid sinnesslöanstalten Ekshagen. I samband med frågan om hänvisning av sinnesslöa till anstalt uttalade kommittén: "En svårighet som väl alltid kommer att kvarstå, vållar avskiljandet av de barn, som skola hänvisas till anstalt. Sinnesslövärden befinner sig i detta avseende på ett helt annat plan än den övriga abnormundervisningen. Det är ofta omöjligt för läkaren att genom undersökning avgöra, om ett svagt begåvat barn bör anses normalt eller visas till anstalt, liksom, vid avgjord abnormitet, om bildbarhet förefinnes eller icke."

Kommittén yttrade sig naturligt nog även om syftet med en hjälpklass. Detta kunde vara tvåfaldigt: "dels att till inträde i de vanliga klasserna preparera sent utvecklade barn, som behöva särskild undervisning i en klassavdelning med få elever, dels att sörja för undervisningen av de lärjungar, den mottagit, ända till slutet av deras skoltid". Kommittén konstaterade att om endast det första syftet skulle uppnås vore hjälpklassen i Visby tillfyllest, men kommittén betonade att "i hjälpklass måste även och företrädesvis intagas barn, som ej kunna lära sig följa med i en vanlig skolavdelning utan kräva särskild handledning, så länge de tillhöra skolan. En hjälpklass, som blott avser småskolestadiet, kan därför ej göra [vara] tillfyllest." Om man ville fortsätta på den inslagna vägen i Visby måste en ny hjälpklass inrättas, ansåg kommitterade. Denna skulle motta och behålla ända till slutet av deras skoltid sådana elever "som ej från den första hjälpklassen kunnat överföras till de vanliga småskoleklasserna". De kunskaper, som skulle inhämtas i den nya klass, med vilken hjälpklassverksamheten tänktes utbyggd, borde omfatta "ett slags minimikurs motsvarande det viktigaste av första och andra folkskoleklassens pensa". Kommittén

ville "i första hand föreslå inrättandet av en ny hjälpklassavdelning".⁶³

Skolrådet bordlade förslaget och vidhöll den tidigare beslutade och redan anordnade formen av hjälpklassundervisning. Därutöver beslöt skolrådet att i den befintliga hjälpklassen skulle få finnas högst femton elever, att eleverna noggrant skulle undersökas innan de placerades i hjälpklassen samt att överflyttning till hjälpklassen icke skulle få ske under pågående läsår.⁶⁴

Då kommittéutlåtandet åter behandlades i skolrådet beslöts endast att viss propaganda skulle göras för att skoldistriktets sinnesslöa barn i skolåldern borde undervisas vid fastlandsanstalten Ekshagen. Intet av kommittéförslagen i frågan antogs.⁶⁵ Möjligen kan detta ha berott på ekonomiska skäl.

Några förändringar kan sedan inte noteras under tiden fram till 1921. Sinnesslöanstalten och hjälpklassen tillgodosåg nöjaktigt de praktisk-pedagogiska behov av differentiering som förekom inom folkskolan i Visby distrikt.

För säravdelningen inom småskolan redovisades under åren (elevantalet inom parentes) 1902 (8), 1904 (11), 1906 (8), 1908 (10), 1910 (4). Vårterminen 1911 fanns där 5 elever.⁶⁶

Höstterminen 1911 redovisas inga elever i säravdelningen, men följande termin upptas en hjälpklass, vars elever samtliga var "tagna från småskolan". Elevantal m. m. för vissa år från 1912 kan noteras:⁶⁷

År	Antal elever i hjälpklass	Procent hjälpklasselever av hela antalet elever i folkskolan
1912	15	1,4
1914	14	1,2
1916	13	1,3
1918	12	1,2
1920	9	1,0

⁶³ A. a. 1912, bil. 52. (Kurs. enl. understr. i orig.)

⁶⁴ A. a. 1912, § 109. (Kurs. enl. understr. i orig.)

⁶⁵ A. a. 1912, § 157.

⁶⁶ Visby distrikets folkskolor 1902 o. f.

⁶⁷ A. a. 1912 o. f.

Någon kursplan för hjälpklassen meddelas varken i årsredogörelserna eller i skolrådsprotokollen. På sannolika grunder måste antas att undervisningen i denna klass omfattade avkortade och förenklade kurser från den ordinarie kursplanen.

Differentieringsdiskussionen och tillkomsten av hjälpklass i Karlstad

I oktober 1901 väckte förste läraren E. V. Gelin vid ett sammanträde i Karlstad mellan skolrådet och lärarkåren "spörsmålet om s. k. särklasser för moraliskt efterblivna barn". Protokollet refererar inte de enskilda inläggen i diskussionen, utan meddelar endast att förslag framställdes om inrättande av tre slags särklasser, nämligen "särskild klass för fattiga men i övrigt fullt normala barn", "särskild klass för sådana barn, som ägde en så ringa begåvning, att de ej kunde genomgå hela folkskolan" samt "särskild klass för moraliskt efterblivna barn". Diskussionen var enligt protokollet lång och utmynnade i en hemställan till skolrådet att "inrätta en särklass för moraliskt efterblivna barn".⁶⁸

Det var tydligen vanartskommitténs betänkanden och den fråga som därigenom väckts, som främst intresserat lärarna. Man kan förstå att förslaget om en särskild klass för fattiga men normalbegåvade barn inte vann någon anklang från lärarkåren. På samma sätt förhöll det sig med klassen för barn med "ringa begåvning". Sådana klasser hade ju från SAF:s sida så länge och effektivt bekämpats att man tydligen fortfarande i Karlstad ställde sig avvisande även till en sådan särklass.

Ur skolrådsprotokollen kan utläsas att man vid olika tillfällen stödde tanken på att vanartade barn skulle undervisas skilda från de övriga. Skolrådsbesluten om placeringar på Hall eller privat-inackordering ute på landet visar detta.⁶⁹ Det kan nämnas att sådan placering skedde via fattigvårdsstyrelsen, vilken hade sådana ärenden om hand då den fått målsmannaskapet överlåtet på sig.⁷⁰

⁶⁸ Karlstads skolr. prot. 25/10 1901, § 2.

⁶⁹ A. a. 6/2 1902, §§ 4 o. 5.

⁷⁰ SFS 1871, nr 33, § 35, mom. 1 "Målsmans- och husbonderätt".

Första gången en svagt begåvad flickas skolplacering övervägdes av skolrådet var i april 1904. Dessutom var hon epileptisk, men den svaga begåvningen var huvudproblemet, då "någon undervisning i små- eller folkskolan ej kan meddelas" henne.⁷¹ Då detta ärende senare åter behandlades, nämndes i protokollet om skolrådets skyldighet att "sörja ej blott för de normala utan även för de bildbara anormala barnens inom skoldistriktet uppfostran".⁷²

Differentieringsfrågan togs åter upp vid sammanträdet mellan skolrådet och lärarkåren i oktober 1904. Folkskollärarinnan Anna Ljungqvist väckte frågan om "en särklass för flickor i tredje och fjärde klassen". Enligt detta förslag skulle skolan anordnas så att båda årskurserna skulle undervisas samtidigt av samma lärarinna med "folkskolans ämnen" i "förkortade kurser". Enligt det kortfattade protokollet hade diskussionen berört dels "frågan om särklasser i allmänhet" och dels "frågan om minimiskola". I protokollet talas om att "tvenne bestämt avgränsade ståndpunkter" framträdde under diskussionen. Förste läraren Gelin samt faktor Anker "talade emot såväl särklasser som minimiskola". Samtliga övriga närvarande tycks ha stått mot dessa två, som "uttalade sig för särklasser och för en reformering av den här befintliga minimiskolan". Diskussionen utmynnade i att skolrådets ordförande "lovade framlägga ärendet till skolrådets behandling".⁷³ Kort tid efteråt antecknades i skolrådets protokoll att ett sammanträde mellan skolråd och lärarkår hållits, varvid frågan om "särklasser och minimiklasser" väckts. Ordföranden ansåg därvid att frågan ännu inte var tillräckligt beredd för att kunna föreläggas skolrådet.⁷⁴

Först i maj 1905 fick skolrådet ta del av "ett av ordföranden och folkskolans lärarpersonal framställt förslag att inrätta en s. k. hjälpklass för mindre begåvade barn". Skolrådet beslöt att från nästa läsårs början "inrätta en s. k. hjälpklass vid folkskolan". Endast en klassavdelning i vilken både gossar och flickor skulle

⁷¹ Karlstads skolr. prot. 29/4 1904, § 4.

⁷² A. a. 11/5 1904, § 4.

⁷³ A. a. 7/10 1904, § 2.

⁷⁴ A. a. 18/10 1904, § 1.

Sv Ltg meddelade i oktober 1904: "Särklasser är man betänkt på att anordna vid Karlstads folkskolor". Två sammanträden mellan skolråd och lärar-

undervisas ansågs erforderlig. En e. o. folkskollärarinna förordnades samtidigt att vara lärarinna vid klassen i fråga.⁷⁵

Från läsåret 1909—1910 redovisas hjälpklassens omfattning i årsredogörelsen. En småskollärarinna (Augusta Daahlmé) undervisade 23 veckotimmar i klassen, som omfattade 14 elever. Dessa utgjorde ”i psykiskt avseende så svagt begåvade barn, att de icke kunnat följa med och draga nytta av den vanliga undervisningen”.⁷⁶

Under perioden fram till 1921 fanns en enda hjälpklass i Karlstad. Elevantal m. m. för vissa år under perioden kan noteras:⁷⁷

År	Antal elever i hjälpklass	Procent hjälpklass elever av hela antalet elever i folkskolan
1910	14	0,8
1912	15	0,9
1914	12	0,7
1916	19	1,0
1918	14	0,8
1920	19	1,1

Någon kursplan för hjälpklassen har inte kunnat återfinnas i årsredogörelser eller protokoll. Sannolikt har undervisningen följt småskolans och folkskolans kursplaner, vilka avkortats med hänsyn till hjälpklass elevernas möjligheter att tillgodogöra sig undervisningen.

*

personal hade hållits och ”de flesta talade för förslaget under citerande av framstående pedagogers uttalanden. Ett par talare voro tveksamma om behövligheten och möjligheten av dylika klassers upprättande i Karlstad, men gjorde intet avstyrkande”. En kommitté bestående av fyra lärare och tre lärarinnor tillsattes. [*Sv Ltg* 1904, nr 42, s. 890.]

⁷⁵ *Karlstads skolr. prot. 11/5 1905*, § 5. Det nämns i protokollet att som bilaga skall ”det långa skriftliga anförandet” ha bilagts protokollet. Denna bilaga har dock inte kunnat återfinnas.

⁷⁶ *Karlstads fsk. ber. 1909/1910*, s. 15.

⁷⁷ *A. a. 1909/1910 ff.*

Efter diskussionen kring Mannheimsystemet började hjälpklasser inrättas på skilda håll i landet. Till en del skedde detta som en eftergift åt lärarna, av vilka många hade önskat en uppdelning inom folkskolan av alla elever på olika linjer inom denna med ledning av ådagalagda skolprestationer. Emellertid blev endast de svagaste eleverna avskilda till hjälpklasser.

Hur anordningarna för svagt begåvade barn i folkskolan kunde få olikartad utformning på skilda platser, beroende på lokala förhållanden torde ha framgått av den i detta kapitel lämnade skildringen från fem orter. Även SAF:s redogörelse för hjälpklassarbetet från år 1908 antyder detta. Nils Lundahl lämnade vid sjätte sinnessövärdsmötet i Stockholm 1915 en redogörelse för ”hjälpklassarbetet i landsorten”. Han uppgav därvid att hjälpklassundervisning förekom på 34 platser⁷⁸ samt konstaterade att även tidpunkten för avskiljandet av barn till hjälpklass skilde sig åt mellan olika orter. Vanligast var att överflyttningen skedde då eleven gick i småskolans andra årskurs eller egentliga folkskolans första årskurs. Ibland gjorde skolläkaren en somatisk undersökning, vilken kompletterade den undersökning som läraren i hjälpklassen gjorde före intagningen i denna omfattande: ”Uppfattnings- och föreställningsförmåga: 1) tid, 2) rum, 3) färg, 4) fri idéassociation. Minne och omdömesförmåga. Färdigheter: 1) räkning, 2) läsning, 3) skrivning. Uppmärksamhet och intresse. Språket.” Lundahl påpekade särskilt risken för att barn, vilka kunde följa undervisningen i normalklass, blev placerade i hjälpklass. Han ansåg att placering av sinnesslöa barn i hjälpklass innebar en ännu större risk, eftersom syftet med hjälpklasserna därigenom skulle kunna förfelas.

Hjälpklassundervisningen angavs vara av tre olika typer, dels en som gav särskild undervisning i klasser motsvarande de tre lägsta årskurserna, dels en med ”hjälpklassanordningar genom vilka barnen föras fram till klass efter klass” genom hela folkskolan och

⁷⁸ Dessa orter var: Borås, Eskilstuna, Gävle, Göteborg, Halmstad, Hälsingborg, Härnösand, Jönköping, Kalmar, Karlskrona, Karlstad, Landskrona, Linköping, Lund, Malmö, Norrköping, Nyköping, Nässjö, Stockholm, Strömslund, Sundsvall, Säffle, Södertälje, Trollhättan, Uddevalla, Uppsala, Visby, Vänersborg, Västervik, Västerås, Ystad, Örebro, Örgryte och Östersund. [*Lundahl* (1915), s. 88.]

dels i något fall en variant som bestod av särundervisning i modersmål och räkning under fem veckotimmar vardera.⁷⁹

Beträffande kursplanerna påpekades att "i allmänhet äro ej några bestämda kurser fastställda för hjälpklasserna".⁸⁰

En bedömning av hjälpklassarbetets omfattning kan göras med utgångspunkt från de redovisade antalen orter med hjälpklassundervisning, hjälpklassavdelningar och hjälpklassundervisade elever.⁸¹

	Antal orter med hjälpklassunderv.	Antal hjälpklassavdelningar	Antal hjälpklassundervisade
1907	15	39	266
1915	34	106	c:a 1.600
1922/23	51	181	2.803

Man hade börjat uppmärksamma frågan om utbildning av lärare för hjälpklasserna och 1921 anordnades den första lärarkursen. Den anordnades av SAF med statsbidrag och pågick endast under tiden 15 aug.—1 sept. Deltagarna utgjordes av "ett 50-tal lärarinnor", vilka "under minst två år tjänstgjort i hjälpklassavdelning".⁸²

⁷⁹ *A. a.*, s. 88 ff.

⁸⁰ Den kursplan som Lundahl återger var från Västerås. [*A. a.*, s. 89 ff.] Men där var en större andel av folkskolans elever än på andra håll avskild till hjälpklass (s. k. B-klasser eller svagklasser). [Jfr *Blomberg* (1934), s. 81.] Av den anledningen är kursplanen från Västerås inte representativ för hjälpklasser i allmänhet kring 1915. I stället kan här hänvisas till de ovan i detta kapitel refererade kurs- och timplanerna från Göteborg och Stockholm.

⁸¹ *Föreningen* 1922, h. 2, s. 16; *Lundahl* (1915), s. 88 f.

⁸² *Föreningen* 1926, h. 2, s. 121.

Slutord

Avslutningsvis kan några synpunkter ytterligare understrykas. Av allt att döma har tillkomsten och utbyggandet av hjälpklasserna i vårt land varit nära förknippat med folkskolans kvantitativa och kvalitativa expansion, men även hindrats av vissa skolpolitiska strävanden, vilka gick ut på att förbättra folkundervisningens standard och ställning i undervisningsväsendet. En pedagogisk differentiering med särskild undervisning enligt minimikursen för svagt begåvade elever, skulle bidra till att en social differentiering med särskilda förkortade lärokurser för fattiga barn infördes. Detta blev ett allvarligt hinder för särskilda hjälpklasser, i varje fall så länge minimikursen fanns kvar i folkskolestadga och normalplan. När man undersöker de förhållanden under vilka hjälpskola och särskola tillkom i vårt land får man ett bestämt intryck av att de psykiskt utvecklingshämmande barnen i skolåldern ända från början av olika skäl, inte minst samhällsekonomiska, länge hindrades från att komma i åtnjutande av speciella åtgärder för en adekvat behandling.

När sådana så småningom började att vidtas — till en början tvekande och osäkert — var en starkt bidragande orsak att man bland folkskolans lärare fick allt mer klart för sig, att de psykiskt utvecklingshämmande eleverna utgjorde en belastning i klasserna och hindrade de duktigare elevernas framsteg vid undervisningen. Detta ledde till krav från lärarhåll på differentiering.

Dock förekom i diskussionen sociala och pedagogiska argument även mot en differentiering av eleverna i folkskolan. SAF:s ledande ideolog Fridtjov Berg hade avgjort svårare att finna stöd i pedagogiska argument än i sociala, vilket blev ännu tydligare under ett senare skede av differentieringsdiskussionen, nämligen då Mannheimsystemet introducerades några år in på 1900-talet. De sociala synpunkterna från SAF (och Berg) bemöttes av Mannheimsystemets anhängare med att det gällde en pedagogisk differentiering, eftersom uppdelningen av eleverna skedde efter ådagalagda

prestationer i skolarbetet. Man förnekade dock inte från något håll att hemförhållanden och andra sociala faktorer kunde påverka skolprestationerna. Berg var som känt en stark motståndare till "examensväldet" och hävdade att Mannheimsystemet skulle medföra att en omfattande examination skulle läggas på eleverna. Vissa ville i det läget nedvärdera betydelsen av skolans kunskapsöverförande funktion (t. ex. Kristensson i Göteborg) och i stället betona skolans personlighetsfostrande uppgifter (t. ex. Berg). Den sistnämnde strävade även efter att föra över diskussionen till kvantitativa och kvalitativa skillnader i fråga om begåvning eleverna emellan. Därmed blev frågan om differentiering av eleverna olöslig.

De särskilda undervisningsgrupper som dock tillkom för elever, vilka hade svårigheter att följa undervisningen i de vanliga klassavdelningarna, bestod av sådana barn, vilka avskildes på grund av svaga prestationer i skolarbetet. Intelligensmätning började användas endast på vissa håll och först sent under den undersökta tidsperioden och då som kontroll av eller hjälpmedel för bedömningen av prestationsvariabeln. Dessa särkurser inrättades till följd av ett praktiskt-pedagogiskt behov. Lärarna kunde inte ägna tillbörlig tid åt undervisning av dessa underpresterande elever. För att dessa skulle få adekvat undervisning och för att inte de övriga lärjungarna skulle hindras i sitt arbete inrättades säravdelningar, många gånger efter framstötter från lärarhåll.

Det har inte varit möjligt att långt efteråt helt klarlägga om dessa klasser för underpresterande elever på olika orter var lika sinsemellan med avseende på elevmaterial. I början placerades stundom även vanartade och skolkande barn tillsammans med svagt begåvade. Bland de sistnämnda kunde av allt att döma även förekomma fall av kraftig psykisk utvecklingshämning. Först några år in på 1900-talet, sedan Mannheimdiskussionen bidragit till att öka intresset och insatserna för hjälpklasser, blev elevmaterialet i dessa mer enhetligt på så sätt att enbart svag begåvning, vilken yttrat sig i svaga skolprestationer, blev huvudanledning till hjälpklassplacering. Man måste därför iaktta en viss försiktighet då det gäller att ange när hjälpklass inrättades på olika orter.

Man finner en tendens att de allra svagaste eleverna i folkskolan tidigast togs om hand, eftersom lärarna hade de svåraste och största problemen med dem. Alla anordningar med särundervis-

ning av dessa underpresterande barn drevs fram av praktisk-pedagogiska behov.

Även svårare fall av psykisk utvecklingshämning kunde ibland (som t. ex. i Göteborg) erhålla särskild undervisning inom folkskolans ram, men i allmänhet placerades sådana elever vid sinnesslöanstalter. Dessa hade visserligen ursprungligen tillkommit som ett resultat av sociala, filantropiska och medicinska strävanden. Men genom den pedagogiska verksamhet, som snart påbörjades vid sinnesslöskolorna (särskolorna) kom dessa småningom att komplettera folkskolan och hjälpklasserna, genom att de allra svagaste eleverna placerades i särskola. Sedan hjälpskolan blivit fastare etablerad ett stycke in på 1900-talet uttalades vid olika tillfällen att hjälpklasserna icke borde omfatta sinnesslöa elever, utan dessa skulle placeras i särskilda anstalter för sådana. Det är påtagligt hur fast det medicinskt-psykiatriska greppet om sinnesslöskolorna var redan från början. Den ursprungliga anknytningen mellan sinnesslöanstalt och mentalsjukvård bestod länge, påtagligast genom den medicinskt-psykiatriska inspektionen av anstalterna. Inflytandet från detta håll på sinnesslöpedagogiken bidrog till att fjärma särskolan från det övriga skolväsendet och hindra särskolans uppgift att komplettera folkskolan och dess hjälpklasser. Emellertid har dock särskolan spelat en viktig roll i det svenska skolväsendet genom att den givit undervisning åt elever, vilka varit så kraftigt psykiskt efterblivna att de icke ens kunnat placeras i hjälpklass.

Denna undersökning har sökt visa att hjälpskolan utvecklats i nära sammanhang med folkskolan. När det gäller särskolan förefaller det som om man på en del håll trots att den utvecklats i exklusiv avskildhet från det övriga undervisningsväsendet, medan den i stället haft flera beröringspunkter med detta trots den nyss nämnda påverkan från medicin och psykiatri. De här avhandlade formerna av specialundervisning har utgjort en del av den allmänna pedagogiska utvecklingen i vårt land och länge förekommit i den pedagogiska diskussionen och då främst den, som rört differentieringsproblemet.

In Sweden special instruction for children whose development is handicapped by psychic defects is given in two forms, viz. classes for slow learners (*hjälp-skolor*) for the mild cases and residential schools for the mentally handicapped (*särskolor*) for the more retarded children. The most handicapped of all are placed in special institutions (*vårdhem*). The aim of this system is to give, whenever possible, children whose development is handicapped by psychic defects at least *some* training, in order to try and fit them into the life of the community.

The intention of the present investigation is to elucidate the origin and development of this training in relation to the problem of differentiation. The account is extended up to and includes the year 1920, when legislation was passed for the first time concerning a special curriculum for classes for slow learners. As regarded the residential schools for the mentally handicapped, there was already in 1921 an extensive system of institutions and a certain differentiation of the pupils had also been carried out.

This investigation is intended to shed some light on the mutual relation between these kinds of special instruction, how they were designed and the discussions on the subject in educational circles, as well as its connection with the development of popular education in general.

1. *Some features of the development of popular education in Sweden (1809-1921)*. In this chapter a short survey is given of the discussions on the proposals for organizing compulsory popular education in Sweden. In this connection special attention has been paid to proposals and measures concerning children with difficulties in profiting from the regular instruction. A fundamental hypothesis in this exposition is that the need of special instruction for pupils whose development was handicapped by psychic defects was accentuated at the same rate as the scope of popular education

increased, both through the increasing number of children attending the elementary schools and through the expansion which took place, as regarded the scope of the individual subjects. For this reason, the growth of the elementary school in these two respects has been examined.

The statistics show that popular education in Sweden was for a long time extremely primitive. Thus, in 1839 scarcely 75,000 of the approximately 530,000 children of school age (7-14) received any education. Moreover the instruction to a large extent comprised only reading aloud and repeating the Catechism. However, in some schools writing and arithmetic were also taught. In the majority of cases the teachers were poorly paid and insufficiently qualified.

At the Riksdag session of 1840-1 plans for improved popular education were carried into effect. These plans had existed ever since the period of political change at the revolution of 1809. Even the educational needs of deaf-and-dumb and blind children had begun to be attended to at the beginning of the century, though it long remained a matter of isolated practical efforts on a small scale.

In the law on compulsory popular education promulgated in 1842, it was decided that the curriculum should include the Catechism, Biblical history, reading, writing, geography, history, arithmetic, simple physical training and choir singing. But in order that the Riksdag might reach a decision on the question, the law had had to include a provision that poor children and backward children might take an abbreviated course (a "minimum course", as it was called), which included reading, religious knowledge (as a preparation for confirmation studies), choir singing, writing and the four rules of arithmetic. The coupling together of poor children and backward children in connection with the minimum course should be noted.

Certain efforts to make economies in the domain of the elementary school meant that during the 1840s and 1850s it ran the hazard of having to cut down its activities considerably. Its position was not improved until the 1860s. The infant schools had already come into existence in 1858. This helped to bring about a differentiation of the teaching duties. The infant schools were gi-

ven charge of the basic instruction in spelling and reading. In 1864 a law was passed on the division of the pupils into instructional groups according to their progress in school work, a division which was later developed into division into grades.

The educational standard of the elementary school was gradually improved by various measures. These measures included the introduction of school inspection in 1861 and especially the production of a curriculum ("standard curriculum"), the first of which was issued in 1878, to be followed by others in 1889, 1900 and 1919.

In the 1889 curriculum, more emphasis was placed on the minimum course and, as a result, the study of the minimum course became of current interest. The elementary-school teachers feared that the minimum course would become the most common course, with the result that the development of the elementary school would be checked. In that case it might become a school for poor children of all citizens which had been glimpsed in the discussions before the 1842 decision. The minimum course was abolished in the standard curriculum of 1900.

In the 1897 law on the elementary schools, backward children were given the opportunity to take a shortened course, while poverty became less valid as a reason for taking a separate course, a development which would seem to have been connected with the rising general standard of living.

The available statistics show that the elementary school gradually strengthened its position during the period 1842-1921. At the beginning of the period only a small proportion of the children of school age (still 7-11 years) were attending the elementary schools. Thus, in 1859 only 65% of the children of school age were reported to be enrolled in the elementary schools. The classes were often very large. In addition, it should be noted that, on the average, nearly half of those enrolled were usually absent. At the same time, only 7% of the pupils were calculated to have attainments over and above the minimum course. The educational statistics for the period 1881-1921 are more comprehensive than for previous years and show that popular education was really becoming more and more compulsory. At the same time, the quality of elementary-school instruction was improved.

Towards the end of the period investigated, practically all children of school age were receiving some instruction (the quantitative expansion of the elementary school). The knowledge taught at the elementary schools was meagre, to begin with, but was gradually increased by the regulations in the curricula (the qualitative expansion of the elementary schools). Owing to the expansion of compulsory education in these respects, the need of special instruction for backward pupils increased.

2. *Some questions connected with the problem of differentiation in the elementary school.* Towards the end of the 19th century the question of the basic school became topical in educational discussions on the elementary school. The spokesmen for the elementary school wished to alter the state of affairs that existed in Sweden at that time, in that the elementary school and the secondary school constituted different educational paths. The elementary-school teachers wanted all children to begin in the primary school and receive there a certain elementary instruction before a number of them went on to the secondary school. The elementary school, they thought, should be the basic school for the secondary school.

The minimum course was conceived as an obstacle to the elementary school securing in this way a more important status in the educational system. A more minimum course might lower the teaching standards of the elementary school below what was necessary in order to get it recognized as the basic school. While the elementary-school teachers rejected the minimum course for poor children, they also rejected it for backward children.

The two leading teacher organizations—*Sveriges allmänna folkskollära rförening* (Swedish Elementary-school Teachers' Association) and *Svenska folkskolans vänner* (Friends of the Swedish Elementary School)—both wished to strengthen the position of the elementary school but took slightly different attitudes to the question of the minimum course. The Association categorically rejected separate instruction for poor children and backward children. In its publications it repudiated the idea of differentiation of both poor pupils and backward pupils, on account of the risk that the minimum course might thereby come into increased use. The

Friends of the Swedish Elementary School were not equally decidedly against the minimum course but were prepared to accept it, at least for backward children.

After the minimum course disappeared from the standard curriculum in 1900, the elementary-school teachers became more willing to allow backward children to take a separate course and it was even said that such a differentiation would increase the elementary school's chances of becoming the basic school.

There was never any doubt that delinquent children should be segregated and given separate instruction or sent to separate institutions. Such measures would also improve the teaching standards at the elementary schools. The genesis of an institutional system for delinquent children is sketched in this account.

3. *The forerunners of the real classes for slow learners.* In the Swedish elementary school, steps were taken in certain quarters even in the 19th century to segregate pupils with different degrees of mental handicap. For the purposes of the present account the educational histories of Norrköping, Visby, Karlstad, Stockholm and Gothenburg have been investigated and provide examples of such arrangements. The real classes for slow learners do not seem to have existed before 1905. In this section the developments up to the first few years of the present century are touched upon.

In Norrköping the question of the instruction of backward children on the elementary school was connected with the steps taken to deal with delinquent children. The class which was established in 1879 and which is usually described as the first class for slow learners in Sweden included some delinquent children. It seems to have come into existence principally for the sake of the latter, though it included backward children from the beginning. Gradually the delinquent children and the backward children were separated. The delinquent were boarded out in private houses in the country and were taught in ordinary elementary schools, while the backward were placed in minimum-course classes in the town. The mentally handicapped were placed in different institutions for such children.

In Visby the question of separate instruction for the mentally handicapped pupils in the elementary-school classes became topical

in 1892. Gotland had no institution for such children and, owing to the poor communications with the mainland, the educational authorities in Visby were compelled to try and give these children instruction within the framework of the elementary school. A special class was established in 1900, not primarily for slow learners but for mentally handicapped children.

In Karlstad a minimum-course class or classes was established for backward children in 1877, but this instruction does not seem to have continued uninterruptedly. No decision regarding special instruction for mentally handicapped children was made during the 19th century. The minimum classes seem to have included principally poor children and were consequently of the traditional kind.

In Stockholm no practical steps were taken for the separate instruction of slow learners in the elementary schools until 1904-5, when the classes for slow learners were actualized. The problem of educating the mentally handicapped was taken up for the first time in 1899, when it was decided to make a list of backward pupils. In 1901 the elementary-school teachers pressed for separate instruction to be arranged for backward pupils. In the City Council there was a discussion the same year on the question of whether the City should establish its own institution for the mentally handicapped. However, no decision was reached, except that a small private institution for mentally handicapped children in Stockholm should be given financial support. Fresh initiatives from the teachers in 1904 gave further support to the idea of classes for slow learners.

In Gothenburg attention was given to the problem of slow learners in the elementary schools as early as 1868. Between 1873 and 1878 there was a school for the mentally handicapped in Gothenburg and in 1876 special classes were established for infant-school pupils who had difficulties in profiting from the instruction given. In 1894 the Gothenburg elementary-school teachers discussed the question whether the backward children in their schools should be segregated and given special instruction. On this occasion there were divided opinions among the teachers, while the Inspector and the Elementary School Board were against any differentiation. Instead the Inspector endeavoured to get the mentally handicapped

children placed in a special institution and to persuade the City Council to secure its own institution for these children, which it presently did.

4. *The origin of special institutions for handicapped children in Sweden.* In Europe, the first attempts to treat mentally handicapped children had been made during the first half of the 19th century, partly by psychiatrists, among whom Itard, Séguin and Guggenbühl are the best known, and partly by educationalists and priests, among whom Kern, Saegert and Sengelmann should be specially mentioned. Through the latter group there was also a connection between the care of the mentally handicapped and the care of the deaf and dumb. The common characteristic of both these groups was that they used educational methods in the treatment of the mentally handicapped.

To begin with, hopes were cherished of being able to completely cure the majority of cases of mental handicap, which probably contributed to the establishment of institutions for the mentally handicapped in many places all over Europe, England and the U. S. A. This optimism as to the possibilities of treatment tended to turn into pessimism at the beginning of the present century. The stress placed by Galton and Goddard on the significance of heredity and the view taken by Binet and Simon as to the unchangeability of the low intelligence level contributed to this pessimism, as well the difficulty of placing pupils who had passed through schools for the mentally handicapped in work and social life.

In the elementary schools—especially in Germany—there were, from the 1860s onward, separate classes for slow learners, but it is difficult to discover now whether these classes contained mentally handicapped children or slow learners. However, it should be noted that there was separate instruction for elementary-school pupils who could not follow the ordinary instruction.

In Sweden the psychiatrist C. U. Sondén raised the question of the steps to be taken to help mentally handicapped children. The French experiments, which he knew of, and the difficulties of admitting the mentally handicapped to the mental hospitals would seem to have contributed to his bringing the problem to public attention in 1857. Some other psychiatrists in Sweden also dealt

with the problem towards the end of the 1860s and pointed out that it was desirable that something should be done about it.

The practical achievements in creating special institutions for the mentally handicapped in Sweden came about principally as a result of social, philanthropic and educational endeavours. The best-known contribution was made by Emanuella Carlbeck, who opened a little institution exclusively for mentally handicapped children in 1866. She had been stimulated to do this by a clergyman, the Rev. J. Glasell, who took care of deaf and dumb children (and from 1863 also mentally handicapped children) in his institution in Gothenburg. Another pioneer was R. D. Bruce, who was himself deaf and dumb and began to teach mentally handicapped children and deaf and dumb children from 1866. The most important contribution was made by *Föreningen för sinneslöa barns vård* (Association for the Care of Mentally Handicapped Children), which was formed in Stockholm in 1869. It rapidly became the leading organization in this field and through its school for the training of teachers and nurses for the schools for the mentally handicapped, which was founded in 1879, it came to play the part of the concentrating and directing force in this work.

In the annual reports published by the Association, the work of the other institutions for the mentally handicapped was also reported. The Association also concentrated more clearly on educational work than Carlbeck and the other pioneers, who had, particularly at the beginning, a social and philanthropic aim.

After the work in the institutions had proved to be practical and had yielded results, financial support began to be received from the State and the county councils, first by only certain institutions in 1871 and later generally from 1879 onwards, though only for mentally handicapped children who were educable. In 1905 State grants began to be paid also for mentally handicapped children who were not educable. In this way the mentally handicapped children could be more effectively distributed to different institutions for instruction and treatment. The assessment of educability was based on an examination of each individual child's performance in school work. No obligatory school attendance for mentally handicapped children was introduced into Sweden during this period (up to and including 1921). For mentally handicapped

children who were also blind, deaf and dumb or delinquent, special institutions were created during the 1910s or the beginning of the 1920s.

In the beginning great optimism was felt, even in Sweden, as regarded the possibilities of giving theoretical instruction successfully and thereby curing the mentally handicapped. Attempts were made to introduce the elementary-school curriculum, but with shortened and simplified courses. However, the institutions had no great uniformity in their work but probed their way forward along their different paths to what seemed the most adequate activity. Practical subjects also had a prominent part in their work. Through State inspection of the institutions, the work done there gradually took on greater uniformity. After State grants had begun to be paid, a psychiatrist was appointed as inspector and as from 1915 a special educational inspector was engaged. The first of these educational inspectors had moreover been a teacher in classes for slow learners. The abovementioned teacher-training carried on by the Association for the Care of Mentally Handicapped Children also helped to increase the uniformity, since the certificated women teachers were dispersed to different institutions and there applied their knowledge.

In the subsequent period the adjustment between theoretical and practical work became more topical. The custom was to study the theoretical subjects in the mornings and to postpone the practical subjects until the afternoon. Clearly the difficulties of carrying on theoretical instruction increased in the first few years of the present century, since it was then desired to expand the educability concept by introducing an aim, which meant that the school for the mentally handicapped was to endeavour to develop every existing aptitude. The school's most important task was to "make the mentally handicapped as practically capable and as socially as possible, irrespective of how much theoretical knowledge they are able to acquire". The educational inspector supported the attempts at differentiation, by recommending the grouping of the pupils according to their progress in the respective subject. The stress laid on the practical work indicates that the educational optimism of the initial period had begun to be moderated or simply to swing over to pessimism. The previously indicated pattern of

development outside Sweden, as regarded work with the mentally handicapped, seems to have existed here also. In Sweden this development came to be further accentuated after 1921 and then also occurred in connection with eugenic questions.

After the institutional system for mentally handicapped children began to be expanded, the need of any contribution from the elementary schools clearly diminished, as regarded the most backward children of all, and instead the elementary school was able to concentrate on the slow learners.

5. *The question of differentiation at the beginning of the present century and the introduction of classes for slow learners.* In Sweden the question of differentiation had come into the focus of attention in connection with the preparations for the secondary-school decree of 1904 and the new secondary-school act which came into force as from 1905. The idea of dividing the elementary school into lines had arisen and had aroused lively discussion among the spokesmen of the elementary school. The discussions had been inspired by the German Mannheim system and by similar attempts to divide the pupils into lines in Norway and Denmark.

Anton Sickinger, the originator of the Mannheim system, maintained that "we must take into consideration the child itself. The degree of its capability is the only reliable and appropriate basis of division." In Norway an experiment in the homogenization of pupil achievement had been made as early as 1898 at Tønsberg but had to be broken off after the government authorities had intervened. The question of dividing the pupils into lines according to their achievements in school work was also being investigated in Copenhagen.

Sickinger wished to differentiate the pupils according to their capabilities in school work and in this connection spoke, as a rule, of their capability (*Leistungsfähigkeit*) though he sometimes also used the word ability (*Begabung*). One result of this was that in the discussions about differentiation in Sweden the proponents of the differing views to some extent misunderstood each other.

At the Scandinavian Educational Conference in 1905 the question of dividing the pupils according to their educational qualifications was discussed. It was mentioned that many pupils had to put in a second year in the classes of the elementary education

without having managed to complete the curriculum. This fact was instrumental in drawing attention to the problem of the pupils' different capabilities in school work (homogenization of pupil achievement).

Several speakers considered that the differences between the pupils in capacity for work could never be eliminated. In considering homogenization of achievement, they did not pay regard only to the educational aspect but also devoted attention to its associations with the social aspect. The idea of differentiation received a majority vote at the Conference, as about two-thirds of the participants supported it. However, there was an opposition, in which J. Nicolaisen and F. Berg were the leading figures. These two were greatly influenced by the social views but also used psychological facts as arguments. In doing so, they principally stressed the difficulty of investigating the nature and the degree of the pupils' abilities, which according to them, was the only variable which could be used for differentiation. This was emphasized by Berg in many connections. The problem of achievement homogenization, which was relatively easy to solve, was in this way replaced by the insoluble problem of homogenizing the abilities of the pupils.

While *Svensk Läraretidning*, the organ of the Swedish Elementary-school Teachers Association, rejected the idea of differentiation, this idea was supported by *Folkskolans Vän*, the organ of the Friends of the Swedish Elementary School, which thought that division into lines was the only way of showing that the elementary school was qualified to be the basic school. *Svensk Läraretidning* maintained, for its part, that differentiation in the elementary school should be based on financial and social factors and thought that the content of the instruction should be changed, instead of differentiating the pupils. However, the classes for slow learners were accepted, though the neuropathological condition of the pupils who attended them was emphasized. This standpoint was in agreement with Berg's view, that these children were abnormally slow learners and should be separated from the normal children. In Stockholm the Mannheim system was discussed on two occasions during the autumn of 1904.

It was pointed out, *inter alia*, that the classes for slow learners were the first step towards "grouping the pupils according to their

working capacity". However, not all the teachers wished to introduce the Mannheim system and voices were raised asking that only "psychically backward children" should be placed in special classes. In December 1904 the Stockholm Elementary School Board decided to establish some classes for slow learners. Among the regulations for these classes, it is worth noting that they were to contain at the most 12 pupils and that these pupils were to have been instructed for one to three years without "making any perceptible progress" to qualify for placement in these classes.

A similar development to the establishment of classes for slow learners took place in Gothenburg, but the discussions there were much more comprehensive and had more facets than in other quarters. The point of departure was the question of the basic school and the discussions received fresh impetus during the spring of 1904. K. Åkesson, the editor of *Folkskolans Vän*, was driving force behind the campaign to establish an A line in the elementary school for the more gifted pupils. However, the Elementary School Board did not wish to establish such a line, nor did it show any interest in the proposal to divide the elementary-school pupils into a theoretical line and a practical line.

In December 1905 a well-attended meeting was held in Gothenburg to discuss the possibility of experimenting with the Mannheim system in the city's elementary schools. This meeting was a direct continuation of the discussion about the A line the year before. Achievement homogenization was again contrasted with the homogenization of the pupils according to the nature and degree of their abilities. The meeting adopted with acclamation the proposal that the Mannheim system should be tried in the Gothenburg elementary schools. This proposal was opposed by J. Ambroisus, the inspector of elementary schools, and instead classes for slow learners were introduced, at his suggestion, from the autumn term of 1906. The curricula used in the classes for slow learners in Stockholm and Gothenburg were designed in accordance with the experience that was gradually gained. They may be generally described as shortened and simplified standard courses, with some reinforcement of the handicraft element. Selection for these classes was based on the pupil's achievements at school, though in Stockholm experiments in measuring intelligence were begun in 1914 (G. Jaederholm) and

repeated on a larger scale in 1920 (A. Tamm). These tests were only supplementary to other assessments of the pupils reported for transfer to these classes. In Norrköping the elementary-school teachers discussed on several occasions the problem of the children who had to have a second year in the same class and what should be done with pupils who showed in this way that they could not follow the instruction. They wished to increase the arrangement of special classes but mentioned particularly that this did not mean the introduction of the Mannheim system. The "class for slow learners" designation was not officially used in Norrköping until 1924, in spite of the fact that this town is usually pointed out as the place where the first class for slow learners was established in Sweden.

In Visby the introduction of classes for slow learners was discussed in May 1904. There the elementary-school teachers seem to have been the driving force, but it was not until 1911 that the existing special class was replaced by a class for slow learners, in connection with an investigation into the educational treatment of slow learners. In Karlstad the class for slow learners seems to have been developed from the minimum-course or special class which existed there previously.

The instruction in the classes for slow learners in the three towns mentioned above—as in Stockholm and Gothenburg—would seem to have been carried on according to simplified and shortened variants of the elementary-school curricula. In general it may be said that pupils were selected for these classes, which moreover included about 1% of the total number of elementary-school pupils in the respective districts, on the basis of their achievements in school work. Intelligence-testing played no apparent part in the selection of pupils up to 1921.

6. *Summary.* When special instruction for children whose development was handicapped by psychic defects began to be arranged within the framework of the elementary school, one important reason for this was the expansion of the compulsory school, both as regarded the increased proportion of children of compulsory school age attending the elementary school and as regarded the gradual expansion of the curriculum. In various places separate instruction was established in the later decades of last century, in

order to solve the practical and educational problems which arose through these handicapped pupils attending schools. The achievement in school became the variable by which the differentiation was carried out.

Along with these arrangements, special institutions for mentally handicapped children came into existence towards the end of the 1860s. The motives behind these were principally of a philanthropic and religious nature. Soon it was found that educational methods were needed, in order to influence these children in a favourable direction. The tendency was for these institutions to gradually take over the more difficult cases of developmental handicap through psychic defects, while the milder cases received instruction in special classes in the elementary school.

The above-mentioned special instruction was developed in spite of the fundamental opposition to every kind of special instruction in the elementary school shown by certain groups of teachers. The discussion about the Mannheim system was concerned with the differentiation of the pupils in the elementary school on the basis of the achievements they made in school work and also increased interest in classes for slow learners. The only kind of differentiation which was carried out was the transfer of pupils with poor achievements to the classes for slow learners. As far as the teachers were concerned, this was interpreted as almost an advantage for the elementary school, since the risk that a shortened course could also be applied to other children was averted.

During the whole period up to and including 1921 the curricula and organization of the classes for slow learners were heterogeneous—the teachers probed their ways forward in different fashions, in order to find the most suitable model for the work. Towards the end of the period investigated the residential school for mentally handicapped children had achieved stability and a form that was valid for several decades ahead. These forms of educational activity may at first seem to be peripheral and to take place in isolation, but in fact the Swedish residential school for mentally handicapped children and to a still greater extent the classes for slow learners were designed in close connection with the general educational developments.

Otryckta källor

Riksarkivet

Ecklesiastikdepartementets registratur 1870—1871.

Serafimerordensgilletts arkiv:
Hospitalsinspektionen 1859—1875. Dossier 577.

Fridtjöv Bergs arkivalier:
Vol. 14. Brevkopieböcker 1891—1905.
Vol. 61. Handlingar huvudsakligen ang. Skolan.
Vol. 62. Skolväsendets organisation.

Stockholms stadsarkiv

Stockholms stads fattigvårdsnämnds arkiv:
Protokoll och registratur 1895—1899.

Folkskoledirektionens i Stockholm arkiv:
Överstyrelsens för folkskolorna protokoll 1891—1910.
Uppgifter om särskild undervisning 1903—1911.
Folkskolinspektionens arkiv:
Handlingar ang. hjälpklasser 1908—1918.
Undervisningsnämndens arkiv:
Undervisningsnämndens protokoll 1905—1911.

S:t Nicolai församlings arkiv:
Skolrådsprotokoll 1891—1900.

Jakobs och Johannes' församlingars arkiv:
Skolrådsprotokoll 1897—1906.

Föreningens för sinnesslöa barns vård arkiv:
Föreningens skola och arbetshems arkiv.
Protokoll vid föreningens sammanträden 1869—1913.
Protokoll vid styrelsens sammanträden 1869—1909 (med bilagor).
Tidningsurklipp 1868—1897.

Skolöverstyrelsens arkiv

Folkskolöverstyrelsens arkiv:
Handlingar till huvuddiariet 1915—1922.

Katarina församlings arkiv (Stockholm)

Skolrådsprotokoll 1895—1899.

Landsarkivet i Göteborg

Göteborgs allmänna folkskolestyrelsens arkiv:
Protokoll vid folkskolestyrelsens sammanträden 1867—1901.
Inneliggande handlingar till protokollen 1892—1901.

Göteborgs fattigvårdsstyrelsens arkiv:
Fattigvårdsstyrelsens protokoll 1880—1900.

Göteborgs skolförening:
Föreningens protokoll 1899—1907.
Styrelsens protokoll 1902—1907.

Göteborgs folkskolläraresällskeys handlingar:
Protokoll 1901—1912.

Karlstad, gemensamma pastoratet:
Kyrkostämmoprotokoll 1880—1898.

Göteborgs allmänna skolstyrelsens arkiv

Protokoll vid folkskolestyrelsens sammanträden 1902—1921.
Protokoll vid sammanträden med folkskolestyrelsens pedagogiska avdelning 1894—1910.
Bilagor till folkskolestyrelsens protokoll 1902—1921.

Landsarkivet i Visby

Visby skolråds protokoll 1847—1921.

Visby domkyrkoförsamlings arkiv

Visby stads- och landsförsamlingars kyrkostämmoprotokoll 1892—1908
(med bilagor).

Stadsarkivet i Karlstad

Karlstads skolråds protokoll 1874—1907.

Sveriges lärarförbunds arkiv

Sveriges allmänna folkskollärareförening:
Centralstyrelsens protokoll 1888—1910.

Föreningen Svenska folkskolans vänner:
Handlingar (protokoll m. m.) 1883—1895.

Stockholms folkskollärareförening:
Protokoll 1903—1907.

Södra Roslagskretsen av Sveriges allmänna folkskollärareförening:
Protokollsbok 1867—1894.

Norrköpings skolstyrelsens arkiv

Norrköpings skolråds protokoll 1863—1921.

Norrköpings folkskollärareförenings arkiv

Protokoll från föreningens sammanträden 1903—1908.

Tryckta källor och litteratur

- Abnorma skolans andra nordiska läraremöte i Stockholm 1876. Sthlm 1877.
Abnormskolens tredje nordiske lærermøde i Kristiania 8—12 juli 1884. Kristiania 1885.
Ackerknecht, E. H., *Kurze Geschichte der Psychiatri*, Stuttgart 1957.
Ahlner, O., *Matrikel över svenska dövstumskolan 1809—1918*. Lund 1918.
Aktstycken angående J. von Leesens donation till förbättrande av vanartiga barn tillhörande Norrköpings samhälle 1875—1915. (Norrköpings Folkskolors Handlingar nr 83.) Norrköping 1915.
Allmänna svenska föreningen för vården om de sinnesslöa och fallande-sjuka. Årsberättelse 1922.
Ambrosius, J., *Undersökning om sinnesslöa barns psykiska utvecklings-möjlighet I—II*. Lund 1919—1920.
—, *Minnen från 26 års verksamhet som folkskolinspektör i Göteborg 1882—1908*. Göteborg 1930.
Anderson, F., *I hvilken riktning bör en reform af våra undervisnings-anstalter gå? (I: Tidens frågor III.)* Sthlm 1881.
Anderson, H. — Ohlander, J. — Björck, C. G., *Räddningsinstitutet å Hisingen och Vrångsholmen. De första 75 verksamhetsåren 1847—1922. Ett bidrag till uppfostrans historia*. Gbg 1923.
[Aquilonius, K. — Johansson, A.,] *Prins Carls uppfostransinrättning för fattiga barn 1830—1930*. Minnesskrift. Sthlm 1934.

- Arcadius, C. O., *Bilder ur svenska folkundervisningens historia*. Sthlm 1897.
—, *Om uppfostrans föremål*. Sthlm 1899.
Bang, N., *Uppfostrans och skolans historia*. Översatt och bearbetad för svenska förhållanden av B. Rud. Hall. Sthlm 1911.
Beretning om det fjerde nordiske abnormskolemøde i København den 6. 7. 8. og 9. juli 1898. København 1899.
Beretning om det femte nordiske skolemøde i Kristiania 3—12 augusti 1885. Kristiania 1886.
Beretning om det 9:de Nordiske Skolemøde i København den 8, 9, 10 og 11 August 1905. København 1906.
Berg, F., *Folkskolan såsom bottenkola. Ett inlägg i en vigtig samhälls-fråga*. Sthlm 1883. Även i: Berg, F., *Nutidsfrågor på uppfostrans område*, (Ped. skr. 55), s. 23—72. Lund 1911.
—, *Huru folkskolestadgan tillkom*. Sthlm 1892.
—, *Folkskolan som bottenkola. I: Sv Ltg 1895, nr 39—44. Artikelserien tryckt i: Berg, F., Nutidsfrågor på uppfostrans område*, (Ped. skr. 86—87), s. 97—129. Lund 1919.
—, *Om behandlingen af sedligt försummade och vanartade barn. En redogörelse för tvångsuppfostrings-kommitténs förslag i denna fråga*. SAF:s småskrifter 10. Sthlm 1900. (= SAF Årsskrift 1900, h. 2.)
—, *Individualitet eller schablon: det är frågan*. Sthlm 1905. Även i: Berg, F., *Nutidsfrågor på uppfostrans område*. (Ped. skr. 101) Sthlm 1922, s. 55—168.
Berlin, G., *Psykologi- och pedagogikämnet i svensk klasslärarutbildning. I: SOU 1965:31 Specialundersökningar om lärarutbildning*, s. 275—372. Sthlm 1965.
Berättelse af Kongl. Uppfostrings-Comitén, h. 1, Sthlm 1813.
Berättelse om nionde allmänna svenska folkskolläraremötet i Uppsala den 8, 9 och 10 Augusti 1883. Sthlm 1883.
Berättelse om elfte allmänna svenska folkskolläraremötet i Göteborg den 9, 10 och 11 augusti 1893. Göteborg 1894.
Berättelse om tolfte allmänna svenska folkskolläraremötet i Norrköping den 10, 11 och 12 augusti 1898. Norrköping 1899.
Berättelse om trettonde allmänna svenska folkskolläraremötet i Stockholm den 1, 2 och 3 juli 1903. Sthlm 1903.
Berättelse om det elfte allmänna svenska läraremötet i Stockholm den 17—19 juni 1884. Sthlm 1885.
Berättelse om tionde allmänna svenska skolmötet i Stockholm den 8, 9 och 10 Augusti 1888. Sthlm 1889.
Berättelse sjunde nordiska skolmötet i Stockholm den 6, 7 och 8 aug. 1895. Sthlm 1896.
Berättelse om Svenska folkskolans vänners första allmänna möte i Linköping 1894. Örebro 1895.
[Berättelse] Göteborgs stifts första folkskolläraremöte 1902. Gbg 1903.

- [Berättelse] Göteborgs stifts tredje folkskolläremöte 1905. Uddevalla 1906.
- [Berättelse] Växjö stifts 14:e folkskolläremöte i Jönköping den 9, 10 och 11 augusti 1899, Jönköping 1900.
- Berättelser om folkskolorna i riket, afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer för åren 1861—63. Sthlm 1865.
- Berättelser om folkskolorna i riket, afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer för åren 1872—76. I—II. Sthlm 1877.
- Berättelser om folkskolorna i riket, afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer för åren 1887—92. I—II. Sthlm 1894.
- Berättelser om folkskolorna i riket, afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer för åren 1899—1904. I—II. Sthlm 1906.
- Betänkande af Comitén till öfverseende af Rikets Allmänna Undervisningsverk den 28 Dec. 1828. Sthlm 1829.
- Betänkande med dertill hörande handlingar angående fattigvården i Stockholms stad. På kongl. maj:t nådigste befallning till trycket befördrade. Sthlm 1839.
- Betänkande med dertill hörande handlingar angående fattigvården i riket utom Stockholms stad jemte dermed sammanhang egande ämnen. På kongl. maj:t nådigste befallning till trycket befördrade. Sthlm 1839.
- Betänkande om erforderlige förbättringar uti Hospitals-väsendet i Riket. Sthlm 1851.
- Betänkande och förslag till döfstummeundervisningens ordnande afgifvet af dertill i nåder utsedde komiterade den 15 augusti 1878. Sthlm 1878.
- Betänkande och förslag till ordnande af andesvagas undervisning afgifvet i mars 1894 af därtill i nåder utsedde kommitterade. Sthlm 1894.
- Betänkande och förslag till ordnande af folkundervisningen i vissa städer, afgifvet den 6 december 1895 af därtill i nåder utsedde kommitterade. Sthlm 1896.
- Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män I—XXIII. Upsala o. Örebro 1835—1857.
- Blomberg, H., Studier öfver det nuvarande svenska landstinget. Uppsala 1875.
- Blomberg, I., Sinnesslövdagens historia i korta drag. Sthlm 1934.
- Blomkvist, J. P., Om döfstum-bildningen i Sverige. Sthlm 1875.
- Borell, B., De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet. Sthlm 1948.
- Borgh, P., Utförlig och fullständig matrikel öfver Sveriges folkskollärare, organister, kantorer och klockare för år 1889. Norrköping 1889.
- Bramstång, G., Förutsättningarna för barnavårdsnämnds ingripande mot asocial ungdom. En studie i socialförvaltningsrättens legalitetsproblem. Lund 1964.
- Bromander, A., Örebro folkskoleväsen och dess utveckling. Örebro 1925.
- Bröms, K., Fridtjuv Bergs pedagogik med tyngdpunkt på tiden före hans första statsrådspäriod. ÅSU 112. Lund 1964.

- Carlsson, S. — Rosén, J., Svensk historia II. Tiden efter 1718. Av Sten Carlsson. Sthlm 1961.
- Cederblad, C., Liberalismen som kulturfaktor. I: På liberalismens grund, utg av Folkpartiet. Sthlm 1953.
- Dahl, L., Bidrag til kundskab om de sindsyge i Norge. Christiania 1859.
- Danneman, A. — Schober, H. — Schulze, E., Enzyklopädisches Handbuch der Heilpädagogik. Halle a. S. 1911.
- Deutsch, A., The Mentally Ill in America. N. Y. 1946.
- Dokka, H.-J., Fra allmueskole til folkeskole. Studier i den norske folkeskoles historie i det 19. hundreåret. Oslo o. Bergen 1967.
- Eljas, E. (red.), Den svenska folkskolan 100 år. Specialnummer av: Föreningen 1942, h. 2.
- Ekelin, O., Råby räddningsinstitut 1838—1928. Lund 1928.
- Ekendal, J. H., Den nya folkskolan i Sverige, h. 2, Gefle 1852.
- Ekman, E., Behandlingen av vanartad ungdom förr och nu. I: Pedagogisk tidskrift 1943, s. 183—203.
- , Diakonala insatser i svensk socialpedagogik åren 1852—1904 i belysning av den allmänna utvecklingen på området. ÅSU 101. Lund 1960.
- Elgenstierna, G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor I—IX. Sthlm 1925—1936.
- Elliot, A. O., Minnen från det gamla Göteborg. Sthlm 1930.
- Enderlin, M., Zur Mannheimer Schulreform. I: Die Deutsche Schule 1905, s. 137—149; 201—215.
- Fahlbeck, E., Samhällets barnavård. I: Fahlbeck, E., Förvaltningsrättsliga studier, s. 86—174. Sthlm 1938.
- Femte nordiska mötet för abnormsaken i Stockholm den 7—10 juli 1903. Sthlm 1904.
- Folkskolestadgan med flere författningar rörande folkundervisningen till ledning för skolråden. Sthlm 1874.
- Franzén, J., Historik över folkskoleinspektionen i Sverige. I: Folkundervisningskommitténs betänkande III. Sthlm 1913.
- , Sveriges allmänna folkskolläraryörening. 1880—1930. Sthlm 1930.
- Fredriksson, V., Sveriges första folkskolläraryörening. Ett hundra årsminne. Sthlm 1938.
- Författningar rörande folkundervisningen. 5. omarb. uppl. Sthlm 1878.
- Föreningen för sinnesslöa barns vård (FSBV) årsberättelser 1870—1921. Sthlm 1870—1922.
- Förhandlingarna vid sjätte allmänna svenska mötet för vården om de sinnesslöa i Stockholm den 10—12 juni 1915. Stockholm 1915.
- Förhandlingarna vid sjunde allmänna svenska mötet för vården om de sinnesslöa i Mariestad den 20—28 juni 1916. Mariestad 1916.
- [Glasell, J.,] Om och för de blödsinta barnen i vårt land. I: Olivebladet 1866, s. 49—53; 1867, s. 8—15.

- Gobom, N., Till Gustav Abraham Silverstolpes biografi. I: Personhistorisk tidskrift 1915, s. 134—171.
- Goldkuhl, A. E., Handledning i skolhygien. I: Skolan och hemmet. Samling af uppsatser rörande uppfostran och undervisning, bd 2, s. 1—119. Sthlm 1882.
- Guggenbühl, J., Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und Ihre neuesten Fortschritte. Bern 1853.
- Gustafsson, C., Svensk Folkskole-matrikel omfattande uppgifter t. o. m. 1904. Sthlm 1904.
- Guttorp, M., Lunds folkskolors historia III. Lund 1964.
- Göteborgs allmänna folkskolestyrelsens berättelser 1865—1920/1921. Gbg 1866—1922.
- Göteborgs skolförening 1874—1924. Minnesskrift. Gbg 1924.
- Göteborgs stads folkskolors berättelser (handlingar) 1858, 1863, 1864. Gbg. 1858 o. 1864.
- Göteborgs stadfullmäktiges handlingar 1895. Gbg 1895.
- Göteborgs stifts första folkskolläraremöte 1902 Gbg 1903.
- Göteborgs stifts tredje folkskolläraremöte 1905 Uddevalla 1906.
- Göteborgs stifts herdaminne av Skarstedt, C. W. Ny upplaga. (Norborg, K. - Öhrvall, S., utg.) Gbg 1948.
- [Hallgren, J. A.], Några bref om det allmänna skolväsendet i Sverige af Junius. Gbg 1897.
- Hammer, B., Enhetsskolan. En orientering och ett program. Uppsala 1922.
- Handlingar rörande prestmötet i Lund den 19, 20 och 21 juni 1900. Lund 1901.
- Heckscher, G., Svensk konservatism före representationsreformen I. Sthlm 1939.
- Hedin, G., Manhemsförbundet. Ett bidrag till göticismens och den yngre romantikens historia. Gbg 1928.
- Heinecker, W., Das Problem der Schulorganisation auf Grund der Begabung der Kinder. Langensalza 1913.
- Hellström, G., Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. Sthlm 1951.
- Herlitz, C. W., Skolhygienens historia. Sthlm 1961.
- Herrström, G., 1927 års skolreform. En studie i svensk skolpolitik 1918—1927. Gbg 1966.
- Historisk statistik för Sverige. Statistiska översiktstabeller. Statistiska centralbyrån. Sthlm 1960.
- Hofberg, H., Svenskt biografiskt handlexikon. Ny upplaga. I—II. Sthlm 1906.
- Hollander, A. G., Svenska undervisningsväsendets historia i sitt sammanhang med odlingens allmänna utveckling, I. Uppsala 1884.
- Holman, H., Séguin and His Physiological Method of Education. London 1914.

- Holmberg, J. J., Grunddragen af den svenska folkundervisningens historia. Sthlm 1853.
- Holmberg, N., Medelklassen och proletariatet. Lund 1934.
- Holmquist, A., Några ord om verksamheten å sinnesslöanstalten Johannesberg. I: Kyrkliga stiftsmötet i Skara den 19—21 juni 1911. Föredrag och Predikningar. Skara 1911.
- [—,] Anstalten Johannesberg dess uppkomst och utveckling 1866—1916 samt redogörelse för anstaltens verksamhet 1915—1916 af anstaltens föreståndarinna. Mariestad 1916.
- Hornwall, G., 1840 års bänkmansval. I: Statsvetenskapliga studier. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala XX. Uppsala och Sthlm 1944.
- , Regeringskris och riksdagspolitik 1840—1841. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala XXX. Uppsala och Sthlm 1951.
- Hübertz, J. R., Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed; de Epileptiskes Forhold til Idioterne, Kjøbenhavn 1855.
- Hyrenius, H., Flerspråklig demografisk ordbok. Svensk volym. Gbg 1964.
- Hågkoster från folkskola och folkundervisning I—IX. Publ. i: ÅSU 36, 38, 51, 54—55, 65, 70, 71, 72, 73.
- Høigård, E. - Ruge, H., Den norske skoles historie. En översikt. Oslo 1947.
- Jæderholm, G. A., Undersökningar över intelligensmätningarnas teori och praxis I—II, Sthlm 1914.
- Jones, K., Mental Health and Social Policy 1845—1959. London 1960.
- Jägerskiöld, S., Från prästskola till enhetsskola. Uppsala 1959.
- Kaleen, G., Sveriges första folkskolläraryörening. Ett bidrag till den pedagogiska och didaktiska diskussionen vid mitten av 1800-talet. ÅSU 116. Lund 1966.
- Kanner, L., Johan Jakob Guggenbühl and the Abendberg. I: Bull. Hist. Med. vol. 33, 1959, s. 489—502.
- , Itard, Seguin, Howe — three pioneers in the education of retarded children. I: Amer. J. Ment. Defic., vol. 65, 1960—1961, s. 2—10.
- , A History of the Care and Study of the Mentally Retarded. Springfield, Ill. 1964.
- Karlstads folkskolor. Berättelser 1909/1910—1920/1921.
- [Kastman, C.], Carl K-n, Öfversigt af den svenska folkskolans utveckling sedan 1842. I: Pedagogisk tidskrift, 1880, s. 97—105; 145—154; 201—212.
- [—,] Carl K-n: Normalplanen. I: Tidskrift för folkundervisningen 1890, s. 125—142.
- , Folkskoleförhållanden. I: Tidskrift för folkundervisningen 1894, s. 24—41; 65—82.
- Keller, J., Idiotien og dens Helbredelighed. I: Nordisk Tidsskrift for Blinde- Døvstumme- och Aandssvageskolen 1867, s. 35—46; 89—96.

- , Idiotsagens stilling. I: Nordisk Tidsskrift for Blinde- Døvstumme- og Aandssvageskolen 1867, s. 164—179.
- Key, A., Redogörelse för den hygieniska undersökningen. Utlåtande och förslag angående organisation av Rikets Allmänna Läroverk 1885, Bil. E. Sthlm 1885.
- Kielhorn, H., Die Erziehung geistig zurückgebliebener Kinder in Hilfsschulen. Osterwick/Harz 1897.
- Kjellberg, N. G., Några ord om idioti och uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn. I: Upsala läkareförenings handlingar, bd 4, (1868—1869), s. 637—656.
- Kongl. Befallningshafvandes femårsberättelser 1833—1837. Sthlm 1840.
- Kongl. Commiténs Till Öfverseende och Förbättring Af Fattigvården i Stockholm Underdånige Skrifvelse. Sthlm 1807.
- Kraft, I., Edouard Seguin and 19th Century moral treatment of idiots. I: Bull. Hist. Med., 1961, vol. 35, s. 393—418.
- Krenberger, S., Itards Berichte über den Wilden von Aveyron. Nach Bournevilles Ausgabe. 2. Ausgabe. Wien 1913.
- [Kristensson, E.,] Vår seminarieundervisning af en folkskollärare. Sthlm 1904.
- Kruse, A., Åskådningsmatematik. 2. uppl. Sthlm 1921.
- Lagerstedt, N. G. W., (red.) Sällskapet för folkundervisningens befrämjande 1822—1922. Minnesskrift med anledning av sällskapets verksamhet under ett hundra år. Sthlm 1922.
- Landahl, F., Några ord om det första idiothemmet i Sverige. Mariestad 1893.
- Landquist, J., Livet i Katarina. 2. uppl. Sthlm 1965.
- Lange, B., Christoffer Isak Heurlin som politiker. Lund 1948.
- Leander, S., Från Anton Nyström till vi som vet mest. Karlskrona 1965.
- Leijonhufvud, S., Sophie Adlersparre "Esselde". Ett liv och en livsgärning I—II. Sthlm 1922 o. 1923.
- Leinberg, K. G., Handlingar rörande finska skolväsendets historia. Andra samlingen. Jyväskylä 1887.
- Levnadsteckningar över Kongl. Svenska vetenskapsakademiens ledamöter, bd 5, h. 1. Sthlm 1915.
- Liedholm, J. F., Berättelse om en med understöd af allmänna medel åren 1854 och 1855 företagen vetenskaplig resa till utlandet, afgifven till Kongl. Sundhets-Kollegium. Sthlm 1858.
- Lindal, H., Trelleborgs folkskolors historia. Till 100-årsminnet av Trelleborgs första kommunala skolmyndighet. Skol-directionen av den 13 juli 1834. Trelleborg 1938.
- Lindeberg, G., Folkskoleseminariet i Lund 1839—1939. Minnesskrift. Lund 1938.
- Linge, K., Stockholms folkskolors organisation och förvaltning åren 1842—1861. Sthlm 1914.

- Linköpings stifts andra folkskolläraremöte i Linköping den 7:de och 8:de augusti 1889. Linköping 1890.
- Linköpings stifts sjätte folkskolläraremöte i Linköping den 31 juli och 1 augusti 1901. Berättelse. Linköping 1902.
- Lundahl, N., Om hjälpklassarbetet i landsorten. I: Förhandlingarna vid sjätte svenska mötet för vården om de sinnesslöa i Stockholm den 10—12 juni 1915, s. 84—92. Sthlm 1915.
- Lundell, J. A., Ett stycke skolpolitik. I: Statsvetenskaplig tidskrift 1897—99, bd 1, s. 262—272.
- Lundén, G. E., Gävle folkskolors historia. Bidrag till Gävle skolors historia. Gävle 1942.
- Lundgren, F., Förr och nu. Blad ur svenska lärarbildningens historia. Sthlm 1910.
- Lundin, A.-S., Det var i Hässleholm det hände. Hässleholm 1963.
- Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. (Carlquist, G., utg.) Ser. II Biografier bd 5. Bara, Ljunits och Herrestads kontrakt. Lund 1954.
- Löfberg, D., Det nationalekonomiska motivet i svensk pedagogik under 1700-talet. Uppsala 1949.
- Magasin för föräldrar och lärare 1810—1812. (C. U. Broocman, utg., 1812 posthum utg) Sthlm 1810—1812.
- Medicinalväsendet i Sverige 1813—1962. (Kock, W., red.) Sthlm 1963.
- Melin, D., Johannesberg 1866—1966. Skara 1966.
- Moldenhawer, J., Udsigt over Idiotopdragelsens Historie. I: Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Aandssvageskolen 1868, s. 34—41; 86—94; 177—191; 1869, s. 20—42.
- Montgomery, A., Svensk socialpolitik under 1800-talet. Sthlm 1934.
- Montgomery-Silfverstolpe, M., Memoarer I—IV. (I—II 2. uppl.) Grandinson, N., utg. Sthlm 1914—1920.
- Moses, J., Das Sonderklassensystem der Mannheimer Volksschule. Ein Beitrag zur Hygiene des Unterrichts. Mannheim 1904.
- Niemeyer, A. H., Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner I—III. 7. Aufl. Halle 1818—1819.
- Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Aandssvageskolen. (Keller, J. - Moldenhawer, J., utg.) København 1867—1884.
- Nordlund, K., Om begreppet "enhetsskola". I: Verdandi 1914, s. 194—205.
- , Bortenskoleproblemet. Sthlm 1920.
- Nordström, S., Kort öfversigt öfver det svenska folkskoleväsendets utveckling till år 1842. I: SOS P) Undervisningsväsendet. Berättelse om folkskolorna för år 1882.
- Normalplan för undervisningen i folkskolor och småskolor. Sthlm 1878.
- Normalplan för undervisningen i folkskolor och småskolor utgifven år 1889. Sthlm 1889.

- Normalplan för undervisningen i folkskolor och småskolor af Kongl. Maj:t i nåder godkänd den 7 december 1900. Sthlm 1900.
- Norrköpings stads folkundervisningsanstalter. Berättelser 1865—1921/1922. Norrköping 1866—1926.
- Norrköpings folkskollärareförening 1862—1912. Minnesskrift. Norrköping 1912.
- Nylund, S., Vår folkskola, några nutidsfrågor med historisk bakgrund. Sthlm 1924.
- Nyström, A., Om cretinism och idioti. Sthlm 1868.
- Nyström, A. F., Grunddragen af döfstumundervisningens utveckling i Sverige. Örebro 1900—1908.
- Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet omfattende Aandssvage-, Blinde- og Vanføresagen i Norden. København 1899—1920.
- Näsström, G., 400 år på Danviken. Uppsala 1951.
- [Odhner, H.], H-a O., Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes lif och verksamhet. Sthlm 1903.
- Ohlander, J., Befattningshavarna vid Göteborgs folkskolor förr och nu. Göteborg 1923. [Ref.: Ohlander (1923 b)].
- , Göteborgs folkskoleväsen i gamla dagar och i våra. Göteborg 1923. [Ref.: Ohlander (1923 a)].
- Ohlander, M., Hjälpsskolan i Göteborg 1906—1956. Borås 1956.
- Ohlson, N. G., Det pedagogiska problemet i Sverige under frihetstiden och gustavianska tiden (till omkring år 1805). Sthlm o. Lund 1939.
- Olofsson, K., Mannheimersystemet. (Ped. skr. 34). Lund 1905.
- Olsson, O. E., Göteborgs folkskolor 1858—1958. Historik i anledning av Göteborgs allmänna skolstyrelsens 100-årsjubileum. Gbg 1958.
- [Oscar.] Om straff och straffanstalter. Sthlm 1840.
- Palmer, C., Evangelische Pädagogik I—II. Stuttgart 1853.
- , Evangelisk pedagogik (övers.: S. Cawallin). Sthlm 1856.
- Paulsson, P., Historik öfver folkundervisningen i Sverige. Sthlm 1866.
- Pedagogiska skrifter utgivna av Sveriges allmänna folkskollärareförenings litteratursällskap.
- Penrose, L. S., The Biology of Mental Defect. London 1949.
- Persson, P. E., Stockholms folkskolors skolkarehem. I: Pedagogisk kalender 1900. Sthlm 1900.
- Petrén, A., Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslö- och epileptikeranstalterna i riket för åren 1907—1909. I: FSBV årsberättelse 1910 (nr 39), s. 29—152. Sthlm 1910. (Även publ. sep.)
- , Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslö- och epileptikeranstalterna i riket för år 1910. I: FSBV årsberättelse 1911 (nr 40), s. 19—96. Sthlm 1911. (Även publ. sep.)
- , Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslö- och epileptikeranstalterna i riket för år 1911. I: FSBV årsberättelse 1912 (nr 41), s. 20—111. Sthlm 1912. (Även publ. sep.)
- , Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslö- och epilepti-

- keranstalterna i riket för år 1912. I: FSBV årsberättelse 1913 (nr 42), s. 32—111. Sthlm 1913. (Även publ. sep.)
- , Grunddragen av sinnesslövärdens utveckling i Sverige. Mariestad 1916. [Ref.: Petrén (1916 a).]
- , Sinnesslövärdens i Danmark och i Sverige. I: Allmänna svenska läkartidningen 1916, s. 1041—1067; 1073—1084. [Ref.: Petrén (1916 b).]
- , Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslö- och epileptikeranstalterna i riket för åren 1913—1916. I: FSBV årsberättelse 1916 (nr 46), s. 35—276. Sthlm 1918. (Även publ. sep.)
- , Sinnesslövärdens utveckling i Sverige efter 1916. Sthlm 1948.
- , Om skolplikt för bildbara sinnesslöa barn. I: Festskrift till Bengt J:son Bergqvist den 5 oktober 1920, s. 225—232. Lund 1920.
- , Sinnesslövärdens utveckling i Sverige efter 1916. Sthlm 1948.
- Pichot, P., French Pioneers in the Field of Mental Deficiency. I: Amer. J. Ment. Defic., vol. 53, 1948, s. 128—137.
- Prawitz, J., Manilla dövstumskola 1812—1912. Sthlm 1913.
- Pritchard, D. G., Education and the Handicapped 1760—1960. London 1963.
- Provisorisk undervisningsplan för sinnesslöskolorna jämte anvisningar för sinnesslöskolornas organisation m. m. Sthlm 1946.
- Rappe, T., Några råd och anvisningar vid sinnesslöa barns (idioters) vård uppfostran och undervisning. Sthlm 1903.
- Redogörelse för verksamheten vid Johannesberg under läsåret 1912—1913. Mariestad 1913.
- Redogörelse för verksamheten vid Johannesberg under arbetsåret 1920—1921. Mariestad 1921.
- Redogörelse från Smålands Sinnesslöanstalt Nannylund. Eksjö 1921.
- Rendahl, V., Stockholms folkskolors centrala förvaltning 1862—1958. I: Stockholms stad. Stadskollegiets utlåtande och memorial. Bihang 1963, nr 42; Berättelse över arkivnämndens förvaltning och verksamhet under år 1962, s. 25—111. Sthlm 1963.
- Richardson, G., Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala mot-sättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet. Göteborg 1963.
- Rifbjerg, S., Hjelpekolens børn, I: Hjelpekolen, red.: S. Rifbjerg (Munksgaards Psykologisk-Paedagogisk Bibliotek Bind XVII). København 1953, s. 11—295.
- , Hjelpekolebørn. København 1963.
- Riksdagens protokoll 1808—1921.
- Robbins, L. C., Den klassiska liberalismens samhällssyn. Sthlm 1953.
- Rodhe, E., Den religiösa liberalismen. Sthlm 1935.
- Rudin, D., Waldemar Rudin. Levnadsteckning. 2. uppl. Uppsala 1922.
- Rönbeck, S., Kongl. Commiténs Till Öfwerseende och Förbättring Af Fattigwården i Stockholm Underdåniga Skrifvelse Till Kongl. Maj:t. I anledning af hogsående Plan. Sthlm 1807.

- Salomon, E., Om anstalter för idioters vård i Norden. I: Nordisk Tidsskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur 1869, s. 50—72.
- Schéele, F. von, Om examensväsen och läxläsning. I: Skolproblem på dagordningen. Sthlm 1905.
- Schuldheis, G., Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslöanstalterna i riket år 1905. I: FSBV årsberättelse 1907 (nr 33—36), s. 55—184. Sthlm 1907. (Även publ. sep.).
- , Redogörelse för de med statsmedel understödda sinnesslöanstalterna i riket år 1908. I: FSBV årsberättelse 1908 (nr 37), s. 17—81. Sthlm 1908. (Även publ. sep.).
- Schulstad, O. - Hall, B. R., Psykologi. Sthlm 1915.
- Schumann, P., Geschichte des Taubenstommenwesens. Frankfurt a. M. 1940.
- Seger, O., Emanuella Carlbeck. En pionjärs levnadsteckning. Mariestad 1945.
- Séguin, E., Traitement moral hygiène et éducation des idiots et des autres enfants arriérés ou retardés dans leur développement, agités de mouvements involontaires, débiles, muets nonsourds, bègues etc. Paris 1846.
- Seyfert, Die Organisation der Volksschule auf psychologischer Grundlage. Zwickau 1891.
- Sickinger, A., Der Unterrichtsbetrieb in grossen Volksschulkörpern. Mannheim 1904. [Ref.: Sickinger (1904 a).].
- , Organisation grosser Volksschulkörper nach der natürlichen Leistungsfähigkeit der Kinder. Mannheim 1904. [Ref.: Sickinger (1904 b).].
- , Mannheimersystemet i sin nuvarande gestaltning. Ped. skr. 35 (extra). Lund 1905.
- , Zur Geschichte der Förderklassen (25 Jahre Mannheimer Schulsystem). Langensalza 1926.
- Siljeström, P. A., Resa i Förenta Staterna. Sthlm 1852.
- , Handlingar och skrifter rörande undervisningsväsendet. Norrköping 1884.
- Sjöstrand, W., Pedagogikens historia II—III:2. Malmö 1958—1965.
- , Torsten Rudenschöld och småskolan. I: Svenska Dagbladet 6/8 1964.
- , Esaias Tegnér's uppfattning om läroverken och folkskolans bildningsmål. ÅSU 106:2. Lund 1966.
- Skara stifts herdaminne I—II. (Warholm, J. W., utg.) Mariestad 1871—1874.
- Skara stifts herdaminne 1850—1930, bd 2. (Cederbom, L. A. - Friberg, C. O., utg.) Sthlm 1930.
- Sondén, C. U., Om sjukvården för sinnessjuka uti Sverige. I: Tidskrift för läkare och pharmaceuter 1837, s. 166—179.
- , Fragment ur rapport till Kongl. Sundhets-Collegium om sinnessjukers vård i Danmark, Frankrike, Schweiz och Tyskland. I: Svenska Läkare-Sällskapets nya handlingar, bd 2. Sthlm 1838, s. 283—381.
- , Om de svenska Hospitalernes ståndpunkt i förhållande till de i

- sednare tider utomlands upprättade Kurativ-anstalter för sinnessjuka. Bilaga till: Utlåtande rörande Hospitalernes och Hospitals-Fondens förvaltning etc. Sthlm 1844. Tryckt i: Hygiea 1845, s. 113—128.
- , Redogörelse för i enskilt praktik behandlade sinnessjuka. I: Hygiea 1846, s. 304—321.
- , Uppfordran till vederbörande att tidsenligt reglera vården om sinnessjuka. Sthlm 1847.
- , Danviks dårhus. En uppfordran till vederbörande att tidsenligt reglera vården om Stockholms sinnessjuka. Sthlm 1853.
- , Om idioters uppfostran och undervisning. I: Hygiea 1857, s. 299—310.
- Stadga för Stockholms folkskolor. Sthlm 1880.
- [SOS] Bidrag till Sveriges officiell[1]a statistik K) Helso- och sjukvården II. Öfverstyrelsens för hospitalen underdåniga berättelse för år 1861 f. f.
- [SOS] Bidrag till Sveriges officiella statistik P) Folkundervisningen den 31 December 1868.
- [SOS] Bidrag till Sveriges officiella statistik P) Undervisningsväsendet. Berättelse om folkskolorna för år 1882 ff.
- [SOS] Sveriges officiella statistik. Folkskolorna 1911 ff.
- SOU 1946:11 Skolplikstidens skolformer. 2. Folkskolan. A. Allmän del. 1940 års skolutrednings betänkande och utredningar. Sthlm 1946.
- SOU 1947:11 Utredning och förslag rörande vissa socialpedagogiska anordningar inom skolväsendet. 1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar VII. Sthlm 1947.
- SOU 1947:69 Utbildning av lärare för utvecklingshämmande och svårfostrade barn jämte förslag till inrättande av ett statens speciallärarinstitut. 1946 års hjälp- och särklasslärarutredning. Sthlm 1947.
- SOU 1949:11 Betänkande om sinnesslövärderna avgivet av 1946 års sinnesslövärdssakkunniga. Sthlm 1949.
- Statistisk tidskrift 1903.
- Stenkula, A. O., Om Folkskolor och Barnhem. Anteckningar under en resa. Lund 1879.
- Stockholms folkskolors handlingar 1905:2. Lärarkårens ombuds-församlingar. Sthlm 1905.
- Stockholms stads folkskolor. Berättelser 1889—1920/1921. Sthlm 1890—1922.
- Stockholms stads folkskolor. Undervisningsplaner för folkskolan och folkskolans högre avdelning samt hjälpklasser läsåret 1920—1921. Sthlm 1920.
- Stockholms stadsfullmäktiges protokoll med tillhörande yttranden 1899—1901. Sthlm 1900—1902.
- Stockholms stadsfullmäktiges handlingar. Beredningsutskottets utlåtande och memorial 1900—1901. Sthlm 1901—1902.
- Stybe, S. E., Idéhistorie. Vor kulturs idéer og tanker i historisk perspektiv. 2. uppl. København 1963.

Svensk författningssamling.

Svenska folkskolans historia. Utgiven av Centralstyrelsen för Sveriges allmänna folkskolläraryörening under redaktion av V. Fredriksson.

Del I: Warne, A., Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809. Sthlm 1940.

Del II: Aquilonius, K., Det svenska folkundervisningsväsendet 1809—1860. Sthlm 1942.

Del III: Sörensen, A., Det svenska folkundervisningsväsendet 1860—1900. Sthlm 1942.

Del IV: Bruce, N. O., Det svenska folkundervisningsväsendet 1900—1920. Sthlm 1940.

Del V: Fredriksson, V. — Hofstedt, L. — Paradis, S., Det svenska folkundervisningsväsendet 1920—1942. Sthlm 1950.

Svenska folkskolans vänner (SFV):

Årsmeddelande för år 1897 afgifvet af förvaltningsutskottet. Gbg 1898.

Årsmeddelanden för åren 1898—1911 afgifvet af förvaltningsrådet. Sthlm 1899—1912.

Svenska folkskolans märkesmän. (Gierow, A., utg) Lund 1942.

Svenska män och kvinnor. Sthlm 1942—1955.

Svenskt biografiskt lexikon. Ny följd. Örebro o. Sthlm 1857—1907.

Svenskt porträttgalleri, bd 25:1. Sthlm 1904.

Sveriges allmänna folkskolläraryörening (SAF):

Meddelanden från interimstyrelsen 1880—1881. Sthlm 1880—1881.

Meddelanden från centralstyrelsen 1882—1888. Sthlm 1882—1888.

Årsskrift utgifven af centralstyrelsen 1889—1903. Sthlm 1889—1903.

Föreningen, tidskrift för Sveriges allmänna folkskolläraryörening 1904—1926. Sthlm 1904—1926.

Sveriges läkarehistoria. Fjärde följd. I-V. (Widstrand, A., red.) Sthlm 1930—1935.

Sörensen, A., Växelundervisningssällskapets normalskola och folkskoleseminariet i Stockholm 1880—1930. Sthlm 1930.

Tamm, A., Om hjälpklasserna i Stockholm. I: Förhandlingarna vid sjätte allmänna svenska mötet för vården om de sinnesslöa i Stockholm den 10—12 juni 1915, s. 70—83. Sthlm 1915.

—, Undersökningarna av barn som under åren 1920—1922 anmäls till intagning i Stockholms hjälpklasser. I: Hjälpsskolan 1923, s. 49—59; 81—91.

—, Kortfattad vägledning att använda vid utbildningen av lärare för sinnesslöa och andra psykiskt abnorma barn. För Slagsta seminarium utarbetad. I. Uppsala 1925.

Thomson, A., "Liberal". Några anteckningar till ordets historia.

I: Festskrift till Theodor Hjelmqvist på sextioårsdagen den 11 april 1926, s. 147—191. Lund 1926.

Thunander, G., Fattigskola — medborgarskola. Studier i den svenska folkskolans historia med särskild hänsyn till Malmö. Malmö 1946.

Thyselius, E., Förteckning öfver komitebetänkanden 1809—1894. Sthlm 1896.

—, Förteckning öfver komitebetänkanden II 1895—1903. Sthlm 1904.

Tidiga enhetsskoletankar (Agardh, Bergman, Broocman, Fryxell, Silverstolpe). ÅSU 18. Lund 1926.

Tidiga enhetsskoletankar (Oscar I, Geijer, Wallin, Cederschjöld). ÅSU 20. Lund 1927.

Tidiga enhetsskoletankar (Almquist, Cramér, Kryger, Siljeström m. fl.) Kommenterade av B. Rud. Hall. ÅSU 32. Lund 1931.

[Torén, M.] Försök att bestämma orsakerna till ökade brottmål och medlen till deras förekommande eller minskning. Sthlm 1823.

Torpson, N., Svenska folkundervisningens utveckling från reformationen till 1842. Sthlm 1888.

Tvångsuppfostringskommitténs betänkande I: Betänkande och förslag angående minderåriga förbrytars behandling. Sthlm 1898.

Tvångsuppfostringskommitténs betänkande II: Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt avseende försummade barns behandling. Sthlm 1900.

Undersökning af Sveriges högre flickskolor. Underdånigt utlåtande afgifvet den 19 Januari 1888 af utsedda komiterade. Sthlm 1888.

Undervisningsplan för rikets folkskolor 1919. Sthlm 1920.

Uppfostringsanstalten för sinnesslöa barn å Stretered. Redogörelse för läsåret 1920—1921. Gbg 1921.

Uppgifter om folkskoleväsendets tillstånd åren 1867 och 1868 ur folkskoleinspektörernas berättelser sammandragna och utgifna af Ecclesiastikdepartementet. Sthlm 1870.

Upsala ärkestifts herdaminne. Ny följd. Fjärde delen. (Nyström, L., utg.) Upsala 1893.

Upsala läkareförenings handlingar, bd 4. Upsala 1868—1869.

Utlåtande rörande hospitalernes och hospitals-fondens förvaltning afgifvet af serskilte dertill committerade. Sthlm 1844.

Wallner, J., Folkskolans organisation och förvaltning i Sverige under perioden 1842—1861. Lund 1938.

Walther, E., Geschichte des Taubstummen-Bildungswesens. Bielefeld und Leipzig 1882.

Warne, A., Swartziska friskolan i Norrköping och dess grundare. Linköping 1923.

—, Till folkskolans förhistoria i Sverige. Sthlm 1929.

—, Om tillkomsten av vår första folkskolestadga. ÅSU 103. Lund 1961.

—, Striden om de s. k. småläroverken. ÅSU 113. Lund 1965.

Werner, K. F., Gustaf Abraham Silfverstolpe. I: Några anteckningar om släkten Silfverstolpe. Sthlm 1884.

Westling, G., Hufvuddragen af den svenska folkundervisningens historia. Sthlm 1900.

—, Svenska folkskolan efter år 1842. Sthlm 1911.

- Wiberg, A., Carl Ulric Broocman. Bidrag till en biografi. ÅSU 77—78. Sthlm 1950.
- Visby distrikts folk- och småskolor. Redogörelser 1896/1897—1920/1921. Visby 1897—1922.
- Wieselgren, S., Sveriges fängelser och fångvård. Sthlm 1895.
- Willke, I., Bell-Lancastermetoden och den indiska byskolan ur den komparativa pedagogikens synvinkel. I: Pedagogisk tidskrift 1966, s. 93—112.
- Wäxjö stifts herdaminne av G. Virdestam, bd 5, Växjö 1931.
- Ålander, F. O. W., Anstalten Johannesberg. I: Julhälsningar till församlingarna från präster i Skara stift, 1907, s. 151—170.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria (ÅSU) vol. 4, 18, 20, 28, 36, 38, 45—46, 51, 54—55, 65, 70, 71, 72, 73, 77—78, 101, 103, 106, 113, 116.

Förkortningar

- AK = Riksdagens andra kammare(s)
 BdP = Bondeståndets riksdagsprotokoll
 ber. = berättelse
 BgP = Borgerskapets riksdagsprotokoll
 FK = Riksdagens första kammare(s)
 FSBV = Föreningen för sinnesslöa barns vård
 FSBV Å = årsberättelse(r) från föreningen för sinnesslöa barns vård
 fsk. = folkskola(or)
 fsk. st. = folkskolestyrelse(s)
 FV = Folkskolans Vän
 Gbg = Göteborg(s)
 NF = Nordisk Familjebok, 2. uppl.
 NTA = Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Aandssvageskolen
 ped. avd. = pedagogiska avdelningen(s)
 Ped. skr. = Pedagogiska skrifter utg. av SAF
 prot. = protokoll
 PrP = Prästerskapets riksdagsprotokoll
 RAdP = Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll
 SAF = Sveriges allmänna folkskolläreförening
 SFH = Svenska folkskolans historia
 SFS = Svensk författningssamling
 SFV = Svenska folkskolans vänner
 skolr. = skolråd(s)
 SOS = Bidrag till Sveriges officiella statistik
 SOU = Statens offentliga utredningar
 Sv Ltg = Svensk Läraretidning
 ÅSU = Årsböcker i svensk undervisningshistoria
 ö. styr. fsk. = överstyrelsen för folkskolorna (i Sthlm)

Förkortningar, vilka är gängse förekommande eller vars betydelse omedelbart framgår av sammanhanget, har icke medtagits i denna förteckning.

Agardh, C. A. 21, 26, 45, 46, 60
 Ahlander, M. 383
 Ahlberg, K. J. 158
 Ahlner, O. 239
 Ambrosius, J. M. 77, 83, 140-2, 206,
 208-14, 216-8, 290, 359-65, 368-80,
 415
 Andersson, C. A. 83
 Andersson, F. 110
 Andersson, L. G. 73
 Anjou, C. L. 77, 82
 Anker 397
 Aquilonius, K. 18, 32, 52
 Autenrieth 221

 Bachér 72
 Bager-Sjögren, J. 383, 385-6
 Beck, J. T. 103
 Beckman, E. 116
 Belhomme, J. E. 225
 Berg, A. 142
 Berg, F. 101-2, 106, 108-10, 112, 115,
 117, 141-2 152, 155-7, 318, 322, 327,
 401-2, 414
 Bergendal, J. H. 183-4
 Bergh, G. 199, 315-6, 326, 339-40
 Bergman, C. G. L. 83, 188, 190, 193-5,
 197-8, 200-1, 340-1
 Bergsten E. 113
 Berlin, G. 289
 af Bierkén, J. 39
 Billing, G. 101
 Binet, A. 227, 410
 Birchow 221
 Björnlund, S. 167-8
 Blixén, O. 195
 Blom, A. 82
 Blomberg, H. 75

Blomqvist, A. 336-7
 Blomqvist, E. 245
 Blomqvist, J. 245
 Blumenberg, H. G. 124
 von Bodelschwing, F. 220
 Bolin, K. 391, 393
 Borell, B. 57
 Borg, P. A. 39, 72, 238-40
 Bramstång, G. 150
 Brander, C. J. 186
 Bridgman, L. 233
 Broocman, C. U. 27-8, 32-6, 38-40
 Bruce, N. O. 169
 Bruce, R. D. 243-5, 411
 Bäckström, T. 324-6, 337-41

 Carlbeck, E. 203, 245-53, 256, 260,
 270-5, 281, 284, 292, 294, 296-9,
 301, 304, 411
 Carlbeck, E. J. 246
 Carlbeck, E. L. 246
 Carlheim-Gyllensköld, C. E. 29, 38
 Carlson, C. G. 195
 Carlson, E. 115, 118
 Carnegie, D. 240-1
 Cederberg, J. 164-8, 173
 Cederblad, C. 28
 Cederschiöld, P. G. 64

 Daahlmé, A. 398
 Dahl, L. 226
 Dalin, A. 115, 126-9, 131, 133-4, 139-
 40, 144, 152
 Danielsson, A. 24
 Danielsson, H. 286
 Dannborg, M. 5
 Darwin, C. 23
 Decroly, O. 223

Descoeudres, A. 223
 Diderichsen, G. 166
 Duurloo, H. P. 224

Ehlin, E. E. 386
 Ehrenborg, C. 260-1
 Ekendal, J. H. 105
 Ekman, A. G. M. 174
 Ekman, C. E. 174
 Ekman, E. 152
 Elander, P. 208
 Elgenstierna, G. 37
 Elliot, A. O. 154
 Elovsson, G. 184
 Eriksson, M. 203
 Esquirol, J.-E.-D. 222, 225

Falck, M. 217
 Fehr, F. 104
 von Feilitzen, L. 260
 von Feilitzen, O. 250, 260
 von Fellenberg, Ph. E. 150
 Fjetterström, R. 113
 Francke, A. H. 32
 Franzén, J. 334-5
 von Friesen, C. 197-8
 Fryxell, A. 105

Galton, F. 227, 410
 Gardell, H. 180-1
 Geijer, E. G. 40-1, 46
 Gelin, E. V. 396-7
 Gerdén, P. J. 392
 Glasell, J. 240-3, 246-7, 411
 Glasell, P. A. 240
 Glimstedt, J. 208
 Goddard, H. 227, 410
 Goldkuhl, A. E. 315
 Grafström, A. A. 61
 Grafström, F. 250, 254-5, 258
 Grape, E. A. 261, 281-2, 302
 Gregersson, E. 255
 Grenness, O. 319-20
 Grevillius, J. A. 162
 Grimberg, J. 207, 354
 Guggenbühl, J. J. 220, 223, 234-5

Gumælius, G. W. 61
 Gunnesson, K. G. 146

Haldenwang 220
 Hallgren, J. A. 149
 Hallin, O. F. 281, 292-3, 295, 300
 Hammarlund, E. 102, 110, 112 117,
 131, 198
 Hammarsköld, L. 41
 Hansen, H. 226
 Hartman, M. 203
 von Hartmansdorff, J. A. 48-9
 Hassager, V. F. 321
 Hasselroth, C. 257
 Hazén, G. 262
 Heckscher, G. 40, 48
 Hedin, G. 27
 Hedrén, J. J. 61
 Hellström, G. 144, 188-92, 315
 Herbart, J. F. 331
 Herrlin, A. 290
 Heurlin, Chr. I. 47-9, 62
 Heüman, E. D. 195
 Hjertström, E. 281
 Holm, R. 381
 Holmberg, E. 21, 48
 Holmberg, J. J. 18
 Holmén, J. 357
 Holmén, P. 346
 Hornwall, G. 57
 Howe, S. G. 233
 Huss, M. 271-3, 278
 Hylander, J. 383

Itard, J. 219, 222-3

Jacobson, S. 181
 Jaederholm, G. 344, 415
 Jonsson, A. 199
 Jonsson, K. 366-7
 Jägerskiöld, S. 68
 Järta, H. 40
 Jørgensen, K. 325-6

Kaleen, G. 101
 Kastman, C. 70, 77, 79, 82-4, 129, 178,
 261, 295

- Kastman, K. A. 88-9
 Keller, J. 225-6, 239, 242
 Kern, K. F. 220
 Key, A. 314
 Kjellberg, N. G. 170, 235-6, 250, 277, 281
 Klingspor, C. 149-50
 Klintberg, J. O. 394
 Knös, T. 250
 Kristensson, E. 365-6, 402
 Kuhlberg, O. 162, 164, 261
- Landquist, A. 188, 195
 Lange, B. 26, 48-9
 Laurin, P. G. 353-7, 373-4, 376
 Leidesdorff, C. L. 77
 Leijonhufvud, S. 250-1
 Lenning, J. 162
 Lewin, H. O. 180
 Liedholm, F. 233-4
 Lindberg, O. E. 208
 Lindblom, A. 187
 Lindén, Hj. 383
 Lindgren, H. G. 71
 Lindholm, A. 169
 Lindskog, E. 393
 Lindström, H. V. 180
 Lindström, N. J. O. H. 82
 Linge, K. 92
 Lippestad, C. Th. 227
 Lippestad, J. A. 226, 281
 Ljungberg, O. N. 147-8, 175-81, 390, 394
 Ljungqvist, A. 397
 Locke, J. 222
 Lovén, S. 291, 300
 Lundahl, N. 283, 309, 399-400
 Lundell, J. A. 113-5
 Lundell, W. 284
 Lyberg, G. A. 285-6
 Lyttkens, I. A. 82-3, 133-4, 140, 142, 169-70, 172, 387
- Martelius, P. 383
 Maule, F. 255
 Melin, D. 248
- Mellgren, E. 367-8
 Mill, J. S. 24
 Moberger, E. 267
 Montessori, M. 223
 Montgomery, A. 256
 Montgomery-Silfverstolpe, M. 37
 Moses, J. 317
 Müller 221-2
- Nelander, M. 383-4
 Nicolaisen, J. 145, 318, 326, 414
 Niemeyer, A. H. 221
 Nightingale, F. 252
 Nilsson, A. 173, 385
 Nordahl, C. 179
 Nordencrantz, A. 229
 Norrby-Söderström, J. 391, 393
 Nyström, A. 234-5
 Nyström, A. F. 37-8, 239
- Odhner, H. 245-7, 251, 253
 Odhner, H. J. E. 246
 Odhner, H. J. S. 246
 Odhner, P. J. E. 246, 271
 Odin, J. P. 178
 Ohlson, N. G. 27
 Olivecrona, R. 250
 Olson, A. 295
 Olsson, J. 383-4
 Oscar 21-2
- Palmblad, V. F. 38
 Palmer, Ch. 221
 Palmstierna, C. O. 41
 Paulsson, P. 18
 Penrose, L. S. 87
 Pereire, J. R. 219
 Pestalozzi, J. H. 32-3, 150
 Petrán, A. 258, 262, 266, 282-3, 308-10
 Pinel, Ph. 219
 Prawitz, J. 37
 Pritchard D. G. 227
- Quiding, E. 90
- Ramsay, E. 241
 Rappe, Th. 176, 286-7

- Richardson, G. 81, 108
 Rifbjerg, S. 311
 Ringeisen, D. 220
 Rolsted, H. 320-3
 von Rosen, G. 64
 Rosengren, H. 384
 Rudebeck, G. 155
 Rudenschöld, T. 70,73, 330
 Rudin, V. 103, 247, 255
 Rundbäck, A. 90
 Rösch, C. 221
- Sahlén, M. 69
 Sahlström, P. 26
 Salomon, E. 236-8
 Salomon, O. 329
 Sandberg, F. 77, 255
 Sandblad, N. 111-2
 Salzmann, C. G. 32
 von Scheele, H. G. 110, 174, 178-80, 391
 Schlüter, S. 16
 Schmidt, A. N. 90
 Schultheis, G. 244, 262, 282, 306, 308
 von Schwerin, F. B. 41
 Schöldéen, F. 357
 Seger, O. 251
 Segerstedt, A. 123
 Séguin, E. 219, 221-3, 227, 231-3, 238, 247
 Sengelmann, H. 220
 Seyfert, H. R. 312
 Sickinger, A. 311-7, 330-3, 413
 Siljeström, P. A. 91, 233
 Silverstolpe, A. G. 30
 Silverstolpe, G. A. 27-31, 35-9, 41
 Simon, Th. 227, 410
 Sjöholm, L. G. 372
 Sjöstrand, W. 24, 106
 Smith, A. 23
 Sondén, C. U. 228-34, 239, 250, 410
 Spencer, H. 24
 Stenberij, K. B. 246
 Stenkula, A. O. 154
 Svensson, A. G. 366
 Svensson, P. 173, 384-5
- Saegert, K. W. 220, 238
 Sörensen, A. 169
 Söderberg, E. 169
 Söderberg, H. L. 174
 Sörensson, C. 169, 179
 Søyland, J. 113-4, 318-9, 323
- Tamm, A. 289-90, 344-5, 416
 Tegnér, E. 49
 Thomander, J. H. 48-9
 Thomson, A. 25
 Thunander, G. 48
 Thysell, J. 137-9, 142, 146
 Torpson, N. 50-1
 Törneblad, O. 182, 185
 Törngren, L. 255
- Uddgren, C. A. 201-3
 Ugglä, J. A. 37
 Ugglä, L. M. 36
 af Ugglas, 250
- Victor 222
- Warne, A. 16, 48, 57, 107
 Wallin, J. O. 46
 Wennström, A. L. 326
 Werner, K. F. 30, 37
 Wettergrund, J. 271
 Wetterlind, A. 139
 Wiberg, A. 32, 34-5
 Wieselgren, S. 21
 Wiksell, K. 103
 Wilkens, O. 285
 Wilkens, S. 244
- Zimmer, K. 221
- Åkerblom, J. F. 90
 Åkerlund, A. R. 354
 Åkermark, J. V. 326, 353, 356
 Åkesson, K. 104, 121, 142, 347-52, 357-9, 364, 366, 368, 415
 Åström, J. 30
- Östling, K. 384